

1/2

Handwritten text, possibly a name or title, written in blue ink.

Handwritten text, possibly a name or title, written in blue ink.

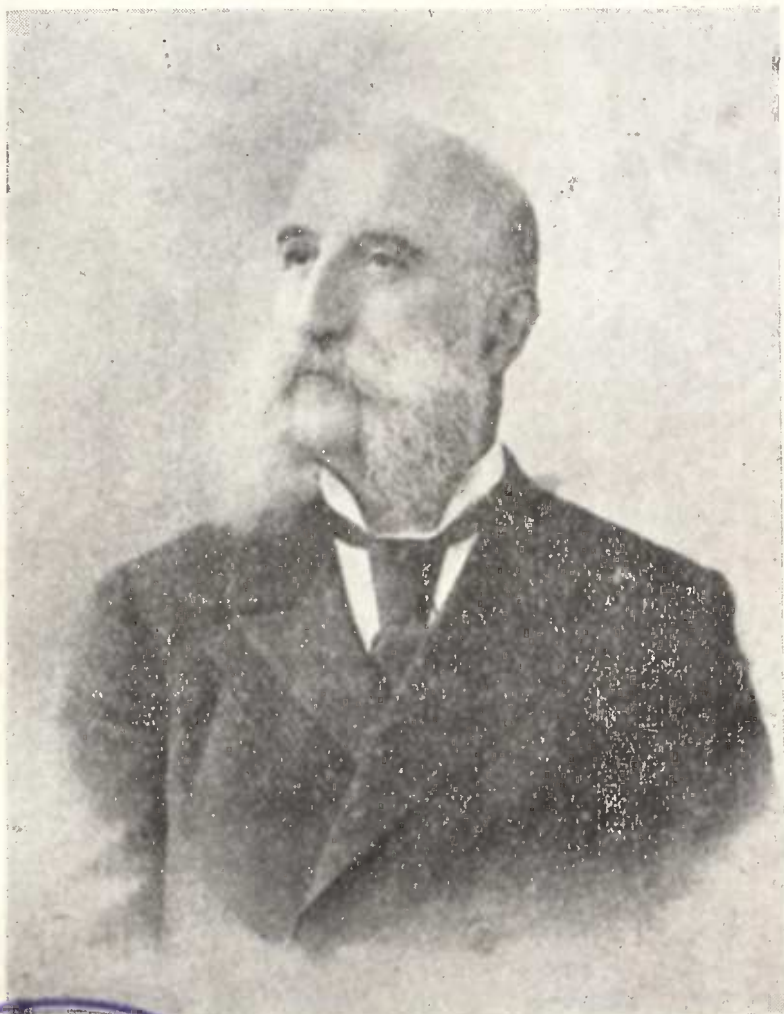

ქართული სკოლების ისტორია

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე

ღოდობერიძე

და ქართული სკამბა 1627-1913 წ.

29910

პლენი ზ. ჭიჭინაძის მიერ.

თბილისი.

სკამბა "სტოპანი" მაღათოვის კუნძული.

ქართული სტამბა 1627—1916 წ.

ნიკოლოზ ლოლობერიძე და აღწერა სურათებისა იმ პირთა,
რომელნიც ქართულ სტამბას და წიგნის ბეჭდვას პატივს
სცემენ.

სტამბა „განათლება“ დ. ლ. პიტნავესი გრაფის ქუჩა № 10.

ეპისკოპოსი გიორგი.

იმერეთის ეპისკოპოსი, ყოფილად სამღვდელთა გიორგი. გვარად
ქადაგანი. დაიბადა 1848 წ. მთელი ამის ცდა მიმართულია იმერეთის
სამღვდელთა კეთილად და შეუცდომლად მართვა-გამგებობაზე.

ეპისკოპოსი ლეონიდი.

გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსო უფლად სამღვდელთა ლეონი-
დი. გვარად თქრბიერიძე. გრაფი და ცნობილი მღვდელ-მთავარი
საქართველოში და რუსეთშიაც.

ეპისკოპოსი კირიონი.

ყოფილად სამღვდელთა ეპისკოპოსი კირიონი. უცხოეთში მეოფი. ისტორიკოსი, კარგად შეგულებული საქართველოს ეკლესიის და ერის ისტორიის, ცნობილი მთელ რუსეთში და რუსულ ისტორიულ მწერლობაშია.

ეპისკოპოსი დავითი.

ყოფილად სამღვდელთა ეპისკოპოსი დავითი, უცხოეთში მყოფი, გვანდ კაჭახიძე, სამაგალითო, ზირუთუნელი და მართლ-მსაჯულების მოყვარე უკელგან და ყოველთვის. ეს აზრი ყოფილად სამღვდელთა შესახებ ქართულ გაზეთებშია ცნობილი. მერე განლავსთ მოძღვარი ლუკიანოვი, ყოფილად სამღვდელთა სკანვე ნაკურთხი რუსეთში.

ეპისკოპოსი ანტონი.

უფლად სამღვდელთ გორის ეპისკოპოსი ანტონი, გვარად გიორგაძე. ვიკარი საქართველოს ეკლესიის. სწილად განაგებს ეკლესიის თანამდებობას. მართვა გამგებით იგი აჩის დიდთ დატვირთული და ბევრნიკად ქველმოქმედი და მოღვაწე.

ეპისკოპოსი პიროსი.

აფაგერდის ეპისკოპოსი, უფუაღდ სამღვდელო პიროსი. გუარად
აქრეპირიძე. თანამბაძველი თავის წინაპართა განსვენებულის ეპის-
კოპოსის ალექსანდრესი და აწ გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსის
უფუაღდ სამღვდელო ჯეონიდის.

არქიმანდრიტი ამბროსი.

არქიმანდრიტი ამბროსი, გვარად ხელაია. უცხოეთში მსახურებს, არის დირსეული ადამიანი, სათნო და დიდად კაცთმოუვარე ქრისტიანი. ამისი ადამიანური ყოფა-ქცევის და ჭეშმარიტი მოქმედების შესახებ ცნობები ქართულ გაზეთებშიაც იყო გამოთქმული.

არქიმანდრიტი ნაზარი.

არქიმანდრიტი ნაზარი. გვარად ლეჟავა, მახვილ-გონიერი, სიტყვა ზასუქიანი, იწიგნობარი, დიდთ მისურნე საქართველს ერის განათლების და აღორძინების. ამანვე გამოსცა წიგნებად ჰატიფტე-მულის და სამაგალითოდ მკვლევარის დეკან. კ. კეკელიძის ნაწერები.

29910

ანთიმოს მღვდელ-მონაზონი

ანთიმოს მღვდელ-მონაზონი რუმინეთში გადასახლდა 1675 წ. ბუხარესტში დასახლდა, შეისწავლა რუმინიული ენა, მერე დააარსა მონასტერი და დაიწყო მათ ენაზე ქადაგება. ამის ქადაგების ორი ტომი არის დაბეჭდილი, ამანგე შეისწავლა ბუხარესტში რუმინიულ სტამბის სახელმწიფო საქმენი. 1695 წ. ვახტანგ მეფეს საქართველოში წერილი მოსწერა და ქართული სტამბის გახსნა აუწყა, მეფე დაეთანხმა. მერე ანთიმოს მღვდელ-მონაზონმა ქართული ანბანის ყალიბები ჩამოასხმევინა, მასთან ასოები და 1706 წ. საქართველოში ვახტანგ მეფეს გამოუგზავნა და თფილისში პირველად სტამბა გახსნეს 1708 წ.

მეფე ვახტანგ მეექვსე.

მწიგნობარი და მასთან სტამბის გამხსნელი თფილისში. ამის
თაყსნობით დაიბეჭდა სამღთო წერილის წიგნები. 1712 წ. გამოს-
ცა „ვეფხვის ტყაყსანი“ ფართეს სახით და 1721 წ. „აიათი“ ანუ
„კესმეკრათია ფიგურებით“, სწარსულიდან ნათარგმნი, ვახტანგ
მეფე გადაიბეჭდა 1737 წ. ასტრახანს.

მეფე ლეონ ირანო მსაჯული.

ლეონი იყო მამა ვახტანგ მეექვსისა. სახელგანთ მსაჯული სზარ-სეთის და დიდი გავლენიანი პირი მთელს ირანში, იყო ირანის მსაჯულთ მსაჯული, ესე იგი უკელაზე უფროსი და მასთან იყო დი-დი ქონების პატრონიც. სტამბის გახსნის ამბავი ამას ისე ესია-მოგვსა, რომ ვახტანგ მეფეს სზარსეთიდან სტამბის მოსაწყობად იმ დროის კვლად 30 ათასი მანეთი გამოუგზავნა.

მეფე არჩილი მეორე.

მწიგნობარი მეფე ჰოცი. ბედმა რუსეთში გადასტოვრცნა. 1690 წ. მოსკოვს სცხოვრობდა. მოსკოვში მან გაიცნა რუსული სასტამბო საქმენი და წიგნის ბეჭდვა, მასთან განიძრახა მოსკოვში ქართული სტამბის მოწეობა. 1698 წ. შეადგინა ქართული ანბანი, მოსკოვში ჩამოასხმევიანა ქართული ასოები და ვახტანგ მეფესაც აცნობა სტამბის გახსნის მნიშვნელობა, ამის რჩევაც შეერთებულ იქმნა ანთიმოს მღვდელ-მონაზონის რჩევასთან. მეფე სტამბაც მოეწყო. მოსკოვში ქართული ფაბრიკების ჩამოსხმას საძირკველი არჩილმა დაუდო.

მეფე ერეკლე მეორე.

1781 წ. სტამბოლიდან ამაღ მოაყვავინა ორი შესტამბე სომეხი ტერ-ოჭანეზოვები და ძველი ქართული სტამბა განახლდა, რაც მას დაუჯდა განახლება 30 ათასი მანათი, ამ სტამბაში გამოსცეს პირველად 1788 წ. ქართულს ენაზე გაზეთის მსგავსი ფურცელი, ეს ფურცელი დაბეჭდეს ტერ-ოჭანეზოვებმა, შიგ მოთხრობილია მეფე ერეკლეს ქება. ასე და ამგვარად, ქართულ გაზეთის გამოცემის პირველ ფურცლად ეს გამოცემა უხდა ჩაითვალოს და არა 1817 წ. გამოცემული. როგორც შეცდომით ავწერე ჩემ წიგნს „ქართული ჟურნალ გაზეთების ისტორიაში“.

მეფე სოლომონ დიდი.

მეფე სოლომონ დიდი იყო ძე ალექსანდრე იმერეთისაჲს ამაჲს
გახსნეგინა იმერეთში ჰირველად ქართული სტამბა, დაბეჭდვა ქართუ-
ლი წიგნები, ამისავე თანხობით გაშენდა ქუთაისი. განახლდა ვაჭ-
რობა, გაამშვენა ქუთაისი, იმერეთში გამკაფლა ქართულა წიგნების
ბეჭდვა, ამისავე ბრძანებით იმერეთში გახსნილ იქვნა ქადაღდის
ქარხანა, ამანვე გააკეთებინა სტამბაში სახმარო შავი და წითელი
წამლები (კრასკა) რითაც იმერეთში იბეჭდებოდა წიგნები, უგელა
ამის მართველად იყო პოეტო ბესიკი, საშწუნაროდ სოლომონ დიდის
ფიგურათია ერთობ ღარბია თუშცა ამ მეფის მოქმედება და ისტორია
მდიდარია სხვადასხვა საყურადღებო ცნობებით.

ბესიკი, (ბესარიონ გაბაშვილი).

გამოჩენილი პოეტი XVIII საუკუნეში. 1750 წ. შემდეგ გადასახლდა იმერეთს და მეფე სოლომონ დიდს შეათყარა თავი. იყო მახვილ გონიერი მგოსანი, ამან დიდად იშრომა ქუთაისში, ახალციხიდან ვაჭრები ჩაიყვანა, იმეცადინა და, კონვერტების და ქაღალდის საფაჭრად გახსნა. მეფე სოლომონს ქუთაისში გაახსენებინა ქაღალდის ქარხანა. იყო დესპანად რუსეთში, მგზავრობის დროს გარდაიცვალა ქ. იასში ბოლოგარეთს. ესევე აკეთებდა სტამბის საბეჭდავს შავს და წითელ კრასკებს.

სოლომონ ლეონიძე.

მსაჯული მეფე ეერკლესი, თავის დროის კვალად გონიერი ქართველი, გულშემატკივარი პარი და დიდი მოტრფილე საქართველს მეუობის არსებობის, ამის შრომა პირდაპირ ამისთვის არსებობდა, ხოლო ვეღარას აწეობდა, რადგანაც მეუობას დასასრული ეძლეოდა. სოლომონ ლეონიძე ლტოლვილი სპარსეთში გარდაიცვალა 1815 წ.

ნიკოლოზ ჩოლაყაშვილი.

პირველ ქართულ სტამბის დამაარსებელი რომში 1627 წ. ნიკოლოზ ჩოლაყაშვილი იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის არქიმანდრიტი, მერე ქართველი მეუეთა დესპანად ნამყოფი ევროპაში. რომში კათოლიკობა აღიარა. სასჯელად ნიკიფორე უწოდეს და გვარად ირბახი. შარდენიც ასე ახსენებს ქართული სტამბა რომში ამის თათნობით გაიხსნა 1627 წ. ქართველ მეუეთის დესპანად ევროპაში იგი დამტკიცებულ იქმნა კონგრეგაციისგან, სადაც ამისთვის ირბახმაც თხზვებით მიმართა.

პატრი ნიკოლა.

გვარად რუტოლიანო, ტომით იტალიელი. გამხენილი პირი
მეფე გიორგის წინაშე. სურათი ახალციხეში არის ნახონი. ამის
ფოტოება წიგნად დაფუძღვე 1896 წ. იყო დიდი მოტრფიალე ქარ-
თველთ მეფობის არსებობის.

პეტრე ხარისჭირაშვილი.

ახალი კონსტანტინეპოლის ქართველ კათოლიკეთ მონასტრის,
ამან დაარსა ქართული სტამბა ვენეციას 1850 წ. სტამბოლს 1876 წ.
და მონთობანს (ფრანციაში) 1877 წ. უგელა: ამ სტამბებში თვითვე
ბეჭდა ქართული წიგნები. ამის ცხოვრება დაგებულა 1889 წ. ცალკე
წიგნად.

დონ ანტონი.

ანტონ გლახაშვილი სომეხ კათოლიკეთაგან გლახოვან წოდებული 1850—70 წლებს სცნოებოდა ქუთაისში. იგი იყო რომში გაზრდილი და მასთანვე კარგად მცოდნე ქართული ენის, საქართველოს ისტორიის და ქართული მწიგნობრობის. იგივე განსდდათ დაახლოებული მეგობარი იმერეთის ეპისკოპოსის გაბრიელ ქიქოძესი. დონ ანტონმა დაუდო საძირკველი ქუთაისში კათოლიკეთ ეკლესიის აღშენების საქმეს, ამისივე თაფოსნობით დაარსდა ქართველ კათოლიკეთა სამრევლო სკოლა და „საფარდისის ძეგლი“ დონ ანტონი გარდაიცვალა 1870 წლებს.

დონ ივანე ანტონოვი.

სარატოვის კათოლიკეთ სემინარიის რექტორი, კარგად განათლებული, რამში ადარდილი. უკანასკნელ დროს ჩამობრძანდა საქართველოში და გარდაიცვალა 1912 წ. თფილისში. დასაფლავებულია თფილისის, გუგეის კათოლიკეთა ეკლესიის გადავანში. ვერცხიელ ენებ შორის იცოდა კარგათ პოლანურიც.

დონ მიქაელ ანტონოვი.

გორის მკვიდრთაგანი. მცოდნე ევროპეულს და აზიურს ენების, აღზრდილი რამში, რამის აკადემიის მღვთის მეტყველების კანდიდატი, კარგად მცოდნე პოლანურის ენის და სხვათეროვადც დირსეული მართველი თავის თანამდებობისა. იგი გახლავთ კავკასიის კათოლიკეთ ეკლესიის ვიზიტატორი. ეს პირველი მაგალითია, რომ ქართველს არგუნეს ვიზიტატორობა XIX საუკუნის განმავლობაში. ნახეთ ამხედ წიგნში.

დონ დარიანე სააკოვი.

ანუ სააკაშვილი. ქუთაისის რომის ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიის წინამძღვარი. აღზრდილი რომში და შერე ნაგურთხი. კარგად მცოდნე ევროპიულის ენების, სამღვთო წერილის, ისტორიის, ზედმიწევნით მცნობი უერობის ერთა განვითარების, მასთანვე დიდი მოუვარე თავის სამშობლო ქვეყნის, ერის, ისტორიის და ეკლესიის. ქუთაისის კათოლიკეთ ეკლესიის და სკოლის საქმეებს მართავს სამაგალითოდ. მრევლში განხლავს ბატეცემული და დაუზარებელი მშრომელი, რაისა გამო მთელი ქუთაისის ქართველობაც, განურჩევლად სარწმუნოების, დიდათ ბატეცემენ დონ დამიანეს. მათი მოქმედების და მსახურების კარგი ცნობები კათოლიკებს კარდა ჩვენ სხვა ხჯულის ქართველთაგანაც ასევე შეგვიტყვია.

პიო ბალიძე.

კონსტანტინეპოლის ქართულ კათოლიკეთს მონასტრის წინამძღვარი და ქართულ ტიბიკონზე მღვარი მოძღვარი. პიო ბალიძე არის ახალგაზრდა მოძღვარი, იგი სამაგალითო მამულიშვილია და თანამზადეელი თავის წინაპრის აბატის პეტრე ხარისჭირაშვილის. პიო ბალიძეს გვერდით, მეორე განლაგსთ პატრი პიო ბათმანაშვილი. ახალგაზრდა ქართულ კათოლიკეთ მოძღვარი აღზრდილს რუმში და ნაკურთხი იქვე.

პატრი ათანასე ნასყიდოვი.

პეტრე ხარისჭირაშვილის გაგულების ქვეშ გაზრდილი, იყო მხურვალე ქართველთაგანი, განათლება მიიღო რომს, იქვე ეკურთხა მღვდლად, მერე საქართველოში შემოვიდა ჩუმად, აქ იგი დასმენილ იქმნა მასშინდელ ვიზიტატორ არლოვსკისაგან, იგი საქართველოდამ გააძევეს 1876 წ. მერე იგი სცხოვრობდა ბოლგარეთის ქალაქ ადრიანოპოლს. პატრი ათანასე იქ იყო კათოლიკის ეპისკოპოსის თანაშემწედ და სერო სკოლების უფროსად. იგი იქ კარგად შეგობრობდა ადრიანოპოლის გუბერნატორ მეჭმედ ფაშა ვახვახიშვილს, ქართველ მსჭმადიანს. პატრი ათანასემ იცოდა ევროპიელი და აზიური ენები, ოსმალურის ენიდამ ქართულად ერთი პიესაც სთარგმნა სახელდობრ „ოსმან ფაშა“. ადრიანოპოლის ზოგს სკოლებში მასწავლებლადაც იყო და თრანკულს ენაზედ ასწავლიდა ართმეტიკას და მათემატიკას. გადაიწვალა 1810 წ.

პატრი ალფონს ხითარაშვილი.

3. ხარისჭირაშვილისაგან გავრთვნილი, უდიდესი ქართველი და
ყოველთვის საქართველოს ამბების ცრემლით მოშობნი. გაზდილი
რძის, ჰრძაგანდობაში, გამჩენილი მჭევრ-მეტყველი და ერთად
ერთი უშესანიშნავესი მქადაგებელი ქართულის ენით. ამის ქადაგე-
ბა იყო ნამდვილი გონიერება. 1900 წ. შემდეგ, საქართველოში
ჩამოვიდა იტალიის ხელმწიფე, ამან ისურვა ტფილისში კათოლი-
კეთ ეკლესიაში წირვის ნახვა, მწირველად პატრი ალფონსი იყო.
ქართულად სწირა, ქართულადვე გალობდნენ. წირვის დროს, ხელმ-
წიფეს სიტყვა უთხრა. გაცნო ასე: ჩვენ ქართველ გვარის კათო-
ლიკები ვართ, ეს წირვა ჩვენ ჩვენს ენაზედ შევასრულეთ, ეს გალო-
ბაც ჩვენი ენის გალობა არის. ისტორიულად საქართველოც გაცნო.
ამაზე გუბერნატორმა შენიშვნა მისცა. მერე საქართველოდამ გადასა-
ხლდა სტამბოლს, იქ მტირე ხან განაგო ქართული სტამბა, ეკლესია
და სკოლის საქმენი. მერე გადასახლდა მონთობანს (ფრანცია) ქარ-
თველთ კათოლიკეთ მონასტრის წინამძღვრად, გადაიტყა 1911 წ.
ამის ცხოვრება ჩვენ ცალკე აღწერსეთ და დაუბეჭდეთ.

დონ დიმიტრი თუმანიშვილი.

გაზდილი და ნაკურთხი რამს, კაცი დარბაისელი და სათნოანი მღვდელი, ნათესავი ქუთათურ ქართველ კათოლიკე თავად თუმანიშვილების, გულშემატკივარი, მრევლში საწყალი ხალხის დამხმარე და ქმაგი, იყო ქართველი თავადიშვილი და მასთან სამაგალითო კათოლიკეთ მოძღვარი. თფილისში მსახურების დროს, მან ისახელა თავი ღარიბ-ღატაკ მრევლის წინაშე, კათოლიკეთ სასწავლებელიც გადააკეთა, ასევე ეპკლესია.

ტფილისში ყოფნის დროს, მას სომეხ კათოლიკებმა მტრობით მოუგონეს, რომ დონ დიმიტრი კათოლიკეთ საუდარში სომხურ წიგნებს სწავას და სჯობსო. სომხურ ნაწერებს უველგან თხეკავსო. ეს ამბავი გაზეთებშიაც დაბეჭდეს სომხებმა. დონ დიმიტრიმ ჭირს მასუხი აჩაგო. მის შერე იგი რდესაში გადაიუფანეს. იქ მსახურება და, დაახლოებული კავშირი აქვინდა იქურ ქართველ სტუდენტებთან მათ უხმარებოდა კიდევ. იქვე მან დაბეჭდა „კატეხიზმო“ კათოლიკეთ ეპკლესიის წესების შესახებ. გარდაიცვალა იქვე, მოასვენეს და დასაფლავეს ქუთაისში, კათოლიკე ეპკლესიის გალავანში.

პატრი დონ გაბრიელ ასლანიშვილი.

რონი სურათი, ერთი მოწაფობის დროს და მეორე მღვდლობის. დღეს დონ გაბრიელ ასლანიშვილი განაგებს ბათუმის ქართულ კათოლიკეთა დიდს ეკკლესიას.

დონ გაბრიელი დაიბადა 1860 წ. სწავლა დაამთავრა რომს, იქვე ეკურთხა მღვდლად. იცის ევროპული და აზიური ენები. ბათუმის ეკკლესიისთვის იგი არის შესაფერი წინამძღვარი, ვინაიდან ეს ეკკლესია სადღო სახეს იღებს, იგი ოდესმე იქნება ქართულ კათოლიკეებს წინათვან კიდევ. დონ გაბრიელი კი ისეთი მოძღვარი განლაგოს, რომ ეკკლესიას კი არა და ჩხარსაც ვერაფერს წინათმევეს უსამართლოდ.

პატრი სტეფანე გოზალოვი.

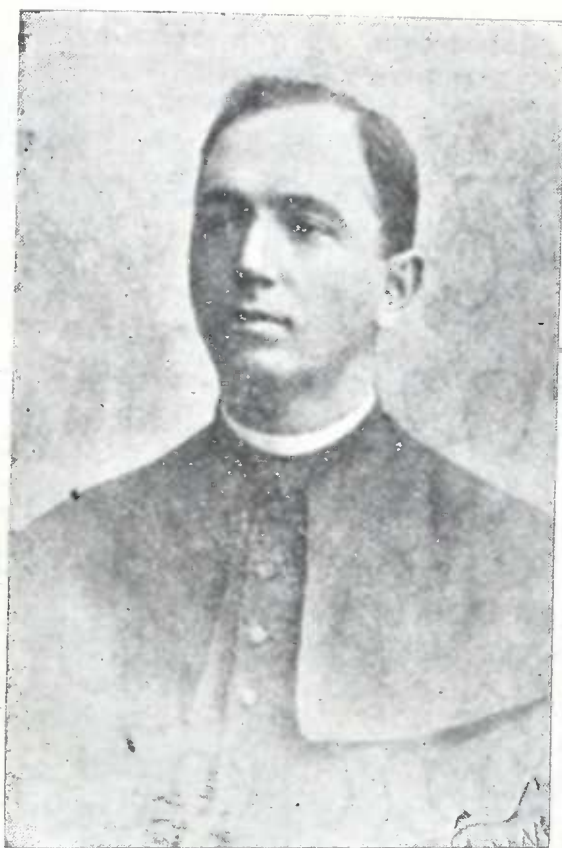
გოჭ-ბროლაძე, სომეხთაგან გოზალოვით წოდებულნი. ქართველ კათოლიკე, დაიბადა სოფ. ვალეს, ახალ. მან. 1829 წ. გაიზარდა სტამბოლს, მერე რუმს, იქვე ეკურთხა მღვდლად. სტამბოლის სომეხთ კათოლიკეთ პატრიარქი ჩააცვდა და უნდოდა, რომ პატრი სტეფანეს სიტყვა ქართვლის ხმარება სომხთ შეეცვალა. სტეფანემ არ ქმნა. მიუგო მე ქართველ გვარის ვარ და ქართველ კათოლიკე. ამასე პატრიარქმა სდევნა იგი დიდთ. პატრი სტეფანე ხშირად ქადაგებდა თათრულს ენაზედ საქართველს შესახებ სხვადასხვა სოფლებში. გარდაიცვალა 1890 წ.

პატრი პავლე ულაიჯოვი.

გაზდილი სტამბოლს და მერე ნასწავლი და ნაკურთხი. კარგა ხანს მსახურებდა ტფილისში, იცის კარგად ქართული ენა, სომხური და თათრულიც. ფრანგულიც რასაკვირველია და ლათინურიც ფინიდან ამ ენებზე ასრულებდა იგი სამღროთ მსახურებს. მრევლში იყო სწორე მოძღვარი და სამშობლოს მოყვარე, ეხმარებოდა შეუძლო მრევლს. კარგა ხნის მსახურების შემდეგ, იგი გადასახლდა ახალციხეს, თავის სამშობლოში. იქ, როგორც ქართულ გაზეთებშიც გადმოგვცეს, კეთილი საქმენი დაუწყვია, თავის შრომით და ფულით ადგილობრივ ქართულ გლეხთათვის მიუმართავს და უთქვამს, რომ დღეის შემდეგ დიდის სარგებლით ვაჭრებისაგან ფულების შესახებ თავი გაანებეთ და მე გასკესებით ცოტა სარგებლითა.

გლეხებს მადლობა უთქვამსთ და პატრი პავლეც ასე მოქმედებს თურმე ხალხის სასარგებლოდ. ესეთი საქმე ჩვენში დიდი საქმეა, ნამეტურ ადგილობრივ ქართველ კათოლიკე მრევლთათვის, რომელთაც სომხის კათოლიკეთ არქიმანდრიტ ტერ-აბრამიანმა ყოველივე საეკლესიო ფულები წაართვა და თფილისში გადმოიტანა, საიდანაც ქართველი გლეხებიც სარგებლობდნენ და სესხულობდნენ. ხალხი დიდი მადლობელია თურმე პატრი პავლესი.

პატრი ლაზარე გოზალოვი.

იგივე კოჭბროლაძე. გოზალოვი სომეხთაგან არის წოდებული. პატრი ლაზარე დაიბადა 1870 წ. სოფ. ვაღეს, ახალც. მაზ. სწავლობდა სტამბოლს, მერე რუმს, შაჰის კოლეჯიაში, სწავლის დამთავრების შემდეგ 1886 წ. ეკურთხა მღვდლად.

იცის ენები: ფრანგული, იტალიანური, რუსული, ლათინური, ბერძნული, თათრული და ქართული. არის ქართველი მწიგნობარი და საქართველოს ისტორიის დიდად მოყვარე, თფილისში იქმნა გადმოყვანილი 1907 წ. ამის მეთაურობის დროს, დამთავრდა სადავო საქმე თფილისის კათოლიკეთა ეკკლესიისა, განთავისუფლებულ იქმნა სომეხთაგან, ამიერიდა იგი არის ეკკლესია რუმის ქართველ კათოლიკეთა. საზოგადოდ ამ ეკკლესიის და სკოლის საქმეებს პატრი ლაზარე გონივრულად ემსახურება.

ქართული ახალი ანბანი.

აბგდევზჳ
თიკლმნდ
ოპჟრსცუ
ჴყფღყ
შჩცძწჭხ
ჯჯჳჴჴღ

შეგენილი და ამის უაღიბები ჩამოსხმული კირილე ბეჳანის-
ძე ლათინიუნიძისაგან. ეს ასოები ქართულ სასოგადოებისაგან
მწონებულთა, ხოლო ჳერ ხმარებაში არ არის მიღებული.

სოლომონ დოდაშვილი

ესი მდიდარ გონებისა, უდიდესი მამულისშვილი ქართველთა, დიდთ მუცადინე საქართველთა მამულების და დაწინაურების. 1832 წ. გადასახლებულ იქმნა ციმბირს, კარდაიცივალა 1836 წ. ამის ცხოვრება ავსწერე ვრცლად, აქედამ ერთი მატარა წიგნი დაუბეჭდე 1889 წ. დანახენი დაუბეჭდავია.

ფილადელფოს კიკინაძე.

იშვიათი ბერი ქართველ ერში, რუსეთშიაც იყო ნამყოფი, სცხოვრებდა ბატონიშვილების კარზე, იყო დიდი გულშემატკივარი საქართველოს საქმეების. ს. დოდაშვილის უმთავრეს მოღვაწეთ ეს ითვლებოდა, 1832 წ. დახატომრებულ იქმნა, ხატომრობაში გარდაიცვალა 1837 წ. ქართულად სწერდა. ამის ლექსია „აღსდექთ გმირთ გმირნო, ნუ გძინავსთ“ ამას გარდა სხვა ლექსებიც აქვს, ფსევდონიმი გ. ფირალოვი აქვდა, ჩვენ-კი შეცდომით ეს ნაწერები გოდერძი ფირალოვს მივაწერედ. ეს შეცდომა არის. დღეის შემდეგ ეს ლექსი ფილადელფოს კიკინაძის საკუთრებათ უნდა იქმნეს ცნობილი. ამის ცხოვრება აღწერილი და დაუბეჭდავი მაქვს დღემდე.

სიო ჩითანის ძე თავართქილაძე.

კოწია თავართქილაძეს ძმა. კოწიაშ ამ სიოს იმედით გახსნა სენაკში ქართული სტამბა. ამ სტამბას სიო აწარმოებდა. სენაკში სიოს თავდადებულმა სასტამბო შრომამ დაუღალ საფუძველი ქართული წიგნების გამცემის საქმეს, სიოს შრომითვე დაიწყო ამ შუაგულ სამეგრელოს ქალაქში ქართულმა წიგნებმა ვრცელება. მეგრელებს სიოს შრომა კვირცხლად აკავშირებდა ქართულ ენასა და მწერლობასთან, რაც მკაცრი წინააღმდეგი ძალა იყო მეგრულის ახლის მოგონებულის ანბანის. სიო დასნეულდა სტამბის მუშაობისაგან, გარდაიცვალა 1902 წ. სოხუმის სანატორიაში, შობიდან 26 წლისა. სიო ამოდინას ანბანის წინააღმდეგ უოხლად მეცადინეობდა მეგრელებში.

ფილადელფოს კიკინაძე.

იშვიათი ბერი ქართველ ერში, რუსეთშიაც იყო ნამყოფი, სცხოვრებდა ბატონიშვილების კარზე, იყო დიდი გულშემატკივარი საქართველოს საქმეების. ს. დოდაშვილის უმთავრეს მოდგაწეთ ეს ითვლებოდა, 1832 წ. დაბატონებულ იქმნა, პეტროპოლში გარდაიცვალა 1837 წ. ქართულად სწერდა. ამის ლექსია „აღსდექთ გმირო გმირო, ნუ გძინავსთ“ ამას გარდა სხვა ლექსებიც აქვს, ფსევდონიმი გ. ფირალოფი აქვდა, ჩვენ-კი შეცდომით ეს ნაწერები გოდერძი ფირალოფს მივაწერედ. ეს შეცდომა არის. დღეის შემდეგ ეს ლექსი ფილადელფოს კიკინაძის საკუთრებათ უნდა იქმნეს ცნობილი. ამის ცხოვრება აღწერილი და დაუბეჭდავი მაქვს დღემდე.

სიო ჩითანის ძე თავართქილაძე.

კოწია თავართქილაძეს ძმა. კოწიამ ამ სიოს იმედით გახსნა სენაკში ქართული სტამბა. ამ სტამბას სიო აწარმოებდა. სენაკში სიოს თავ-დადებულმა სასტამბო შრომამ დაუღრ საფუძველი ქართული წიგნების გამომცემის საქმეს, სიოს შრომითვე დაიწყო ამ შუაგულ სამეგრელოს ქალაქში ქართულმა წიგნებმა ვრცელება. მეგრელებს სიოს შრომა კვირცხლად აკავშირებდა ქართულ ენას და მიწერლობასთან, რაც მკაცრი წინააღმდეგი ძალა იყო მეგრულის ახლის მოგონებულის ანბანის. სიო დასწეულდა სტამბის მუშაობის-გან, გარდაიცვალა 1902 წ. სოხუმის სანატორიაში, შობიდან 26 წლისა. სიო აშორდას ანბანის წინააღმდეგ უოხილად მეცადინეობდა მეგრელებში.

ნიკო იაკობის ძე ხვინგია.

ბათუმის მესტამბე. განუსაზღვრელის სიუვარულით აღზუნებული სასტამბო საქმეთა განვითარების ასპარეზზე, ამან მასცა დიდი საფუძველი და დახმარება, რომ სპირდონ ჭედიძემ ბათუმში გაბედა და დღიური ქართული გაზეთის გამოცემა დაიწყო. ნიკო ხშირად სწერდა ამ გაზეთში ცოცხალ წერილებს. ნიკოვე დიდი თანამგონობი იყო.

მღვდელ მონოზონი ივანე ხელაშვილი.

კამოჩენილი ზირი XIX საუკუნეში, მოსკოვის აკადემია დაამთავრა 1817 წ. იყო მწიგნობარი და ქართულად მწერლობდა. წიგნი „კალმასობა“ რე ტომად ამის დაწერილია და არა ივანე ბატონიშვილის, ეს შეცდომით აკუთვნეს მას. ამ ბერმა სოფ. დოდღაშვილს 6000 მ. მისცა, ამ ფულით გახსნეს თფილისში ქართული სტამბა 1828 წ. ივანე ხელაშვილი ს. დოდღაშვილის დიდი თანაგრძნობი იყო და 1832 წ. საქმეშიაც იღებდა მონაწილეობას. ივ. ხელაშვილი მიტომ ვეღარ გადმოვიდა საქართველოში და რუსეთში მოკვდა 1840 წლებს. მისი ცხოვრება დაუბეჭდავად მარჯვს დარჩენილი.

დიომიდე ანტონის-ძე კილაძე.

სტამბის ხელისხანია—ასოთ-ამწეობი. ხელობა იცის, როგორც შეჭფერის და მოეთხოვება შეგნებულ ხელისხან კაცს. სადაც-კი, რომელ სტამბაშიაც მუშაობდა ეს მშრომელი, იგი უგულვან სტოვებდა თავის საქმიანობის კეთილ ხსოვნას. არას დროს არ უღალატნია თავის ნაკისრ საქმისთვის. უმუშავნია მეტ წილად ქართულ დღიურ გაზეთებზე, თვიურ ყურნალებზე და წიგნებზე. ასეთის ჭუნარიანის საქმიანობით მან მიაღწია სრულს სამადლობელო წერტილს. მისი შრომა არ იქმნა დავიწყებული. „წიგნების გამომცემელ ქართველთა ამხანაგობის“ სტამბაში მუშავობის დროს, გაზ. „ცნობის ფურცელი“-ს რედაქციამ სიამოვნებით აღბეჭდა მისი პატიოსანი შრომა და თან დასასახუქრა ვერცხლის „ვერსტატით“. „ვერსტატს“ აქვს შემდეგი წარწერა: „პატროსანი მუშას დიომიდე კილაძეს 1872.—1902“. ამასვე აქვს დაწერილი ჩვენი მოწინავე მწერლების მოგონებანი. ერთი წერილი, სურგვი მესხის შესახებ უკვე დაიბეჭდა გაზეთ „ცნობის ფურცელში“.

ზაქარია კოტეტიშვილი.

მუშა ზაქარია კოტეტიშვილი ხნიერი კაცია. ამის სურათი გაზ. „საქართველომ“ დასტამბა თავის დამატებაში 1915 წ. და აღნიშნა, რომ ზაქარია კოტეტიშვილს 50 წლის მუშაობის შესრულების გამო. ამას გარეშე, რომ ზაქარია კოტეტიშვილს 50 წელი შეუსრულდა, სტამბაში მუშაობის, მას აქვს სხვა მოსაგონარი ცნობებიც, რაც მოკლედ მოვიუფანეთ აქ და შიტომ ვათავსებთ ამ სურათსაც.

უველასაკან დაუფიწიერ სერგეი მესხს, ადრინდელ გაზეთ „დროების“ რედაქტორს, გაზეთის გამომცემის გამო 1875 წლებში დიდი გაჭირება ჰქონდა. გაზეთი იბეჭდებოდა სტეფანე და იოსებ მელიქიშვილის სტამბაში, სადაც სერგეი მესხს დასაბეჭდს ფუფს არ ახდევინებდნენ, მისი გადასახადი იყო მხოლოდ ამწეობის ფული, სამუშაოდ. მაგრამ მაინც ამ ხარჯის გადახდაც სშირად უჭირდებოდა. გაზეთზე მუშაობდა ზაქარია კოტეტიშვილი და ლადიკო ქვლივიძე. ქვლივიძე ადრე გარდაიცვალა. ზაქარიაკი მუშაობდა სერგეი მესხთან კარგა ხანს, რადგანაც გაზეთის გარემოება ზ. კოტეტიშვილმა კარგად იცოდა, ამიტომ ს. მესხს დიდ შეღავათს უწევდა და ფუფს სულ არ აწუხებდა, როცა სერგეი მესხი იშოვნოდა და მისცემდა რამეს, ესეც კმაყოფილი იყო მისი, გინაიდან ზ. კოტეტიშვილს დიდთ უუფარდა გაზ. „დროება“ და სერგეი მესხსაც უადრესად სცემდა პატივს. ესეთი დირსების ხელმძღვანელების მამინ და დღესაც ჩვენში იშვიათია, ამიტომ ვნუსხავთ აქ ზ. კოტეტიშვილის რიგიან მოგონების ცნობას.

ზაქარია კოტეტიშვილი.

ამ წიგნის ზოგი სურათების ამბავი.

ქვათახევის მონასტერში, სცხვრობდა მღვდელ მონაზონი ნიკონ ჯობინაშვილი, ტარასი არქიმანდრიტის გაზრდილი. ამ ბერს ჰქონდა მდიდარი ბიბლიოთეკა ქართულის ძველის წიგნების. მასთანვე მან იცოდა ჩინებულად მხატვრობა და წერაც, მანვე და ბერმა გენადიმ იცოდნენ ბევრი ამბები 1832 წ. შესახებ, რაც ზოგი რამ ცნობებიც ავსწერე მათის მოთხრობებით, ნიკონს აქვდა ერთი ხელთნაწერი წიგნი, სადაც მოთავსებული იყო სურათები ბესიკის, ს. ლეონიძის, ს. დოდაშვილის, კიკინაძე ბერის, ივ. ხელაშვილის, სოფ. მეფის სურათები, ოსეთის ისტორიის და ბევრიც სხვა ასეთი.

ნიკონ ჯობინაშვილმა დროებით მათხოვა ეს წიგნი და აქედამ ზოგი სურათები გადმოიხსატა ქართულ მწიგნობარმა იასონ დავითის ძე თავ. ციციშვილმა, ვისაც ეძღვნის ჩვენგან დიდი მადლობა, ვინაიდან მან ეს გადაღებული სურათები 1880 წლიდან დღემდე შეგვინახა. ესეა ზოგი ამ სურათებისა აქ დავბეჭდეთ, ზოგი კი დაგვჩია დაუბეჭდავად. უკანასკნელ დროს, ნიკონი თფილისში გადმოვიდა და თერისცვალების მონასტერში სცხვრობდა, თან გადმოიტანა თავის მდიდარი ბიბლიოთეკა და ანტიკა ძველი ნივთებიც, იგი გარდაიცვალა 1895 წლებს, მისი ძველი ნივთები ვის დაჩია ეს ჩვენ არ უწყით. ამავე ნიკონს აქვდა ქართული ანბანის ასოებიც დახატული სხვა-და-სხვა ცხოველებში. 1832 წ. შესახებაც ბევრი ამბები იცოდა, მათი საიდუმლო ქართული სტამბის ისტორიაც აქვდა კარგად გაცნობილი. მისი სამკითხველოდან ერთი ნატარა წიგნი „საქართველოს აღწერა“ 1885 წ. ცალკე წიგნადც გამოვეცა. ამანვე იცოდა კარგად ხმაურება ქართული საიდუმლო ანბანისა.

ეპისკოპოსი ივანე თეიმურაზის ბიოგრაფია

ეპისკოპოსი გიორგი, ერის კაცობაში აღადაშვილი, დაიბადა 8 დეკ. 1848 წ. სოფ. არბოშიკში (ქიზიყში) მშობლები ამის იყვნენ: მამა გიორგი მღვდელი ადამ მღვდლის-შვილი. დედა ელისაბედი გეგენა ბოსიტაშვილის ასული.

ათი წლის პატარა გიორგი, ერთმა ნათესავთაგანმა ქიზიყიდან ქ. ნუხაში წაიყვანა, იქაურ სამოქალაქო სკოლაში მიიბარა მოწაფედ. აქ გიორგი დარჩა ერთ წელიწადს, მერე აქედამ გადმოიყვანეს თფილისის სასულიერო სასწავლებელში 1864 წ. აქ სწავლა დაამთავრა და 1869 წ. შევიდა თფილისის სასულიერო სემენარიაში.

სემენარიაში იგი პირველ მოწაფედ არიყებოდა. აქ სწავლა დაამთავრა 1875 წ. ამავე წელს იგი დანიშნეს თფილისის სასულიერო სასწავლებელში მასწავლებლად, აქ გიორგიმ დაჰყო ოთხ წელიწადს, მის მერე 1879 წ. წავიდა რუსეთში და კიევის აკადემიაში შევიდა სტუდენტად. აქ სწავლა დაამთავრა 1883 წ. და დაბრუნდა საქართველოში.

1884 წ. იგი დანიშნეს ქართული ენის მასწავლებლად ოზურგეთის სასულიერო სასწავლებელში. ერთი წლის შემდეგ აქედამ იგი გადაყვანილ იქნა სამეგრელოს სასულიერო სასწავლებლის ინსპექტორად. ინსპექტორობიდან მერე დანიშნულ იქნა ამავე სასწავლებლის ზედამხედველად (სმატრიტელი) და ამ თანამდებობაში 18 წელიწადს დაჰყო.

ამ თანამდებობას დროს აღიკვეცა ბერად და ეწოდა გიორგი.

1899 წ. აკურთხეს არქიმანდრიტად.

1902 წ. აკურთხეს ეპისკოპოსად და დანიშნეს საქართველოს სასინოდო კანტორის წევრად და ნათლიმცემლის მონასტრის წინამძღვრად.

1905 წ. დანიშნულ იქნა გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსად.

პოსად. აქედამ იგი გადაყვანილი იქმნა იმერეთის ეპისკოპოსის კათედრაზედ 1908 წ. ოდემდე ყოვლად სამღვდელთა გიორგი განაგებს იმერეთის საეპისკოპოსო კათედრას.

1915 წ. შეუსრულდა 40 წელიწადი მას შემდეგ, რაც იგი სემენარიიდან პირველად სწავლა დამთავრებული სამსახურის ასპარესზე გამოვიდა. ყოვლად სამღვდელთა გიორგის მოღვაწეობის შესახებ საპატიო ანუსხვის წერილი დაიბეჭდა 1913 წ. გაზეთ „ერაი“-ს 44 №-ში.

ყოვლად სამღვდელთა გიორგის მოქმედება და მართვამგებობა არის მშვიდი და წყნარი, საქმის ახმაურება, და აფორიაქება ამას არაფრად მიაჩნია, ამიტომაც ყოველთვის თავის სამწყსოში წყნარად და უჩინრად მოქმედებს და ქველას წინაშეც იმას სცდილობს და ემსახურება, რომ ყოველთვის მშვიდობით და სიყვარულით შესრულდეს ყველაფერი.

ყოვლად სამღვდელთა გიორგის ცდა ყოველთვის იქითკენ არის მიმართული, რომ იმერეთის სამღვდელოებას ემსახუროს კეთილად და უვნებლად. ფრთხილია ყველაფერში მაგრამ, ვინაიდან ჩვენს დროში, დაკარგვა რამის კი აღვილია და პოვნა კი ერთობ ძნელი, ამის მაგალითები ჩვენ ბევრი გვაქვს ჩვენს ცხოვრებაში, იტყვის ხოლმე ყოვლად სამღვდელთა: მათელი საუკუნის განმავლობავლობაში ქართველი ერი სულ დაკარგვის გზაზედ იდგა და შეძენით კა ვერას იძენდაო. შეიძლება ზოგი ერთებისათვის ყოვლად სამღვდელთას ასეთი სიწყნარე და სიფრთხილე არ არის მოსაწონი, ვინ იცის, ესეც შეიძლება, მაგრამ რა გაეწყობა, ეს გარემოება არ არის დასაწყუნი.

იმერეთში სემენარიის გახსნის შესახებ კარგა ხანი ეცადა ყოვლად სამღვდელთა გაბრიელი, ბევრი წვალების და ცდის შემდეგ, იმერეთ ელირსათ სემენარია და იგი გახსნილ იქმნა ქუთაისში, მაგრამ არ გავრდა დიდი დრო და ქართველთა

სიჩქარის, მოუფიქრებლობის და გაუფრთხილებლობის წყალობამ, ეს სემენარია ერთ დღეს უცბად დაკეტილ-დაკარგული იქმნა ქართველთათვის. ამ გარემოებას და ასეთებს უფრთხის ყოვლად სამღვდელო. მაინც ამ ბოლო დროს, დაკარგული სემენარიის განახლების შესახებ ცდა ყოვლად სამღვდელოსაც არგუნა გარემოებამ, მათმა შეუფებამ დაიწყო ცდა და უკანასკნელ უღირსა იმერეთს კვლავ ქუთაისში სემენარის გახსნა, ანუ დაკარგულის პოვნა, განახლება.

ქუთაისში სემენარიის გახსნის საქმე უკვე მთავრობამაც გამოაცხადა ოფიციალურად. ამ გვარად, ყოვლად სამღვდელო გიორგის მღვდელ მთავრობის დროს, იმერეთის ერს მიეცა სემენარიის დაარსების უფლება და ამის გახსნა.

ასეთია თვით ყოვლად სამღვდელოს აზრი, რომ „აჩქარებულსა ქებულსა, სჯობს სიბრძნე დაგვიანებულსა“. კიდევ ყოვლად სამღვდელო გიორგის მშვიდობიანი მოქმედება გაზ. („საქართველოში“ № 56. 1916 წ.) ისტორიკოს-მას გიორგაძემ დიდის თავაზით ანუსხა ყოვლად სამღვდელო, დიდის პატივით მოიხსენა ბაგრატის ტაძრის მფარველობის გამო. ასევე სხვა კეთილ საქმეებისაც, რაც ყოვლად სამღვდელოს შესძლებია და უკეთებია ქუთაისში.

გურიის-სამეგრელოს აწინდელი ეპისკოპოსი ლონიდი.

გურიის-სამეგრელოს აწინდელი ეპისკოპოსი, ყოვლად-სამღვდელო ლონიდი, დაიბადა 1861 წ. გორის მაზრის სოფ. დისევს. მონათვლის სახელად ლონგინოზი უწოდეს, პატარა ლონგინოზი პირველად თფილისის სასულიერო სასწავლებელში სწავლობდა, მერე ქუთაისის სემენარიაში, ამ დროს, თფილისის სემენარიაში მუდამ მოწაფეთა და მასწავლებელთა ბაასობა და აურ-ზაური იყო გამართული, ამიტომ ლონგინო-

ზი თავის ბიძის, აწ განსვენებულ ალექსანდრე ეპისკოპოსის რჩევით სტავროპოლის სემენარიაში იქმნა გადაყვანილი, სადაც სწავლა დაამთავრა 1884 წ. იქიდანვე ლონგინოზი კიევის აკადემიაში შეემგზავრა იგი, იქვე სწავლის დროს, 1887 წ. აღიკვეცა ბერად. 1888 წ. აკადემიის სწავლაც დაამთავრა.

პატარა ლონგინოზი სასულიერო სასწავლებლიდან დაწყობილი ყოველთვის კარგად სწავლობდა, ყველგან ათურმე პირველი მოწაფე გახლდათ, სკოლის წიგნებს გარდა იგი საქვეყნო წიგნებსაც მრავლად კითხულობდა, აკადემიის სწავლის დამთავრების წელსვე ლეონიდი სამშობლოში დაბრუნდა, როგორც სახელოვანი ბერი, იმ დროის ექსარხოსმა იგოსათანადოს პატივისცემით მიიღო, მალე თანამდებობაც უბოძეს, იგი დანიშნეს „კავკასიის ქრისტიანობის აღმადგინებელ საზოგადოების“ მისიონერად და იმავე საზოგადოების სკოლების ინსპექტორად.

ლეონიდმა ბრწყინვალედ დაიწყო მისიონერობა, მან თავგანწირულად და ზანუსაზღვრელის ენერგიით და სიყვარულით ასრულებდა თავის თანამდებობას, რაც მათს ბიძას ალექსანდრე ეპისკოპოსსაც დიდათ ახარებდა. ახალგაზრდა ლეონიდმა დიდი ღვაწლი დასდო ყველგან, სადაც კი მსახურებდა, ნამეტურ ოსთა შვილების სწავლა-განათლების დაწინაურების საქმეს გაუწია დიდი ქომაგობა. ასეთისავე გულმხურვალეობით ეპყრობოდა ჯავახეთის ქართული სკოლების საქმეებს, მათ შვილებთა დაწინაურების საქმესაც დიდის პატივისცემით და სიყვარულით ემსახურებოდა. ამათ შესახებ უფრო დიდათ შრომობდა, ვინაიდან მესხეთ-ჯავახეთს ქართველთა ვითარებასაც კარგად იცნობდა.

ახალგაზრდა მისიონერი ყველგან გახლდათ გულმოდგინე ნებურ ვალე მქადაგებელი, ამიტომაც მან არა ნაკლები შრომა და ღვაწლი დასდო ინგილოთა შვილების განვითარე.

ბის საქმესაც.

1893 წ. კოთხეულ იქმნა არქიმანდრიტად და დადგენილ იქმნა ხირსის მონასტრის წინამძღვრად. აქედამ მერე 1897 წ. დადგენილ იქმნა იოანე ნათლიმცემლის უდაბნოს წინამძღვრად, ამ ხარისხში ყოფნის დროსაც ლეონიძე უფრო ისახელა თავი შრომის აღსრულებით, ამიტომაც 1898 წ. იგი აყვანილ იქმნა მღვდელ-მთავრის ხარისხზედ. ამ დღიდან უფრო გაფართოვდა ყოვლად სამღვდლო ლეონიდის სამოღვაწეო ასპარეზი.

მაღე იგი დანიშნულ იქმნა „ცხეთის ტაძრის განმახლებელ კომიტეტის“ წევრად, სადაც მისი ცდით შეკრებილ იქმნა 70,000 მ. მეტი. ამავე დროს ყოვლად სამღვდლო ირიცხებოდა ქართული „დაბადების“ შესასწორებელ კომიტეტის წევრად და მასთან იქმნა სინოდის წევრადაც. 1900 წ. მართავდა ექსარხოსის თანამდებობაც. ამავე წლის 18 სექტემბერს, დაწინაურდნა იქმნა იმერეთის ეპისკოპოსად. 1908 წ. გადაყვანილ იქმნა გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსად, სადაც ყოვლად სამღვდლო განაგებს დღემდე.

ეპისკოპოსი ლეონიდი გახლავთ კარგი ეპისკოპოსი თავის ერის და ეკლესიის, ჩვენი ტაძრის წინაშე. იგი არის ღრმად განვითარებული მღვდელ-მთავარი, სამღრთო წერილსა და საღმრთო ზნეობრივ ფილოსოფიურ მწერლობაში, მწერლობითაც დაასაბუთა მან, იგი თვალხილული თანამდევარია ქართველის ერის მაჯის ცემის და სამსახურის.

ეკლესიის მსახურებას გარდა იგივე გახლავთ კარგი მქადაგებელი, ყოველი მისი ქადაგება არის გონიერება და ცხოვრებაში ამოღებული ბოლო წლებს, ყოვლად სამღვდლომ, ჩვენი სამქადაგებლო დაამშვენა თავის შესანიშნავის წიგნით, ეს წიგნი გახლავთ ქადაგებანი ქართველთ წმინდანების შესახებ, რომელ ქადაგების წიგნიც ყოვლად სამღვდლომ ფოთ-

ში დასტამბა. რაც ქართველი ერის ეკლესია არსებობს, მას შემდეგ, ჯერედ ასეთი ქადაგების წიგნი ქართველებს არა ჰქონიათ. მიხეილ თამარაშვილიც დიდის პატივით მოიხსენებს ლეონიდი, სახელს თვის მიერ დაბეჭდილს „საქართველოს ეკლესიის ისტორიაში“ ფრანგულს ენაზედ. ყოვლად სამღვდელო ლეონიდი ქართველ მაჰმადიანებსაც ადევნებს თვალყურს, დიდად ენატრება მათი განათლება და აღორძინება. სხვა რამ აზრები რაც ამ ბოლო დროს გაზეთებში იყო დასტამბული, იგი სულ ცილი გახლავსთ. ყოვლად სამღვდელოს ბევრჯერ ჰქონია მათზედ ლაპარაკი, მაგრამ არას დროს, მათ მისი თქმა კი არ უნებებიათ რაც ეხლა იქმნა მოგონებულო.

ყოვლად-სამღვდელო პაისკოპოზი პირიონი

პირიონი ერის კაცობაში—გიორგი, გვარად სამაგელოვი, დაიბადა გორის მაზრის სოფ. ნაქოზში 10 ნოემბერს, 1854 წ. მონათვლის სახელად გიორგი უწოდეს. პირველად სწავლობდა გორის სასულიერო სასწავლებელში, მერე თფილისის სასულიერო სასწავლებელში, ამის შემდეგ სემენარიაში. სემენარიაში სწავლა დაამთავრა 1875 წ. იმავე წელს წავიდა რუსეთში და მოსკოვის აკადემიაში შევიდა მოწაფედ სა აც სწავლა დაამთავრა 1880 წ. მღვთისმეტყველების კანდიდატის ხარისხის სახელით. აკადემიაში სწავლის დამთავრების შემდეგ იგი სამშობლოში დაბრუნდა და სამსახურში იქმნა შესულო, უმეტესად მსახურებდა საქართველოს სასულიერო სასწავლებლების ასპარესზედ, ხან თფილის, ხან გორს და ხან თელავს.

გორში მსახურების დროს დასახლდა კიდევ, მეუღლე იყო მათი ღურგლიშვილის ასული. გიორგი მალე დაქვრივდა, შვილი არ დარჩენია. დაქვრივებამ გიორგიზედ არ იქო-

ნია კაი გავლენა. ამიტომაც გიორგის ცხოვრების განაგრძობის ზეგმაც შეიცვალა, მან ცოლის შერთვის მაგიერ ისურვა მშობელი ერის და ეკლესიის სამსახური, ოდესმე ბერად შედგომა, ამის წადილი დიდათ ჰქონდა განღვიძებული.

გიორგი აგრედვე დიდი მოტრფიალე იყო თავის სამშობლო ქვეყნის ისტორიის, ეკლესიის და ნამეტურ თვალყურს აღევნებდა საქართველოს ისტორიას, ქართულ ლიტერატურას, ყველა ამაებით იგი ისე იყო გატაცებული, რომ ძველ ქართულ ფულებსაც კაი აგროვებდა, მან აღრიდგანვე შეკრიბა კი რიცხვი ძველის ფულებისა. ამავე დროს იგი აგროვებდა ძველს ქართულ წიგნებსაც, ქართულ წიგნებს გარდა სხვა ჭნის წიგნებსაც ეძებდა და იძენდა ხოლმე. რასაკვირველია საქართველოს შესახებ, ასეთის წიგნების კრებისაგან იგი ისე იყო გამხნეებული, რომ თბილისში ყოფნის დროს, ყოველ კვირას იარმუკაში, მეწიგნე ბუკინისტებთანაც კი მოდიოდა, წიგნებს ეძებდა საქართველოს შესახებ.

ამ დროს, ქართველებს ორი მღვდელ მთავარი გვყავნდა, აღექსანდრე ეპისკოპოსი აწ განსვენებული და ლეონიდი აწინდელი გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსი. მალე უნდა აყვანილ ყოფილიყოს ალავერდის კათედრაზედ მესამე მღვდელმთავარი ქართველთა, რადგანაც ქართველი საზოგადოება გიორგის კარგად იცნობდა, იცოდენ მის მამულიშვილობა, ამიტომაც ბევრნი ურჩევდენ გიორგის ბერად შედგომას. გიორგიმ შეისმინა საზოგადოების ნატვრა და შედგა ბერად. ბერობაში მან მალე დაიმსახურა სახელი თავის ენერგიულის შრომით, დროთი მიაღწია საწადელს და 1900 წ. აღყვანილიქმნა ალავერდის ეპისკოპოსად.

ეპისკოპოსად კურთხევამდის, იგი რუსეთის ხან ერთს სემენარიაში იყო რექტორად და ხან მეორე სემენარიაში, იგი ხან აქეთ გადმოჰყვანდათ და ხან იქით. გონიერი მამულისშვილის მღვდელმთავრობას ასეთი ბედი დაჰყვა თან, სამწუ-

ხაროდ იგი არც მღვდელ მთავრობის დროს მოასვენეს და ხშირად ნიშნავდენ აქეთ-იქით რუსეთის ქალაქებში მღვდელ-მთავრად, უკანასკნელ მაინც ელირსა კირიონს და არლოვსკის ეპარქიილამ გადმოიყვანეს და მღვდელ-მთავრად დანიშნეს სოხუმს. სოხუმში ეპისკოპოსი კირიონი ცოტა ხანს დაჰრჩა, ოგი ისევ რუსეთში იქმნა გადაყვანილი. ამ გადაყვანით დაირღვა ეპისკოპოსის კირიონის მცნების გეგმა, ამ გარემოებაში მასზედ დიდი გავლენა იქონია. პატიოსან მამულიშვილის რის სამსახურიც სურდა და რისთვისაც გადასდო სიცოცხლე და ბერადაც შედგა, მისგან, ანუ საქართველოს მსახურებისგან კი შორს იქმნა გადატყორცნილი!..

დღესაც ეპისკოპოსი კირიონი დაუვიწყარი ნაშთია თავის მშობელი ქვეყნის, მას ბევრი, მეტად ბევრი პატივისმცემელი ჰყავს და ეყოლება ყოველთვის და ყოველგან მთელ საქართველოში. კირიონმა თავის ენერგიულ მამულისშვილობასთან ერთად კალმით შრომის შნოც ადრე გამოიჩინა, ჯერედ იგი ერის კაცი გახლდათ, რომ ქართულ გაზეთებში სხვა და სხვა ისტორიულ წერილებს ათავსებდა და ბეჭდავდა. ასეთ წერილებს გარდა მანვე დასტამბა ქართველთ წმინდანთა ცხოვრებანი წვრილ წიგნებათ, ესევე ქართული წიგნები მან რუსულადაც სთარგმნა და რუსულს ენაზედ მთელი სერია გამოსცა და რუსულად „ისტორია საქართველოს საეკსარხოსოსი“ ამაზედ უფრო საყურადღებო ამის შრომა „კულტურული მნიშვნელობა ივერიის ეკლესიის რუსეთის ეკლესიაზედ“. ეს შრომა არის საკმარისოდ საფუძვლიანი და მეტად საინტერესო შრომა, ამ წიგნით კირიონმა გამოაქვეყნა ისეთი ისტორიული ცნობები, რაც სხვა ქართველ მეისტორიებს სულაც არ გახსენებიათ, ასეთ საყურადღებო შრომას გარდა კირიონს სხვა საყურადღებო შრომანიც ბევრი აქვს. ზეჩველია ოდესმე მათს დაბეჭდვასაც ველირსებით და წაკითვაცსათხ.

ლიახ, ქეშმარიტად, რომ კირიონი კარგი, ზედმიწევნით კარგი მკვლევარია საქართველოს წარსულის და ძველის დროის დროების. კირიონის ბიბლიოთეკაშიაც ბევრი იშვიათი ძველი წიგნები მოიპოვება, მუზეუმის ნაწილში ქართულ ფულების რიცხვიც კარგა ბევრი არის, როგორც წიგნებით, ისევე ეს ძველი ფულებიც კარგი საუნჯეა ქართველი ნაცის ისტორიისათვის. ყველა ეს საუნჯე ყოვლად სამღვდელთმ საქართველოს საზოგადოებას შესწირა და იგი საქართველოშია დღეს.

ჩვენ კარგა ხანია აღარ გვინახავს ყოვლად სამღვდელთმ მნახვეებმა გადმოგვცეს, რომ იგი თავისებურის მხნეობით არის თურმე დღემდე მასზედ ვერაფერს მახვილს ვერ უქმედნია. ესეც კარგია მათის მეუფებისათვის.

ყოვლად-სამღვდელთმ ეპისკოპოსი დავითი

დავით ეპისკოპოსი გვარად კაქახიძე გახლავსთ, იმერი, იგი დაიბადა 1872 წ. პირველად სწავლობდა სამეგრელოს სასულიერო სასწავლებელში, მერე სწავლობდა თფილისის სემენარიაში. აქ სწავლა დამთავრა 1896 წ. იმავე დროს, იგი გაემგზავრა ყაზანის აკადემიაში, აკადემიაში სწავლის დროს, აღიკვეცა ბერად, აკადემიაში სწავლა დაამთავრა 1899 წ.

დავით ეპისკოპოსი სადაც კი სწავლობდა, ყველგან სამაგალითო მოწაფე გახლდათ, სათნო თვისების, დინჯი ხასიათის, სამაგალითოდ კაცთ-მოყვარე მასთანვე, სწორი და მართალი ყველა ამხანაგის წინაშე. სიმართლე და ქეშმარიტება მის გულსა და სულს აღმასივით ეტყობოდა. იგი ერთი სამაგალითო მისაზამი გახლდათ. დავითს პატარაობის დროსვე ეტყობოდა დიდი მამულიშვილობა, ეს საოცრება იყო იმ დროის კოსმოპოლიტიურ ხანაში, ვინაიდან მაშინ ქართველთ მამულიშვილობა უმეტრეოდ მრავალთაგან აღვილად უარ-

ყოფილი გახლდათ, ნამეტურ იმ დროს სემენარიის მოწაფეთა-
შორის.

დავითი აკადემიის სწავლის დამთავრების წელსვე დაბ-
რუნდა სამშობლოში, მისი კარგი, სათნო აღაშენობა აღდი-
ლობრივ ქართულ სამღვდლოებამ კარგად იცოდა. ამიტო-
მაც გულ შემატკივარ მამულის შვილს დავითს მაშინათვე
მიანდეს თანამდებობა, იგი დადგენილი იქმნა, „ძავკასიის
ქრისტიანობის აღმადგენელ საზოგადოების“ სკოლების ინსპე-
ქტორად. იმავე დროს, მასვე მიანდეს ქართული ენის მასწა-
ვლებლობა თფილისის სემენარიაში. ქართულ ენას იგი სხვა
სკოლებშიაც ასწავლიდა 1908 წ. იგი გადაყვანილ იქმნა
თფილისიდან სამეგრელოს სასულიერო სასწავლებლის ზედა-
მხედველად, 1903 წ. გადაყვანილ იქმნა ყუბანის ოლქის სა-
სულიერო სასწავლებლის ზედამხედველადვე. მერე გადაყვანილ
იქმნა ვიტებსკის სემენარიის რექტორად, იმავე წელს, იგი აკუ-
რთხეს არქიმანდრიტად. 1906 წ. 25 აგვისტოს, გადაყვანილ
იქმნა დონის სემენარიის რექტორად.

ასეთი გადავან-გადმოყვანა და ისიც ისე მალ-მალე არ
იყო დავითისათვის კარგი, მაგრამ რას იზავდა. მიუხედავად
ამისა, იგი ყველგან სტოეებდა თავის აღამიანობის ხსოვნის
კვალს, ყველგან იძენდა სათანადო პატივისცემას და კარგს
მოგონების ცნობებს, ასეთის ღირსებით დავითი ყველგან
ბრწყინავდა.

დავითს შეუსრულდა წადილი და 1907 წ. დაბრუნე-
ბულ იქმნა სამშობლოში და აღყვანილ ალავერდის ეპისკო-
პოსად, ამით მან მიღწია თავის ახალ გაზრდობის სანატარს
საგანს, ამ დღიდან დაიწყო ენერგიულად შრომა. მღვდელ-
მთავრის ხარისხით უმეტესად თფილისში გახლდათ და სცხო-
ვრობდა ფერისცვალების (დარიის) მონასტერში, ამ დროს,
იგი მოქმედებდა დიდის ჭეშმარიტებით და ქრისტიანურის
თანხმა მცნებათა სიყვარულითა, იგი ირიცხებოდა მაშინ ბევრს

საზოგადო საქმეთა წევრად, მასთანავე შრომობდა სინოდის გამგეობაშიც. მღვდელ-მთავრობის დროს, დავით ეპისკოპოსმა მთელს ქართველობაში მალე მოიპოვა სათნო, პატიოსანი სახელი, მის სახელს და ცნობებს ყველა სიამოვნებით ახსენებდა. მისი პატივისმცემელი იყო ქართველი, რუსი, ბერძენი, ოსი და ყველანი, ვისაც კი მასთან რამე საქმე ჰქონია და გაუცვნია დავითი.

ასეთი კეთილი და პირუთვნელი მღვდელ-მთავარი და მოყვარე საერთოდ ყველასი 1912 წ. გადაყვანილ იქმნა სოხუმის მღვდელ მთავრად, რაც არავისათვის იყო საწყენელი ვინაიდან სოხუმის ძვირფას კუთხეს კარგთ, სამაგალითოდ მღვდელ მთავარი ეყოლებოდა გამგეთ. სამწუხაროდ ყოვლიად სამღვდლო დავითი აქაც დარჩა სულ ცოტა ხანს, იმავე წლის ბოლოს, იგი გადაყვანილ იქმნა რუსეთში, ანუ პეტროგრადის ეპისკოპოსად. ამ გადაყვანის შესახებ ჩვენ არას ვიტყვი, მხოლოდ აქ მოვიყვანთ ერთის წერილის ერთ ადგილს, რომელიც ამას წინად გაზ. „საქართველოში“ გახლდათ დასტამბული. 1916 წ. № 6-ში რას სწერს პატივცემული დამწერი. — „დავით ეპისკოპოსს ქართველობა კარგად იცნობს, როგორც მოუსყიდველ პირდაპირ ადამიანს, სალი ზნეობა აზროვნობის სამღვდლოს და ჭეშმარიტ ქართველ ქრისტიანს. ყოვლიად პატივცემული მღვდელ-მთავარი, გაბედული და პირში მთქმელი, ერთად-ერთი ადამიანი იყო, რომელიც დიპლომატიას ანგარიშს არ უწევდა და შეძლების და გვარად სიძარტლეს ყველას პირში ეუბნებოდა.“ და სხვაც ბევრი ასეთ ცნობები ყოვლიად სამღვდლოს შესახებ.

ყოველ სასიკეთო მხარესა და მალას ზნეობასა და სათნოების გარეშე, დავითი გახლავსთ კარგი მწიგნობარი, კარგად მცოდნე სხვა და სხვა ისტორიების და სწავლა განათ-

ლების და მეცნიერების, ზედ მიწევნით იცის საქართველოს ისტორია და მასთან ქართველ მწერლობასაც კარგად იცნობს ამის გარდა იცის მან ქართველი ერის დღევანდელი ცხოვრების პირობებიც, იგი გახლავსთ გულ-მხურვალე ადამიანი და წვერი ყველა ჩვენი საზოგადო და საგანმანათლებლო საქმეების. იგი დიდი მონატრე გახლავსთ ქართველ მაჰმადიანთ განათლების, ერთ დროს, მათ ქართველ მაჰმადიანთათვის, ერთი სახალხო წიგნიც გამოსცეს თვისის საფასით მერე ჩვენს წერა-კითხვ, სამართველოს 500-მა შესწირა ქართველ მაჰმადიან შორის სადმე სასოფლო სკოლის გახსნის თანხად, მაგრამ მაშინ სკოლის გახსნის ნება არ იქმნა მიცემული, ეს კეთილი შენაწირო დღემდე არს დარჩენილი ხსენებული საზოგადოების ხელში.

ღიახ, დავით ეპისკოპოსი არის სამაგალითო მღვდელმთავარი და მას მეტად ბევრი კეთილი საქმენი აქვს დათესილი და დანერგილი საერთოდ ყველას წინაშე. როგორც ქართველის, ისევე რუსის და სხვათა წინაშეც.

გორის ეპისკოპოსი ყოვლად-სამღვდილო ანტონი.

ეპისკოპოსი ანტონი გვარად გიორგაძე გახლავსთ. იგი დაიბადა 17 მარტს, 1866 წ. ქუთაისში. მშობლები დედა ნატალია როსტომის ასული და მამა მედავითნე ლუკა ვასილის ძე. ანტონმა პირველ დაწყებითი სწავლა ქუთაისის სასულიერო სასწავლებელში დაიწყო, მერე სემენარიაში სწავლობდა, აქ სწავლა დაამთავრა 1885 წ. სწავლის დამთავრების შემდეგ ანტონი მსახურებდა სასულიერო სასწავლებელთ ასპარესზედ. იყო ქართული ენის მასწავლებლადაც ქუთაისის სკოლებში.

ანტონი შეუღლებულ იქმნა 1888 წ. ჰყავდა სამი ისუ-
ლი, მერე შეუღლე გარდაეცვალა. 1889 წ. რუსეთში წავი-
და, აკადემიაში შევიდა, 1896 წ. დაამთავრა აკადემიის სწა-
ვლა და ბერად შედგა, შემდგომ ამის 1908 წ. ხელდას-
ხმულ იქმნა გორის ეპისკოპოსად. ეს გახლავსთ მოკლე ბიო-
გრაფიული ცნობა ყოველად სამღვდელს შესახებ.

დღეს ყოველად სამღვდელს ანტონი ირიცხება საქარ-
თველოს ეგზარხოსის ვიკარნი ეპისკოპოსად, ანტონი ხშირად
განაგებს ეგზარხოსის მოვალეობასაც. ყოველად სამღვდელს
სამსახური არის მეტად რთული და მძიმე. იგი ყოველთვის
ორ სკამზედ უნდა იჯდეს, აქედაც უნდა გახლდესთ და იქი-
თაც, იგი ასეც უნდა გახლდეთ და ისეც, ესე იგი აქეთაც
და იქითაც. ეს კი შეუძლებელია ამის ასპარეზედ დღევან-
დელ ხანაში, ეს გარემოება ჩვენ ფაქტებითაც ვიცით, რომ
ანტონის მოადგილენი ძველი ვიკარნი ეპისკოპოსები, გარდა
ალექსანდრე ეპისკოპოსისა, თათქმის ყველანი ვინც კი ალექ-
სანდრეზე წინად გახლდენ, ყველანი მძლავრის მონები
ემორჩილებოდნენ ეგზარხოსის ბრძანებას და სინოდის კანო-
ნებს. იგინი იყვნენ ქართველი მღვდელ-მთავრები, თორემ და-
ნმრჩენთ კი სინოდის უსულო ყმანთ. ეგზარხოსების ყურ მო-
ქრილი მონანი.

მათი მსახურება ისეთის გარემოებით შეიმოსა და იგინი
ისეთ არსებათ გადაიქცნენ, რომ ქართველ მღვდელ-მთავრებს,
ერთ დროს, ქართულის ენაზედ სამღვდელ-მთავრო წირვის
დროს, სასულიერო პირთა კურთხევის წესიც კი ქართულს
ენაზედაც დაავიწყდათ და ყოველივეს იგინი სლავიანურად
ასრულებდენ თვით ქართველთ სასულიერო პირთა კურ-
თხევის დროს საჭირო წესებსაც კი.

ყველა ეპისკოპოსები გადაგვარებით ერთმანეთს უსწრო-
ბდენ წი, ასეთი რყო ხანა და თანამდებობა აღრინდელის
ვიკარნი ეპისკოპოსებისა. ამათ ასპარეზედ ბრძანდება დღეს

ყოვლად სამღვდელო ანტონი, იგი დამოუკიდებელი პირია. მასე მსახურება კი ყველასთვის შეუძლებელია და აუტანელი, მეტად ძნელი და მოუხერხებელი.

ამიტომ შეიძლება, რომ ხშირად ყოვლად სამღვდელო ანტონი ზოგიერთების მოსაწონად ვერ მოქმედებს, ვერ ასრულებს თავის ვალს ისე, როგორც ეს ბევრს სურს და იქმნება თვით ყოვლად სამღვდელოსაც, მაგრამ რა გაეწყობა, ჩვენ, ქართველებს სხვა რაღა გვაქვს ჩვენს საკუთრებათ: შერჩენილი, რომ თფილისში ქართველი ეპისკოპოსი ქართველის გეგმით განაგებდეს ქართული ეკლესიის საქმეებს.

ამიტომაც არავის უნდა გაჰკვირვებოდეს ის გარემოება, რომ ამას წინად, გაზეთებმა გვაცნობეს, რომ ყოვლად სამღვდელო ანტონმა მთავრობას თხოვნა მიართო სამსახურიდან გადადგომაზეო. ბევრი ვერ მიხვდნენ ამ თხოვნის საიდუმლოებას, ბევრისთვის წარმოდგენაც იყო ესეთი თხოვნი ყოვლად სამღვდელოსი, მაგრამ აქ გასაკვირველი არა იქნება რა თუ ყოვლად სამღვდელოს სამსახურის შინაურს პირობებსაც გავიცნავთ. ადვილი არ არის, რომ ეპისკოპოსმა თხოვნა მისცეს მთავრობას, რომ სამსახურიდან გამანთავისუფლეთო. ალბად მძიმე რამე მიზეზები არის აქ საგნად გამხდარა, თორემ უამისოდ წვრილმან უსიამოვნების გამო არავინ ისურვებს ასეთ სამსახურის თავის თანებებას, ეს ადვილი საქმე არ გახლავსთ.

მაინც ასე თუ ისე, ყოვლად სამღვდელო როგორც ქართველი მღვდელ-მთავარი უმეტესად რჩება ქართველად და სადაც რიგია, იგი იქ ქართულადაც ასრულებს წირვა-ლოცვას, ამას გარდა მხურვალე თანამდევარია ქართველი ერის ცხოვრების, მათმა მეუფებამ იცის შესაფერი სიტყვების წარმოთქმა, ამას გარდა პატივს სცემს მრევლში ყველას, დამხმარება შეუძლო მოწაფეთა, ერთ სასწავლებელში ყოვლად სამღვდელოს სტიპენდიაც აქვს დაარსებული. ერთ დროს ჩვენს

წერ. კითხ. სამართველოსაც შესწირა თავის წვლილი და ბევრსაც სხვა კეთილ საქმეებს ასრულებს თავის წინაშე, რომელთა მოთვლა აქ შეუძლებელია. ყოველივე ასეთ სასიკეთო მოქმედებასთან იგი გახლავსთ ქართული მწიგნობარიც და საქართველოს ისტორიის მოყვარე და ქართველ მწერლობასაც გულმხურვალედ აღევნებს თვალ-ყურს.

ყოვლად-სამღვდლო აღაპერდის პარსოპოსი პიროსი.

ახლად მღვდელ-მთავრის ხარისხზედ აღყვანილი ყოვლად სამღვდლო პიროსი, გვარად ოქროპარიძე ბრძანდება, იგი დაიბადა 1874 წ. გორის მაზრის სოფ. დიხევში. მონათვლის სახელად უწოდეს მათე, მამა მათი გახლდათ ივანე ანდრიას ძე და დედა ეკატერინე ივანეს ასული.

პატარა მათე პირველად სწავლობდა თფილისის სასულიერო სასწავლებელში, მერე თფილისისავე სემენარიაში, აქ სწავლა დაამთავრა 1896 წ. აქედამ რუსეთში გაემგზავრა და კიევის აკადემიაში შევიდა. 1903 წ. აკადემიაში სწავლა დაამთავრა და იმავე წლას სექტემბერში ბერად შედგა. მერე დაბრუნდა საქართველოში და მსახურებდა საეკლესიო ასპარესზედ თფილისს, არქიმანდრიტად აკურთხეს 1907 წ. და მღვდელ-მთავრობის ხარისხზედ აღყვანილ იქმნა 17 დეკემბერს, 1915 წ. პეტროგრადს, დანიშნულ იქმნა აღავერდის მღვდელ-მთავრად.

ეს გახლავსთ მოკლე ბიოგრაფიული ცნობა ყოვლად სამღვდლოსი, ესეც საკმარისია აღამიანის დაბადების და ვინაობის შესატყობათ, საქმე და საგანი სხვა ღირსება გახლავთ და სხვა საქმენი, რომლებსაც ჩვენ მკაცრად უნდა ვეძებდეთ და ვეძებდეთ ჩვენი მღვდელ-მთავრებთა ცხოვრებაში. ქარ-

რთველ მღვდელ-მთავრებში დროა გაღვიძებულ იქმნეს ის აზრები და იდეები, რასაც ალექსანდრე და გაბრიელ ეპისკოპოსები ადგნენ. ამისი დროა უკვე, რადგანაც ამ მღვდელ მთავრების მოქმედება სარკვა და მაგალითი ყველასი, ვინც მათებურად არ მოიქცევა ჩვენში, მაშინ ის ჩვენი ტომის არ იქნება, იგი ჩვენგანაც ისევე უნდა იქმნეს გაძევებული, როგორც წავაბძანეთ დიმიტრი და სხვა ასეთნი.

მადლობა ღმერთს, პიროსი ასეთ პირთაგან შორს დგას. იგი ცხადლივ მზადველია თავის წინაპრების, განსვენებულის ალექსანდრესი და აწ გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსის ყოვლად სამღვდლო ლეონიდის. ეს ორი წინაპარი მას სარკედ უდგა თვალწინ, ერთს ჰბაძავს საქმიანობით და მეორეს სიტყვით, ენერგიით, კალშით და სხვაც კეთილ სამაგალითო კარგის მოქმედებით, ალექსანდრე ეპისკოპოსი რომ მოსწრებოდა მათეს მღვდელ-მთავრობას, მაშინ იგი წელში გაიშლებოდა, გამაგრდებოდა, მით უფრო, რადგანაც მათეს დაინახავდა ლეონიდის მსგავს მოღვაწედ.

ღიახ, ქეშმარიტად რომ პიროსი არის სრული სახე და განხორციელება ალექსანდრე ეპისკოპოსის და ლეონიდის ბევრს სასიკეთო მხარეთა გარეშე პიროსმა კალმით შრომაშიაც აღრე გამოიჩინა ნიჭი და არქიმანდრიტობის ტროს, ქართულს ენაზედ მან დასტამბა შემდეგი. სახელმძღვანელო წიგნები:

1. სახელმძღვანელო მართლმ აღიდებულ კატეხიზმის შესასწავლად. 2. განმარტება ჰავლე მოციქულის სამოციქულოს ეპისტოლეთა შ. განმარტება სახარება მათესი 4. განმარტება სახარება მარკოსისა და სხვანიც ასეთნი. ასეთ შრომის გარდა ყოვლად სამღვდლო პიროსის წერილები გაზ. „შინაურ საქმეებშიაც“ ხშირად იბეჭდებოდა და უეჭველია კიდევაც იშრომებს დღეის შემდეგ.

ყოვლად სამღვდლო პიროსი განლავსთ კარგად მკოდ-

ნე ქართულის მწერლობის და საქართველოს ისტორიის, სხვა მხრივათაც ეს სრული თანამბაძველია როგორც ალექსანდრეს მაგალითების, ისევეს ლეონიდის პარდაპირი მბაძველი შრომის მოყვარეობით და მამულის შეილობით.

არქიმანდრი ტი ამბროსი ხელაია.

ამბროსი ხელაიას მე კარგად ვიცნობ, თვით იმ დროდამ, როცა იგი თფილისის სემენარიაში სწავლობდა, ხოლო მისი ცხოვრების ცნობათა შეკრება კი ერთობ გამიძნელდა. ცნობების უქონლობის გამო, თუ რამ შეცდომა გვექმნეს, ვითხოვთ მოტყუებას.

ამბროსი ხელაია დაიბადა 1860 წ. სამეგრელოში, პირველ დაწყებითი სწავლა მიიღო სამეგრელოს სასულიერო სასწავლებელში, მერე სწავლობდა თფილისის სემენარიაში, აქ სწავლა დამთავრა 1885 წ.

ამბროსი ხელაია სემენარიაში სწავლის დროს, ირიცხებოდა საუკეთესო მოწმედ, იგი როგორც საკლასო სწავლის საქმეში იყო კოჩალი, ისეთივე გახლდათ საქვეყნო წიგნების კითხვაშიც, ამხანაგებშიც იყო სამაგალითო ამხანაგი, ყველას მოყვარე და ყველას საყვარელი თავის კეთილის, პატროსანის ქცევით და ღირსებით.

მაშინ, სემენარიის მაწაფეთა შორის სალიან იყო გავრცელებული კოსმოპოლიტობა, იმერლები რომ იტყვიან „კრანინი-ატრაცატელნი“, ბევრს მაშინდელ გმირებს არც საქართველო სწამდათ, არც ქართველობა, არც ქართული ენის ზირობების ძიება. ამ გვარის პირებისაგან ამბროსი ყოველთვის შორს იდგა.

იგი იყო უღრმესად მოყვარე თავის სამშობლო ქვეყნის, თავის ერის, ქართულ მწერლობის და საქართველოს ისტორიის, ამ დროს, ამბროს ხშირი მისვლა-მოსვლა ჰქონდა ჩე-

მთან, წიგნების შესახებ ლაპარაკი, მსჯელობა და ყოველთვის ამბროსი გულ ნაკლული იყო ქართველი ერის ასე დაცემისა და დაქვეითებაზედ, იგი მეტად უკმაყოფილო იყო, სძულდა სასტიკად უგულო ამხანაგები, ნამეტურ ისინი, რომელნიც ხშირად საქართველოსაც წარა-მარად უარს ჰყოფდნენ. ასეთის ცოცახლის, ნათლის მამულის შეილობით იყო ამბროსი ხელაია აღვსილი და იგი სემენაჲის სწავლის შემდეგ უნივერსიტეტშიაც წავიღოდა, მაგრამ შინაურმა გარემოებამ ნება არ მისცა. ამიტომ იგი შინ დატრიალდა და მსახურებდა სასულიერო სკოლების ასპარესზედ.

მსახურების ასპარესზედ, წლის თავზედ, 1886 წ. დასახლდა, მის შემდეგ სასულიერო წოდებაში შევიდა, 1887 წ. კურთხეულ იქმნა მთავარ დიაკვნად სოხუმის ეპისკოპოსისაგან, მალე მღვდლობასაც მიიღწია, ამ დღიდან მან მიიღწია თავის საწადელს და ხალხის წინაშე მსახურების შესრულებას. ამგვარი მოვალეობაში საუკეთესო მოძღვარი იყო, იგი მალე გახდა მთელის სოხუმის ბლალოჩინიც, მასთანვე სასულიერო წოდებაში შეიწველელ პირთა ეგზამენატორად, სოხუმის სკოლებში ქართული ენის მასწავლებლად, სხვა და სხვა საქველმოქმედო საზოგადოებათა მეთაურ მომქმედ წევრად და ბევრიც სხვა ასეთების.

ყველგან ამბროსი ხელაია თავის თანამდებობას ყოველთვის სინდისიერად და ერთგულად ასრულებდა, ყველგან იგი სტოვებდა თავის კეთილ სამსახურის ნაწილს და ძარგს მოსაგონარ ცნობებს. 1896 წ. დაქვრივდა 1897 წ. ყაზანის აკადემიაში შევიდა, სწავლა დაამთავრა 1906 წ. იმავე წელს იგი ბერად შეიმოსა და საქართველოში დაბრუნდა 1908 წ. კურთხეულ იქმნა არქიმანდრიტად და დადგენილი იქმნა სამეგრელოში ორს მონასტრის წინამძღვრად, მერე გადმოყვანილი იქმნა თფილისში და დანიშნულ იქმნა სინოდის წევრად და ფერისცვალების მონასტრის წინამძღვრად. 1912 წ. გადა-

ყუანდო იქმნა რუსეთში, მიზეზი ამისი ის იყო, რომ უსაფუძვლოდ მას დასწამეს ცილი. ამ ცილის შესახებ მთელმა საზოგადოებამ იცის ყველაფერი, ამიტომ ჩვენ აქ არას ვიტყვით. აქ მოვიყვანთ ამბროსის შესახებ ერთ წერილიდამ რამდენსამე სტრიქონს, რომელიც ამას წინად დასტამბული გახლდათ გაზ. „საქართველოში“ № 9. 1916 წ. აი რა სიტყვებს სწერს პატივცემული დამწერი.

„ყოველ შემთხვევაში, ვინც ამბროსის სპეტაკ პიროვნებას და სალ გონიერებას იცნობს, მის წარსულის ცოთაოდნათ მაინც იცის და რამე საქმე ჰქონია მასთან, ის ვერ წარმოიდგენს, რომ ამბროსი რაიმე ჭუჭყიანს და ბნელ საქმეში ერიოს რაც თავის თავადაც, ცხადია იქილ მ, რომ ამბროსი დღეს ერთ-ერთ საუკეთესო მონასტრის წინამძღვარია“, და სხვაც ასეთი ცნობანი ამბროსის შესახებ, მეტი ქება ამბროსისათვის ჩვენ არ გვინდა, საკმარისია რაც ითქვა მასზედ და იმედია, რომ სიმართლეს გზა არ დაეკარგება და ამბროსიც ოდესმე განთავისუფლებული იქმნება ჭუჭყიანის ცილისაგან და თავის საყვარელს სამშობლო საქართველოშიც დაბრუნებული.

არქიმანდრიტი ნაზარი

არქიმანდრიტი ნაზარი გვარად ლეჟავა გახლავსთ, იგი დაიბადა 1872 წ. იმერეთში. მამა მათი გახლდათ ანდრია ნიკოლოზის ძე და დედა ეფემია გრიგოლის ასული. ამათ წინაპარნი სულ სასულიერონი ყოფილან. ნაზარმა პირველ დაწყებითი სწავლა ქუთაისის სასულიერო სასწავლებელში მიიღო. მერე თფილისის სემენარიაში სწავლობდა, სემენარიის სწავლა დაამთავრა 1892 წ. მის შემდეგ იგი შინ დატრიალდა. მსახურებდა სასულიერო წოდების ასპარესზედ სკოლების ნაწილში.

მერე დასახლდა, მეუღლე ალექსანდრა მალე გარდაეცვალა ორი ასული დარჩა, იგინიც დაიხოცნენ. 1900 წ.

მღვდლად ეკურთხა, მერე კიევის აკადემიაში წავიდა, აკადემიის სწავლა დაამთავრა 1908 წ. მღვთისმეტყველების კანდიდატის მაგისტრის სახელით.

აკადემიაში მან გამოიჩინა კარგი ნიჭი, ამიტომაც იგი სწავლის დამთავრების უმაღლვე, დანიშნულ იქმნა ველინსკის სემენარიაში მასწავლებლად, აქ დარჩა ორ წელიწადს, მერე გადაიყვანეს იმავ გუბერნიის კლევიანის სასულიერო სასწავლებლის ზედამხედველად. 1911 წ. ატურთხეს არქიმანდრიტათ. და გადმოიყვანეს საქართველოში და დადგენილ იქმნა იონანე ნათლისმცემლის უდაბნოს წინამძღვრად, იმავ დროს, იგივე დანიშნეს კეთილ მოწესედ ქართლ-კახეთის, იმერეთ და მესხეთ-ჯავახეთის ძველის ნაშთების ზედამხედველად.

არქიმანდრიტ ნაზარს მოსვლისათანავე შეეტყო ქართული მამულიშვილობა, თავის ქვეყნისა და ერის გონივრულად სიყვარული და სანსახურის ტრფიალება. მან ფხიზლად გადახედა ჩვენს წარსულს, ჩვენს ეროვნებას, ჩვენს ისტორიას და მის შწერლობას, ამის წინაშე მას დიდი გულის სიტანადრე დაემჩნა, ამიტომაც არქიმანდრიტ ნაზარმა თავის გულის სალობუნებლად მონახა კარგი მეგობარი, კარგი ამხანაგი, ეს გახლავსთ მსწავლელი მოძღვარი კ. კეკელიძე.

ამ გარემოებამ ჩვენ კარგად გვაძინა არქიმანდრიტ ნაზარის ვითარება და სულიერი სუფთა სიმალლის ღირსება. იგი ჩვენის წინანდელის სასულიერო პირების ცალი არ გახლავსთ, ჩვენ გავიცანით იგი პირადათ, მასში რამე უკუღმართობა და ქვეყნის წინაშე თაღლითობით სამსახურის მიღრეკილება უარყოფილი და დაგმობილი ვნახეთ. ეს ქვეშაჩიტება გახლავსთ.

საქართველოს სიყვარულში მას ცილს ვერვინ დასწამებს, ამის თანახმად ვიტყვი: გინაიდგან ჩვენ ვიცით არქიმანდრიტის-ნაზარის საქმებიდამ ისეთი ცნობებიც, რაც მის კეთილთვისებას. ქველ მოქმედებას და ისეთ საქმეებს და რის ცნო-

ჩასაც რომ შშკარა იქმნეს, იგი ბევრს გააკვირვებს, ჩვენ ერთი საქმის მისი კეთილი ცნობა გვაქვს და ვინ იცის არქიმანდრიტ ნაზარს რამდენი სხვა ასეთებიც აქვს ნამოქმედარი. არქიმანდრიტ ნაზარმა ერთ ქართველ საქმეს ისეთი მხარი მისცა და ისეთი თავაზი გაუწია, რასაც სხვანი, მასზედ უფრო მდიდრებს და მეტი თანამდებობის პატრონებს არ გაუმეტნიათ თუნდ მის მეათელი.

არქიმანდრიტი ნაზარი ჯერედ ახალ გაზდა პირი გახლავსთ, მას მომავალი კარგი ვქნება, გონიერი გამგე იქნება ყველგან. ამის გონიერებას ცხადთ ასაბუთებს მისი წარსულიც, რაც იგი სემენარიაში სწავლობდა და მერე აკადემიაში, ყველგან იგი დაბეჯითებით კითხულობდა სხვა და სხვა სამეცნიერო წიგნებს. რუსულ სამეცნიერო წიგნებში იგი კარგად არის დახელოვნებული, ყოველივე ლოლიკურს სიტყვიზღესა და ნათელს გონიერებასთან იგი გახლავსთ კარგი მადიებელი ჩვენის ისტორიული მწერლობის და მის გაშუქების. ამიტომ მან თავს იღვა და თავის შრომით გამოსცა დეკანოზის კ. კეკელიძის წიგნი, სახელდობრ „იერუსალიმის კანონიერი“. ღირსეული ისტორიული შრომა.

ეს მაგალითიც ჩინებული საქმეა, მაშ უსურვებთ არქიმანდრიტ ნაზარს, რომ ამ საყურადღებო წიგნის მაგალითი მის დამამტკიცებელი გახდეს, რომ არქიმანდრიტი ნაზარი არც შემდეგ დაივიწყებს ასეთ წიგნების გამოცემას და ხანდახან მაინც გამოსცეს ასეთ იშვიათ ძვირფას წიგნებს. ამის იმედი ჩვენ მით უფრო გვაქვს, რადგანაც არქიმანდრიტ ნაზარს კარგად ვაცნობთ, ვიცით მისი განუსაზღვრელად საქართველოს ერის სიყვარული და ის გარემოებაც, რომ იგი ქართველი ერის ეკლესიის ასე დაქვეითებაზედ, დიდად უმაღლურია და მწუხარე, რაც მას არა ერხელ პირადაც გამოუთქვამს.

სტამბის ისტორიაში ვერ მოვათავსედ შემდეგ ამბებთა
ამბებთა ანუხსვა. იგი მამოჩე წიგნში იქნება მოთავსი-
ბული.

* *

*

ქალაქის ქარხნის დაარსება იმერეთში და ქართული
ქალაქის გაჩენა საქართველოში. „მ. დღ. 1750 წ. ქ. კ.“

* *

*

მელნის კეთების ოსტატები საქართველოში და შავი,
ლურჯი და წითელი მელნის კეთება. მელანი „გიშერა და
მარიამი“ მის. დღ. ახ. მაზ.

* *

*

სტამბის შავი, წითელი და ლურჯი კრასკების შემო-
ღების დრო, ამ წამლების გაკეთებას ოსტატობა ზე XIX საუკ.
მოსპობა მისი.

* *

*

ქალაქის სავაჭროს გახსნა ქუთაისში 1760 წ. და კო-
ნვერტების გამოქრა, ბატის ფრთის კალმების გამოქრა და
სხვაც ასეთ საგანთა და ნივთთა ვაჭრობა და ვრცელება.

* *

*

ინდოელთა მონები საქართველოში და შაქრის ლერწმის
მოყვანა ბამბის მოყვანა ქალაქებისთვის და შაქრის ქარხნის
დაარსების ისტორია.

* *

არ ვიცით საიდან და როგორ იქმნა მოძებნილი ქართ-
ველ ძველ ხელოსანთა ცოდნა, დღეს, საქართველოში, სტა-
მბის კრასკებს აკეთებს თფილისის თათრული ტამბის მეს-
ტამბე უნსი-ზადე. ნახეთ ამაზედ წიგნშიაც.

* *

*

ჩვენ მიერ ანუხსულ სტამბების აღწერილამ ისე გამოდის

უომ ქართველ მესტამბენი თითქოს სულ უცოდველი ანგელოზები იყონ. არა, ამათშიაც არიან ნაკლის მექონნი, ხოლო მათი აღწერა აქ ვერ მოვათავსეთ. იგი მეორე წიგნში იქნება დაბეჭდილი.

სასიამოვნო ამბავი.

სტამბის მუშებსა და ხელოსნებში სულ არ არსებობს მიმდევრობა სტამბის გახსნისთვის. ამის მიზეზი ხელოსნების სილატაკით აიხსნებაო. მაგრამ არა, ეს ტყუილია, ჩვენ კარგად ვიცნობთ სტამბის ხელოსნებს და ბევრი მათგანი შეძლებულიც არის, მაგრამ მათში შეძლებულს, თუ შეუძლებლებში ერთ ნაირად არის საქმის სიმკვდრე გავრცელებელი.

ეხლაკი მოხდა ასეთი ცვლილება და მაგალითი: ამ ბოლო დროს, სტამბის ერთმა ხელოსანმა, თავის ხელობის კარგად მცოდნემ, დავით ლევანისძემ პიტნავამ, თბილისში სტამბა გახსნა, სტამბას აქვს მსწრათ მბეჭდავი და ამერიკანკა, მოწყობილია სუფთათ.

სტამბა არსებობს სამების ეკლესიის ახლოს, გრაფის ქუჩაზე № 10 სტამბას ქარულათ (განათლება) ეწოდება. ულოცავ სატამბის ხელოსნებს, ასეთ წარმატებას მათში აღორძინება მიეცეს, ვინაიდან სტამბის მოგება ჰალალი იქნება რომ მათ დარჩეს

სტამბის ცვლილებანი.

თბილისში ჩვენ მიერ წიგნში ანუხსულ არ. კერესელიძის სტამბა გაზ. (თ. აზ) და ვ. რუხაძემ შეიძინეს, სტამბა ძველ ალაგას არსებობს.

გორის სტამბა, რომელიც წიგნში აღვნიშნეთ, მის პატრონმა თ. ციციშვილმა თბილისში გადმოიტანა.

ქუთაისის ქ. წ. კ. გამა. საზოგ. სტამბის შესახებ ლაპარაკ-

კობენ, რომ თბილისში გადმოაქვთო.

ქართველთ ლიტოგრაფიები.

ვერ ავნუხსეთ ლიტოგრაფია გრავიორის ვახტანგ კილაძისა და ცაგურიასი, შემდეგ დავსტამბავთ, თან დაურთავთ აღწერას ქართველ მხატვრების, ჩუქურთმის მკრელთ და ქართველი გრავიორების.

სტამბის მუშების საყურადღებოთ.

12 აპრილს გარდაიცვალა სტამბის ხელოსანი და მწიგნობრობით ცნობილი ალექსანდრე მირაქოვი, ამის დასაფლავებას, ძველებურათ მხოლოთ სტამბის სამი მუშა დაესწრო, თუმცა განსვენებული სტამბის ხელოსნებში ცნობილი იყო, როგორც მწიგნობარი და ღირსეული ხელოსანი. მაინც სასტამბის ხელოსნები ასე აფასებენ თავიანთ თავს.

ზრელატი დონ ივანე ანტონოვი.

დონ ივანე ანტონოვი სახელოვანი და ამაგდარი მოღვაწეა, იგი პატივცემული გახლდათ მთელ ქართველ კათოლიკობაში, კათოლიკობას გარდა მას ქართველობაც კარგად იცნობდა. დონ ივანე გარის მკვიდრთაგანი გახლდათ.

დონ ივანემ საქართველოს ისტორიაც კარგად იცოდა, საქართველოს საქმეებს იგი კარგად იცნობდა, ამიტომ იგი საქართველოს ერის ბედზედ ერთობ გულ-დაწყვეტილი იყო და უმაღუოი. ქართული ენაც ჩინებულად იცოდა, წერაშიაც გახლდათ დახელოვნებული.

დონ ივანემ სწავლა-განათლება მიიღო რომში, პაპი ურბან მერვის კოლეგიაში, სწავლა დაასრულა 1874 წ. მიიღო დიპლომი ფილოსოფიის და მღვთის-მეტყველების პროფესორობის, ამავე წელს იგი ეკურთხა მღვდლად და მის შემდეგ იგი დანიშნეს ქუთაისის კათოლიკეთ ეკლესიის წინამძღვრად. ევროპიელ ენებთ შორის დონ ივანემ პოლონურიც კარგად იცოდა.

კათოლიკეთა სასულიერო წოდებაში, მან მალე დაიმსახურა დიდი სახელი და პატივისცემა. მისი ნიჭიერება რომის ტახტმაც შეიტყო. იგი მალე დააწინაურეს, სარატოვის ეპისკოპოსმა მიიწვია სემენარიის რექტორად და მასთანვე ფილოსოფიის და მღვთის-მეტყველების პროფესორად, ამ საგნებს იგი მოწაფეებს ევროპიულის ენებით ასწავლიდა.

1902 წ. საქართველოში გახლათ კათოლიკეთა ეპისკოპოსი, ეს პირველი მაგალითი იყო XIX საუკუნეში. ეპისკოპოსს თან მოჰყვა დონ ივანე. ეპისკოპოსმა პირველად ტფილისის კათოლიკეთ ძველს ეკლესიაში სწირა, სადაც თანამწირველად გახლდათ დონ ივანეც. წირვაზედ დიდი ძალი საზოგადოება იყო მოწვეული. წირვის დროს დონ ივანემ ქართულად იქადაგა, ამის ქადაგებამ მსმენელებზედ კარგი გავლენა იქონია, ნამეტურ აღტაცებული იყო ილია ჭავჭავაძე, ეს მწერალი

იმ დღიდან დიდის თავაზით და პატივისცემით იხსენიებდა დონ ივანეს სახელს.

ამბობენ, რომ დონ ივანეს თურმე ტერ-აბრამიანი ოსტატურად ატყუილებდა, ვიდრე ტერ-აბრამიანი ახალციხის კათოლიკეთ ეკლესიების უფროსობას მიიღებდა, მინამ იგი თურმე ქართველობდა და ამით ხიბლავდა დონ ივანეს, ესეც თურმე რომის ტახტის წინაშე სახელს უკეთებდა, რომ აბრამიანს დროით მიეღო უფროსობა. ეს მალეც მოხდა. აბრამიანი განდიდების შემდეგ სხვა მელად გამოჩნდა, ქართველების დაჩაგვრაც დაიწყო. ეს გარემოება კი დონ ივანეს დიდათ აღარდებდა. ამ გარემოებამ მეტად ცუდათ იმოქმედა დონ ივანეზედ.

დონ ივანეს შესახებ მოვიყვანთ აქ პატარა წერილს, რომლის დაწერაც ეკუთვნის პატრი ბერნარდე განზეს, ტომით ნემენცს, ქართული ენის კარგად მცოდნეს.

„დონ ივანე დაიბადა 7 დეკ. 1846 წ. ქ. გორში. დაასრულა ქუთაისის გიმნაზია 1865 წ., რომლის შემდეგ გაემგზავრა რომში, სადაც სწავლობდა პაპი ურბანოს კოლეგიაში, რომელიც დაასრულა 1874 წ. და მიიღო დიპლომი პროფესორისა ფილოსოფიისა და მღვთის-მეტყველებისა. ეკურთხა ქ. სპირნას (მკირე აზიაში) და ამავე წელს (1874) დანიშნულ იქმნა ქუთაისში, თანაშემწეთ მოხუც მოძღვრისა დონ ანტონი გლახოვისა, რომლის სიკვდილის შემდგომ ე. ი. 1879 წ. მიიღო დანიშნულება მისივე და იქმნა მთავარ-მოძღვრად ამავე ქუთაისის ეკლესიისა და ასწავლიდა საქრისტიანო მოძღვრებას გიმნაზიებში და სასწავლებლებში.

1883 წ. ეპისკოპოსმა ცოტმანმა მიიპატიჟა სარატოვის კათოლიკეთ სემინარიაში და დაადგინა ინსპექტორად და პროფესორად სემინარიისა და აგრეთვე დამცველად ქორწილობის კანონ-რიგთა.

ეპისკოპოსმა ბარონმა ფონ-დერ-როპპმა გახადა რექტორად ამავე სემინარიისა და ასესორად კონსისტორიისა 1903 წ. ამავე

წელს წმ. მამამ პიო X-ემ უუამდგომლობით ამავე ეპისკოპოსისა გახდა თავის პრელატად და პროტონოტარიუსად სამოციქულო ტახტისა—*ad instar participantium*.

1908 წ. გახდა ავად სარატოვში და გადმოვიდა სამშობლოში 1910 წ.

გარდაიცვალა თფილისში 1912 წ. 25 დეკემბერს. დასაფლავებულია წმ. პეტრე-პავლეს ეკლესიის გალავანში.

ვიზიტატორი დონ მიხეილ ანტონოვი.

დონ მიხეილი გახლავსთ ღვიძლი ძმა დონ ივანესი. დონ მიხეილი აღიზარდა რომს, ირიცხება რომის აკადემიის მღვთისმეტყველების კანდიდატათ.

იცის ევროპიული და აზიური ენები, ევროპიულ ენებთ შორის კარგად აქვს შესწავლილი პოლონური, ამ ენაზედ იგი ეკლესიაში თავისუფლად სწირავს და ქადაგებს.

დონ მიხეილი სამღრთო წერილსა და ევროპის სწავლა შეცნეირებაშიაც კარგად გახლავსთ განვითარებული და მომზადებული. ყოველ ღირსებასთან იგი ბრძანდება სამაგალითოდ მსახური კათოლიკის ეკლესიისა და მასთანვე სამაგალითო კათოლიკი, ყოველ სასიკეთო ღირსებასა და მღვთის-მსახურებასთან მას აქვს მოხდენალი ხმა და მისაზიდი კილო, მისი წირვა-ლოცვა გახლავსთ ყოველთვის ხმოვანი. ყოველ ასეთ ღირსებასთან თავის დედა-ენაც კარგად უწყის.

როგორც ეკლესიის უმაღლესი მსახური, მთელს თავის სამრევლოში გახლავსთ სამაგალითო ადამიანი. თვით პოლონელებიც კი, რომელნიც ცხარე ნაციონალისტები არიან და მასთან მკაცრი მაძიებელნი მის, რომ მათ ეკლესიის მეთაურად უსათუოდ პოლონელი უნდა ჰყვანდესთ, თვით ესენიც კი დიდათ აფასებენ დონ მიხეილს.

ასეთი პირის სახელოვნება ჩვენთვის, ქართველებისათვისაც, რასაკვირველია, რომ სასახელოა და სადიდებელი. მრევლ-

ში იგი გახლავსთ შესმენილი მეთაური, კარგად მცოდნე თავის მრევლის ავ-კარგიანობის. დონ მიხეილი თავის მრევლში მოძღვართ მოძღვარიც გახლავსთ, მათი პედაგოგ-მასწავლებელიც, მათი მოსამართლე-კანონმდებელი და ყოველივე ამაებთან ერთად ტვირთ მძიმეთა და მაშვრალთა, ანუ გაჭირვებულთა დამხმარეც.

პირნათლად უნდა მოვიხსენოთ, რომ ასეთ სუფთა-რიგიან პირთა პოვნა და ნახვა ჩვენს დროში ერთობ იშვიათია და ძნელი. ამ ღირსებას მას თავისუფლად მიაღწევინა იქამდის, რომ 1907 წ. რომის ტახტის თანხმობით იგი დანიშნულ იქმნა საქართველოს და საერთოდ მთელის კავკასიის კათოლიკეთ ეკლესიის ვიზიტატორად. ესეც პირველი მაგალითია ჩვენთვის, მთელს XIX საუკუნეში ეს პირველი გახლავსთ, რომ კავკასიის კათოლიკეთ ეკლესიების უფროსად ქართველი გვარის კათოლიკე იქმნა ვიზიტატორად დანიშნული. დონ მიხეილის შესახებ აქ მოვიყვან პატარა ბიოგრაფიულ წერილს, რომელიც დაწერილია აგრეთვე პატრის ბერნარდე განზესაგან,

„დონ მიხეილი დაიბადა 1855 წ. 29 მარტს ქ. გორში. სწავლობდა ჯერ თფ. გიმნაზიაში, ხოლო შეასრულა თვისი ჰუმანიტური სწავლა ქუთაისის გიმნაზიაში 1878 წ. და ამ წელსვე გაემგზავრა რომს, სადაც სწავლობდა როგორც თვისი უფროსი ძმა, პრელატი ივანე ანტონოვი, ურბანო პაპის კოლეგიუმში, რომელიც გათავებისას ეკურთხა მღვდლად 1884 წელს 24 დეკემბერს. პირველი წლები თვისი მღვდლობისა გაატარა სარატოვში, სადაც ასწავლიდა 1893 წლამდე კათოლიკე სემინარიაში: ფილოსოფიას, ლათინურ ენას, ანგარიშს და გეოგრაფიას.

შხალოდ 1893 წელს დანიშნულ იქმნა ვიქარნად თფილისის მიძინების ეკლესიისა და მასწავლებლად საქრისტიანო მოძღვრებისა გიმნაზიებში. ხოლო ერთი წლის შემდეგ მიიღო ჩინი მანსიონერალისა ქათედრალი ეკლესიისა და დაინიშნა ჯარის მოძღვრად თემირ-ხან-შურაში.

1903 წ. დანიშნეს იგი მარიუპოლის მთავარ-მოძღვრად და დეკანთ. ხოლო 1906 წ. გადმოვიდა კვლავ სამშობლოში მასწავლებლად საქრისტიანო მოძღვრებისა თფილისის გიმნაზიებისა და 1907 წ. დაინიშნა მთავარ-მოძღვრად თფილისის წმ. პეტრე-პავლეს ეკლესიისა და საყოველთაო ვიზიტატორად კათოლიკე ეკლესიებისა ამიერ და იმიერ კივკასიისა დღემდე. ეს არის პირველი ქართველი ვიზიტატორი“.

კონსტანტინეპოლის ქართველ კათოლიკეთ მონასტრის აბბატი პიო ბალიძე.

სტამბოლის ქართველ კათოლიკეთა აბბატი მ. პიო ბალიძე დაიბადა 1882 წ. სოფ. ხიზაბავრაში. უმაწვილობისას ძალიან ცელქი ყოფილა; ეს სიცელქე სტამბოლშიც ემჩნეოდა: სასწავლებელში არა ერთი და ორი სომეხი ანუ ბერძენი თანამოწაფე აუტირებია, რადგან დასცინოდნენ საქართველოს და ქართველ ერსა. მიუხედავად ამ სიცელქისა, მაშინათვე ეტყობოდა, რაც უნდა გამოსულიყო; ზოგიერთი დაკვირვებული პირი კიდევ დაბეჯითებით ამბობდა: ამას მაგრე ნუ უყურებთ, მომავალში მონასტრის სვეტი იქნებაო.

ქართულ ენას ექვსი წლის განმავლობაში ასწავლიდა საქართველოში კარგად ცნობილი მჭევრი მოქადაგე პ. ალფონს ხითარაშვილი. ამის დამწველი სიტყვები სიკვდილამდის არ დაავიწყდებათ არც მ. პიოს და არც მის თანამოწაფეებს. განსვენებული გაცხარებით ლაპარაკობდა ხოლმე მამულზე, მის წარსულსა და ეხლანდელ უბედურებაზე. რადენჯერ ცრემლები შეუმჩნევიათ მოწაფეთა თვალებში. აქ უნებლიეთ მახსენდება ჰანიბალეს ცხოვრება: ჯერ კიდევ უმაწვილი იყო, მისმა მამამ სპათსპეტმა ჰასდრუბალმა ტრაპეზთან მიიყვანა და ფიცი ჩამოართვა ღმერთების წინაშე, რომ უკანასკნელ სულის

ამოფშენინვამდე მტერი იქნებოდა რომაელებისა. მამა ალფონსის სპეტაკ სულს არ შეეფერებოდა ვისმეს მტრობაში გაეწვართნა ახალგაზრდები, და არც თუ სხვა რამეზე ფიცი ჩამოურთმევია, მაგრამ, დარწმუნებული ვარ, თვითოეულ მის მოწაფეთაგანს იმ დროიდანვე შეფიცული აქვს სამშობლოსთვის:

„შენი ვარ, შენთვის მოვკვდები

შენზედვე მგლოვიარეო“.

ახალგაზრდების ბანაკიდან სულ პირველად მ. პიო ეკურთხა მღვდლად. მაშინ ყველასაგან მიჩნეული იყო როგორც მონასტრის უფროსისაგან (პ. ბენედიქტე), აგრედვე ეპისკოპოსისაგან და თვალსაჩინო თანამდებობანიც ჰქონდა მიბრილი; მაგრამ მონასტრიელთა შინაურ შუღლმა გული გაუტეხა და განზე გადგა, აღარაფერში მონაწილეობა აღარ მიიღო. სწორედ იმ დროებშიც უფროსობის ვადა უთავდებოდა ცნობილ პ. ბენედიქტეს*). ახალგაზრდების ჯგუფმა მ. პიოს კანდიდატურა წამოაყენეს; ეს არჩევანი უმეტესობას ძალიან მოეწონა, და მართლაც უნაზეს გრძნობასთან შეერთებული გაუტეხელი ენერგია და მონასტრის განუსაზღვრელი სიყვარული, ღირს ჰქმნიდან მ. ბალიძეს აბბატობის არგნისა (კვერთხისა). მისდა საბედნიეროდ მისი თანაშემწენი ყველანი სათანადო ცოდნით აღჭურვილ არიან და ყველანი, როგორც ერთი პიროვნება, ერთობით მოქმედობენ; ამ ერთობაში სწორეთ მათი წინსვლის საიდუმლო: ყველაფერს წარმატება დაეტყო.

მეტადრე აღყვავების გზაზე დადგა შინაური სასწავლებელი, საკვირვლად გაიზარდა და მალე გიმნაზიადაც გადაკეთდება თუ ეკონომიურ პირობებმაც ხელი შეუწყეს.

*) აქ მეტი არ იქნება პ. ბენედიქტეზე ცოტა რამ ვსთქვათ. იგი გვაროვნობით ხალასი ქართველია, და რამდენადაც მე ვიცნობ არც თუ გრძნობით დალატობს ქართველობას: ეურნალებში ბევრი დანაშაობა ცუდუბრალოთ წამოახვიეს თავზე, ეს კია რომ ბრალიანათ მიმაჩნია იგი ამ სამ უმთავრეს საგნებში: ა) ქართული ტიპიკონი ამოაფხვრევინა, ბ) უსკუდრის (scutari) მამული დაუკარგა მონასტერს და გ) უფროსობის დროს არ შეეცადა შუღლი მოესპო, პირიქით უფრო გამწვავა. შ. ბ.

საქართველოს ხალხი ალტაცებით მიეგება მონასტრის გამოთხოვლებას, ბევრმა შეძლებისდაგვარი დახმარებაც აღმოუჩინეს, მეტადრე ქ. ქუთაისში, საიდანაც ჟურნალები და დიდძალი წიგნები გაუგზავნეს სხვა და სხვა პირებმა*).

ამ წელს მ. პიომ მოიარა საქართველო და პირადად გაიცნო სამშობლოს ჭირ-ვარამი. თვისი მოქმედების გეგმანი მოწინავე პირებს გაუზიარა და ყველანი ალტაცებით მიეგებნენ მის კეთილ განზრახვებს. ჩვენ პირადათ ვიცნობთ პატივცემულ აბბატს: ის ზოგიერთივით კაკალს არ აჩხრიალებს, მაგრამ დარწმუნებული ვართ ბევრს საქმეს კი გაარიგებს. ექვსი წლისთვის ჩაბრილი აქვს უფროსობა, ამ მოკლე დროს განმავლობაში ერთი-ათათ აყვავდება მონასტერი და განცვიფრებულ საზოგადოებას ბევრს მოულოდნელ ნააყოფს დაანახვებს.

სტამბოლის განთქმულ აბბატს მ. პიო ბალიძეს ვუსურვებთ ბოლომდის პირნათლად აღესრულებინოს თავისი მოვალეობა.

პატრი შიო ბათმანაშვილი.

ქუთაისის რომის ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიის წინამძღვარი დონ დამიანე სააკაშვილი

დონ დამიანე სააკაშვილი დაიბადა ქ. ქუთაისში 19 ივნისს 1865 წ. მამა იყო იაკობი (გორელი) და დედა მაგდანელა ლაჩინაშვილი (ახხაზელი). მშობლებმა 7 წლისა მიაბარეს იგი ადგილობრივ კათოლიკეთა სკოლაში, შემდეგ გიმნაზიაში და 1883 წ. თავისი სურვილისამებრ მისმა მამიდაშვილმა დონ ივანე ანტონოვმა, მაშინდელმა ქუთაისის რ. კ. ეკლესიის წინამძღვარმა, გააგზავნა რომში სასწავლებლად ურბანო VIII

*) თუ ქუთაისი ასე გამოერჩია, ეს იმიტომ რომ იქ ცხოვრობს მონასტრის გულითადა მკობარი თ. ვლადიმერ წერეთელი, რომელიც დღეს კულტურულ შრომას ეწეოდა სტამბოლში, და არც აქ საქართველოში იკიწყებს თავის საყვარელ საქმეს.

პაპის დაარსებულ კოლეგიაში, სადაც დაამთავრა 1891 წ. და გამოემგზავრა სარატოვში ტირასპოლის რ. კ. ეპარხიის ეპისკოპოსთან, რათა მღვდლად კურთხეულიყო (საზღვარ-გარედ მღვდლობის მიღება მთავრობისაგან აკრძალულია), თანაც რეკომენდაციის წერილი ჰქონდა იმ კოლეგიის უფროსისაგან — კარდინალ სიმეონისაგან.

ეპისკოპოსმა ცერრმა სიამოვნებით მიიღო — ჩარიცხა იგი თავის კლერიუმის სიაში და 6 თვის შემდეგ კიდევ აკურთხა მღვდლად. უნდოდა ეპისკოპოსს დაენიშნა იგი პროფესორად მისივე სემინარიაში, მაგრამ მან ამჯობინა ემოლვაწა მრევლის დახმარებაში და სთხოვა სადმე დაენიშნა სამრევლოში. აუსრულა ეპისკოპოსმა მას სურვილი და 20 მარტს 1892 წ. გააგზავნა იგი ადმინისტრატორად (მმართველად) პერეკოპის (თავრიზის გუბ.) სამრევლოში, სადაც ერთი წელიწადი ერი უმღვდლოდ იყო. დღესაც პერეკოპი, და ნამეტნავად იმ დროს, პატარა ქალაქია, ღარიბი და მოკლებული ყოველნაირ წყლისა თუ რკინის გზის საშუალებათა.

თვით სამრევლო შესდგებოდა რამდენიმე სოფლისაგან, ზოგიერთი მათგანი 130 ვერსის მანძილზეა პერეკოპიდგან; ძრიელ ძნელ და მძიმე მდგომარეობაში იყო: უსუფთაობა, სიღარიბე, სულ ცხენით მგზავრობა ზამთარ-ზაფხულ, ქოხებში შეჩერება; ყველა ეს აიტანა მხიარულებით და დასახმარებლად გაჭირვებულ გლეხებისთვის.

6 თვის განმავლობაში აღაშენა ერთი პატარა აგურის ეკლესია პერეკოპში, სადგომი სახლი შეაკეთა მოწყობილობით, შემოარტყა რკინის ზღუდე და სხვა. ეს სუყველა აქა-იქა წასვლით და ფულის შეკრევით (20,000 მან.). 12 ოქტომბერს იმავე 1892 წელს აკურთხა ეს ეკლესია დიდი ძალი ხალხის თანადასწრებით კურთხევაში მას ეხმარებოდა ხერსონის წინამძღვარი ბერლისი (ბაროხი) და სიმფეროპოლის კესლერი (ეხლანდელი ეპისკოპოსი ტირასპოლის ეპარხიისა).

13 აგვისტოს 1894 წ. იტალიელების თხოვნით გადაყვანილ იქმნა ბერდიანსკის (ახოვის ზღვა) სამრევლოს მმართველად, სადაც ახლად შეაკეთა იქაური ეკკლესია, შემოართყა რკინის ზღუდე, ეზოში გააშენა ბაღი და დაარსა სამრევლო სკოლა და სხვა.

22 იანვარს 1899 წ. გაგზავნილ იქმნა ოდესაში იტალიელებისათვის და თანაც ეხმარებოდა პოლონელების მღვდელსაც, რის გამო შეისწავლა მათი ენაც—პოლონური. ამ ენაში ისე დახელოვდა, რომ მერე თავისუფლათაც ქადაგებდა ამ ენაზედ.

13 ივნისს 1902 წ. გადაიყვანეს ლუგანსკში (ეკატერინოსლავის გუბ.) იქაური მრევლის თხოვნით, რათა შეედგინა ახალი სამრევლო ლუგანსკში, რადგანაც მანამდის ეს ეკუთვნოდა ბახმუტის სამრევლოს. იმ ხანში გამოიცვალა ეპისკოპოსი ტირასპოლისა ცერრი და მის ადგილზედ დაინიშნა ეპისკოპოსი ბარონი ფონ-დერ-როპპი, რომელმაც მაშინვე ისურვა კავკასიის სამრევლოების დათვალიერება და თან წაიყვანა დონ დამიანე თავის სეკრეტრად. იმ ხანებში, სხვათა შორის, ეპისკოპოსმა აკურთხა და მირონი სცხო ბათუმის რ. კ. ეკკლესიას ახლად აშენებულს ს. კ. ზუბალაშვილის მიერ. მის შემდეგ, დასრულდა თუ არა ეპისკოპოსის მოგზაურობა, დაბრუნდა ლუგანსკში, მოკრიფა აქა-იქა წასვლით ფული, დაიწყო ეკკლესიის შენება და რადგან ეს ჩქარა არ მოთავდებოდა, ააშენა დროებით სალოცავი სახლი, ბინა მოძღვრისთვის, ზღუდე რკინისა, იქირავა სახლი სკოლისთვის, დაარსა საქველმოქმედო საზოგადოება ამ სკოლის შემწეობისთვის, სადაც პირველ წელსვე მოაგროვა 40 ბაეში ლარიზ მოხელეების და ასე ლუგანსკის სამრევლო უფრო მაღლა ასწია ვინემ ბახმუტის, რომლის ერთ ნაწილს შეადგენდა წინეთ.

16 აგვისტოს 1905 წ. თხოვნით ქუთაისელების ეპისკოპოსმა დანიშნა იგი ქუთაისის რ. კ. ეკკლესიის მმართველად, სადაც დღეს იმყოფება. თუმცა ძრიელ ცუდ დროს გადმოვი-

და იგი სამშობლოში, სადაც ახალ-თაობის მოძრაობა იყო, მაინც პირველსავე წელიწადში პირველი ყურადღება მიაქცია ბავშვების აღზრდას—გადააკეთა და გაადიდა სკოლა. შემდეგ ეკლესია, სადგომი სახლი, ეკლესიის ეზო, ყოველ დღე თავისუფალ დროს თვითონვე მუშაობდა რაც შეხვდებოდა, თვით დღიურ მუშებთანაც და ასე ეკლესია, და ეზო ნამეტნავად, მოიყვანა იმ წესსში და სისუფთავეში, რომ დღეს ქუთაისში პირველი საჩვენებელი ადგილია ყველა უცხო სტუმართათვის და სხვაც ასეთნი.

მაისში 1913 წ. ქუთაისში იყო ეპისკოპოსი ეკლესიის მირონის საცხებლად, მრევლისაგან იგი დიდის ამბავით იყო მიღებული.

ეპისკოპოსმა ქუთაისში მიბრძანების და ეკლესიის ნახვის შემდეგ სთქვა: „მე მიმგზავრნია ბევრს ალაგას, ამ მგზავრობის დროს ბევრი ეკლესია მინახავს და ასე სუფთად, ასე კარგად მოწყობილი და შენახული ეკლესია კი არსად შემხვედრია“. ყოვლად სამღვდელომ დიდი მადლობა გადასცა დონ დამიანეს და უსურვა მას ასე მოქმედება მრევლის წინაშე.

დონ დამიანე ყოველს ღირსებასთან ერთად გახლავსთ კარგად მცოდნე ქართული ენის, ქართული ლიტერატურის და საქართველოს ისტორიისა. იგი ქართულ მწერლობას გულისყურიანად ადევნებს თვალ-ყურს, ყოველს სასიკეთო, თუ საზოგადო საქმეებთა არსებობასაც მხურვალედ ადევნებს თვალ-ყურს, მრევლშიაც დაუზარელი და ხელ-გაშლილი მოღვაწეა.

ბათუმის წოდის ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიის წინამძღვარი დონ გაბრიელ ასლანიშვილი

დონ გაბრიელ ასლანიშვილი, ანუ სომეხთაგან ასლანოვად წოდებული, შთამომავლობით ქართველია და იგინი სოფ. ბავრელები არიან (ახალქალ. მაზ.). დონ გაბრიელი დღეს ბა-

თუმის ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიის წინამძღვრად გახლავსთ.

ღონ გაბრიელ ასლანიშვილი დაიბადა 1860 წ. ქუთაისში. სწავლა მიიღო ჯერ კონსტანტინეპოლს პ. ხარისკისაშვილის სკოლაში, მერე მომთობანს და რომს, სწავლა დაამთავრა 1890 წ. და მაშინათვე ეკურთხა მღვდლად.

ღონ გაბრიელმა იცის ევროპიული და აზიური ენები, ზედ მიწვევით და ჩინებულად ქართული ენა, იგი დიდათ მოყვარეა საქართველოს ისტორიის, საქართველოს ყველა საზოგადო საქმეების არსებობასაც გულმხურვალედ ადევნებს თვალყურს.

ღონ გაბრიელ ასლანიშვილი ხალხის ცხოვრებაზედ გონიერი შეხედულების არის და მსოფლიო მიმართულების მოძღვარი, ამიტომაც იმეცადინა მან და თავის ძმის წულებს, როგორც ვაჟს, ისე ქალს, მისცა რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში სათანადო უმაღლესი სწავლა-განათლება. ქართველ კათოლიკეთა გვაროვნულ პირობებსაც კარგად ადევნებს თვალყურს, ამის შესახებ სწორე მოსაუბრე გახლავსთ. მანვე შეადგინა ქართულს ენაზედ რომის ქართველ კათოლიკეთათვის ფართო სახმარებელი ლოცვის წიგნი და 1906 წ. თფილისში ცალკეც გამოსცა.

ღონ გაბრიელი, როგორც მსოფლიო შეხედულების პირი, დიდი მომხრეა ხალხის განათლების და განვითარების, ამიტომაც მისი წადილი დიდი მოწადინეა საქართველოში სკოლების გამრავლების შესახებ. თავის მრევლშიაც იგი ამ მცნებას საქვეყნოდ ლაღადებს.

ღარიბ-ღატაკ ერთა გარემოებაც მას ყოველთვის ახსოვს, მრევლში იგი ფხიზლად უმზერს ამ სენს. ამიტომაც მან იმეცადინა და ერთ დროს ახალქალაქის მაზრიდამ, რამდენიმე კომლი ქართველ უმიწაწყლო გლეხები გორში გადმოასახლა, მათ მოუპოვა იჯარით გორისკენ მამულები და დაასახლა, ამ საქმის გამო მას მოუვიდა ბევრი შრომა და ნიუთიერად და-

ხარჯვა. ვიდრე ამ გლეხებს დააბინავებდა. თუ არ კაცთ-მო-
ყვარე, უამისოდ ძნელად რომ ვინმემ აიტანოს ასეთი შრომა
და ქონების შეწირვა.

დონ გაბრიელი არის მეტის-მეტი ჭეშმარიტი და მართა-
ლი მღვდელი, მას სიმაართლე, პატიოსნება და კაცის პიროვნების
შეხება ძრიელ ეჯავრება. კაცის ავად მოქცევა, ვისიმე
დაჩაგვრა, დაბრკობა და სხვაც ყველა ასეთი მისთვის აუ-
ტანელია. ასეთ საქმეთა ჩადენას იგი არავის აპატივებს. მკაც-
რი მოსარჩლეა დაჩაგრულთა და დევნილთა პიროვნების ხელ-
შეუხებლობისთვისაც. კაცთა ცხოვრებაში დონ გაბრიელს სის-
წორე და ჭეშმარიტება დიდს საჭიროებათ მიიჩნია. ამით იგი
ისეა მომზადებული რომ მას შეუძლიან კარგი ვეჭილობაც
გასწიოს, ამით იგი მომზადებული მღვდელი გახლავსთ.

ამიტომაც უფრო სასიამოვნო იყო ის გარემოება, რომ
დონ გაბრიელი ბათუმის ეკკლესიის წინამძღვრად ამოირჩიეს,
აქ, ამ სადავო წასართმევ ეკლესიას სწორედ ასეთი მღვდელი
სჭირია, რომ მან ეკკლესია წარტაცვისაგან დაიცვას.

დონ გაბრიელმა ეკკლესიის საქმენი კარგად შემოთარგ-
ლა, მოდავეებსაც გული დაუდინჯა, ეკკლესიის შეკეთებაც
მოახერხა, საეკკლესიო ადგილის ვალიც გადინადა, — სხვაც
ბევრი რამ გააკეთა. დღეს ასეა ბათუმის ეკკლესიის საქმე, —
შემდეგ როგორ იქნება, ეს უწყის ღმერთმა.

თფილისის რომის ქართულ კათოლიკეთ ეკკლესიის
წინამძღვარი პატრი ლაზარე გოზალოვი.

გოზალოვების ძველი გვარი კოჭ ბროლაძეა. იგინი მეს-
ხეთ-ჯავახეთის სოფლელები გახლავან. გოზალოვები მათ ეწო-
დათ ოსმალთა გავლენის დროს, სომეხ-კათოლიკეთა მანქანე-
ბით. პატრი ლაზარე თფილისში დანიშნულ იქმნა პატრი
დომინიკე ნულაშოვის შემდეგ.

პატრი ლაზარე გოზალოვი დაიბადა 1871 წ. სოფ. ვალეს (ახალც. მაზ.). მამა ამათი იყო ივანე, დედა—სოფიო. პირველ დაწყებით პატარა ლაზარე სწავლობდა სოფ. ვალეს სასწავლებელში, მერე სწავლობდა სოფ. უდეს, თავის ბიძა სტეფანე გოზალოვთან. 1882 წ. სტამბოლს გაემგზავრა; იქ სწავლობდა ხარისკირაშვილთან. მერე გაემგზავრა რომს, სწავლობდა პაპის კოლეგიაში. კერძოთ შეისწავლა ბერძნული ტიბიკონი და მასთან ქართულიც კარგად. რომში სწავლა დაამთავრა, მერე დაბრუნდა საქართველოში, აქედამ გაემგზავრა სარატოვში და იქ კათოლიკის ეპისკოპოსისაგან 1896 წელს კურთხეულ იქმნა მღვდლად. კურთხევის შემდეგ იგი დაბრუნდა სამშობლოში და ლათინის ტიბიკონით მსახურებდა ახალციხის ერთს ეკლესიაში, მასთანვე იგი გახლდათ ახალციხის სამოქალაქო და სამრევლო სკოლებში მასწავლებლად.

სადაც კი მსახურებდა პატრი ლაზარე, იგი ყველგან სტოვებდა კეთილ ხსოვნას და პატიოსან შრომის მოსაგონარ ცნობებს. 14 დეკემბერს, 1907 წ. იგი გადმოყვანილ იქმნა თფილისში რომის ქართველ კათოლიკეთა ეკლესიის წინამძღვრად და მართველად. ეს ეკლესია არის ტახტი კათოლიკეთ ეკლესიისა საქართველოში კერძოთ და საერთოდ მთელს კავკასიაში. მაშასადამე ეს არის უპირატესი თანამდებობა პატრი ლაზარესთვის.

პატრმა ლაზარემ იცის ენები ლათინური, ფრანგული, რუსული, ბერძნული, სომხური, თათრული და ქართული ზედ-მიწევნით და კარგად. იცის კარგად საქართველოს ისტორია, იცნობს დაახლოვებით ქართულ ლიტერატურას, ქართველ კათოლიკეთ და საქართველოს ყველა საქმეებსაც ფხიზლათ ადევნებს თვალ-ყურს.

პატრი ლაზარე გოზალოვი თფილისში დაინიშნა ისეთ დროს, როცა ჩვენს სამშობლოში ჯერედ კიდევ დიდი აურზაური იყო და მასთან თფილისის კათოლიკის ეკლესიის კითხვებიც ატეხილი გახლდათ. ამ დროს უნდა გადაწყვეტილი-

ყოს ამ ეკლესიის ბედ-იღბალიც, თუ იგი ვისი საკუთრება იყო. ქართველ კათოლიკეების, სომხების, ანუ იქნება ეს ეკლესია ორივეს საკუთრება გახლდათ — აქ ორივეს ერთნაირი უფლება აქვდათ.

სამწუხაროდ, ამ ეკლესიის საქმეებში ლათინის წესის პატრები სულ ვერ იჩენდნენ სათანადო ენერჯიას, ერთად-ერთი მხოლოდ პატრმა ფილიპემ მიაქცია ყურადღება, მას შემდეგ კი ყოველივე მოისპო და გაქრა. ხოლო არ გაქრა ამ ეკლესიის სადავო კითხვა.

მოვიდა დრო და ჟამი, როცა ამ ეკლესიის ბედი უნდა გადაწყვეტილიყო, სწორედ ამ დროს, ამ სადავო საქმის მართველად დანიშნულ იქმნა პატრი ლაზარე გოზალოვი. ჰქმნა მარიტად, რომ პატრი ლაზარე თითქოს განგებამ გამოუგზავნა ამ სადავო ეკლესიას მფარველად. პატრმა ლაზარემ იღვა თავს ამ ეკლესიის სადავო საქმის გათავება, გადაწყვეტა მის, თუ ვისი უნდა ყოფილიყო ეს ეკლესია, მან ამისათვის დაიწყო ცდა როგორც რუსეთის მთავრობის წინაშე, ისე რომის ტახტის. ბევრი დავი-დარაბის ატანა შეხვდა პატრი ლაზარეს, ბევრი ცდა და კამათი, მაგრამ მან მაინც გული არ გაიტეხა და ცდას თავი არ დაანება, იმედი აქვდა რომ სიმართლე თავისას გაიტანდა — გაიტანა კიდევ. ეკლესია ქართველებისად იქმნა მთავრობისაგან ცნობილი.

პატრი ლაზარეს ენერჯიულის ცდით და შრომით დღეს ამ ეკლესიის საქმე სომეხთაგან თავისუფალია, ეკლესია განთავისუფლდა. დღეს ეს ეკლესია თავის მამულებით ქართველ რომის კათოლიკეთა საკუთრებას შეადგენს. ყოველივე ასეთ საქმეთა ცდასთან სომეხთა გული 30 ათასი მანეთიდაც იქმნა შეჯერებული, ეს ფული გადუხადა ლევან ზუბალაშვილმა.

სტამბოლის ქართული სტამბის საქმენი.

სტამბოლის ქართული სტამბა ერთ დროს ქართველ საზოგადოებას კარგად ემსახურებოდა. მაგალითებრ ხსენებულ სტამბაში მრავლად იყვანდნენ შეგირდებს ხელობის შესასწავლად, სტამბის ხელოსნებს გარდა იქვე ასწავლიდნენ მათ წერა-კითხვას ფრანგულს ენაზედ, ლათინურს, ბერძნულს, ოსმალურს, სომხურს და ქართულს.

სტამბაში ბერებიც მუშაობენ.

ხსენებულსავე სტამბაში, ხელოსნობას ასწავლიდნენ სტამბოლის ქართველ კათოლიკეთ მონასტრის სკოლის მოწაფეებს. ასეთ პირთა რიცხვი იქ 1870 წელს უკვე გამოსჩანდა. 1876, 77 და 78 წლებს რაც კი კონსტანტინეპოლს და მონთაბანს (ფრანცია) ქართულ სტამბებში წიგნები გამოიცენ, ყველა ესენი ამ მესტამბე ქართველ კათოლიკეთ ახალგაზრდა ბერებისაგან არის ამოწყობილი.

სტამბოლის ქართული სტამბის განახლება.

1913 წ. თფილისიდან რამდენიმე ასი მანეთის ქართული ახალი ასოები გაიწერეს. სტამბა განაახლეს, სურვილი აქვსთ, რომ ქართული წიგნების ბეჭვდაც დაიწყონ.

კონსტანტინეპოლის ქართულ სტამბას დღეს აწარმოებს მესტამბე, ანუ სტამბის ხელობის კარგად მცოდნე სოლომონ ვადაჭკორია, თფილისის სტამბის ასპარეზზედ ხელოსნობით კარგად ცნობილი.

ნიმუში კონსტანტინეპოლის სტამბის.

თფილისის სტამბების ასპარეზზედ მუშაობს ხელოსნობით ქართველი კათოლიკე ალოექსანდრე მირაქოვი. წიგნი „მოლა

მასკადინის“ ავტორი და ასევე სხვა ასეთ წიგნაკების; ამ პირის წერილები გაზ. „საქართველო“-შიც იბეჭდება, იგი გონიერი შეხედულების გახლავსთ ქართველ კათოლიკეთა გვაროვნობაზედ. ეს პირი გამოზრდილია სტამბოლს და განსწავლულია ქართულ სტამბაში, სადაც მას შეუსწავლია ენები: ფრანგული, იტალიური, ბერძნული, ოსმალური, სომხური, რუსული და ქართული.

მხითარისტების მოძღვრების მანიფესტი.

აუცილებოვ ქართველ კათოლიკეთ გვარის გადაყლაპვა, შექმა, მათ უკვე მოასწრეს და შექამეს რამდენიმე ასი ათასი ქართველობა და გაასომხეს. ამ გზას იგინი დაადგნენ 1737 წლიდამ. დღესაც მისდევენ მას მხურვალედ, ქართველ გვარის შესაქმელად აი რა ღონისძიებას ხმარობენ: ქართველ კათოლიკებთაგან მიჰყავსთ პატარა ბავშვები, მათ ზრდიან სომხურად, არწმუნებენ მათ რომ იგინი სომხის კათოლიკენი არიან, სომხის გვარისანი. მერე ამათ აკურთხებენ მღვდლად და გზავნიან საქართველოში ქართველ კათოლიკეთა გვარის წინააღმდეგ საბრძოლველად. ასეთნი არიან ქართველი გვარის მკაცრი მტერნი თვით ქართული გვარის მხითარისტი მღვდლები და მათ შორის ამაზასპ საფარიანი და დიონოსე კალატოზიანი, ორივე ქართველები.

მოკლე ისტორია ქართველ კათოლიკეთა.

(სურათებით)

შეუძლებლობის გამო ვერ ვბეჭდავთ ამ წიგნს. ამ წიგნიდამ დავბეჭდეთ ზოგი სურათები ეხლა, უმეტესი ნაწილი სურათების კი ამ ხელთნაწერში იქნება მოთავსებული. ეს წიგნი მდამბიურად განმარტვა არის მ. თამარაშვილის წიგნის. სხვაც ბევრი რამ მასალებია მოთავსებული.

სურათების შეცდომა

დაბეჭდილია: დონ-დარიანე სააკაშვილი
უნდა იყოს დონ-დამიანე სააკაშვილი

სურათები დაბეჭდილია ქართ. ამხ. სტამბაში.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოღობერიძე

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოღობერიძე მთელ ქართველობაში ცნობილია როგორც შესანიშნავი მამულის შვილი, პატიოსანი, განვითარებული მოქალაქე, ყველა ჩვენებურ საქმის თანამგრძნობი, შესმენილის განსჯერებით აღვსილი, ყველა ქართველის წინაშე მაღალის პატივისცემით დამსახურებული, მოამაგე ყველგან და ყოველთვის. მისი ამაგი და ღვაწლი წინაშე საქართველოს ერისა და მამულისა აურიცხველია. ჩვენ მის ნუსხის შედგენა არ ძალ-გვიძს, რადგანაც ეს პატიოსანი მამულის შვილი რასაც კი ჰქმნის, რასაც კი აკეთებს, რასაც კი ემსახურება და პატივს სცემს და აღიდებს, ყველა ეს წყნარად, მყუდროდ, თითქმის ფარულად სრულდება. მამულის სიყვარულისა და სამსახურის გაწევის სანაცვლოდ იგი თანამემამულეთაგან გუნდრუკის კმევას, ქებას და დიდებას არ საჭიროებს.

მისი სახელის ქება და დიდება მის მამულის პატივისცემაში იქამდის მტკიცედ არის ჩაქსოვილი, იქამდის მაღალის დიდ ბუნებოვანობით არის აღვსილი, რომ იგი თვინიერ საქმისა და ქართველის ერის ბედნიერებისა სხვას არას ითხოვს, სხვას არას ნატრობს. ეს არის მისი დიდება, მისი დაუვიწყარი ამაგის ჯილდო და უმაღლესი ღირსება.

ასეთი მიდრეკილება, მისწრაფება ერისა და ქვეყნის უზადოთ პატივისცემა მარტოდ უმაღლეს პირებშია გაღვიძებული, იგი მარტოდ იმათ აქვსთ განცხოველებული, ვისაც თავისი საკუთარ სულის ძალასთან, განვითარებისა და მამულის-შვილობასთან დიდ ბუნებოვნებაც მოსდევს. ეს რომ ასე არ გახლდესთ, მაშინ, ჩვენ ქართველნი ხომ ასე ცარიელი არ ვიქნებოდით ჩვენის გულ-შემატკივარ მამულის-შვილებით. ჩვენდა საუბედუროდ ეს სწორეთ ასეა და ამიტომაც გახლავართ უწყალოდ დაქვეითებულნი, წყალ-წადებულნი, თორემ განა განათლების მექონი კაცების რიცხვი ჩვენს ქართველობაში ცოტა არის, ცოტა კი არა ძრიელაც

ბევრი, მაგრამ რა გამოვიდა ამ სიბევრისაგან, როცა ამდენ ბევრში ნამდვილ მამულის-შვილებთა რიცხვი კი ერთობ მცირეა. აქ პატიოსანი მამულის-შვილი სანთლით საძებარია. ამიტომაც ჩვენის ფიქრით, უპირატესი ადგილი უნდა დაეთმოს ყველა იმ მოღვაწეთა ცხოვრებას, ვისაც კი რამე მიუძღვის, ვისაც ჩვენს ლარებს ასპარეზზე რამე გაუკეთებია, ჩვენი წარმატების, განვითარების და აღორძინებისათვის არა დაუშურვებია.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოღობერიძე დაიბადა 29 აპრილს, 1839 წ. ლოღობერიძე ძველი აზნაურის გვარია, იმერთ მცფეების დროსაც მთელს იმერეთში კარვად ცნობილი. ნიკოლოზის მამა ბესარიონი თავის დროის კვალად საკმარისად დაბრძნილი გვამი ბრძანებულა. მას სწავლა მიუღია ტფილისის სასულიერო სემინარიაში, სწავლის დამთავრების შემდეგ ტფილისიდან ქუთაისს გარდასულა და იმერეთის ეპისკოპოზის სამართველოში უმსახურნია სეკრეტრად— მდივნათ. დედა ნიკოლოზისა გახლდათ ეკატერინე, თავადის აბაშიძის ასული. ორივე ეს პირნი თავისს დროის კვალათ, საკმარისად ძველის ქართულის დარბაისლობით და სიბრძნით იყვნენ ცნობილნი, ძველის ქართულის სუფთა ცხოვრებით, მაღალის კრძალულებით და ბევრიც კიდევ სხვა სათნო სახუკარ ღირს-შესანიშნის მხარეებით. ამათს ასეთს ღირსებას და პატიოსანს ცხოვრების წეს-ჩვეულებას ყველა ნატვრით უმზერდა, ყველა მათ ჰბაძავდა, მათ თავიანთ შვილს ნიკოლოზზედაც ერთობ დიდი გავლენა ჰქონდათ. ეს მათი გავლენა ნიკოლოზში დღევანდლამდე უკვდავად არის დამთენილი.

დღეს, ამ ჩვენს კორიკანულ და გათახსირებულ დროში, ჩვენს ლატაკს მოღვაწეთა ასარეზზე თუ სადმე ორი სამი ქართველი გამოჩნდება, იქ ნიკოლოზ ლოღობერიძეც პირველს ადგილს დაიჭერს. არ მგონია, რომ მთელს საქართველოში სადმე მოიძებნოს ისეთი პირი, რომ იმას ნიკოლოზ ლოღობერიძესაგან რამე სწყენოდეს, რამე უსიამოვნება ენახოს,

უადგილო შენიშნვა, საგინებელი სიტყვა, თუნდ სხვა ათას ამ გვარნი, ამით ნიკოლოზ ლოლობერიძე სამაგალითო პირია, სამაგალითო შვილი თავის ქვეყნისა, მშვიდობა თავას ერისა, რაც თავისს მშვიდობით ყველას წინაშე მშვიდობას სთესს, ხოლო ამ თესვით ყველას გულსა და სულს ანათლებს, მათს მოძრაობას დიდის მიმბაძაობით მოსავს.

ყოველს ღირსებასთან იგი არს მტკიცე პიროვნება, სიტყვის და დაპირების დიდათ დამფასებელი, დიდი პატივის მცემელი სიტყვის აღსრულების, ყოველივე ქვეშარიტების და სიმართლის დაცვის. მისი სული და გული ყოველთვის აღფრთოვანებულია დიადის სამეცნიეროს მიდრეკილებით. ნამეტურ იგი ღრმად მორწმუნე არს ყოველი ერის პროგრესის, იდეურად განვითარების, ყოველივე ასეთ სამკაულებითი მხარენი მას მიაჩნდა კაცბრიობის მოვალეობად, ნამეტურ ქართველ ერის არსებობაში სწორედ ამას ხედავდა უმაღლეს საჭიროებად.

ნიკოლოზ ლოლობერიძეს პატარაობიდანვე ეტყობოდა დიდი ზრდილობა, მშვიდი სათნოება და კრძალულება. იგი პირველ დაწყებით ქუთაისის სასულიერო სასწავლებელში სწავლობდა. მერე ქუთაისის გიმნაზიაში გადავიდა, იქ სწავლობდა. 1855 წ. რუსთა და ოსმალთა ომის გამო ქუთაისის გიმნაზია დროებით დიაკეტა. ნიკოლოზ ლოლობერიძე ტფილისის გიმნაზიაში გადმოვიდა. სწავლა ტფილისში დაამთავრა 1857 წელს სრულიად ახალგაზრდამ. თუ არა კარგი ზნე-ხასიათის ყმაწვილი კაცი, უამისოდ ძნელად, რომ იმ დროის გემნაზიაში 17—18 ყმაწვილს სწავლა დაემთავრებინოს. მაგრამ ნიკოლოზში ჩვენ სხვას ვხედავთ, მან არამც თუ მართოდ ტფილისში, არამედ ტფილისს შემდეგ პეტერბურღას უნივერსიტეტში გაახლათ, იმავე წელს სწავლა დაიწყო, საგნად ისტორიულ-ფილოლოგიური ფაკულტეტი ეპყრა და სწავლა დაამთავრა 1861 წ., ე. ი. ოთხი წლის განმავლობაში.

ასე გახლავსთ ხშირად იმ ოჯახის შვილებთ შორის, ხალაყ კი მშობლები დიდის პატიოსნებით არიან აღვსილნი

და შვილებთან შესანიშნავი განწყობილება აქვს. ეს როს ასეა, ამას ცხადათ ამტკიცებს ის მაგალითიც, რომ ნიკოლოზის დაი ბრძანდებოდა ანა ბესარიონის ასული მუსხელაშვილისა, აწ განსვენებულ, ცნობილი მოღვაწე, რომელმაც ქართველობას ერთობ დიდი ამაგი დასდო განათლების მხრივ, ნამეტურ ქ. ახალციხეს. ამ მარად სახსოვარის მანდილოსნის თავოსნობით დაარსდა ახალციხეში ქართველთა საქალბო სკოლა, რომელ სკოლა დღესაც არსებობს. ნიკოლოზისავე ძმა ბრძანდება, ცნობილი ღვაწლდებული, ისტორიული წერილების მთარგმნელი მწერალი ს. ლოლობერიძე, რომელმაც სხვათა მრავალთა შორის, ფრანგულის ენიღამ ქართულს ენაზე ბროსეს ისტორია სთარგმნა და ეს ისტორია თვით ნიკოლოზ ლოლობერიძემ დასტამბა. უნივერსიტეტიღამ დაბრუნების შემდგე ნიკოლოზი თბილისის გიმნაზიაში მასწავლებლად იქმნა დანიშნული, გეოგრაფიასა და ლათინურ ენას ასწავლიდა. როგორც მასწავლებელი იყო სამაგალითო პირი, იგი თავისი გამომეტყველებით და პატიოსანის განწყობილებით მოწაფეებზე დიდს ზეგავლენას ახდენდა, ყველას უღარესად აყვარებდა თავს, ყველა მოწაფეს დიღათ უყვარდა ნიკოლოზი.

გიმნაზიიღამ ნიკოლოზ ლოლობერიძე 1864 წ. კავკასიის ქრისტიანობის აღმადგინებლის სკოლების ინსპექტორად დანიშნა, ამავე სამმართველოში, ამავე თანამდებობის მეორე ადგილი განსვენებულს დიმიტრი ბაქრაძეს ეკავა. აქ ნიკოლოზ ლოლობერიძე დარჩა 1868 წლამდე. ამას შემდგე იგი მსახურებდა ტფილისის მაზრის მომრიგებელ მოსამართლის თანაშემწედ, შემდგომ ამის იგი გადაყვანილ იქმნა ქუთაისის მომრიგებელ მოსამართლედ. ამ სამსახურიღამ იგი გადაყვანილ იქმნა ქუთაისის ოლქის სამმართველოს წევრად. ამ სამსახურში 1879 წლამდე დარჩა. ხოლო ამ წელს, იგი არჩეულ იქმნა ქუთაისის სათავად-აზნაურო ბანკის დირექტორად (1884 წლამდის). სადაც კი გახლდათ ნიკოლოზ ლოლობერიძე, მან ყველგან დასტოვა თვისი ნაღალი, ყველგან აღბე-

ქდა თვისი ბექლით გზა ცხოვრებისა. ბანკის სამსახურის შემდეგ იგი ქიათურას თავისს მამულების საქმეს განაგებდა, შავ-ქვას აწარმოებდა, ეს მამულები მას დედით დაშთენია, ამ საქმის წარმოებით მან დიდი ამაგი დასდო ადგილობრივ გლეხ-კაცობას. მისის მეოხებით ბევრი გლეხის ოჯახი გაიმართა წელში, ბევრმა დაახწია სილატაკეს თავი.

ჩვენში, რომ 60 წლების დროის მწერლებს და მოღვაწეებს ასახელებენ, უნდა ვსთქვათ, რომ ეს 60-ოცე წლის მოღვაწე პირნი გახლავან ისინი, რომელთა რიცხვსაც ეკუთვნის ნიკოლოზ ლოღობერიძე. აი ამას აქვე ვნახავთ. ქართველებში, ჟურნალ-გაზეთობა, ანუ „ცისკრის“ გამოცემა იწყება 1851 წ. ეს ჟურნალი 1852 წ. ბოლოს მოისპო. 1857 წ. იგი განაახლა ივანე კერესელიძემ. ახალმა „ცისკარმა“ წინა წლების წიგნებზედ უკეთესად იწყო გამოსვლა. ხოლო რაც დრო გადიოდა მით ამ ჟურნალის უკეთესობაც ქართველ ერისთვის ღარიბათ შთებოდა. რაც იმ დროის „ცისკარს“ მოეთხოვებოდა, რაც მას უნდა ეკეთებინა, რაც საჭირო იყო ახლად გაღვიძებულ ერისთვის, იმას „ცისკარი“ ვერ ასრულებდა.

ამით ივანე კერესელიძეს ჩვენ არ ვაყვედრით, რაც შეეძლო იგიც იმას აკეთებდა. მისი თანამშრომლები იყვნენ ისეთი კაცები, რომელთაგანაც ისიც კი საკვირველი იყო რასაც იგინი „ცისკარში“ აკეთებდნენ. აი ამ დროს „ცისკარში“ გაჩნდნენ ისეთი ახალგაზრდა მწერლები, რომელნიც 1857 წ. გიმნაზიის სკამებზედ ისხდნენ, ესენი ნელ-ნელა „ცისკარში“ სწერდენ და თან სწავლას ამთავრებდნენ, ამათ საქმე ისე წაუვიდათ, რომ ერთ დროს, ქართველ მწერლობაშიაც გამოიჩინეს თავი და იმავე დროს იგინი რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებშიც ისხდნენ. ეს ხანა და დრო უწევს 1860 წ. ამ დროს პეტერბურგის და მოსკოვის უნივერსიტეტებში ქართველთაგან 20-მდე მოსწავლეებს ვხედავთ. ყველა იგინი „ცისკრის“ არსებობას მხურვალედ თვალყურს ადევნებდენ, და ზოგი მათგანამ ჟურნალში თანამშრომლობდა კიდევ.

ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ასეთ პირობებზედ ერთობ დიდი გავლენა ჰქონდა იმ დროის რუსულ იდეურ მწერლობას, ანუ მესამოცე წლების რუსულ მწერლობას და ზაპაძნიკებს. იმ დროის რუსეთში მყოფ ქართველთ შვილებიც ისევე იდეურად იზდებოდნენ და ვითარდებოდნენ, როგორც რუსეთის მოზარდი თაობა, როგორც ესენი, ისევე ქართველთ ძენი გაატაცებულ იყვნენ იმ დროის რუსთა ორის საუკეთესო ჟურნალთ „საგრემენიეს“ და „რუსკოე სლოვოს“ კითხვით, ნამეტურ ისეთის პრიალა მწერლების ნაწერებისაგან, როგორიც გახლდათ ნ. ჩერნიშევსკი, დობროლოუბოვი, პისარიევი და ბევრნიც სხვანი ევროპიულის იდეურის სწავლა მეცნიერებით დარაზმულნი. ასეთ იდეურ მწერლების გავლენის ქვეშ იზრდებოდა და ვითარდებოდა იმ დროის ქართველთა თაობა. ჩვენ ცნობებით ვიცით, რომ ნიკოლოზ დოლობევი რიძეც წვერი გახლდათ ამ იდეურის ქართველი თაობის, ეს მან შემდეგ საქართველოშიაც დაასაბუთა.

ამ პირობა რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში დაამთავრეს წსავლა 1860 წლიდამ. ასე რომ 1862 წ საქართველოში, მათის რიცხვის წვერნი საკმარისად სჩანდნენ, ასეთ პირობს რუსეთშივე სტკიოდათ გული, რომ საქართველოში, ერთადერთი „ცისკარიც“ ღარიბად გამოდიოდა, სწუხდნენ დიდათ მასზედ რომ იმ დროის ქართველობას საღათას ძილით ეძინა; ამის შესახებ გოდება მათ თვით 1859 წ. დაიწყეს და ილ. ჭავჭავაძემ თვით „ცისკარშიაც“ კი მოათავსა თვისი საუკმაყოფილო წერილები, ამასვე მოჰყვა „რუსეთუმების“ ანუ „თერგ დალეულების“ წერილები და მწარე გოდება და ხითხითი ქართველ ბოღმით სავსე ცხოვრებაზედ. რაკი ამათ ეღირსად სწავლის მიღება და სამშობლოში დაბრუნება, მის მერე მათს ნატვრასა და წადილსაც გაეხსნა გზა-კვალი, მათ მისწვდნენ საწადელს, თავისის ნატვრის და მამულის დასახსნელად დაიწყეს მოქმედება, შრომა.

ასეთ თვალხილულ მამულისშვილთათვის ქართველთ ყველა ნაკლი თვალხილული იყო, მათ ყოველიფერი თავის

კვალად აქენდათ გაცნობილი, ამიტომაც მათ ყველაზედ უპირველეს საჭიროებად წიგნის ბეჭდვა დაინახეს საჭიროდ, ჟურნალ გაზეთების გამოცემა, სკოლების დახსნა და ბევრიც სხვაა ასეთნი, რაც ზოგი შემდეგ დროებაში იქმნა აღორძინებული, რასაც თვით ამ 60-ცე წლის მოღვაწენიც მოესწრნენ. ასეთ ქართველთა უპირველეს საქმეთ 1861 წ. საქართველოში, ქართული წიგნის ბეჭდვის საქმე გახდა სანატრად ამ საწადელს მათ მიაღწიეს და 1763 წ. ტფილისში ილია ჭავჭავაძემ ჟურ. „საქართველოს მოამბის“ გამოცემაც იწყო. ამ ჟურნალის გამოცემამ მათ კარგად ამცნო და ცხადათ დაინახვა ქართულ სტამბის სილატაკე, ასოების უვარგისობა და ბევრიც სხვა ასეთნი, რაც კი მაშინ ქართულ წიგნის გამოცემის საქმეს ეხვია გარს. ამიტომ „საქართველოს მოამბის“ გამოცემის წელსვე დაიწყეს ქართული სტამბის გახსნის საჭიროებაზედ საუბარი. ტფილისში მალე შეიკრიბნენ ნიკოლოზ ლოლობერიძე, დიმიტრი ბაქრაძე, ვახტანგ თულაშვილი, სტეფანე მელიქიშვილი და ზოგიც სხვა წარჩინებული ქართველნი, ამათ საუბარი გამართეს ქართულ სტამბის გახსნის საჭიროებაზედ. შემდეგ ამ საქმის, ანუ სტამბის დარსების მეთაურ პირებათ გამოცხადდენ ზემოხსენებული პირნი, რომლებშიც პირველი ადგილი ნიკოლოზ ლოლობერიძეს ეკავა. აქ ამ პირმა გამოიჩინა უალრესი მიხვედრა ქართულ სტამბის გახსნის საჭიროებაზედ, ვინაიდგან იმ დროს, ტფილისში ერთი ისეთი სტამბაც არ იყო, რომ იქ ქართული წიგნი, ჟურნალი, ნამეტარ გაზეთი გამოეცათ ადვილად. სტამბის ასეთ უქონლობას ზედ ერთოდა ქართული ასოების სილატაკეც, ამიტომ ნიკოლოზ ლოლობერიძემ ამ გარემოებასაც დიდი ყურადღება მიაქცია. მან დაიწყო მეცადინეობა და შრომა ახალის, მოხდენილის ასოების დახატვა გამოგონებაზედ და იგი ამასაც მალე მისწვდა.

რამდენიმე ხნის განმავლობაში მან დახატა ის ქართული ასოები, რომელიც იმ დროის შესმენილ ქართველებმა განიხილეს, გაარჩიეს და უკანასკნელ იგი დაინახეს მოხდენილ

და უკეთეს საკითხავად კაცის თვალისთვის. ეს მოწონება იყო ნიკოლოზ ლოლობერიძეს აღფრთოვანება და სიხარული. ამის შემდეგ იგი მიეცა მის მეცადინეობას, რომ ამ ახალ ქართულ ასოების ყალიბები ჩამოესხმევინებინა, რა კი ეს გაკეთდებოდა, მის შემდეგ ამ ყალიბების საშუალებით ახალი სახის ქართული ასოებიც ჩამოისხმებოდა. მაშინ მთელ საქართველოში ასოების ჩამომსხმელი ქარხანა არსად იყო. ქართულ ასოებს პეტერბურგს და მოსკოვს ასხამდნენ. საქართველოში ასოების ჩამოსასხმელი ქარხანა მხოლოდ 1870 წლიდან გაიხსნა, ისიც დიდის ჯაპან წყვეტით. დღეს ტფილისში, ანუ მთელს საქართველოში სულ სამი ქარხანა არის სადაც ასოებს ასხამენ და მეოთხეც სამხედრო, ანუ შტაბის ქარხანა გახლავსთ.

რადგანც ქართველებში პეტერბურგის და მოსკოვის ქართული ასოების გარეგანი სახე და მოყვანილობა უკვე აღრიდგანვე ცხადი იყო და ცნობილი, ვინაიდან მაშინდელი ქართული წიგნები სულ ამ ასოებით იბეჭდებოდა, ამიტომ ნიკოლოზ ლოლობერიძემ ეს ქართული ახალი ანბანი ევროპაში გაგზავნა, ამისათვის თვითაც იმგზავრა და ბოლოს ბევრის ცდით და შრომით ვენაში ჩამოსხმულ იქმნა ახალი ქართული ანბანის ყალიბები, რასაც თან მოჰყვა თვით ქართული ახალი ასოების ჩამოსხმაც, ამიტომა დღეს ჩვენში ამ ასოებს **ვენის ასოებს** უწოდებენ. ეს რომ ასე გახლავსთ და მართალი ამას ასაბუთებს თვით ნიკოლოზ ლოლობერიძეს წერის ხელიც. აი თვით ამის ნიმუშიც. (იხ. 11 გვ.)

ვისაც ესურვილება, მაშინ იგი დააკვირდეს ამ ასოებს, შეადაროს იგი ვენის ასოების გარეგან მოყვანილობას და იგი ამაზედ ცხადათ დარწმუნდება. შევნიშნავთ აქ იმასაც, რომ ნიკოლოზ ლოლობერიძის წერის ხელს ერთობ წააგავს ილია ჭავჭავაძის ხელიც, ორივე ამ პირთა ნაწერების რომ ნახოს კაცმა იგი მათ სულ ვერ გაარჩევს, თუ რომელი რომელს ეკუთვნის. ამის ცნობას თვით ილ. ჭავჭავაძის ნაწერი ასოების ნიმუშიც მოგცემსთ თუ კი შეადარებთ ერთმანერთს. ასე

რომ ეს ვენის ასოები პირდაპირ ამათ ანბანიდამ არის გადა-
ღებული. ამ საანბანო კომისიაში ისტორიკოსი დიმიტრი ბა-
ქრაძეც რეულა, მაგრამ როგორც სჩანს მის ანბანს აქ ალა-

ბათუმის 10 იანვარს 1894წ.

პეტროპოლსკი - ბაქრის ანბანი

აბნებზე აქვს სწავლას ვიცი-
ნით აბნებზე ხელს სწავლ. იყუფა
ეს სწავლით იყო ბაბუა, სწავლას
სწავლ, ბაბუაზე ვიცი აქუ სწავლ
კახუნი ბაბუა ბაბუა, სწავლ ხელს
სწავლით იყო სწავლით აქ ვიცი
თუ.

ბაბუაზე სწავლას
სწავლით

გი არ მიუღია. ამას კარგად აჩენს თვით დიმიტრი ბაქრაძის
ნაწერიც, ამის ხელი ნუსხური გახლავსთ და ნუსხური კიდევ
ახლო მონათესავე აკადემიურის ქართული ანბანის არის.

რამდენიმე ხნის განმავლობაში მომზადდა და მოეწყო
მთელი კომპლექტი ქართულის ახალის ასოებისა, ერთნაირ
ზომის ასოებს თან მოჰყვა სხვა და სხვა ზომის ასოებიც,
რაც მაშინ ქართველებში ერთობ იშვიათი იყო და ძვირი.

რაკი სასტამბო საქმე ასე მოაწყეს და მოამზადეს, მის შემდეგ სტამბის გახსნის საქმეს შეუდგნენ და მის თავდარიგს ნებართვაც აიღეს მთავრობისაგან და 1864 წ. ტფილისში გახსნეს ქართული კარგი სტამბა. ამ სტამბის გახსნის და ახალი ასოების ჩამოსხმის გამო ვენაში იმგზავრა სტეფანე მელიქიშვილმაც. ეს სტამბა იყო მეოთხე სტამბა, მაგრამ სასტამბო იარაღებით და ქართულის მოწყობით პირველი გახლდათ. სტამბის მოწყობის თავდარიგის ყოველივე შრომა ნიკოლოზ ლოლობერიძეს ეკუთვნის, ამას სასტამბო სახელოსნო საქმეებისათვის პეტერბურგში ყოფნის დროსვე მიუქცევია ყურადღება, იქ ეს თურმე სხვა და სხვა სტამბებში დადიოდა და სახელოსნო საქმეებს ცნობილობდა.

ასე ბრწყინვალედ დაწყობილ სტამბის საქმეს, დაარსებიდანვე ერთობ კაი დრო დაუდგა, იგი მოკლე დროის განმავლობაში ცნობილ იქმნა, რომ ტფილისში არსებობს ერთობ კარგი სტამბა სტ. მელიქიშვილის და ამხანაგობის, სადაც ყველა ენის წიგნებს და ქალღლებს კარგად ბეჭდავენ. დაარსების დღიდანვე ამ სტამბამ ქართველ ერს დიდი სამსახურის გაწევა დაუწყო, დიდის ამაგის გადახდა და ამ უკანასკნელ დროსაც მისი არსებობის ბედი სანაქებოდ გადაწყდა, 1890 წლის შემდეგ იგი გახდა საკუთრება „ქართულ წიგნთ გამომცემელ ამხანაგობის“ რაზედაც აღმოცენდა აწინდელი სახელოვანი სტამბა „ქართულ წიგნთ გამომცემელ ამხანაგობისა“. სტამბა სტ. მელიქიშვილის სახელით იმიტომ იქმნა დაარსებული, რადგანაც დანარჩენი ამხანაგები სულ სახელმწიფო სამსახურში იყვნენ და მათის მთავრობისაგან ნებართვის აღება შეუძლებელი იყო. მაინც ამას იგინი არც ედავებოდნენ და არც საჭიროებდნენ. მათი სახელი და ნატვრა ქართული სტამბა იყო და არა ფირმა.

სტამბაც გახსნეს. მათვე დაიწყეს ზრუნვა ქართულ გაზეთის გამოსაცემად. ამავე დროს საქართველოში ჩამოვიდა გ. წერეთელი, რედაქტორობა ამას დაავალეს, დავალება გ. წერეთელმა იკისრა. მალე მთავრობას თხოვნა მისცეს და

1866 წ. მარტის პირველიდამ გაზეთ „დროება“ გამოსვლა იწყო: გაზეთის გამოცემის შრომის სამაგიეროთ ზემოხსენებულიმა პირებმა გ. წერეთელს თვეში 50 მ. დაუნიშნეს. ამ საქმის პირველ თანამგრძობელად ნიკოლოზ ლოლობერიძე ითვლებოდა. თვით ამ პირისაგან გამიგონია შემდეგი—თუმცა „დროება“ კვირაში ერთხელ გამოდიოდა, მაგრამ მაშინ ესეთი საქმე ქართველობაში ისე ძნელი იყო, რომ ნომრის გამოსვლის პირველ დღის დამეს მთლათ სტამბაში ვათენებდითო“. უნდა ვსთქვათ, რომ გაზეთის საქმეს მათ ხელი დიდათ შეუწყეს, დიდი ამაგი დასდეს, ესეთი ამაგი ნიკოლოზ ლოლობერიძეს ქართულის მწერლობისათვის არც შემდეგ მოუკლია. ყოველთვის იგი მწერლობის აღორძინების საქმეს მხარ და მხარ მისდევდა, ყველა საქმეს დიდის თანაგრძნობით ეკიდებოდა. 1878 წ. ჩვენ, რომ ტფილისში, ქართული წიგნის მაღაზია გავხსენით, ამ საქმეს ნ. ლოლობერიძე დიდის თანაგრძნობით მიეგება. ჩვენს მაღაზიაში ხშირად გიახლებოდათ, ღამის 11—12 საათამდის შთებოდა და სახალხო წიგნის გამოცემისათვის ბევრნაირ დარიგებას გვაძლევდა, გვახალისებდა, ხშირად მათთან ერთად სხვანიც მობრძანდებოდნენ. ნ. ლოლობერიძეს ყოველთვის წიგნების გამოცემის შესახებ ჰქონდა საუბარი, ჩვენს გამხნევებას და წაქეზებას სცდილობდა მარად.

იგი იქამდის აღფრთოვანებულია სამშობლო ქვეყნის სიყვარულით, რომ მას არ გამოჰპარვია არც ერთი ქართული წიგნი, არც ერთი ჩვენი საქმის გარემოებათა ცნობა, ყოველთვის და ყველგან ყველა საქმეს მხარდა-მხარ გაჰყოლია. აგერ, 1890 წელსაც მან განიზრახა თვიურ ჟურნალ „ზოამზის“ გამოცემა, მის ნება-რთვაც დროით მიიღო. მალე გამოცემაც დაიწყო, ჟურნალმა მშვენიერად იწყო გამოსვლა, დღესაც გამოდის იგი. რამდენიმე წლის შემდეგ გამომცემლობა სხვას გადასცა, რადგანაც მას თავისი საკუთარი საქმეების გამო აქა-იქ უცხო ქვეყნებში მგზავრობა სჭირდებოდა-

ნიკოლოზ ლოლობერიძე უცოლ-შვილო კაცი გახლავსთ. შაგრამ მას ისეთი აღმატებული თვისება აქვს, ისეთი უზეს-თაესი მიმადლებული ნიჭი და მადლი, ისეთი სიყვარული შამულისა და ერისა, რომ მას ყველა ქართველის კარგი შვი-ლი თავისს შვილად მიაჩნია. მის დახმარება და ამაგი ქართ-ველთ თავობისათვის აურიცხველია. ბევრს მოწაფეს დაუმთა-ვრებია მისის დახმარებით სწავლა, დახმარება ისე მომხდარა, რომ ეს ერთ გარეშე კაცსაც არ შეუტყვია. მისის მეოხებით ბევრს ჰკურნებია თავისი იარები და წყლულებანი, ბევრს ავადმყოფს, გვემულს და ტანჯულს მიუღია მისი უხვი წვლი-ლი, რაის მეოხებით იგი განწირულებასაც გადაარჩენილა. ნ. ლოლობერიძე იქამდის ღრმად მცოდნეა ჩვენის მწერლობის და მის ავკარგიანობის, იგი ისე კარგად იცნობს ჩვენის მწი-გნობრობის საქმეს და მწერალთა გარემოებას, რომ მან თა-ვისს გვერდით თანამოსამსახურეთ ცნობილ ქართველ მწე-რლები შემოიკრიბა და მისცა მათ სახსარი ცხოვრებისა, წე-ლში გამაგრებისა და სხვანი, რასაც მრავალნი ჩვენში არა დროს არ დაივიწყებენ. ჩვენის ცხოვრების მიმდინარეობას. იგი მკაცრად აღევენებდა თვალ-ყურს, ამიტომაც გახლავსთ, რომ ნიკოლოზ ლოლობერიძე ყველა ქართველთ საზოგადო საქმის დაწყებაში მონაწილეობას იღებს, იგი ყველა ქართვე-ლთ საზოგადო საქმის წევრად ითვლება. ყველა ჩვენს საზო-გადო საქმეს იგი უადრესად სცემს პატივს და აღიღებს, სუ-ლით და გულით ენატრება ჩვენ საქმეებთა წარმატება და წინ-სვლა. ჩვენ აქ ყველას ვერ მოვსთვლით, ვიტყვით მხო-ლოდ შემდეგს: იმ დროს, როდესაც მრავალთ ჩვენთა დიდე-ბულთა და შემძლებელთა ერთი კაპეიკის გამოღებაც კი ემ-ძიმებათ ქართველთა საქმეთა სასარგებლოთ, როდესაც ესენი თავიანთ დიდს ქონებას სხვა და სხვა საგნობ საქმეში ფლან-გავენ, როდესაც მათი უმრავლესობა არც ერთ ჟურნალ გა-ზეთს არ იწერს, სწორეთ ამ დროს, ნიკოლოზ ლოლობერიძე კი თავისს შეძლების და გვარად ქართველთა სასარგებლოდ არას იშურებს. ჩვენს გათახსირებულს დროში მაგალითია იგი.

დღეს, ნიკოლოზ ლოლობერიძე 72 წლებში მიღწეული ბრძანდება, უნდა მოგახსენოთ რომ მას ამ ხნის სრულიად არაფერი ეტყობა. იგი აღესილია იმავე მაღლიანის მამულის-შვილობით, ბრძნულის დაკვირვებით, შორს მხედველობით და ცოცხალის მიდრეკილებით, რაც კი მას ახალგაზდობი-დამ ჩაჰნერგია, რაც დიდის ბრწყინვალეობით გაბრწყინვებულა 1860 წლებში. ვინატრებთ სლუით და გულით ამ სუფთა სამაგალითო მოღვაწის ხანგრძლივ სიცოცხლეს, კარგად ყოფნას და იმავე სულით და გულით სამსახურს, როგორც იგი დღემდე ემსახურებოდა და პატივს სცემდა თავისს საყვარელს სამშობლოს და ქართველ ერს.

II

(ეს წერილი და სურათიც ადრე დავბეჭდვ ქართულ გაზეთებში).

მეცხრამეტე საუკუნის ქართველ ერის გონებითი და აზროვნებითი განახლების ისტორიას ჰყავს თავის მოღვაწე წარმომადგენნი ერთი ასეთ პირთაგანი გახლავსთ მთელს განათლებულს ინტელიგენციის წინაშე კარგად ცნობილი ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძე. აქ მისის საზოგადო მოღვაწეობიდამ ჩვენ მოვიყვანთ მხოლოდ ერთს სამახსოვრო ცნობას, სხვა ცნობები სხვა დროს იქნება თავის შესაფერს წიგნში ანუსხული.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძე დაიბადა 29 აპრილს 1839 წ. მამა ნიკოლოზისა იყო თავის დროის კვალად განათლებული კაცი, მას სწავლა ტფილისის სასულიერო სემინარიაში აქენდა მიღებული, მერე იმერეთის ეპისკოპოსის მდივნად გახლდათ. დედა ნიკოლოზისა იყო ეკატერინე თავ. აბაშიძის ასული. თავის დროს ცნობილი, მწიგნობარი მანდილოსანი.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძემ პირველ დაწყებითი წერა-

კითხვის შესწავლის შემდეგ იგი სწავლობდა ქუთაისის გიმნაზიაში. 1855 წ. რუს-ოსმალთა ომის გამო ქუთაისის გიმნაზია დაიკეტა, ამიტომ ნიკოლოზ ლოლობერიძე ტფილისის გიმნაზიაში გადმოვიდა მოწაფედ, სწავლა დაამთავრა 1857 წ. ამავე წელს გაიხლათ რუსეთს, პეტერბურგის უნივერსიტეტში შევიდა სტუდენტათ, საგნად აქვდა აღებული ისტორიულ ფილოლოგიური ფაქულიტეტი. სწავლა დაამთავრა 1861 წ.

ნიკოლოს ბესარიონის ძე იყო მახვილ გონიერი მოქალაქე და მასთან მხურვალედ განათლებული წევრი იმ პატარა ქართველ მოსწავლე სტუდენტების ჯგუფისა, რომელნიც მაშინ პეტერბურგში სწავლობდნენ და რომელზედაც ერთობ დიდი საფუძვლიანი გავლენა აქვდათ იმ დროის რუსის მწერლებს და ნამეტურ ნ. ჩერნიშევსკის. დ. პისარევის, დობროლოუბოვის და ამათ ორს საუკეთესო ჟურნალ „სოვრემენიკის“ და „რუსკი სლოვოს“. ამ მწერალთა და ჟურნალთა მიმზიდველობამ შექმნა და დაბადა ქართველთა იმ მწერალთა და მოღვაწე მამულიშვილთა გუნდი, რომელთაც იმავე დროს ზოგთაგან „თერგ-დალეულები“ ეწოდა, ზოგთაგანს „რუსეთუმე“ და შემდეგ კი 60 წლების იდეური მოღვაწენი.

ამ დროს, პეტერბურგში სახელოვნებდნენ 30 ქართველთ სტუდენტები, რომელთა შორის პირველი ალაგი ი. ქავჭავაძეს ეკავა და მის გვერდით იდგა ჩვენის ქვეყნის გულშემატკივარი ნიკოლოზ ლოლობერიძე. ამათსავე დროს სახელოვანებდნენ გ. წერეთელი, აკაკი, ნ. ნიკოლაძეც გამოსჩნდა თავის თარგმანით „ცისკარში“ და რამდენიმეც სხვა ასეთი პირნი, რომელთაც თავისი მომავალი კეთილის მოღვაწეობითაც დააგვირგვინეს.

გულ-შემატკივარ მამულისშვილნი 1861—62 წლებში რუსეთიდან საქართველოში დაბრუნდნენ. 1863 წ. ილია ქავჭავაძემ „საქართველოს მოამბის“ გამოცემა დაიწყო. ამ ჟურნალის საქმეში ნიკოლოზ ლოლობერიძეც მხურვალედ თანაზიარობდა, ქართულ ახალ იდეურ მწერლობის აღორ-

ძინებას დიდ თანაგრძნობას უჩენდა, გულშემატკივარ მამულიშვილთა სამწერლო და ქართულ საეურნალ-გაზეთო შრომას წინ გადაეღობა ქართული რიგიანი სტამბის უქონლობა, ქართული ასოების (შრიფტი) სილატაკე.

უპირველესად ამ საქმეს წამალი უნდა დასდებოდა, შედგენილიყო კარგი, ადვილი საკითხავის ქართული ასოების ანბანი, განხილულიყო იგი, შესწორებულიყო, მერე გაეგზავნად ევროპაში, იქ ამოეჭრად ასოების ყალიბები და მერე ქართული ასოებიც ჩამოე'ხად. ამ საქმის მეთაურად გაჩნდნენ ნიკოლოზ ლოლობერიძე, დიმიტრი (ისტორიკოსი) ბაქრაძე, ილია ჭავჭავაძე, გიორგი წერეთელი, სტეფანე მელიქიშვილი ვახ. იულაშვილი. და სხვანი.

მალე შეადგინეს ქართული ახალი ანბანი, იგი განხილეს, მოწონების შემდეგ მალე გაგზავნეს ვენას, იქ გააკეთებინეს ყალიბები და მერე ამ ყალიბებიდამ ჩამოასხეს ის ქართული ასოები, რომელსაც დღეს ჩვენში „ვენის ასო“ ეწოდება. ამიდამ დაერქვა მას „ვენის“ ასო, თორემ სად ქართული ანბანი სად ვენა. ყველა ამ საქმეების ღწვაში ნიკოლოზ ლოლობერიძეს მიუძღვის დაუვიწყარი ამაგი.

ამისი ამაგი, შრომა და ფულის დახარჯვა მარტო ამით არ დამთავრდა, ასოების ჩამოსხმის შემდეგ, მათ კარგი ქართული სტამბის გახსნაც განიზრახეს, ესეც მალე მოახერხეს, აიღეს ნება-რთვა და 1864 წ. ოფილისში გახსნეს კარგი ქართული ახალი სტამბა, რომელიც მაშინ პირველი მაგალითი იყო ოფილისში და რომლის გახსნას და შრომაზედ უპირველესი ამაგი აქვს დადებული ამ პირს. მხურვალე მამულისშვილთა გრძნობანი არც ამ სტამბის გახსნით განისაზღვრა, მათ სხვა კეთილ საქმეც მოიწადინეს.

ეს კეთილი საქმე იყო, ქართულს ენაზედ კარგი წიგნების ბეჭდვა, მასთან რიგიანი ქართული გაზეთის გამოცემა. ესეც პირველი მაგალითი იყო, მალე მოახერხეს ესეც და

1866 მარტიდამ გაზ „ღროების“ გამოცემაც დაიწყეს, გამომცემელი იყო სტეფანე მელიქიშვილი, რედაქტორ. ვიორჯი წერეთელი, ერთის მხოლოდ გაზეთის ნდობა იყო მთავრობის წინაშე, მეორესი გაზეთის შედგენა, თორემ დანარჩენი სხვა საქმენი, მაგალითებრ სტამბის ფული, სტამბის მოვლა, გაზეთის პატრონობა, რედაქტორის ჯამაგირი და სხვა ყოველივე ხარჯი სამიოდე კაცის იყო, რომელთა უპირველესადაც ნიკოლოზ ლოლობერიძე ირიცხებოდა.

ჩვენ აქ მოკლედ ვერ გადავშლით ყველა იმ საქმეთა ამაგს, რაცკი ნიკოლოზ ლოლობერიძეს უკეთებია. ეს აქ შეუძლებია. ხოლო ვიტყვით იმასაც, რომ იმ დღიდან მოყოლებული დღემდე ამ პირს ჩვენის მწერლობის და საზოგადო საქმეთა წინაშე ზურგი არას დროს არ აუქცევია, და ჭვით 1894 წ. მისის ცდით და გამომცემლობით დაიწყო გამოსვლა თვიურ ჟურნალ „მოამბემ“ რომლის არსებობაზედაც არა მცირედი შრომა აქვს ამ პირს დახარჯული.

უმთავრესადკი ნიკოლოზ ბესარიონისძის ლოლობერიძის შრომად უნდა ჩაითვალოს ვენის ასოების შექმნის საქმე. 1863 წლამდე ჩვენ არა გვქონდა საგაზეთო ასოები და ძველის ქართულის ნუსხურის ასოებით ჟურნალ-გაზეთის ბეჭდვა უხერხული საკითხავი იყო. მინამ ჩვენ გვქონდა ვენეციური ასოები, კათოლიკის ბერებისაგან ჩამოსხმული 1627 წ. და 1850 წ. ნუსხურის ასოების, მერე აკადემიის სახელ-წოდებით მოწაათლული „აკადემიური“ ჩამოსხმული 1694 წ.

ამ უხერხულობამ ცხადლივ გამოიჩინა თავი 1863 წ. როცა ილია კაკაბავაძემ „საქართველოს მოამბის“ გამოცემა დაიწყო. მიტომაც იყო, რომ უსტამბობის და რიგიანი ასოების უქონლობის გამო წლის ბოლოს ჟურნალიც დაიხურა. 1866 წ. კი იწყება ახალი ხანა ქართულ მწერლობის და სასტამბო საქმეთა ასპარეზედ და რიგიანის სტამბის გახსნით, მოხდენილის სანთიანის ასოების გაჩენით, ქართველ ერს უადვილდება როგორც წიგნების და გაზეთების ბეჭდვა, ისევე

მოხდენილის ასოებით აღვილად წაკითხვა ყოველივე დანა-
ბეჭდის აღვილად მზერა

ვენის ასოებს დღემდი შერჩათ თავიანთი ღირსება, ჯერ
ჯერობით ამჟამად უკეთესი ჩვენ არა გვაქვს-რა და შემდეგ
შეიძლება სხვა იქნეს, დღესკი ეს ასოები ამშვენებს ქართულ
ჟურნალ-გაზეთობას და ამიტომ აქ ჩვენც თავ მოწონებით
ავნუხსავთ ჩვენის ქვეყნის ურის გულთ შემატკივრის მოღვაწის
შრომას, თან მიუძღვნით მას ჩვენს წრფელს მადლობას.

ისიც უნდა მოვიხსენოდ, რომ ქართულ მწერლობის პა-
ტივის მცემელთ შორის, ქართულ ანბანის ასოების გალა-
ზათიანების ცდა არც ვენის ასოების მოგონების შემდეგ მოს-
პობილა. ზოგი ერთ შეგნებულ პირნი ამისთვის დიდათ მეცა-
დინებოდნენ და ქართულ ასოებს ათასნაირის გარეგან სახით
სწერდნენ და ასხვაფერებდნენ, მაოი სურვილი იყო, რომ
ქართული ასოები რაც შეიძლება გაუკეთესებულეყოს და მას-
თან ხაზგასმული ასოებიც ჩამოესხათ.

ასეთ ცდას ყოველთვის თან სდევდა გონივრული წეს-
დება, მართალია ვენის ასოების ჩამოსხმის დროს, ბევრი სხვა
სახის და ზომის ასოებიც იქმნა ჩამოსხმული და თვით პეტი-
ტზედ პატარაც, მაგრამ ესეთი კომპლექტი ასოებისა მაინც
ვერ ავსებდა ქართულ ასოების ნაკლს, ამიტომაც უმრავლე-
სობა დიდათ სცდილობდა ახალ რამ გარეგან სახის მექონე
ქართული ანბანის მოგონებაზედ.

ყველას ნატვრას ის შეადგენდა, რომ ქარჯული ანბ ნ
გამხდარიყოს არამც თუ მარტოდ ქართველთათვის მოსაწონი,
არამედ იგი მოსწონებოდათ თვით ევროპიელთაც, მათაც ეთქ-
ვათ რამე ამ ასოების ლაზათს და სილამაზეზედ. ესეთი წარ-
მატება იქმნებოდა არა მარტო ქართული ანბანისთვის, არა-
შედ იგი იქნებოდა სახელოვნება თვით მთელის ქართველის
გარისთვისაც. ამიტომაც მრავალთა ცდა პირდაპირ იმას შე-
ეხებოდა, რომ ქართული ანბანი ნელ-ნელ გადაკეთებული-
ყოს, ოღონდ მას ცოტათიკი თავის სახის მსგავსება დარჩე-
ნოდა.

ამიტომ ზოგიერთ პირებმა ისურვეს ქართული ასოების გავეროპიელება, ლათინურ ასოებთან დაახლოვება, თითქმის ლათინურთან მიმსგავსება, რასაც ამით თავისებური საპატიო გარეგან მხარეც მიენიჭებოდა. ასე ფიქრობდნენ ზოგიერთნი 1870 წლებს, ქარაული მწიგნობრობა ახლად იყო გაღვიძებული, ამიტომ სურვილი აქვდათ, რომ სამწერლო ასოებიც სულ ახლად გაღვიძებულიყოს, ბევრს ბევრნაირი გეგმა აქვდა ქართული ანბანის შესახებ მოწყობილი, ასეთ პირთ შორის კირილ ბეჟანისძე ლორთქიფანიძეც პირველია.

ზოლო ამის გეგმა და ცდაც თავისებური სახის მექანი, თავისებურათ არგინალური, ამის ქართული ასოები უფრო ბერძნულს გვანდა ერთის შეხედვით, ამან ეს ასოები მოაწყო, გააკეთა, ჩამოასხმევინა და 1881 წ. ხმარებაც დაუწყეს მხოლოდ ქ. ქუთაის, ამ ასოებით „ვეფხვის-ტყაოსანიც გამოსცეს. გაზ. „შრომის“ ზოგი წერილებიც ამით იბეჭდებოდა, მაგრამ საერთოდკი იგი არ იქმნა ხმარებული, ამ ასოების მნახველნი ამბობდნენ, რომ ამას ისევე ვენის ასო სჯობიაო, რადგენაც ეს ასოები ქუთაისის ქართულ გამოცემულ წიგნებში კარგა ხანს იხმარებოდა, ამიტომ ამ ასოების წიგნში არ მოგვეყავს, რადგანაც იგი ბევრს ეხსომება დღესაც, ვენის ასოებთან ამ ასოების უპირატესობა ერთი ის არის, რომ იგი უფრო წვრილია და ბეჭდვაში ცოტა ადგილს იჭერს ქალაქდზედ. ამ ასოების შემოღების გამო ნიკოლოზ დოლობერიძე წინააღმდეგი არ იყო. მან სთქვა შემდეგი:

იყოს ესეც, რა დენ ასოები მეტი იქნება, იმდენი იგი უფრო გამდიდრდება, ზოლოს უკეთესი გამოვა, ასეა საქმე.

ამის სურვილი ის იყო, რომ ეს ახალი ასოებიც ხმარებულიყო. მაგრამ ასე არ მოხდა, ხმარება მისი ერთობ მოკლე დროის განმავლობაში გახლდათ: სულ 10—12 წელ იხმარეს, მერე საერთოდ შიატოვეს მისი ხმარება თვით ქუთათურ მესტამზე და მბეჭდავთაც. მეორე ნაირი ასოებიკი, რომლის მოწყობის მეთაურობაც ჩვენს ცნობილს მოღვაწე ნიკოლოზ ნი-

კოლაძეს ეკუთვნის, იგი არ იქმნა ხმარებული, არც მოწონებული ნიმუშათკი დაბეჭდეს ორიოდ ფურცელი.

აი ესეც ნიმუში ამ ქართული ახალი ასოების:

გ ა ზ ა ფ ს უ ლ ი .

ღყის ქსმბა თითოთით,
აგის მიხსნაოთ ცყვიის,
ბაქმი ვაზი თბოთი
მცხის ქმხინითა ჭიხის.

აყვავბთქოა მქოთო,
აყვავბთქოა მთობი
მამათოთ საყვახოთო,
მუნ ხოსოთა აყვავბთი!

1861 წ.

ილია ჭავჭავაძე.

ა მ ო ე ბ ა .

რხმ მრინახოთბს ვითახცა წყახოთ;
სათქუნე ხბის ვით ქითი წყოთი,
კახის სოცოცხყო ახს ქითი წყოთი.
მქმოქია სხმანქა მსწხათქო გაახოთ.

1857 წ.

გ. რჩეულოვი.

პირველი ლექსი: გაზაფხული ხომ იცით, როგორც იწყება: „ტყეს ესმება ფოთოლი“ დააკვირდით. მეორე ლექსი ჭახლავსთ, რომლის პირველი სტრიქონიც ასე იწყება: „დრო მდინარეობს, ვითარცა წყარო“ და სხვანი. დააკვირდით და ამასაც წაიკითხავთ კარგად. ეს ორი ლექსი ამ ასოებით მე

დავბეჭდე 1878 წ. ერთ ლექსთა კრებაში, რომელ წიგნსაც ეწერა „სახუქარი ქართველ ყმაწვილებს“. მაშინ ვინც ნახა ეს ასოები, არავის ეჭაშნიკად. ნიკ. ლოლობერიძემკი კმაყოფილება სთქვა:

კარგი იქნება ესეც იხმარებოდესო, გზა მიეცით. ისიც კი სთქვა, რომ ქართული ხუცური უფრო ლამაზია მხედრულზედო. ხუცური რომ გადააკეთონ იგი უფრო კობტა შეხედულებების იქნებაო. ამაზედ საუბარი გვქონდა, მერე დავრწმუნდით ნიკ. ლოლობერიძის შენიშვნაზედ, რომ ხუცური მხედრულზედ უკეთესი გამოვიდოდა. იგი ამ ახალ ასოებს უფრო ადვილად უახლოვდებოდა, ეს ნიკ. ლოლობერიძემ საქმითაც გვიჩვენა, იქვე გვაჩვენა ხუცური ორი ასო გადაკეთებული, მაგრამ არაო, ისიც სთქვა:

**როგორც არის ასე სყოს, ხუცური ხუცურად დაშთეს-
და მხედრული მხერდულათა**

მაინც 1878 წლის შემდეგ ანეთ ცდას თავი დაანებეს, მხოლოდ ქუთაისშიკი იქმნა შემოღებულ ის ასოები, რაც ჩვენ ზემოდ მოვიხსენიეთ, მაგრამ არც იგი იქმნა მრავალთაგან მოსაწონი, იგიც მალე იქმნა მივიწყებული. ამ ანბანს ზოგმა „ჭინჭვლის ფეხი“ უწდა, ამ ასოებს ყველა ისევ ვენის ასოებს ამჯობინებდა. ძველ კაცებსკი ვენის არ მოსწონდათ, მათში ყველა აკადემიურს ამჯობინებდა, ახალგაზრდობანიკი ვენის ასოებს მისდევდნენ, ყველას ეს მოსწონდათ, ნიკოლოზ ლოლობერიძემკი ქართულ ახალი სტამბას მართოდ ვენის ასოები არ მოუნარუქა, ასეთ საქმეთა გარეშე მან სხვა სასიკეთო მხარეც ანიჭა, რაკი ქართული სტამბა გახსნეს, რაკი იგი ახალის ასოებით შეამკვეს, მის შემდეგკი ამისათვის საჭირო იყო სასტამბო ხელოსნობის მცოდნე კარგი სპეციალისტი ოსტატებიც, იმ დროსკი, ქართველთ შორის ასეთ სპეციალისტი ამწყობნი, ანუ მბეჭდავნი და გამგენიკოსულ არ მოიძებნებოდა, ამიტომ ნიკოლოზ ლოლობერიძემ ერთი სტამბის ხელოსანი პეტერბურგში წაიყვანა თავის ფუ-

ლით, ეს გახლდათ იოსებ ჩომახიძე, იგი პეტერბურგს სენტის სტამბაში შეიყვანა მოწაფეთ, იქ ისწავლა ამან სასტამბო ხელოობა, მერე დაბრუნდა საქართველოში, ახლად გახსნილ ქართულ სტამბას ეს განაგებდა. თფილისში მნახველ-ნაცნობნი ამბობენ, რომ იოსებ ჩომახიძე კარგად იყო სასტამბო საქმეებში მომზადებული.

ამ პირის მიბაძვით, მერე პეტერბურგ და მოსკოვს სხვა ქართველნიც წავიდნენ ამ ხელობის შესასწავლად, ზოგნი იქ დარჩნენ, ზოგნი 1870 წ. თფილისში დაბრუნდნენ, ასე რომ ქართული სტამბის აღორძინების საქმეს ნიკოლოზ ლოლობერიძე ასეთის საქმიტაც ემსახურებოდა ამ საქმის წარმატება მას დიდათ სურდა, სტამბის სახელოსნო საქმეთა ვითარება ისე კარგად იცოდა, რომ ამას შეეძლო სტამბის ამომწყობლობაც გაეწია, ან მბეჭდაობა. ერთხელ ამაზედ მქონდა მასთან საუბარი, რაცკი მე რამ სტამბის საქმიანობა დაუსახელოე, მან ყოველივე ჩინებულად ამიხსნა. და სთქვა;

მე ყოველთვის ვსცდილობდი, რომ ქართველ ხელოსნები გამრავლებულიყვნენ, სტამბის ასპარესზედა რამდენიმე მაგირდიც მყავს მიბარებული, სტამბაში ამათ ხელობა ისწავლეს, მერე ბეჭდვის საქმესაც გამოადგნენ. თორემ 1860 წლებს, თბილისში, ქართველ ხელოსნები სულ არ იყვნენ, სტამბის ცნობაც სულ არ აქვდა.

ეს მართალია, თვით მეც მოვესწარ ამ გარემოებას, ზოგი ერთ სტამბის მოხუც ხელოსნებისაგან შევიტყე ის ცნობაც, რომ მთელს თფილისში 1840—50 და 1860 წლებში ქართველთაგან ორი, ან სამი კაცი იქნებოდა ამომწყობი და ერთიც მბეჭდავიო. 1865 წ. შემდეგი როცა სტ. მელიქი-შვილის სახელით ქართული ახალი სტამბა გაიხსნა, რომელ სტამბის გახსნის მეთაურობა ნიკ, ლოლობერიძეს ეკუთვნოდა. დიმ. ბაქრაძესა და ვ. თულაშვილს ერთად, მის შემდეგი თფილისში ქართველნი და სომეხნიც წახალისდნენ, ამ ახალ სტამბაში რამდენიმე ბავშვიც მივიდა მაგირდათ.

შინამდის და შემდეგაც 1870 წლებამდის საქმე ისე იყო, რომ სტამბაში შეგირდებთან იყვანდნენ ისეთ ბიჭებსაც რომელთაც წერაკითხვა სულ არ იცოდნენ. ამათ წერაკითხვას ასწავლიდნენ და ამავე დროს ხელობასაც, რომელთაც ამომწყობლობა სურდათ, თორემ მბეჭდავნი კითხვას არც კი სწავლობდნენ, თვით 1885 წლებამდის თფილისში რამდენიმე იყო ისეთ მბეჭდავნი, რომელთაც წერაკითხვა არც კი იცოდნენ, ასე იყო საქმე. საზოგადოთ უნდა შეინიშნოს, რომ თფილისის მცხოვრებ ქართველ და სომეხნი სტამბის საქმეებს სულ არ ეტანებოდნენ, ეს ხელობა ამათში ხამი იყო, უცნობი ამასვე ასაბუთებდა ნიკ. ლოლობერიძე ასე.

სტამბის გახსნის დროს, წარმოიდგინეთ, რომ თფილისში ორი ან სამი შეგირდიც ვერ ვიშოვნეთ. რის ვაი ვაგლობით სამი კაცი ვიშოვნეთ ამწყობნი და ერთიც მბეჭდავი.

მაშინ ასე იყო, რომ თფილისელნი კინტობას უფრო აღვილად მისდევდნენ, თაბხის ტარებას, ვიდრე სტამბაში მისვლას. სტამბა მაშინ ამათვის ხამი იყო. მაშინ იმის წარმოდგენაც არავის აქვდა რომ სტამბის სახელოსნოდ შაგირდს წერაკითხვაც უნდა სცოდნოდაო. მაშინ მშობლები ასე იტყოდნენ ხოლმე შაგირდის ძებნას დროს:

თვალომც დაუდგებათ, ჩემა შეილმა რომ წერაკითხვა იცოდეს, მაშინ მას ბაზაზს მივცემ შაგირდათ და არა სტამბაში რაღაცას საჩხიკინებალადაო.

ასე, ამ სიტყვებით იტყოდნენ თურმე მაშინ წუნს, ამ შაგირდობის სიმცირეს და აყაყობას საკურნავ მალამოდ ისევ იმერლები მოევლინენ და 1866 წლის შემდეგ, იმერეთიდან თფილისში ჩამოსულა ორი ახალგაზრდა ბიჭი, რომელთაც ქუთაისის სასულიერო სასწავლებელშიაც კი ესწავლათ, ამათ მოსვლით იწყება სრულიად ახალი ხანა ქართული სტამბის ასპარესზედ, რადგანაც მერე ამ ორს იმერს მოწაფეს იმერეთიდან სხვებიც მოჰყვენ და 1872 წლისთვის უკვე გაჩაღდა ქართული სტამბის საქმის წარმატება და შაგირდებმაც

იმატეს. ამ საქმეებშიაც, ანუ იმერეთიდან თფალისში სასტამბო შაგირდებთა გადმოყვანაშიაც ნიკ. ლოლობერიძეს მიუძღვის კარგი შრომა, შრომას გარდა თავის საკუთარი თფლისის დახარჯვაც, რასაც მრავალნი თვით ეხლაც დაასაბუთებენ, რადგანაც ზოგნი მაშინდელნი მუშების ცოცხლებიც არიან და ნიკ, ლოლობერიძის შესახებაც ბევრი რამ მოგონებანი და ამბებიც იციან.

რაც განსვენებულის შესახებ ჩვენ მის სიცოცხლეში დავსწერედ, ეს დაწერილი დავბეჭდეთ და მასაც წავაკითხეთ, იგი ყველაფერი სწორედ ხატავდენ მის ვითარებას, თუმცა წაკითხვის დროს ცოტად ეხამუშებოდა კიდევ, მაგრამ რაც მართალი იყო, ის ყოველივე აგონდებოდა მას და უარს არ ამბობდა. თუმცა თავის გამოჩენაკი ერიდებოდა. რა მაღალის მამულიშვილობითაც არის ეს ამ წერილში ანუხსული, რა სწორე ადამიანურს გზაზედ მდგარი და ჭეშმარიტი მოქალაქე, რა გულ მხურვალეობითაც ჩვენ მოვიხსენედ იგი და რა უმაღლესი მნიშვნელობაც მივანიჭეთ ქართველთა ცხოვრებაში, ეს შეხედულება სწორედ დასაბუთდა მის შემდეგაც, როცა იგი გარდაიცვალა. ეს ხომ დღეს, უკვე ნამდვილია ამ სინამდვილეს და ჭეშმარიტებას გამოაჩენს შედეგი გარემოებაც, რასაც ადგილობრივ გაზეთებიც დიდის პატივისცემით აცხადებდნენ.

ნიკოლოზ ბესარიონისძე ლოლობერიძეს თავის შეძლების და გვარად აქვდა ქონება, ამ შეძლებას იგი დიდათ უფროსხილდებოდა, სურდა რომ თვის სიკვდილის შემდეგაც ქართველი ერისთვის რამე საქმე ეკეთებინა და სიკეთე ეთესა, ამით იგი ისე იყო აღფრთოვანებული, მას ქართველი ერის მომავალი იქამდის აფიქრებდა, მისი მდგომარეობითი პირობები ისე აღარდებდა, რომ თვისის შეძლებიდან ეტლშიაცკი არ ხარჯავდა ფულს, რა არის რომ ჩემ გამეტებულ წვლილს ბევრი არაფერი დააკლდესო. იშვიათად, რომ ნიკოლოზ ბესარიონისძე ეტლში მჯდომი გვენახოს, თუ არ დიდი რამ საჭირო

საქმე, უამისოდ იგი ძნელად რომ ეტლში გვენახა. განსვენებული იყო დიდი პიროვნება, მისი სიტყვა, კემშარიტება და სისწორე უმაღლეს ხაზად იყო ასული. რასაც იტყოდა, იგი იმას უსათუოდ შეასრულებდა კიდევ.

მას უყვარდა თავის სამშობლო ერის მომავალი, სურდა მათი დაწინაურება, აყვავება, ამისთვის სცხოვრებდა იგი, ამისთვის ფიქრობდა იგი, მისი ყოველი სიტყვა სულ ამის გარშემო ტრიალებდა. 1905 წ. შუა რიცხვებს, როცა საქართველოში აღრევის კორიანტელი იწყობოდა, მაშინ იგი სამზღვარ გარედ მიდიოდა, თფილისში ჩვენ ვნახეთ, ამ კორიანტელზედ ლაპარაკი ჩამოვარდა, ისევე რევოლუციონურ მოძრაობაზე და სხვა და სხვა პარტიებზე, მე ვსთქვი, რომ უბრალოდ დაგვეკარგება დრო და სისხლიც ამაოდ ჩაივლის, არაფერი გამოვა. მან სთქვა: — „**რა გაეწყობა, უსისხლოთ რომ არსად არაფერი კეთდება**“. ეს ნამდვილ მისი სიტყვები გახლავსთ. მე გავკვირდი ამაზედ.

განსვენებული ჩვენი ცხოვრების შესახებ იქამდის მოყვარე იყო და თავ-დაჭერილი, რომ მას თავის ქონების ანდენრძი აღრევე ჰქონია გაკეთებული, ესე იგი 1905 წლამდის, რომ ვინიცობაა რამე უბედურება მეწვიოს, მით ჩემის ქვეყნის საქმეების წინაშე ჩემი ნატვრამ ამაოდ არ ჩაიაროსო. თავის უძრავ ქონება დაუტოვა ძმის წულებს და რაც მის მონაგები იყო, ამიღამკი 40 ათასი დაუტოვა ქართვე. შორის წერა-კითხვის გამცობას. 5000 ათასი ქართველ ეთნოგრაფიულ საზოგადოებას და ასევე სხვებს თავის შეძლების და გვარად, რაც სამაგალითოა და მეტად მისაბაძი ჩვენს წუწკ დროში, განსვენებულს ასეთ კეთილ საქმეთა გარეშე სიცოცხლის დროსაც ბევრი რამ აქვს გაკეთებული და დანათესი ჩვენ ყველა მათ ვერ მოვთხოვით.

ვერ მოვთხოვით, რადგანაც იგი ყოველ კეთილ საქმეს ჩუმად ასრულებდა. ვისთვის ვაჭირებას, ვაჭირებულთა მიმართვის საიდუმლოდ სტოვებდა, თავის დღეში არავის რას

ეტყოდა, თუ ამან ის მთხოვა და იმან ისო. თუმც იგი ამით ხშირად შეწუხებულიც იყო, მაგრამ მაინც ყოველივეს ითმენდა, იტანდა და თავის შეძლების და გვარად სახსარსაც ისე აძლევდა, როგორც შეეძლო.

ამიტომ ჩვენ მისის მოქმედებიდან ბევრი რამ კეთილ საქმეთა ცნობების სულ არა ვიცით რა, განსვენებულის ცხოვრებაშიკი, ბევრი ისეთი კეთილი საქმენი გაკეთებულან, ბევრი ისეთი სამადლო შველა დათესილა გაჭირვებულთა და ყელ გამოჭრილთა წინაშე, რასაც რიცხვი არა აქვს. ნიკოლოზის ასეთ ღრმა სულიერ სიმაღლეს და მამულისშვილობით სავსე სიყვარულს დაასაბუთებენ ის პირნი, რომელნიც მასთან ახლოს სცხოვრობდნენ და მისი ავი და კარგი იცოდნენ.

ყოველ სასიკეთო საქმეთა გარეშე, ნიკოლოზ ღოღობერიძე იყო სამაგალითო ნიშანი ქართველის შეგნებულის პიროვნებისა, გულრწფელი ძეგლი ჩვენის დამწუხრებულის მდგომარეობის, ამ მდგომარეობის გამომხატველ მოღვაწეთა სვე-ბედიც მან კარგად იცოდა ჩვენი, მწერლობის უძღურება, მოღვაწეთა შორის დაუფასებლობა, უქონლობა, ამიტომაც ყოველთვის ჩვენს მდგომარეობასა და მოღვაწეთა ცხოვრებაზედაც ღრმა, სიმპატიური შეხედულება აქვდა. იგი ამათ გარემობას თვალ-ყურს ადევნებდა

ამის საფუძლად ჩვენ ბევრს არას ვიტყვით, მოვიყვანთ მხოლოდ სამს ცნობას. სისწორისთვის ეს სამი ცნობაც კმარა, თუმცა სამიკი არა და ასეთების ათი და ოციც შეიძლებოდა მოგვეყვანა. ჩვენთვის ესეც საკმარისია.

მაგალითებრ ნიკ. ღოღობერიძე კარგად იცნობდა ქართველთ მოღვაწე-მწერალს პეტრე უმიკაშვილს, იცოდა ამის ცხოვრების პირობები, მისი სამწერლო შრომის ცნობა და ამიტომაც, როცა თვით შავი ქვის საქმეებს აწარმოებდა, თავის გამგეობაში მიიწვია ეს მოღვაწე მშრომელ ქართველ მწერალი და თავის შესაფერი საქმეც მისცა. ამითი მან პატიოსნურად დაათვა ცნობილის მოღვაწის შრომა და მასთან კაი

ქომავობაც გაუწია მარად მოსაგონარს პეტრე იოსებისძე უმიკაშვილს, რისთვისაც თვით პეტრეც დიდათ ემადრიელებოდა. ნიკ. ლოლობერიძეს

მეორე მაგალითი: ჩვენში, ბევრმა თუ არა ზოგი ერთებმა მაინც იციან, რომ ეგნატე იგნოროყვა (ნინოშვილი) გაქირეთ სცხოვრობდა. ამ ბედშივ კაცს ცხოვრების პირობებმა თავის მახვილი მძლავრად დაარტყდა. იგი გაქარებით სცხოვრებდა, ეს გარემოება ნიკ. ლოლობერიძესაც შეეტყო, შეეტყო აგრეთვე ეგნატეს პატიოსნება და სამწერლო ნიჭი და მწერლობის იღვიაც, ამიტომ ნიკ. ლოლობერიძემ სიამოვნებით მის(ვა) ეგნატეს სამსახურის თანამდებობა, შავი ქვის სამუშაოში ეგნატე კარგა ხანს მსახურებდა, როგორც სუსტ ჯანის პატრონმა იქ სამსახური ვერ შესძლო, თავი დაანება, იქიდან ფილოქსერნი პარტიაში შევიდა, დალისტანში წავიდა, ნიკ. ლოლობერიძე მას ექცეოდა კარგად, გასვლის დროს ფულიც უთავაზა საკმარისად, ეს თვით ეგნატემ მითხრა პირადათ მე.

მესამე: ფ. გოგიჩაიშვილიც ნ. ლოლოლობერიძეს ემსახურებოდა ბათუმს, შავი ქვის სამრეწველოს კანტორაში. პეტრე უმიკაშვილთან ერთად. ფილიპე კარგად გაიცნო ნიკ. ლოლობერიძემ, მას შენიშნა განათლების სიყვარული, ამიტომ მას განუცხადა სრული თანაგრძნობა, ევროპაში წასვლა, განათლების მიღება. ფილიპე გოგიჩაიშვილმაც შეასრულა თავისი ვალი. დღეს ხომ ვიცით ისიც კარგად, რომ ფ. გოგიჩაიშვილი არის ცნობილ მოღვაწე-მწერალ მშრომელი პირი თავის ქვეყნის და ერისა.

ასეთი ცნობების გარდა ნიკ. ლოლობერიძეს სხვა მოღვაწეებისთვისაც ხშირად მიუტია თავის შესაფერი დახმარება და ცხოვრების სახსარი. მეტი ცნობების მოყვანა აქ საჭირო არ არის, ასე და აშ გვარად დაასრულა მთელი თავის ცხოვრება ამ მარად სჯსოვარმა კაცმა, სამწუხაროდ, ჩვენს გათახსირებულს დროშიკი, ხშირად სჩნდებიან ისეთი პირნი, რომელნიც ასეთ ამავდარ პირთ უბრალო რამ საქმის გამო ავად

იხსენებენ. ასეთ პირთათვის კმარა ერთი მხოლოდ ის, რომ მან ვისმეს რამე დაავალოს, იქმნება ეს დავალება მას ვერ შეუსრულებს, მაშინ მორჩა საქმე, აღნიშნული პირის წინააღმდეგ, მთელი გმობის ბოძა გადიშლება, ამიტომ ჩვენში არ უნდა იყოს გასაკვირველი ის გარემოებაც, რომ ხშირად იციან ზოგი ერთ საპატრიო პირთა კი სხვა-გმობა და იმის თქმაცკი. რომ მეკი არაფერი მარგოვო. ესეთი განაჩენი მართოდ უკულტურო კაცს შეჭფერის და არა რიგიანად მომზადებულს, მაგრამ რასა ვიქმთ. ჩვენი დრო ასეა დაწვრილმანებული.

დამატების ცნობები ნ. ბ. ლოლობერიძეზე.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძე დაიბადა ქალაქ ქუთაისში 1830 წელს. 1857 წელს სწავლა დაამთავრა ტფილისის გიმნაზიაში და პეტერბურგის უნივერსიტეტში შევიდა კურსის დამთავრების შემდეგ 1862 წელს იგი გაანწესეს ისტორიისა და გეოგრაფიის მასწავლებლად ტფილისის გიმნაზიაში. ორი წლის შემდეგ განსვენებული ნიკოლოზი და ცნობილი არქეოლოგი და ისტორიკოსი დ. ზ. ბაქრაძე „კავკასიაში ქრისტიანობის აღმადგენელ საზოგადოების“ სკოლების ინსპექტორად დანიშნეს. ნიკოლოზ ბესარიონის ძე, დიმიტრი ზაქარიას ძე და გიორგი ექვთიმეს ძე წერეთელი ერთად მოგზაურობდნენ მთებში და ეცნობოდნენ ხალხის ზნე-ჩვეულებას. გიორგი წერეთელმა თვისი მოგზაურობის შესახებ „მგავრის წერილებიც“ დაბეჭდა.

დ. ბაქრაძესა და პროფეორ მელიქიშვილის ძმის, სტეფანე მელიქიშვილთან ერთად ნიკოლოზ ბესარიონის ძემ ტფილისში სტამბა დაარსა, სადაც ქართული წიგნები და ჟურნალ-გაზეთები იბეჭდებოდა.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძის ასეთი მოღვაწეობა 1868 წლის 19 თებერვლამდის გაგრძელდა, ხოლო სასამართლოს რეფორმების შემდეგ იგი დ. ბაქრაძესთან ერთად მომრიგებელ მოსამართლედ დაინიშნა.

ქართული ანბანის ყალიბების განვითარება.

ნიკოლოზ ლოლობერიძის დიდი ნატვრა იყო რომ ქართული ასოები გალაზათიანებულიყოს, მას კარგი სახე მიეღო, განსვენებულს ამისი ფაქრი თვით უკანასკნელ წლამდისაც არ მოსპობია. ახლა, ამ ბოლოს დროს, რომ ახალი ქართული ასოების ყალიბები გააკეთეს და აქედამ ახალი ასოებიც ჩამოაწმენინეს, ვიტყვით რომ ეს ასოებიც პირდაპირ გადასხვაფერებით-გადაკეთებულია იმ ვენის ასოებიდამ, რომლის შედგენის მეთაურობაც დაუყოვნებლივ ეკუთვნის ნიკ. ლოლობერიძეს, სამწუხაროდ განსვენებული ამ ასოების ნახვასკი ვეღარ მოესწრა. თორემ იგი აღფრთოვანებული დაშთებოდა, ნამეტურ იმითიც, რომ ვენის ასოების პეტიტიც ხმარებაში წავიდა, გარდა ხმარებისა ეს წვრილი ასოც გალაზათიანდა.

სასტამბო საქმეთა შესახებ განსვენებულ ბევრი რამ მოსაზრებანი აქვდა, ბევრი რამ სახელოსნო მიხვედრანი, რაც გონივრულს სტამბის ტექნიკას მოკლებული არ იყო, განსვენებულს მოხუცება და გარემოება ნებას არ აძლევდა, თორემ მას დიდი ნატვრა აქვდა მის, რომ ქართულ სტამბას სრული ევროპიული სასტამბო სახე მიეღო და ყოველი საქმეც ასევე ანტიკად ესრულებინად. ამას საჭიროებდა იგი უაღრესად მით ზფრო, რადგანაც ცხადად უმზერდა ქართული სტამბის აღორძინების საქმეს, იტყოდა ხოლმე: სტამბას აღორძინებაკი ეტყოზა, მაგრამ სტამბის ხელოვნურათ წარმოების და საქმის აღსრულებაკი ერთობ ცოტათი.

ქართული სტამბის გაუმჯობესობის ნატვრა განსვენებულს თან გაჰყვა. არა მგონია რომ ქართულ სტამბას ადრე ასეთი მზრუნველნი ბევრი ჰყოლოდეს:

რაკი განსვენებულ ნიკ ლოლობერიძის შრომის გახსენებით ქართული ასოების ჩამოსხმაზედ ვალაპარიკედ, ამიტომ აქ მოკლედ ამ ჩამოსხმის ისტორიასიც მოვიყვანედ.

1626 წ. პაპი ურბან VIII-ის დროს, არქიმანდრიტის ნ. ჩოლოყაშვილის თაოსნობით ჩამოასხეს ქართული ასოები. ეს

ასოები არის მშობელი ჩვენის დროის აკადემიურის ასოებისა, ცოტათი განსხვავდება მით რომ ზოგ ასოებს კინკვლის ფების მსგავსად ფრჩხილებ-კავები აქვს.

1694 წ. ბუხარესტში, ქართველმა ანთიმოს მღვდელ მონაზონმა ჩამოასხმევინა ქართული ასოები და ნიმუშად გამოგზავნა საქართველოში. 1707 წ. ვახტანგ მეფემ ამ ასოებით დაარსდა ქართული სტამბა.

1703 წ. არჩილ მეფემ მოსკოვში ჩამოასხმევინა ქართული და ხუ ური ასოები ნიმუშად, მერე ეს ასოები მრავლად ჩამოასხეს 1735 წ. ამ ასოებით დაარსდა მოსკოვის ქართული სტამბა, პეტერბურგს, კრემენჩუგის და მოსდოკის.

1770 წ. თფლისში იქმნა ჩამოსხმული ის ასოები, რომელსაც დღემდეც ხმარობენ ქართველები, როგორც მხედრულს ისევე ხუცურს, ეს ასოები 1771 წ. გადიტანეს იმერეთშიაც და დაარსეს ქუთაის ქართული სტამბა.

1850 წ. ვენეციის მხითარისტებში, ქართველ კათოლიკეთ მღვდლებმა ჩამოასხმევინეს ქართული ასოები. ეს ასოები იყო გადაღებული რომის ასოებიდან, ასოებს ამათ მიუმატეს ცაცერო ანუ პუტიტი, ქართველებმა ამას „კინკვლის ფები“ უწოდეს.

1865 წ. ვენაში ჩამოასხმევინეს ის ქართული ასოები, რომელსაც ჩვენ ვენურს უწოდებთ.

1870 წ. პარისში ნიკ. ნიკოლაძის შრომით და მოწყობით და მის აშხანაგთა მეთაურობით ჩამოსხმულ იქმნა ის ასოები, რაც ჩვენ ზემოდ მოვიყვანედ.

1880 წ. კირილე ბეჟანის ძე ლორთქიფანიძემ ჩამოასხმევინა ის ასოები, რომლის ისტორია ჩვენ უკვე ზემოდ გავიცანით.

1904 წ. პარისში ჩამოასხმევინეს ახალი ქართული ასოები ახალი ზომის ასოები, რომლითაც პარისში ქართული გაზეთი და ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა. ამ ასოების ქართველ საზოგადოებას საკმარისად მოეწონა. აქედამ ამ ბოლოს

დროს წვინკი, ანუ კინკვლის ფეხი თუ ციცერო და პეტიტ-საც დაუწყეს ხმარება, ზოგნი ამას „კორპუს“ უწოდებენ, ჩვენც ასე უწოდებდით ერთ დროს, ხოლო კორპუსათ აკადემიის ასო გახლდათ რაც პეტერბურგში იქმნა ჩამოსხმული 1840 წ აკადემიკის ბროსეს და ჩუბინაშვილის მეთაურობით, რაკი აქ ეს მოკლე მიმოხილვა მოვიყვანედ, ამიტომ ნებას ვაძლევთ ჩვენს თავს, რომ ამ კითხვების შესავსებლად ერთი წერილი მოვიყვანო, რომელიც ქართული ასოების გაუმჯობესობა და მის საქმეს შეეხება და რომელიც დაწერილია გონიერის და მწიგნობარის ქართული სტამბის ხელოვნის ვანო მკედლიშვილისაგან. ეს წერილი კარგი მასალა არის ამ ისტორიისათვის და მითომ მომყავს სრულიად.

ახალი ქართული ასოები

ჩვენი გაზეთის დღევანდელი სურათებიანი დამატება ახალის ასოებით არის დაბეჭდილი; ვინც კარგად დააკვირდება, თუ კი რგი მახლობლად არის ბეჭდვითი ხელოვნებასთან, ადვილად შენიშნავს, იმას გარდა რომ ახალია, ამასთანავე სულ სხვა გვარია, რომელიც, ჯერ არ ყოფილა ხმარებაში და პირველად იბეჭდება.

უცხო ქვეყნების ბეჭდვითი ხელოვნების ტექნიკა კარგა ხანია განვითარებულია, ჩვენში კი ჯერ კუს ნაბიჯით მიიწევს. ამის დამაბრკოლებელ მიზეზად ის უნდა ჩაითვალოს, რომ ჯეროვან ყურადღებას არ აქცევენ ჩვენებური გამომცემლები და მესტამბენი და ყოველ ახლად გამოგონილ-გალამაზებულს ასოებს არ იძენენ.

ესენი ისე მაგრა ჩაჰბლაუკებიან უხსოვარ დროინდელს ვენურსა და აკადემიურს „ციცერო“ ს ზომაზე ჩამოსხმულს

ასოებს, რომ თავი ველარას გზით დაუხწყევიათ. აკადემიური ასოები ჯერ ისევ 1840 წლამდე ულამაზო იყო; ამას ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია აკადემიკოსმა მ. ბროსემ და დ. ჩუბინაშვილმა. შეალამაზეს, ხასიათი შეუცვალეს და სამეცნიერო აკადემიას გადასცეს შესაძენად. ამ დღიდან მოკიდებული უცვლელად იხმარება. ხოლო ვენური ციცერო 1863 წლიდან არის ხმარებაში. ეს ასო დ. ბაქრაძემ, თულაშვილმა, ყიფიანმა და ლოლობერიძემ შეადგინეს და ვენაში ჩამოასხმევინეს.

რომ მართლა ბეკდვითი ტექნიკის განვითარებას გაურბიან ჩვენნი მესტამბენი და გამომცემლები, ამის დასადასტურებლად მოვიყვან შემდეგს: 1903 წ. პარიზში მყოფმა ქართველმა სტუდენტებმა შეადგინეს და ჩამოასხმევინეს ერთგვარი ასოები, რომელსაც შეხედულება მსხვილი და მრგვალი ჰქონდა. მხოლოდ ჩამოსხმული კი კორპუსისა და პეტ. სიმსხოზე იყო 1906 წ. ეს ასოები ტფილისშიც გადმოიტანეს, ამის ყალიბები დაამზადა ქართულ წიგნების გამომც. ამხანაგობის ასოთ-ჩამომსხმელმა ქარხანამ მაგრამ დღესაც არავის შეუძენია, გარდა ყოფილი „იდეალის“ სტამბისა (ეს სტამბა მეტეხის ადმინისტრაციამ შეისყიდა), რომელიც ხშირად იხმარებოდა ხოლმე ყოველ დღიურ გაზეთ „ისარში“ და „დროებაში“ ამ ასოებით უფრო მეტი მასალა ჩადიოდა გაზეთში ვიდრე ჩვეულებრივი ვენურისა და აკადემიურით.

ამის შემდეგ კიდევ ერთგვარი ცვლილება მოხდა ასოებში: შემო-ხსენებულმა ასოთ-ჩამომსხმელმა ქარხანამ ჩვეულებრივი ვენური ციცერო ასო ჩამოასხა კორპუსის სიმსხოზე, ასე რომ ასოებს არავითარი პიჩი არ შეეშალა, შეხედულებაც იგივე შერჩა და ადგილი კი ძრიელ ცოტა უჭირავს. არც ეს ასოები შეუძენია ვისმეს. ამ გვარ ცვლილებას ყურადღება მხოლოდ „სახალხო გაზეთის“ რედაქციამ მიაქცია, შეიძინა ეს ასოები და მესამე წელიწადია, მთელი გაზეთი ამით იბეჭდება.

თუ რამდენად განსხვავდება სხვა ასოებისაგან, იმის მხრივ რომ მეტი რიცხვი იხმარება ყოველ გამოცემაში, ამისათვის მოვიყვან ციფრებით ანგარიშს: შევადაროთ ერთმანეთს „სახალხო გაზეთი“ და „ჩვენი ერი“. ორივეს ქალაქი ერთი ზომისაა და ორივეში ვენური ასოებია ნახმარი. „ჩვენი ერი“ 89,200 ასოს იტევს (ასოები ყველგან ითვლება ასო ნით) ხოლო, „სახალხო გაზეთი“ კი 93,504 ასოს. აქ განსხვავება 14.304 ასოა. რაც შეადგენს ოთხ სვეტზე მეტს.

ახლა ამ ორივეს შევადაროთ დღევანდელ „სურათებიან დამატებაში“ ნახმარი ასოები, თუ რა დიდ განსხვავებას დავინახავთ. მთლად „სახალხო გაზეთი“ რომ ამ ასოებით აიწყოს, ჩაეტევა 106.256 ასო, სჩანს ჩვეულებრივს ემატება კიდეც 12.752 ასო. აი ეს წამატებულიც შეიცავს სვეტზე მეტს.

საერთოდ შეიძლება ასეთი დასკვნა გამოვიყვანოთ. ერთ მშვენიერ დღეს „სახალხო გაზეთისა“ და „ჩვენი ერის“ რედაქციამ მოისურვა, რომ ორივე გაზეთი ახალის ასოთი აიწყოს, მაშინ რას დავინახავთ? შედარებით ჩვეულებრივ ციკერო ვენურს ასოზე რვა სვეტით მასალა ჩაეტევა, ე. ი. გაზეთის ერთი მეოთხედი. განა ეს დიდი სასარგებლო არ იქნება ყოველ დღიური გამოცემისათვის?

მაგრამ საქმე სულ სხვაში მდგომარეობს. ზოგიერთი გამოცემელი ჰფიქრობს, ამდენი რომ წაემატება, ხარჯსაც მეტ-მოითხოვსო. ანგარიში ასე არ შეიძლება ვივარაუდოთ. ამ შემთხვევაში ხარჯი ემატება აწყობაში, რადგან ჩვეულებრივ მეტი ასოთ-ამწყობი დასჭირდება, დანარჩენი—ქალაქისა და ბეჭდვის ხარჯი იგივე დარჩება.

დიდად ხელსაყრელი იქნებოდა, რომ ქართული დრო-გამოშვებითი გამოცემები მთლად ამ ასოებით დაიბეჭდებოდეს, რადგან ნახარჯს სულ მცირეს ითხოვს და წასაკითხი მასალა კი მეტი ჩაეტევა. ზოგჯერ ჩვენებური გამომცემლები ოცნებობენ, ნეტავი საშუალება გვქონდეს, რომ გაზეთი გა-

ვაფართოვოთ, რომ უფრო მეტი მასალა მივაწოდოთ მკითხველებსო. ამის განსახორციელებლად კი საშუალებას არ ეძებენ. თითქმის მკითხველებს, რომ დიდი ზომის გაზეთს მიაწოდვის და შიგ მხოლოდ კამბეჩის ზომა ასოები იქნება ნახმარი და ფარღალა ადგილებიც მრავალი იქნება დარჩენილი, ამით მოიძაღლიერებს. ეს ისე გამოვა, რომ თავის თავიც მოატყუა და მკითხველიც.

უნდა ითქვას, რომ ჩვენებურ გამომცემლებს გამოცდილება აკლიათ. გაზ. „ჩვენ ერში“, რომ ჩვეულებრივი ციციერო ვენური ასოებით აწყობილი მასალა არის მოთავსებული, ამდენივე მასალა რომ ახალის ასოებით მოთავსდეს, მაშინ ბევრად დაპატარავდება გაზეთის ზომა. როგორც ზევითა მკონდა ნათქვამი, თუ 89.200 ასო ეტევა ჩვეულებრივი ციციერო ვენური, ამდენივე რომ ახალი ასოები აიწყოს, მაშინ დღევანდელ ზომას ერთი სვეტი ჩამოაკლდება. ასე რომ ხუთოთხ სვეტიანი გაზეთის მაგიერ გამოვა სვეტიანი. აწყობისა და ბეჭდვის ხარჯი კი იკრვე დარჩება, ხოლო ქალაქი ნაკლები საფასურისა დასჭირდება. თვიურად სულ ცოტა 80—110 მანეთამდე ჩამოაკლდება და ეს კი ქართულ გამოცემისათვის დიდად ხელ-საყრელი იქნება.

ახალ ასოებს კიდევ ერთგვარი ღირსება აქვს: „სახალხო გაზეთში“ ნახმარი ასოების პრჭკალები ერთმანეთზე ძალზე მიკრულია, და თუ ფირფიტებსაც (შპონი) ამოვაცლით, მაშინ ასოებს თავ-ბოლო ემტვრევა და წასაკითხადაც მართლაც ძნელდება. ასე რომ ეს ასოები ძლიერ ჩქარა ფუჭდება და სახმარებლად აღარ ფარგა. ხოლო ახალი ასო იმითი განირჩევა, რომ ფირფიტაანი და უფირფიტოც ლამაზი შეხედულების და მოყვანილობისაა. არც ჩქარა ფუჭდება და ერთი წელიწადიც მეტსა სძლებს.

ასე რომ ყველაფრით შემკული და გავრცელებულია დღევანდელი ახალი ასოები; თუ ამასაც ზურგს არ შეაქცევინ ჩვენებური გამომცემელ მესტამბენი და ხმარებაში შემოიღ-

დებენ. უცხო გამოცემები რაც კი შეიძლება მომცრო ასოები არის დაბეჭდილი, ჩვენც მოგვეპოვება ძალზე მომცრო, ვენური კორპუსი და პეტეტი ასოები, მაგრამ გაივლის რამდენიმე საუკუნე, რომ მუდმივ სახმარებლად ნაინც არ გადაიქცევა. ამ ასოების დღეს იშვიათ შემთხვევებში მხოლოდ სხოლოებს აწყობენ.

შკითხვებშიც მოიპოვებინ ისეთები, რომ წინ ელობებიან ბეჭდვითი ხელოვნების განვითარებას. გამომცემლებს უსაყვედურებენ ხოლმე, ძალზე წვრილი ასოები გიხმარიათ და თვალებს გვიფუჭებსო. მაგრამ ასეთი საყვედური ყურადღების ღირსი არ არის, ვინაიდან ვინც უსინათლოა, ის კამბეჩის ტოლა ასოებსაც ვერ გაარჩევს და ტეხნიკის განვითარებას კი გზა ფართე უნდა მიეცეს.

დღეს ბეჭდვითი ხელოვნებას კიდევ ერთი ქართული ახალი ასო შეემატა, რაც მოასწავებს, რომ სამკალი ბევრი ყოფილა, თუ მომკელი აღმოჩნდება.

ს. გაზ. 1913. № 1152 № რიგ.

სამწუხაროდ, როგორც ამ წერილის დამწერი სწერს და სწუხს ქართულ ასოების უღაზათობასა და სიდიდებზედ, მასთან ახალ ასოების ხმარებაზედ, ამას ნიკ. ლოლობერიძე არ შეესწრო, თორემ იგი დიდს სიხარულით და თანაგრძნობით შეხედავდა ამას.

მაინც აქ იმასაც ვიტყვით, რომ ამ ახალ ასოების გაკეთებაზედაც ნიკ. ლოლობერიძეს ნაწილი აქვს მიღებული. ამ ასოების ჩამოსხმის დროს იგი პარიზში სცხოვრებდა, იქ ქართული სტამბის გაჩენას, ქართული გაზეთის და წიგნების ბეჭვდასაც დიდათ თანაუგრძნობდა, დახმარებასაც აძლევდა: ხოლო ყოველივეს უხმაურობით. ეს მე თვით სტამბა „იდეალის“ პატრონმა აწ განსვენებულ მიხ. კიკნაძემაც მითხრა. „პარიზში ქართული სტამბის გახსნა ნიკ. ლოლობერიძეს დიდათ ახარებდა, ესეც ჩვენი ტომის ერთი ნაბიჯიაო“

ქართველი ერის არსებობის დიდი მონატრე იყო განსვენებული. მას სურდა ამ ერის არსებობა მიტომკი არა, რომ მარტოდ არსებობა ყოფილიყო, არა, მას სურდა ამ ერის არსებობა იმ ღირსების და წარსულის გამო, რაც ქართველებს აქვდათ ძველად. 1893 წ. როცა შავშეთის ამბები გამოშვებულა და მასთან ტბეთის ეკლესიის გარემოება, ჩემის ამბებით იგი მწუხარებით აღივსო და სთქვა:

მაშ ქართველობა მოსპობილა იქით, მაშ იქ ჩვენი არსებობის არაფერი დარჩანილა. ეს ისეთის სიტყვებით და კილოთი სთქვა, რის შემდეგაც დიდათ შესწუხდა, ამიტომ იმავე დროს მე გადავეცი შემდეგი ამბებიც: ქართველები იქ არ გაქრენ, იქ მათში მარტოდ ქრისტიანობა მოისპო, ისლამი იწამეს, იმეხრევეში ქართულად ლაპარაკობენ. შავშელებს ქართული დავიწყებიათ, ესლა ესენი იმერხველ და ლივანელებთან სწავლობენ ქართველ ენას, იგი ამით დაშოშმინდა, მერე თვისი ღრმა შეწუხება განაცხადა მასზედ, თუ ქართველ მაჰმადიანები კიდევ აიყრებიან თავიანთ სამშობლოდამ და ოსმალში გადასახლდებიანო.

ამათ შესახებ კითხვების მოცემა განსვენებულმა ხშირად იცოდა, განსვენებულის ასეთ შეხედულების და გულმტკინვეულებას კარგად დაასაბუთებენ სხვებიც, ამავე გარემოების ნათელი ჭეშმარიტება გახლავსო ქართველის მოღვაწის და მწერლის ილია მაგმაძის წერილი, რომელმაც ნიკოლოზ ლოლობერიძის გარდაცვალების დროს, გაიხსენა, ეს წერილი დასწერა და მაშინათვე დაბეჭდა გაზეთ „კლდეში“ განსვენებულის ღირსების დასამტკიცებლად ეს წერილი მაშლად მოგვყავს აქ, რასაც დამწერთ არ გვიწყენს და რაც კარგად ხატვას ნიკოლოზბერიძის ნამდვილს სუფთა გულმტირალ მამულის შვილობას.

გახსენებული

...ამ ოცდაათიოდე წლის წინად განსვენებულ ნიკოლოზ ლოლობერიძესთან მქონდა ლაპარაკი ქართველების ბედოვ-

ლათობაზე ბორჩალოს მაზრაში და ზემო ქართლში. შევიწივო-
დი, თუ რა უბედურებას მოასწავებდა ჩვენთვის სამშობლოს
ტერიტორიის გაყიდვა, მშრომელი ხალხის გაბოგანობა, ლა-
რიბებისათვის ლუკმა პურის გაწყვეტა...

— დიდი ხანია უნდა გვცოდნოდა, მომიგო მან, რომ
აღმოსავლეთს საქართველოში ჩვენ ეს დღე დაგვადგებოდა...
ხელს არ ვანძრევთ და თავისათვის არ ვზრუნავთ, მაშ რა
სიკეთე დაგვეყრება? ნეტავი შავი ზღვის პირად არ აგვიკვეთ-
დნენ ფეხს და იქიდან არ აგვყრიდნენ, შენის კარგად ყო-
ფნივ, თორემ...

მე ისე მეოცა ეს მისი შიში, რომ სიტყვა გავაწყვეტინე
და შევეკითხე თუ შავი ზღვის პირად რა შიში უნდა გვქო-
ნოდა, როცა იქ მჭიდრო მოსახლეობა გვქონდა და წმინდა
წყლის ქართველობა, ყიზილბაშებთან და სხვებთან აურევე-
ლი, დიდ მომავალს გვიქადდა...

ღმერთსაც ეჭნას, მაგრამ მეშინია ჩვენი უსაქმო ყოყოჩობის
და სულმოკლეობის და მათი შეუგნებელი ხეპრეობის და ძალ-
მომრეობის.

— რას ამბობთ, ეს და ეს კაცო ესა და ეს თემი რო-
გორ მისცემენ ვინმეს ნებას ქვეყნის აკლებისას—მეთქი.

ნიკ. ლოლობერიძემ ირონიულად მომიგო:

— არა მწამს სიბრძნე გლახაკთა! ასე უთქვამს სოლომონ
ბრძენს.

მე გამეცინა

მაშინ ნიკ. ლოლობერიძის პესიმიზმს დავცინოდი მეგო-
ნა, და ახლა ვხედავ და ვგრძნობ, რომ თურმე დავცინოდი
ჩვენს მაშინდელს მომავალს, ე. ი. აწინდელ დროს, ჩვენთვის
საუბედუროს და მიწასთან გამსწორებელს.

„კლდის“ ამ წლის.. №-ში დაბეჭდილი იყო ჩემგან ნა-
თარგმნი „მშართებლობის მოამბის“ წერილი იმის თაობაზე,
თუ როგორ გვიპირებენ ჩვენ, ე. ი. აბჯახებს, მეგრელებს,

გურულებს, კობულეთლებს და აქარლებს შავი ზღვის პირი-
დან აყრას.

ჩვენ უნდა აგვყარონ და ჩვენს ნასისხლარსა და ნაოფ-
ლარზე სხვა ხალხი უნდა დაასახლონ.

ამას კი აღარ მალვენ. ამას მოქმედებენ დღისით მზისით
საქვეყნოდ. ამას თავიანთ დამლას აკერენ სახელმწიფო საბჭო
და სახელმწიფოვე სათათ. სადაც სხედან ჩვენი კაცებიც, რო-
ელთაგან ზოგი ცაში ვარსკვლავებს ზომავს და ზოგი ნა-
ცარქექიასავით, რომელიც პატარა დოქს ვერ ერეოდა მოსა-
ტანად, და დევების შესაშინებლად დიდ, ჩაკირულ ჭურს
ეპოტინებოდა ამოსადებად.—მაღალ ფარდებზე მქვერად ლაყ-
ბობენ, იმის მაგიერ, რომ რეალურ საჭიროებებზე შეგნებით
გულახდილად და მხნედ ილაპარაკონ...

წაიკითხეთ „კლდის“ ნაჩვენებს №-ში მოთავსებული
სტატია, რომელზედაც ზემორე მოგახსენეთ.

წაიკითხეთ და დამეთანხმებით, რომ ვიღუპებით ნამდვი-
ლად, საუკუნოდ ძირიან-ფესვიანად; ვიღუპებით თვითეული
ჩვენგანი კერძოდ, და საერთოდ, ყველანი, როგორც ერთი.

ამ თორმეტი წლის წინად გაქრა საქართველო პოლიტი-
კურად, დღეს ვისპობით ეთნოგრაფიულად, ვიღუპებით ფიზი-
კურად, როგორც გურიაში იტყვიან „ანაგებად ვიღუპებით“.

ჯერ წყლის ხმარება აგვიკრძალეს აღმოსავლეთს საქარ-
თველოში მიწის მოსარწყავად, სადაც მიწა ურწყავად მოუს-
ავლიანია. ახლა მიწას გვაცლიან ფეხქვეშიდან დასავლეთს
საქართველოში, სადაც მიწას რწყვა არ უნდა...

მერე რას ვსაქმობთ ამ დაღუპვის თავიდან ასაკდენად?

—არაფერს!

—მიზეზი?

ჩვენი უსაქმო ყოყოჩობა და სულმოკლეობა! ნიკ-
ლოლობერიძის თქმის არ იყოს,

—მერე ჩვენი დეპუტატები; ჩვენი პარტიები, ის ჩვენი
გულის კუნჭულები?

— „არა მწამს სიბრძნე გლახაკთა!“ უთქვამს სოლომონ ბრძენს...

12—XI 1913.

მაგმაძე.

ნიკოლოზ ბესარიონისძე ღოღობერიძე გარდაიცვალა
27 დეკ. 1911 წ.

ამის გარდაცვალებას მთელი ქართველობა მწუხარებით მიეგება. მიზეზები ამ მწუხარების ის გახლდათ, რომ განსვენებული მთელს თავის სიცოცხლეში იყო პირველი ადამიანი; იგი გახლდათ კარგად განათლებული კაცი, თავის ქვეყნის და ერის დიდი მოსარჩლე, ყოველივე ამასთან კარგი მოქალაქე, სკოლაში მოზარდე თავობის წინაშე კარგი მასწავლებელ-დამრიგებელი, ბანკში სამაგალითო სწორე თავსმჯდომარე, მთავრობის სამსახურში კემმარტი კანონმდებელი, შავი ქვის სამრეწველოშიაც სამაგალითო მწარმოებელი. მთელს მის სიცოცხლეში, არ ყოფილა მაგალითი, რომ მას ვისთვისმე ეწყენებინოს რამე, შავი ქვის მართვა გამგეობის დროს ხომ მისგან ერთი მუშაც არ დაჩაგრულა, ერთი კაციც არ დაჯაბნილა, რაც მაშინ შავი ქვის მრეწველობის ასპარეზედ ერთობ ხშირე გახლდათ და უხვი. მთელს ყვირილის მაზრაში ერთ კაცსაც ვერ ნახავთ, რომ ნიკოლოზის შესახებ რამე ძვირი სთქვას. განსვენებულის დღიდან, ქართულ გაზეთებში ეს ცნობები დაიბეჭდა, რასაც ვათავსებთ აქ. ქართულ გაზეთებს გარდა რუსულ გაზეთებშიც იყო სხვა და სხვა ცნობები დაბეჭდილები, რადგანაც ეს ცნობები ქართულის ცნობებისაგან დიდათ არ განირჩევიან, ამიტომ აქ არ მოვათავსეთ იგინი.

27 დეკემბერს, ღამით სასტუმრო „ორიანტში“ მოულოდნელად გარდაიცვალა სტატსკი სოვეტნიკი ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ღოღობერიძე, რასაც გულითადის მწუხარ-

რებით ატყობინებს განსვენებულის ნათესავთ, და მეგობართ
რძალი მისი მარია მინელიას ასული ლოლობერიძისა.
პანაშვიდები ყოველ დღე, საღამოს 6 სათზე, დაკრძალვის
დღე ცალკე იქნება გამოცხადებული. ს. გ.

ნიკ. ლოლობერიძის გარდაცვალება. 27 დეკემბერს, და-
მით, ტფილისში, „ორიანტის“ სასტუმროში. გარდაიცვალა
ცნობილი ქართველი მოღვაწე და ქველმოქმედი ნიკოლოზ
ბესარიონის ძე ლოლობერიძე. დაწვრილებით ცნობებს ხვალ
დავბეჭდავთ.

ს. გ.

ნიკ. ბ. ლოლობერიძის გარდაცვალების გამო.

დ ე ბ ე შ ე ბ ი

ქუთაისი. წ.-კ. გამ. საზოგადოების ქუთაისის ვანყოფი-
ლება უერთდება ქართველ საზოგადოების საერთო მწუხარე-
ბას ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძის გარდაცვალე-
ბის გამო. განსვენებულმა თავის უღრმესი სიყვარული მამუ-
ლისადმი დაამტკიცა არა მარტო ხანგრძლივ და მრავალ-ფე-
როვან მოღვაწეობით, არამედ თვით თავის უკანასკნელ სურ-
ვილისა და ანდერძის უმაღლეს ღირსებითაც, რითაც თავის
თანამემამულეთ წასაბაძი მაგალითი მისცა.

საზოგადოების თავმჯდომარე

გ. ზდანოვიჩი

ქუთაისი ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძის გარ-
დაცვალებამ შავის-ქვის მრეწველთა შორის გულწრფელი სი-
ნანული და მწუხარება გამოიწვია. განსვენებული იყო შავი-
ქვის მრეწველობის საქმის ერთ პირთაგანი, რომელმაც თავის
ცოდნის მეოხებითა და ხასიათის სიმტკიცით შესძლო მრეწვე-
ლობის საქმე ევროპიულად დაეყენებინა. ამის გამო განსვე-

ნებული ერთი გავლენიანი და წარჩინებულ წარმომადგენელ-
თაგანი იყო შავი-ქვის მრეწველობის საქმეში. განსვენებულის
ცოდნა-გამოცდილებითა და რჩევით ხშირად უსარგებლია
შავი-ქვის მრეწველთა კრებას და პირველ ხანებში მუდამ გულ-
დასმით ისმენდა განსვენებულის მიერ გამოთქმულ კეთილ-
რჩევა-დარიგებას.

მშვიდათ განისვენოს ამ უნგარო მოღვაწის სულმან,
რომელმაც ხანგრძლივი სიცოცხლე თანამოძმეთა კეთილ-დღე-
ობას შეაღია. შავი-ქვის მრეწველთა კრების თავმჯდომარე
ზდანოვიჩი.

განსვენებულ ნ. ბ. ლოლობერიძის დასაფლავებაზე კია-
თურის შავი-ქვის მრეწველთა კრების საბჭოს წარმომადგენლად
იქნება კიტა ამაშიძე. მას დავალებული აქვს გვირგვინით
შეამკოს განსვენებულის კუბო.

წ. კ. საზ. ქუთაისის განყოფილებასაც კიტა ამაში-
ძისათვის მიუხდვია განსვენებულის დასაფლავებაზე საზოგადო-
ების წარმომადგენლად დასწრება.

გორი. ღრმად დაგვამწუხრა სამშობლო ქვეყნის გულმოღ-
ვინე და გულწრფელ მოღვაწე—ქველ-მოქმედ ნ. გ. ლოლო-
ბერიძის მოულოდნემა დაკარგვამ.

ანასტასია ხოშტარიასი და დუტუ მეგრელი.

განსვენებულის ნათესავებს შემდეგი სამგლოვიარო დე-
პეშები მოჰსვლიათ:

ალაგეზი. მიიღეთ ჩემი გულითადი თანაგრძნობა ძვირ-
ფას ნიკოლოზის დაკარგვის გამო.

ჭყონია.

ქუთაისი (კრკინაძეს). გარდაუციოთ განსვენებულის ნა-
თესავებს ჩვენი უღრმესი მწუხარება ძვირფას ზიდა ნ. ბ. ლო-

ლობერიძის გარდაცვალებით გამოწვეული ვწუხვართ, რომ დაკრძალვას ვერ დავესწრებით.

**ფედოსია გუგუნავა,
ელ. მიხ. ლორთქიფანიძე.**

ქუთაისი (ქიქ ნადეს). გარდაცვლილ ლოლობერიძეთ ჩემი გულითადი თანაგრძნობა ნიკოლოზ ბესარიონის ძის დაკარგვის გამო.

სოფიო მიქელაძე

ქუთაისი (მარიამ მიხ. ლოლობერიძეს). დიდად პატივცემულ ნიკოლოზ ბესარიონის ძის გარდაცვალებამ უღრმესი მწუხარება გამოიწვია ქუთაისის გუბერნიის თავად-აზნაურობაში. მიიღეთ პირად ჩემგან და მთელ ქუთაისის გუბერნიის თავად-აზნაურობისაგან უზომო თანაგრძნობა დაუღალავ და პატიოსან საზოგადო მოღვაწის, ქართულ ცხოვრების ყოველგვარ კეთილ და ბრწყინვალე საქმეს გულწრფელ მოსარჩლის დაკარგვის გამო.

ქუთაისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა წინამძღოლი
თ. დი ნიქარაძე

სამტრედია. ვგლოვობთ მოკირნახულე წევრის ნიკოლოზ ბესარიონის ძის ლოლობერიძის დაკარგვას.

წ - კ. გამ. საზ. სამტრედიის განყოფილება.

ნ. ბ. ლოლობერიძის კუბოს უმადები გვირგვინები

აგზვენება ვარცხლისა

1) ქ. შ. წ. საზოგადოებისაგან: პატივცემულს დამფუძნებელ წევრს ნ. ბ. ლოლობერიძეს.

2) ქიათურის მარგანეცის მრეწველთა საბჭოსაგან: ძვირ-

ფას წევრს და სამაგალითო ქველმოქმედს ნიკო ბესარიონის
ძე ლოლობერიძეს“.

ცოცხალი ყვავილებისა

3) ეკატერინე ივანეს ასული სარაჯიშვილისაგან: „ღრ-
მად პატივცემულს ნ. ბ. ლოლობერიძეს“.

4) ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკისაგან: „მის მოქირ-
ნახულე მოღვაწეს ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძეს“.

5) საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზო-
გადოებისაგან: სამაგალითო მამულიშვილს, საზოგადო მოღვა-
წეს და ქველმოქმედს ნ. ბ. ლოლობერიძეს.

6) — ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა წინამძღოლ-
თა და დეპუტატთაგან: ღირსებულ მამულიშვილის ნიკოლოზ
ბესარიონის ძე ლოლობერიძის ხსოვნას“.

7) — „განათლების“ საზოგადოებისაგან: სწავლა-განათ-
ლების გულითად მოქირნახულეს ნ. ბ. ლოლობერიძეს.

8) — ქუთაისის გუბერნიის თავად აზნაურობისგან: „გულ-
წრფელ ქართველს ნიკოლოზ ლოლობერიძეს“.

9) — იაკობ გოგებაშვილისაგან: სამაგალითო ქართველ
მოღვაწეს და ჩემ კარგ მეგობარს ნიკოლოზ ლოლობერიძეს“.

10) — ქართველ ქალთა კრა-კერვის მოწაფეთაგან: „სა-
უკეთესო მამულიშვილს ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობე-
რიძეს“.

11) — ელენე და ფილიპე გოგიჩაიშვილებისაგან: „ძვირ-
ფას მეგობარს ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძეს“.

12) — ქუთაისის ქალაქის თვითმართველობისაგან: „ქეშ-
მარიტს ქართველ მოქალაქეს ნიკოლოზ ლოლობერიძეს“.

13) — ბატარა ნიკუშა და თამარისაგან: „ძვირფას და და-
უვიწყარ ბიძას“.

14—ძმისწულებისაგან ნინო, თამარი, ალექსანდრე, დავით და მარიამ ლოლობერიძეებისაგან; დაუვიწყარ და საყვარელ ბიძა ნიკოს“.

15—ქუთაისის მამულების მდგმურებისაგან: „ძვირფას და მარად დაუვიწყარ ნიკოს“.

საფლავზე სიტყვებ წარმოსთქვებს

1) დიდუბის დეკანოზმა მამა თალაკვაძემ, 2) ქუთაისის ქალაქის თავმა ი. ჩიქოვანმა, 3) ქუთაისის თავად-აზნაურობის წარმომადგენელმა, ლეჩხუმის მაზრის წინამძღოლმა იასონ გელოვანმა, 4) აკაკიმ, 5) ტფილისის ქალაქის თავმა ა. ი. ხატისოვმა.

ქუთაისიდან მოვიდა ორშაბათს დღეს მიხეილ ათანასის ძის ქიქოძისაგან შემდეგი სამგლოვიარო დებეშა: გადაეცით ჩემი უღრმესი მწუხარება ჩემი მეგობრის ნიკო ლოლობერიძის ნათესავებს მისი გარდაცვალების გამო.

ნ. ბ. ლოლობერიძის გარდაცვალების გამო ოდესიდან შემდეგი დებეშა მივიღეთ; „უსამზღვროდ დამწუხრებული ვგლოვობ ჩემი ბიძისა, სულიერის მამისა და კეთილის მყოფელის ნიკოლოზ ბესარიონის ძის ლოლობერიძის გარდაცვალებასა. სტუდენტი დავით ლოლობერიძე“.

რედაქციამ მიიღო შემდეგი სამგლოვიარო დებეშები:

პარიზიდან. „პარიზელ ქართველთა საზოგადოება გულწრფელადა სწუხს თავის საპატიო წევრის, ქართველ მოღვაწის და კეთილ ადამიან ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძის დაკარგვის გამო.“

გამგეობის წევრი გიორგი ციციშვილი.

ნიციიდან: „ვაცხადებთ დიდს მწუხარებას. ნ. ბ. ლოლობერიძის დაკარგვის გამო.“

ოთმანიშვილი, კალანდაძე, შავიშვილი, ქოლოშვილი“

წლის თავზედ, 1912 წ. 27 დეკ. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების გამგეობამ ქაშვეთის ეკლესიაში გადინადა წლის წირვა და პანაშვიდი განსვენებულის შესახებ, რითაც მათ აღნიშნეს კვალად მისი მამულისშვილური ღირსება.

ქ. შ. წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების თაოსნობით 30 დეკემბერს, ცნობილ ქველმოქმედის ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძის გარდაცვალების წლის თავზე, ქვაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესიაში გადახდილ იქნება წირვა და პანაშვიდი განსვენებულის სულის მოსახსენებლად.

ქართ. შორის წ.-კითხ. გამავრცელებელ საზოგადოების გამგეობა აცხადებს, რომ კვირას, 30 დეკემბერს, ქვაშვეთის ეკლესიაში, გადახდული იქნება წლის წირვა და პანაშვიდი წ.-კ. საზოგადოების დამაარსებელი წევრის ქველმოქმედის **ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძის**

სულის მოსახსენებლად. წირვა დაიწყება დილის 10 საათზე, პანაშვიდი წირვის გათავებისათვისავე.

ს. გ.

პირველი ქართული სტამბა რომში და ნიკოლოზ

ჩოლოყაშვილი.

საქართველოში, კათოლიკის მისიონერებმა პირველად ფეხი დადით აღმაშენებლის დროს შემოდგეს, როცა საქართველო არაბთაგან განთავისუფლდა. მისიონერები საქართველოში კარგა ხანს დაშთენ, იგინი ურბნისის კრებასაც დაესწრნენ. შერე საქართველოდგან პაოსიანეთში (სომხეთი) გადავიდნენ, იქ პაოსიანთ შორის ამათ პირველად ჰქადაგეს კა-

თოლიკობა. საქართველოშიაც ამათ გაავრცელეს კათოლიკობა, დავით აღმაშენებელმა მთელი საქართველოს ერი და ეკლესია კათოლიკობას შეუერთა, პაპს დაუმორჩილდა. ამას ისტორიაც მოწმობს, საქართველოს ეკლესია რომის ეკლესიასთან შეერთებული თამარ მეფის დრომდე დაშთა, ხოლო ამ მეფის დროს, ცხეთაში მომხდარ საეკლესიო კრებამ გააცალკევა ქართული ეკლესია რომის კათოლიკის ეკლესიისაგან, ამის გამო თამარ მეფეს კარგის თვალთ არ უმზერს ვინმე მესხი და სხვა ასეთი მწერალნი.

მცხეთის ეკლესიაკი მაინც დაშთა კათოლიკის დედა ეკლესიად, იგი დღესაც იწოდება ქართულს ისტორიულს წიგნებში, როგორც კათოლიკეთა სამოციქულო დედა ეკლესია. ქართველები რჯულით კათოლიკები ყოფილან, ამიტომ უწოდებიად ძველადგანვე, კათოლიკე ეკლესია, -თორემ ამ სახელის ზავიერ ქართულს სიტყვას იხმარებდენ „მართლმადიდებელს“. ამის ცნობები ვინმე მესხსაც აქვს. თამარ მეფის შემდეგ, რუსუდან დედოფალმა, რომის პაპს ჰონორი მესამეს საქართველოს გამო თხოვნით მიმართა, მათში მიწერ-მოწერაც გაიმართა ჰონორი პაპმა რუსუდანს კათოლიკის მისიონერებიც გამოუგზავნა, ესენი რუსუდან დედოფალმა პატივისცემით მიიღო. ქართველთ შორის მისიონერებმა კათოლიკობას დაუწყეს გავრცელება, რამდენიმე ხნის შემდეგ, საქართველოში მისიონერები პაპმა გრიგოლ მეცხრემაც გამოგზავნა, ამათაც ჰქადაგეს კათოლიკობა. ქართველებში ისე გავრცელდა კათოლიკობა, რომ 1327 წ. თფილისში კათოლიკეთა ეპისკოპოსის კათედრაც დაირსდა, ეპისკოპოსად განწესებულ იქმნა იოანე ფლორენციელი. კაცია განათლებული თავის დროის კვალად.

ამ დროდამ რომსა და საქართველოს შორის იმართება დიდი კავშირი, მისვლა-მოსვლა და მისიონერების გზავნა, უცხო ტომის მისიონერებს ქართული ენის უცოდინრობა ძრიელ უჭირებდათ საქმეს. პირველ წლებს, ესენი ქართულ-ლათინ-

ნურ ფრანგულ ანბანის წიგნებს ხელით სწერდნენ, მერე კი რაც ევროპაში სტამბა იქმნა შემოღებული და გავრცელებული ამიტომ კათოლიკის მისიონერებმაც იზრუნეს დიდათ, და 1627 წ. რომში გახსნეს პირველად ქართული სტამბა ამ სტამბის ისტორია რადგანაც ქვემოთ ვრცლად არის აწერილი, ამიტომ აქ მოკლედ ამ სტამბის დამაარსებელთ შესახებ მოვიყვანთ შემდეგ ცნობებს რაც იმ წერილში არა გვაქვს მოვეანილი:

ევროპაში სტამბის შემოღების შემდეგ, როგორც იქმნა ქართველებმაც გახსნეს სტამბა, მაგრამ ქართველებმა საქართველოში კი არა, ან ქართველ მღვდლებმა კი არა, არამედ კათოლიკის მისიონერებმა და ისიც რომში, ევროპაში, ამ დიდი საქმის მოწყობაში მხოლოდ ერთი ქართველი რეულა, ისიც ქათოლიკობაზედ გადასული, ეს ყოფილა არქიმადრიტ ნიკოლოზ ჩოლაყაშვილი, კათოლიკობა რომში მიიღო, მერე ნიკიფორე ირბახი ეწოდა ლათინური ენის კვალად, იტალიელ ბერებთან ესეც მარჯვენა ხელი ყოფილა სტამბის გახსნის საქმეში, ჩემს ნაწერ წიგნში ამ ნიკიფორეს შესახებ შეკრძობით სხვა ნაირად მაქვს აღწერილი, აქ კი მის შესახებ მოვიყვან ნამდვილ ცნობებს, რაც მიხ. თამარაშვილისაგან არის რომის არქივებში შეკრებილი.

კათოლიკის მისიონერები იტალიიდან საქართ. წასვლის დროს ყოველთვის სთხოვდნენ კონგრეგაციას, რომ ქართულ იტალიურ ენის სასწავლო წიგნები გვიბოძეთ, რომ მით ქართული ენა შევისწავლოთ და ხალხსაც მით გასაგები ენით ველაპარაკოდ, თორემ ფრანგულ-იტალიურ-ლათინურით ჩვენ ვერას ვაქვთ, ვერც ვიმოქმედებთ ვერც კათოლიკობას გავავრცელებთ მათშიო, რომის კონგრეგაცია ქართული წიგნების უქონლობის გამო დიდათ დამწუხრებული იყო, მისიონერები ქართულ იტალიურ ხელთნაწერ წიგნების კითხვა და სწავლება დიდათ ეძნელებოდათ.

ეს სიძნელე ძლეულ იქმნა XVIII საუკ. პირველ წლებს

პაპის ურბან მეზვეს დროს. ამ დროს, საქართველოში სცხოვრობდნენ: მისიონერ მაჯი, პაულინი და სხვანი. ამათ თავს იღვეს აუცილებლად ქართული სტამბის დაარსება, საქართველოდამ რომში წერილების წერა და პაპის წინაშე მუდარება სტამბის გახსნაზედ, ქართულ წიგნების ბეჭდვაზე. რომის ტახტმა შეისმინა ამათი მუდარება, კონგრეგაციამ გადასწყვიტა ქართული სტამბის დაარსება, მაგრამ ფიქრობდნენ ამისთვის თუ მათ სად დაეარსებინათ ეს სტამბა რომში, თუ საქართველოში, უმთავრესად საჭიროდ მიაჩნდათ საქართველოში. მაგრამ სიშორის გამო დაბრკოლება უჩნდებოდათ, ამტომ საქმე დროებით შეჩერდა, ცოტახნის შემდეგ კარდინალთ შორის გადასწყდა კითხვი ასე: რადგანაც საქართველო ევროპისაგან შორს არის, რადგანაც ამ საჭირო სტამბის გახსნის საქმე იქ ვერ ხერხდება, ამიტომ იგი რომში მაინც გავხსნათ და ჩვენის მისიონერებისათვის საჭირო წიგნები აქ მაინც ვბეჭდოთ. კარდინალების ეს მოსზრება კონგრეგაციამ მოიწონა, ქართული სტამბის დაარსების საქმე 1620 წ. გათავდა.

მცირე ხანს შემდეგ, ამ გარემოეას, ანუ ქართული სტამბის გახსნის დაჩქარებას ხელი შეუწყო შემდეგ საქმემ:

შაჰაბაზისაგან საქართველოს აკლების შემდეგ, ევროპაში ჩამდენ გზისზე გაგზავნილ იქმნა არქიმანდრიტი ნიკოლოზ ჩოლაყაშვილი, ეს ნიკოლოზი იერუსალიმს იყო გაზრდილი, იგი იყო ძე რომან ჩოლაყაშვილისა, დედა ამის ყოფილა არაგვის ერისთავის ასული. ამაზედ ტიმოთე მთავ. ეპის. სწერს შემდეგს: — „კაცი სახელოვანი წინამძღვარი მცხეთის ქალაქის და მოძღვართ—მოძღვარი კახეთს, ოდიშს ხოფლის კოცხელაურისა და იერუსალიმის ჯვარის მონასტრისა და ზოდგოთას სამკვდროსა ჩვენისა არქიმანდრიტი“ და სხვანი. აქედამ სჩანს, რომ ნიკოლოზ არქიმანდრიტს მთელ საქართველოში ჰქონია სახელი, იგი მოძღვარია

კახეთის მეფის, მასთან ქართლის მეფის, იმერეთის და თვით სამეგრელოს მთავრისაც. სჩანს, რომ მართლაც იგი გონიერი კაცი უნდა ყოფილიყოს.

ეს ნიკოლოზ ნიკიფორე არქიმანდრიტი რამდენ გზის მე იყო რუსეთს და ევროპაში ქართველთაგან ელჩად გაგზავნილი. ამას ანდობდნენ ევროპის სახელმწიფოთ პირთა წინაშე შუამდგომლობას როგორც კახეთის მეფე, ისევე ქართლის, იმერეთის და სამეგრელოს მთავარიც, რუსეთში მგზავრობის შემდეგ, წავიდა რომში, 1619 წ. პაპის წინაშე აღიარა კათოლიკობა, ამას დიდათ ხელს უწყობდნენ მეგობარ მისიონერები; ამათგან თავისუფლად შეისწავლა ევროპიული ენები, აზიური ენებიც კარგად იცოდა. რამდენ გზისმე იყო რომს; ნეპოლს, მადრიდს, ისპანის მეფესთან, საფრანგეთს-პარიზს, გერმან-პრუსიას, იტალიას და სხვა სახელმწიფოებშიც. ამ ნიკიფორეს მოიხსენებს XVII საუკ. მოგზაური შარდენი და ლამბერტიც, ამისაგან ევროპიულ ენების ცოდნას ესენიც ასაბუთებდნენ.

ნიკიფორემ მთელს ევროპაში ქართველ ერის კარგი ელიჩის სახელი მოიხვეჭა, პაპის წინაშეც იგი გახდა მოწინავე პირი. ურბან მერვე ამას დიდს პატივს აგებდა, რომში ისე წაუვიდა საქმე, რომ როცა საქართველოს შესახებ, პაპის წინაშე კარდინალების კრება იყო ხოლმე, იქ ნიკოლოზიც ესწრებოდა, საქართველოს შესახებ თავისუფლად ლაპარაკობდა. რომიდან ნიკიფორე ირბახი ევროპიელთ სახელმწიფოებსაც ხშირად მიმართავდა წერილებით და საქართველოს შესახებ დახმარებას სთხოვდა. ნიკიფორე რომში დარჩა კარგა ხანს. ამის დროს, რომის ტახტს მრავალ გზის მისცეს სხვა და სხვა მოხსენებანი პატრი პეტრე ავითაბოლიმ, არქანჯო ლამბერტიმ, პატრი იოსებ ჯულიჩმა და მრავალთაც სხვებმა, რომელნიც საქართველოს მდგომარეობას დიდის გულსაწვავის მიმართვით ნუხსავდნენ და აშაკარავებდნენ ევროპიელთ

წინაშე. 1620 წ. პაპის კარდინალთა კრება დიდს პატივსაცემ ქებას უძღვნის ნიკიფორეს:—»ვინაიდან პრაპაგანდის კრებამ კარგად დაიხსომა თქვენი ბრძენი მოქმედება და განსაკუთრებული გულ მოდგინება. რაც აქ ყოფნის დროს გამოიჩინედ საქმეთა წარმოებაში« და სხვანი ასეთ ასეთი სიტყვანი. ნიკოლოზ-ნიკიფორე 1631 წ. უკვე საქართველოშია და სამეგრელოში სცხოვრებს.

ნიკოლოზ-ნიკიფორემ ევროპას და რომს დაჰყო ათ წელიწადზედ მეტი, ამ ხნის განმავლობაში, მან დიდათ იშრომა ქართული სტამბის გახსნის სასარგებლოდ. როგორც ქართველმა და ქართული ენის მცოდნემ, მან დასწერა ქართული ანბანი, ამის თანა დასწრებით იქმნა ამ ასოების ყალიბებიც გაკეთებული. მის მერე ასოებიც ჩამოასხეს, მასთან სტამბაც დაარსეს, სტამბის საქმე ისე მოეწყო, რომ პირველი ქართული წიგნები თვით ნიკიფორეს დროსვე დაიბეჭდა, ამის თანა დამსწრე ეს იყო, რისთვისაც იგი კათოლიკის მისიონერებთან დიდათაც შრომობდა. ამავე ნიკოლოზ-ნიკიფორეს დიდათ უმეცადინია რომის უმაღლეს სასწავლებელში ქართული ენის კათედრაც დაუარსებიათ, მასზედ ქართული ენის პროფესორებიც დაუდგენიად. ასეთ შრომას გარდა ნიკოლოზ-ნიკიფორე ქართულ წიგნების შედგენაშიაც იღებდა მონაწილეობას, სხვათა შორის ეს შრომობდა იმ ქართულ-თათრულ-ლათინურ ლექსიკონის და გრამატიკის შედგენაზედაც, რომელიც 1651 წ. იქმნა იქვე, რომს, ცალკე წიგნად გამოცემული, ვრცელი ტომია, ქართულ-ლათინურ თათრულის ასოებით არის დაბეჭდილი.

რომში ქართული სტამბის მომზადებას შეუდგნენ 1623 წ. დაარსება იქმნა სტამბის 1627 წ. ქართული ასოები პირველად სანიმუშოდ დაეჭდეს 1625 წ. ქართული წიგნები პირველად რომში გამოიცა 1627 წ. შემდეგ ამის ეს სტამბა მუშაობს ქართული წიგნების სასარგებლოდ. 1651 წ. გამოსცეს ვრცელი ტომი ქართულ იტალიურ-თათრულ ლექსიკონის და

გრამატიკა. მის შემდეგ სტამბის საქმე იფარება, თუ ისპობა, ამის ჩვენ არა ვიცით რა, ხოლო შემდეგვი მთელს ამ საუკუნეში ქართულს ენაზედ აღარაფერი იბეჭდება. სტამბის მუშაკათ ითვლება როგორც ქართულთ ენის მცოდნე ქართველი ნიკოლოზ-ნიკიტორე ირბახი, მასთან პატრი მაჯი, პატრი პავლინი, პატრი ავითაბალი და ზოგნიც სხვანი, რომელთაც ქართული ენა კარგად ეცოდნენ და სტამბაში წიგნების აწყობასაცკი ესენი ასრულებდნენ.

ამიტომ ქართული სტამბის დაარსების ისტორია უნდა ჩაითვალოს 1625 წ. როცა ქართულ ანბანმა პირველად საბრძანებლოდ ბეჭდვა ნახა და არა 1708 წ. როცა ვახტანგ მეფემ გახსნა თფილისში ქართული სტამბა. ამ სტამბის დაარსების შემდეგ მის თამარაშვილი ამ სიტყვებს სწერს; — „საქართველოსთვის ეს საუკუნე კიდევ იმით არის შესანიშნავი, რომ 1627 წ. როდესაც საქართველოს ჯერ სიზმრადაც არ ექმნებოდათ ვაგონილი, რომშიკი პატრებმა ქართული სტამბა დაარსეს, გამოსცეს ქართული წიგნები და მით ეგროპას ჩვენს ერთან ერთად გააცნეს ეგრეთვე ქართული ენა და ლიტერატურაც, გამოსცეს როგორც ლექსიკონი, გრამატიკა, კატეხიზმა და სხვანი“ — სამწუხაროდ ასეთ დიად სასტამბო საქმის ცნობა ჩვენთვის 1651 წ. შემდეგ ჩუმი არს, როგორ და სად არსებობდა იგი, იბეჭდებოდა რამე თუ აღარა გამოუციათ რა, ამის არაფერი ვიცით, ხოლო შემდეგვი, ანუ XVIII საუკუნემკი სჩნდება ამ სტამბის არსებობის ცნობები. აქედამ სჩანს, რომ 1650 წლების შემდეგ ეს სტამბა არ მოსპობილა, ამ სტამბის განახლების მიზეზათ რადგანც პატრი გორელი ტულუკაანი დავითა ითვლება, ამიტომ აქ მოკლედ ამ პირის შესახებ ცოტა რამ ცნობებს მოვიყვანთ, რადგანაც მის შესახებ ჩვენ ცალკეც გვაქვს ვრცელი წიგნი დაბეჭდილი 1898 წ.

საბა ორბელიანის თავოსნობით, 1725 წ. რომში გაუგზავნიად სასწავლებლად ტულუკაშვილი დავითი, ამ დროს

დავითი 23 წლის ყოფილა, ამავე წლის 10 ივლის, დავითი სას-
წავლებლად შესულა კოლეგიაში. 1726 წ. კოლეგიას ფიცო-
მისცა. 1732 წ. 22 მარტს, დაიცვა ფილოსოფიის საჯარო
დისერტაცია, 1733 წ. მღვდლად ეკურთხა. 1734 წ. 28 ნოემ.
გარდაიცვალა. ამ დავითს უზრუნვია რომის სტამბის განახ-
ლებისთვის და ეს მოუწყვია კიდევ. ამის განახლება მას მი-
ტომ მოუნდომია, რადგანაც მას ქართული წიგნებიც უწერია,
იქ მათი ბეჭდვაც სურვებია, მაგრამ ამას იგი ვეღარ მოსწრე-
ბია, გარდაცვლილა. სტამბაკი მოუწესრიგებია, მოუმზადებია,
ეს მომზადებულ-განახლებული სტამბა დარჩენილა დროებით,
ისევე უმოძრაოდ. პატრი დავითას კონგრეგაციისთვის უთხ-
რავნია სიკვდილს წინედ, რომ ქართული სტამბა განახლ-
დეს, იგი არ იქმნეს წინანდელივით დავიწყებულიო.

რომის ტახტს პატრი დავითას დავლება შეუსმენიად,
სტამბისთვის ყურადღება მიუქცევიად და როცა გარემოებას
ხელი შეუწყვია, მაშინ მათ სტამბა განახლებით გაუხსნიათ
კიდევ, პატრი დავითას ქართული ხელთნაწერები მრალად
ჰქონია ნაწერ-დასაბეჭდად მომზადებულნი. ზოგი იტალიურის
ენიდან ნათარგმნი, სხვათა შორის ლათინურიდან უთარგმ-
ნია „საქრისტიანო მოძღვრება“ წინასიტყვაობით დასაბეჭდად
გამზადებული. ასევე ნათარგმნი ჰქონია თომა კემფელის წიგნი
„მიბაძვა ქრისტესი“ და მასთან სხვებიც, მაგრამ მათ დაბეჭდ-
ვას ვერ მოსწრებია. მის სიკვდილის შემდეგ, რომში გაჩნდა
ერთი ქართველ კათოლიკე მღვდელი, სომხის კათოლიკეთ
ტიბიკონზედ მღვარი, ვენეციის მიხთარისტებისაგან გაზრდილ
გადაგვარებული, ხოლო ქართული ენის მცოდნეკი.

კონგრეგაციის თავოსნობით ამ ქართველ გვარის მხითა-
რისტ მღვდელს დაევალა ტულუკანთ დავითას წიგნების გა-
მოცემა, დავითის სიკვდილის შემდეგ, 1740 წ. ქართული
სტამბა მალე იქმნა განახლებულ-გაღებული, ამ განახლებულ
სტამბაში ხსენებულმა ქართველ ტომის და ენის მღვდელმა
გამოსცა მარტოდ „საქრისტიანო მოძღვრება“ 1741 წ. წიგნ-

ში ერთ ალაგას მან, როგორც მხითარისტებისაგან გაზდილმა დავითას გვერდზედ „სომეხიც“ მიუმატა და გამოვიდა: — „გორელი პატრი ტულუკიანთ სომეხი დავითა“. რომში ამის შემდეგ ეს სტამბა აღარ მოისპობილა, აქ XVIII საუკ. გასვლამდის ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა. მაგალითებრ როგორც 1799 წ. ამავე პატრი დავითას წიგნი „საქრისტიანო მოძღვრება“ მეორედ იქმნა გამოცემული ახალციხელის სომეხ კათოლიკეთა ტიბიკონის მღვდლის გრიგოლ ბალინოვასაგან. რომის ქართულ სტამბამ 1626 წლიდან ჩვენთვის ცნობით იარსება XVIII საუკ. გასვლამდის, იგი არც შემდეგ მოისპო. XIX საუკ. ვენეციის სტამბაც ამ სტამბის საძირკვლიდამ იქმნა აღმოცენებული, რომლის მეთაურათაც ითვლება აბატი პეტრე ხარისჭირაშვილი და კათოლიკეთ მღვ. ივ. მამულაშვილი, ამათის მეცადინეობით და შრომით გაიხსნა სომეხთა ვენეტიკის ბერების სტამბის, მახლობლად ქართული სტამბა, სადაც იმავე დროს მათ ქართული წიგნებიც გამოსცეს.

სიტყვა „სომეხ კათოლიკეთ“ ქართველებს დაერქვათ 1740 წ. აქამდის ქართველებში მისი ხსენებაც არ იყო. ყველა ქართველი რომის კათოლიკეთ ირიცხებოდა, მხითარისტებმა რაკი ნახეს უპატრონო საქართველოს კათოლიკობა, მერე ამათგან ქართველ კათოლიკეთ შვილებს წაყვანა უწყეს და მხითარისტებში სომხურად გაზრდა, მერე მღვდლად კურთხევა, მასთან იმასაც არწმუნებდენ, რომ თქვენ სომეხ-კათოლიკენი ხართო. ასეთ ქართველებს მხითარისტები ეხლაც სძლიონ. პატრი დავითასკი თავის შესახებ ერთ ალაგასაცკო არა აქვს ნახმარი, რომ იგი სომეხ-კათოლიკე იყო.

ქართული სტამბის საქმე და ქართული ასოების

ჩამოსხმა რუმინეთში 1696 წ.

და ანთიმოს ქართველ მღვდელ მონაზონი

რაც დრო გადის, მით ნელ-ნელა სხვა და სხვა ცნობე-
ბი სჩნდება ქართული სტამბის ისტორიის შესახებ. მაგალი-
თებრ, ამ ბილოს წლებს, იტალიაში, ფრანგულს ენაზედ,
დაიბეჭდა ისტორია საქართველოს ეკლესიისა, დაწერილი სა-
ქართველოში და რომის არქივებში მოპოვებულის ცნობებით,
რაზედაც კარგახანია შრომობდა ქართველებში კარგად ცნო-
ბილი პატრი მიხეილ თამარაშვილი. ამ წიგნის შესახებ ჩვენ-
გან ლაპარაკი მეტი იქნება, ისკი უნდა ითქვას, რომ ამ წიგნის
დამწერმა ქართველ ერს კაი ძეგლი დაუდგა ევროპაში და
მით თვითაც დიდი სახელი დაიმსახურა, ეს რომ ასე არის. ამას
ასაბუთებს აქ მოყვანილი ცნობები.

ეს ისტორია 700 გვ. მეტი არის, შიგ მოთავსებულია
105 სურათი და ორი საქართველოს რუკა, როგორც ძველის
დროის, ისე ახლის დროისა, სურათებს გარდა სხვაც ბევრი
რამ ღირსება აქვს ამ წიგნს, მიუხედავად ასეთის შინაგან
ღირსების იგი გამოცემულია მდიდრად, კარგს ქალაქდზედ
დაბეჭდილი, კარგის ასოებით და სხვაფრივათაც დაჯილდოვე-
ბული, ერთის სიტყვით შინაგან თუ გარეგან ეს წიგნი არის
ნამდვილი ძეგლი ღირსებულ ერის შესახებ და მასთან
დამწერისთვისაც სამადლობელო შრომა. როგორც მო-
სალოდნელი იყო, ეს წიგნი დიდის სიამოვნებით მიიღეს არამც
თუ მარტოდ იტალიას და ისპანიაში, არამედ საფრანგეთში,
გერმანიას, ავსტრიაში, ინგლისს, ესე იგი მთელს ევროპაში
და ამათ გარდა თვით სლავიანთა ტომთა მონათესავეებმაც
თურმე დიდი პატივი აგეს, დიდის სიამოვნებით მიიღეს ეს
ისტორიის მათ.

სხვათა შორის ეს წიგნი გაუწერიათ გასაცნობათ რუმინიაში, ბუხარესტის სამეცნიერო აკადემიას. ასევე გაუწერიათ ევროპის ყველა ერთა უმაღლეს სასწავლებლებში. მთელს ევროპაში არ დარჩენილა არც ერთი ერთი და სახელმწიფო, თუ სხვა სამთავროების მექანიკური, რომ იქ არ გაეწერათ ეს ისტორია. ბევრის ადგილებიდან მიხ. თამარაშვილს მადლობის წერილებიც მიუღია, ბევრისაგან განუსახვდრეოის ქება და თან დიდი მადლობაც. სწერდნენ თურმე: — დღემდე, ჩვენ, საქართველოს სულ არ ვიცნობდით, მისი ცნობები სამწუხაროდ ჩვენს გეოგრაფიულ წიგნებშიც არ სჩანდაო. დღეის შემდეგკი, ამ წიგნის საშვალეებით საქართველო გეოგრაფიულ წიგნებშიაც ადგილს დაიჭერსო.

ასეთ ცნობებს გარდა, როგორც სწერს თვით მიხ. თამარაშვილი: ამ წიგნის ბიბლიოგრაფიული წერილები ბევრს ევროპიულს გაზეთებში დაუბეჭდიათ, ძალიან ბევრში, იმოდონა, რომ კაცი ყველას ვერ მოსთვლისო, ვერც შეკრებსო. იტალიური ზოგი გაზეთების ნომრები 30 მდე მეც გამომიგზავნა. ყველა ეს ცნობები ჩვენ აქ შემდეგის მიზეზების წყალობით მოვიყვანეთ.

სხვათა შორის, მიხ. თამარაშვილს დიდი მადლობის წერილი მიუღია ბუხარესტის აკადემიიდან, ამასთანავე მათ უცნობებიათ სხვა და სხვა ისტორიული ცნობები ქართული სტამბის შესახებ. ამ ცნობებს მიხ. თამარაშვილი მწერს, მეც აქედამ ვსარგებლობ და ვსწერ ამ წერილს. ბუხარესტის აკადემიას რაკს გაუცვნიათ მიხ. თამარაშვილის წიგნი, ამ გაცნობით მათ უსარგებლნიათ, მასთან ბევრი რამ ისტორიული ცნობები გახსენებიათ და მერე ამ ცნობებით მიხ. თამარაშვილისთვის მიუმართნიათ. აკადემია აი რას სწერს, რას ატყობინებს და ან რას ავალებს:

XVII საუკუნის გასულს, ბუხარესტში მისულა, ერთი ქართველ მღვდელ მონაზონი ანთიმოზი. ეს მღვდელ მონაზონი დასახლებულა იქ, შეუსწავლია კარგად მათი ენა, მე-

რე გაუშენებია ერთი მონასტერი ამ მონასტერში შეუკრებია მოწესე ძმები, მის მერე იგი ისე დაწინაურებულა, რომ მათს ენახედ თამამად ქადაგებანიცკი დაუწყია, ამ ანთიმოს მღვდელ მონოზონს ბუხარესტში უცხოვრია და იქვე თავის მონასტერში გარდაცვლილა. ამას დარჩენია იმოდონა ქადაგებანი, საიდამაც თურმე ორი ტომი გამოსულა, დღესაც თურმე რუმინიაში, ამ ქადაგების წიგნებს პირველი ადგილი უკავია, სასულიერო მწერლობაში, ეს წიგნები პირველ სამქადაგებლო წიგნებათ ითვლებიან ასე იწერებიან, თურმე. მეც ასე მწერს მიხ. თამარაშვილი.

ამავ მღვდელ მონოზონს რუმინეთში ყოფნა სხვაფრივითაც გამოუყენებია, იგი დაახლოვებია ბუხარესტში, რუმინელთა სტამბის საქმეებს და რამდენიმე ხნის განმავლობაში მას კარგად გაუცვნია სტამბის სახელოსნო საქმენი, შემდეგ ამას უმეცადინია და საქმე იქამდის მიუყვანია, რომ ბუხარესტში ქართული ასოების ყალიბებიცკი გაუკეთებინებია, ესე იგი ამ ბერს განუზრახავს ქართული სტამბის დაარსება რუმინეთსა, თუ საქართველოში, ეს გარემოება მისთვის მაინც არ იქნებოდა ძნელი, რადგანც ანთიმოს მღვდელ მონოზონს რომის ქართული სტამბის დაარსების საქმეც კარგად ეცოდინებოდა: ექვი არ უნდა. ამას ჩვენ მიტომ ვფიქრობთ. რადგანც როგორც შემდეგ ვხედავთ, საქართველოში ანუ თფილისში 1707 წ. გახსნილ ქართული სტამბის ასოები განურჩევლათ წააგავს რომის ქართულ სტამბის ასოებს, ორივე სტამბის ასოებს ერთი ყალიბები უჩანს.

ჩვენ თამამად ვიტყვი, რომ თფილისის სტამბის ასოები და მის ყალიბები საქართველოში არ არის გაკეთებული და ჩამოსხმული. იგი ან რომის სტამბაში არის ჩამოსხმული და ან ბუხარესტში. ვფიქრობთკი, რომ უფრო ბუხარესტში უნდა იქმნეს, რადგანაც რომის სტამბას ხუცური ასოები არ აქვდა და საქართველოშიკი ერთ დროს, ანუ 1708 წ. მხედრული ასოებითაც დაიბეჭდა წიგნები და ხუცური ასოებითაც.

ვფიქრობთ, რომ მხედრულ ასოების ყალიბებს. ბუხარესტში ანთიმოს მღვდელ მონაზონი რომის ასოებიდან ჩამოსხმევენებდა, ხუცური ასოების ყალიბებისკი პირდაპირ მის დაწერილ ხუცურ ანბანიდან უნდა იყოს ყოველივე გადაღებული და ჩამოსხმული. ამაზედ ჩვენ მიტომ ვსაუბრობთ, რადგანაც ისტორიაში არ არის მოთხრობილი იმისი ცნობებიც, თუ საქართველოში როცა სტამბა გაიხსნა, მაშინ მისი იარაღი ანუ ყოველივე საჭიროება საიდან მოიტანეს. ჩვენ ვიცით მხოლოდ ის გარემოება, რომ ვახტანგ მეფემ ვლახეთიდან შესტამბენი მოიყვანა, თფილისში სტამბა გახსნა და ქართული წიგნების ბეჭვდა დაიწყო. პირველიდამკი ეს ასე იქმნებოდა და ყოველივე სასტამბო საბეჭდავის და ასოების უცხოეთიდან უნდა შამოეტანათ, სამწუხაროდ ამის შესახებ მაშინდელ დაბეჭდილს წიგნების ცნობები სულ არაფერს იძლევიან.

ძველ შესტამბენი საბეჭდავ სტანოკს—დაზგას უწოდებდნენ, მაშინ საბეჭდი მაშინები არ იყო, თორემ ქართველები მაშინას-მანქანას უხმობენ, რადგანაც საბეჭდი სტანოკი არსებობდა, ამიტომ სტანოკს დაზგას უწოდებდნენ. არის კიდევ ერთნაირი მოხსენება რომ პლაკის, თუ ყალიბების მჭრელობითაო. ეს უნდა ნიშნავდეს ასოების ყალიბების ჩამოსხმას. ვფიქრობთ, რომ საქართველოში ასოების ყალიბების ჩამოსხმა უნდა შამაელოთ 1780 წლიდან, როცა თფილისში მეფე ერეკლეს წადილით ქართული სტამბა განახლდა, რაზედაც 30 ათასი მანათი დაიხარჯა თურმე, ამ სტამბის გაგებოსტამბოლელი ოპანეხოვები იყვნენ, ამიტომ საფიქრელი არის რომ ამ დროს ამათის ცდით, ასოების ჩამოსხმაც უნდა დეწყოთ, ჩამოსხმულ ასოებს გარდახის ასოებსაც სკრიდნენ თურმე-მაშინ.

ანთიმოს მღვდელ მონაზონს XVII საუკუნის ბოლოსვე დაუწყებია საქართველოში წერილების წერა და სტამბის გახსნის საჭიროება, შემდეგ დროს, ამას ვახტანგ მეფესთან გაუ-

მართავს მიწერ-მოწერა და სტამბის გახსნის საქიროებაზედ ლაპარაკი. ბევრის მიწერ-მოწერის შემდეგ, ვახტანგ მეფეს განუზრახავს სტამბის გახსნა, როგორც სჩანს მთელის ამ სტამბის გახსნის მეთაურობა უნდა ეკუთვნოდეს ანთიმოს მღვდელ მონაზონს, რაშიდაც როგორც ვხედავთ შემდეგ დროს სტამბის გასახსნელად ხელოსნებს, სასტამბო იარაღის და მასთან ყოველივე საქიროებას იგი გზავნის ბუხარესტიდამ და ვლახეთიდამ საქართველოში.

ასე რომ უმთავრესად ქართული სტამბის გახსნის საქმე პირდაპირ ამ ანთიმოს ეკუთვნის და არა სხვა ვინმეს. გინდ ვახტანგ მეფეს, მესტამბე ხელოსნებიც ამას შეუფუღლიანებია, იგინი ამის რჩევით წამოსულან საქართველოში. ფიქრი არ უნდა, რომ ამ საქმეზედ ანთიმოსის ფულიც დაიხარჯებოდა. სამწუხაროდ ჩვენ ამ ბერის ცხოვრებას სულ არ ვიცნობთ, ეს ცნობებიც თამარაშვილის წიგნის საშუალებით შევიტყუეთ, საინტერესო არის ამ ანთიმოსის მოქმედების და ქადაგების საქმენიც, ნამეტურ მის წიგნების, რომელთაც რუმინელთა სამქადაგებლო მწერლობაში პირველი ადგილი უკავია დღესაცაო.

გარდა ასეთის ცნობების აკადემია ითხოვს კვლად შემდეგს: „საქართველოში მესტამბენი ჩვენის ქვეყნიდამ წავიდნენო. ამ ჩვენის თანა მექვეყნე ხელოსნების მიერ ქართულის დაბეჭდილის წიგნების არაფერი გვაქვს გარდა ორი წიგნისო, გვაკლია კონდაკიო. ამიტომ ვითხოვთ თქვენის დახმარებით ეს წიგნი მოპოვებულ იქმნეს და აკადემიაში გამოგზავნილი, რის ფასაც ჩვენ გადავიხდით დიდის მადლობითაო“ აკადემიას თურმე ყველა ცნობები და საბუთები ჰქონია შეკრებილი მასზედ, თუ როდის და როგორ წამოვიდნენ რუმინეთიდამ საქართველოში მესტამბენი, ან ამ სტამბის განწყობის საქმე როგორ მომზადდა, როგორ მოეწყო ანთიმოს მონაზონის შრომით და ვახტანგ მეფის მე-

თაურობით საქართველოში. ამის ცნობაც არის თურმე იქ დაშთენილი, რომ ქართული ასოების ნიმუშებიც პირველად ანთიმოს მღვდელ მონოზონმა ბუხარესტში დაბეჭდაო.

რუმინელ-ვლახელ მესტამბეთა აძებები.

როგორც ანთიმოს მღვდელ მონოზონი, ისევე მის თანამგრძნობელნი, ვახტანგ მეფე და მათთან მესტამბენი გატაცებულნი ყოფილან ქართული წიგნის ბეჭდის სიხარულით. დიდათ ყოფილან შეყვარებულ და განღვიძებულნი, ამ დიად სურვილს კარგად აჩენს შემდეგი ცნობებიც, თუ ვლახელ მესტამბენი რამდენად მოწადინებულნი ყოფილან ქართულ წიგნის ბეჭდის პატივისცემისაგან. ესა სჩანს შემდეგის, მათ მიერ დაბეჭდილ წიგნებზედ მიწერილ ლაღაღებათაგან.

აი მათ მიერ დაბეჭდილ ქართული წიგნის მინაწერები:

ქ: ვითარცა უცხონი იხარებენ ხილვასა ზედა თვისთა სამკვიდრებელთასა:

და ზღვათა შინა მავალნი ხილვასა ზედა ნავათ საყუდელთასა:

ეგრეცა მესტამბენი იხარებენ განსრულებასა ზედა წიგნთასა;

ამის შემდეგ რუმინეთულს ენაზედ მესტამბერ აქვსთ მიბეჭდილი შემდეგი ლექსი ქართულის ასოებით:

ქ. პრეკუმ ჩეი სტრეინი დორესკ: მშია სემ ვაზეა:

ფინდისტინ ინტრატე ცარე: დენუპოტსეშა ზ ეა:

ქ. ში კაჩეი ჩეს პრე მარე: ბატუწ დეფურთუნა:

ში რო ავა პრე უმ დუმნეზეუ; დე ლინიშტე ბუნა:

ქ: აშაშა ტიპოგრაფი: და კერცეი სფერიშე რე:

ლაულა ნენჩეტატა: დაუ: ში მულ ცემი რე:

ცხადი საქმე არის, რომ რუმინეთიდან, ვლახელ რუმინელ მესტამბენი საქართველოში აღვილად არ წამოვიდოდნენ სტამბის გასახსნელად, რომ მათ სურვილს თანამდებათ დიადი მიმართვაც არა ჰქონიყო სარჩულად დადებული. საქართველოში მათგან შორს იყო, მასთან გზაში მგზავრობისაგან ოსმალთაგანაც ცარცვა, ხოცვა და ათას ნაირი ვაება მუდამ დღე უნდა ჰქონიყო მოსალოდნელად, ამიტომ მათი იქიდან წამოსვლაც მეტად ძნელი და ძვირ-ფასისაღ. უნდა ყოფილიყოს. მას, ანუ სიკოცხლის შეწირვას, ვერაფერი საფასო ვერ დასძლევა, ამას აღვილად ვერაფერ იკისრებდა. ხოლო აქ ზემოდ მოყვანილ მცნება გვაუწყებს ცხადათ იმ გარემოებას, რომ ასეთ დიდ ისტორიულს საქმისათვის, როგორც არის ქართული სტამბის გახნის საქმე საქართველოში, მისი მცნებით თვით ვლახელ მესტამბენიცი იყე ყოფილან განდვიძებულნი, მათი რასაც ყოველი დაბრკოლება და შიშინობაცკი მართივად დაუძლევია.

ყოველივე ისტორიული ვალი ნატვრითაც შესრულებიან, წამოსულან ვინ იცის სადა, არ შეშინებიათ არც ზღვაში სვლას, არც მტერთ თავსხმას, არც ცარცვა-ქენჯნვას, არც სხვაფრივ დარბევას, ყოველივე დაუძლევიათ თვისის შეგნებით, თვის კაცობრიულ მიმართულებით, უკანასკნელ ყოველივე დაუძლევიათ, ყოველივე აღუსრულებიათ. მოსულან საქართველოში და ქართველთა წინაშე, ქართული დიადი ისტორიული საქმეც შეუქმნიათ, სტამბა გაუხსნიათ, ამ სტამბის მათს სიხარულს კარგად აჩენს ზემოდ მოყვანილი მცნება, რომ „ვითარცა ყოველ ადამიანი გახარებულ არს თვისის სიმდიდრის ხილვით და ცხოვრებითაო. ანუ როგორც ზღვაში მავალი, განსაცდელს მყოფი და დაღუპვას გზაზედ მდგარი ბევრის ვაების შემდეგ, მიაღწევს ზღვით ხმელეთის ნავთ საყუდარს კიდევს, და რისაგანაც იგი გახარებულ იქნებაო, ვგრეთვე მესტამბეთ ახარებს ხილვა თვისგან დაბეჭდილ წიგნებისაო.

ეს ისეთი ისტორიული ღირსება გახლავს, ისეთი მც-
ნება, რაც არამც თუ მაშინ არამედ ეს თვით ჩვენს დრო-
შიცკი იშვიათი არის, ასეთი მნიშვნელობა სტამბისა არამც
თუ მაშინ, არამედ ასე შეგნება ქართველებში თვით დღესაც
არ ესმის ბევრს, დღესაც სტამბა სტამბის ხელოსნებს მიჩ-
ნიათ ბრბოთა გუნდათ, უმეცარ მუშათა უმეცრულ ცრემლის
ღვრათ ლუკმა პურისთვის, ამას გარეშე სხვა არაფრათ, ასეთ-
ნი არიან დღევანდელ ქართველთ მესტამბენი, ამომწყობნი,
მბეჭდავნი და თვით უბრალო მუშაკნიც. ამათ შრომას არა-
ფერი იდეიური არა ჰქვია, არაფერი მიზანი, ესენი არიან
სტამბის ბრმა იარაღნი, ბრმა მანქანები, უმეცრული მუშები,
მუშაობენ ისე, რომ თვითაც არ ესმით მიზანი თავიანთის (უ-
შავობის. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, მაშინ ქართული სტა-
ბის მუშაკნი 200 წლის ქართული სტამბის არსებობას დი-
დის კრძალვით იდღესასწაულებდნენ, მაგრამ როგორც ეს
თქვით ზემოთაც, მათ ამის შეგნება სულ არ აქვს, მი-
ტომაც მოხდა რომ მათ ყოველივე ასეთ ვალის გადახდა შე-
უგნებლათაც დასტოვეს. სირცხვილი კი უნდა აქვდესთ
ასეთ პირებს თვის წინაპარ მწიგნობრ მესტამბე მოტრ-
ფიალეთა წინაშე, რომელთა სიხარულის ცნობებიც აქ მო-
ვიყვანეთ თვით მათის დროის სიტყვებით. ვიტყვით შენიშვნად
შემდეგს: თფილისში, 1707 წ. ნახევარს ქართული სტამბა
გახსნილ უნდა იყოს ნამდვილ რუმინეთიდან მოსულ ხელოს-
ნებთაგან, ამას აქ მოყვანილი რუმინელი ენის ლექსიც მოწა-
მობს. ასე რომ უმთავრესად ქართული სტამბის დაარსების ის-
ტორიაში რუმინეთს ეთმობა ადგილი. მეორე კიდევ:

რუმინეთის გრი კათოლიკობას აღიარებს და ეს ქარ-
თველ მღვდელ მონოზონტ ვინ არის, რა სჯულის, ბერძნის
სჯულის მექონი თუ კათოლიკე, არც ამის ცნობა ვიცით. თუ-
მცა ბერძნის სჯულის გამრკი ვფიქრობთ რომ არ უნდა იქმ-
ნეს, იქნება ეს ანთიმოსი ქართველ კათოლიკეთ მონოზონი
იყო. მხო თამარაშვილი დაგვიპრდა ამის ცნობის მოწოდებას,
მაგრამ იგი მას აღარ დასცალდა.

საინტერესოა ამ ანთიმოსის ცხორების და ვინაობის კარგად გაცნობა.

არჩილ მეფის ცნობა ქართული სტამბის შესახებ 1691 წ.

თფილისის სტამბის გახსნის შესახებ, თუ როგორ მოაწყო ვახტანგ მეფემ, ნელ-ნელა ჩნდება სხვა და სხვა ცნობებიც, ირკვევა და აქილამ ვტყობულობთ, რომ ვახტანგ მეფეზედ წინედ სასტამბო საქმეების ცნობა არჩილ მეფესაც ჰქონია, ეს ცნობა შეეხება ისეთ დროს, როცა ვახტანგ მეფე სპარსეთში სცხოვრებდა. არჩილი იმერეთილამ რუსეთში რომ გადასახლდა, მოსკოვში სცხოვრებდა, მოსკოვში ყოფნის დროს ამასა გაუცვნია რუსული სასტამბო საქმენი, ამისთვის იგი ისე სცდილობდა თურმე, რომ ქართული ასოების ყალიბებიც კი ჩამოასხმევინა, მასთან ასოებიც და ვიდრე საქართველოში, პირველად ქართული სტამბა გაიხსნებოდა, არჩილმა თურმე მოსკოვში ქართული სტამბის სანიმუშოთ, ერთი პატარა წიგნიცკი დასტამბა თურმე განცხადების მსგავსად. პროფესორმა ალექსანდრე ხახანაშვილმა ამ წიგნის სათაურიც გვაცნობა და მისი დაბეჭდვის დროთ 1693 წ. აღნიშნა. ესე იგი რამდენიღე წლით წინეთ ვიდრე თფილისში 1708 წ. ქართული სტამბა გაიხსნებოდა.

არჩილ მეფის მესტამბეთა ცნობასაც ცხადი საქმე არის, რომ კაი ისტორია ექმნება, სამწუხაროდ ჩვენკი მის შესახებ არა ვიცით რა, ხოლო ვახტანგ მეფეკი მოიხსენებს არჩილის სახელს პირველ დაბეჭდილ ქართულ წიგნების ფურცელზედ რომ მე ამა და ამ მეფის არჩილის მონათესავე ვახტანგმა გავმართე საქართველოში პირველად სტამბაო, არჩილი აქ ისე არის მოხსენებული, რასაც ექვი არა აქვს; რომ არჩილსაც უნდა ექმნეს სტამბის გახსნაში წილი.

ისი ცკი უნდა მოვიხსენო, რომ არჩილ მეფე და ანთიმოს მღვდელ მონაზონი ერთ დროს სჩანან სასტამბო ასპარეზედ, მასთან ერთი მეორისგან შორს არის, მაგრამ წადილიკი მათი ერთი არის, ასევე არ შეიძლება არ დავსახელოთ ბრძენი მეფე ლევანი, მამა ვახტანგ მეფია, რომლიც სპარსეთში სცხოვრობდა, იქ ეს მაჰმადიანობას, აღიარებდა, იმავ დროს იგი იყო საიდუმლო კათოლიკეც. სპარსეთში მყოფ კათოლიკის მისიონერებთან საიდუმლოთაც ეზიარებოდა ხოლმე. ამის შვილი ვახტანგიც ხომ სპარსეთში იზდებოდა, ყველა ამათხედ დიდი გავლენა აქვდათ კათოლიკის მისიონერებს, იგინი აცნობებდენ ამათ სტამბის საჭიროებას საქართველოში, ლევან მეფეს სტამბის საჭიროება ისე საქაროდ მიაჩნდა რომ შექდევ დროს, ანუ 1707 წ. სტამბის გასახსნელად ვახტანგ მეფეს ამანაცკი გამოუგზავნა სპარსეთიდან ფული და დაავალა სტამბის მოწყობა, ყოველივე ამათ ცდაზედკი ცხადი საქმე არის, რომ რომში დაარსებულ ქართულ სტამბის საქმესაც დიდი მნიშვნელობა ექმნებოდა, ვინაიდან ამ სასტამბო საქმეთა ცნობებს ლევან მეფეს, თუ ამის შვილს ვახტანგს ყოველთვის კათოლიკის მისიონერები ცხადათ აცნობებდენ

მეფე ერეკლესაგან თფილისის სტამბის განახლება,

და

1780 წ. პოლოს და ტერ დავით ოქანეზოვები.

თფილისში, 1708 წ. გახსნილი ქართული სტამბა ძვირად დამჯდარა, მასზედ რამდენიმე ათასი თუმანი ფული დაიხარჯა. სტამბაკი კარგად მოაწყეს, ამას გვჩენებს მარტოდ მხედრული და ხუცური ასოების ნიმუშები, მასთან მის ცოდნაც, რომ ფურცლებზედ ზოგს სტრიქონებში რამდენიმე წითელის წამლით არის დაბეჭდილი. ამას გარდა ხუცურსა და

მხედრულს ასოებში არის ზევრნაირი ზომის, ანუ ნუმრების ასოები, მოკლეთ უნდა ითქვას, რომ 1708 წ. თფილისის ქართული სტამბა საკმარისის იარაღით, ასოებით და სასტამბოს საჭირო განძეულობით ყოფილა სავსე, თავის დროის კვალად ეს სტამბა შესამჩნევია. ამ შემჩნევას თვით წიგნების ასოების მრავალნაირობაც აჩენს.

სჩანს, რომ სტამბის გახსნამდის, მის მომწყობთ კარგი ხელ-მძღვანელი ჰყოლიათ, მათ კაი შეგნება ჰქონიათ როგორც ხელთ-ნაწერის წიგნების, ისევე იმისიც, თუ წიგნის ფურცლებზედ, ზოგიერთ ნაწერების ადგილებში ერთი მეორისაგან როგორ უნდა გარჩეულიყოს, როგორ რა უნდა დაეგეჰდათ გარჩევით, რომ ამის შეგნება მკითხველსაც სცოდნიყოს. ამის შეგნება მათ კარგად ჰქონიად, ამიტომაც მოუწყვიათ ისე მდიდრად, რომ წიგნის ყოველს ალაგას თქვენ ხელაფთ თავის შესაფერს გასარჩევს ასოებს, ყოველივე ეს ცხადი საბუთი არის მის, რომ ამ სტამბის გახსნა იქმნება 10-15 წელს მზადდებოდა და არა ერთსა და ორს წელს, როგორც ეს ჩვენ გვეგონა. მაინც ანთიმოს მღვდელ მონოზნის ცნობები და მიწერ-მოწერის დაწყება, წინედ უნდა იყოს 1695 წლებს, თორემ 1708 წ. გახსნილ სტამბის საქმენიერთ წელიწადს ვერ მომზადდებოდა.

თუმცა 1708 წ. თფილისში სტამბა კაის სიმდიდრით და მასალით გაიხსნა, ხოლო მისი სიმდიდრე და სტამბის მოწყობილობაკი დარჩა ერთნაირის რიცხვით და შემდეგ წლებში მას სხვა რამ ახალი, საბეჭდავი და ასოების აღარაფერი მიმატებია. იგი დარჩა ისე, როგორც იყო და შემდეგ წლებში, სამწუხაროდ, წარმატების მაგიერ იგი ხშირად კლებასაც ეძლეოდა. ნამეტურ მტერთა თავ-დასხმის დროს, როცა თფილისის ქალაქს იკლებდნენ, მაშინ სტამბასაც აოხრებდნენ, ხან მესტამბენი ხმარობდნენ ამასთვის ყოველნაირ ცდას და სტამბის ყოველივეს მიწაში მარხამდენ, ასე ინახავდენ შემდეგის

თვის მას უვნებლად, ყოველ შემთხვევაში სტამბას ამითი
ხშირად იარაღი აკლდებოდა, და ზარალი მოსდიოდა, ამ გვა
რად, ნელ-ნელა სტამბამ ისე იკლო, იგი ისე შემცირდა
რომ 1760 წლებში მისი არსებობა ოდნავა ხერხდებოდა
იბეჭდებოდა ხოლმე სამეფოს რამე განკარგულება, ანუ მეფე
და კათოლიკოსის ბრძანება და ასეთ საჭირო ქ-ლადღები
თორემ წიგნების ბეჭდვა ძნელი, იშვიათი იყო, ამ ნაკლ
მეფე ერეკლემ ყურადღება მიაქცია, მოინდომა სტამბის გა
ნახლება, უკეთესად მოწყობა. ეს მან მალეც მოახერხა.

იმ დროს, თფილისში, სცხოვრობდა ერთი ბერძნის არ
ქიმანდრიტი, მელეტეოსი. კაცი თავის დროის კვალად მწიგ
ნობარი, მეფე ერეკლესთანაც ახლოს მდგარი. ეს არქიმანდ
რიტი იმ დროს კონსტანტინეპოლს აპირებდა წასვლას. მეფე
ერეკლე ამას მოგლაპარაკა და სტამბისათვის მცოდნე კაცებ
ის შოვნა დაავალა, მასთან სასტამბო ყველა იარაღეულობის
მოპოვებაც. მელეტეოსს არქიმანდრიტმა მეფის დავალება თა
ვაზად მიიღო და შეჰპირდა ყოველივეს შესრულებას. ეს მა
ლე წავიდა საბერძნეთში, მივიდა კონსტანტინეპოლს და
შეუდგა ერეკლეს დავალების შესრულებას, მესტამბე ხელოს
ნების ძებნას. ამან იშოვნა რამდენიმე მესტამბენი და სტამ
ბის საჭირო იარაღებიც. ამაზედ მან მეფე ერეკლესთან მი
წერ-მოწერაც გამართა.

აუწყა ყოველივე ცნობები და უკანასკნელ მოაწყო და
მოახერხა ისიც, რომ კონსტანტინეპოლიდამ თფილისში, მე
ფე ერეკლეს სტამბის სახელოსნოთ, ორი მესტამბე სომეხიც
გამოუგზავნა. ესენი იყვნენ პოდოს და დავით ტერ-ოჰონეზო
ვები, სტამბოლელი სომეხნი. მელეტეოსისაგან შეგულიანე
ბულნი სტამბოლიდამ წამოვიდნენ საქართველოში და 1709 წ.
ესენი უკვე თფილისში მოვიდნენ. ამათვე მოუტანიათ თან
სტამბისათვის ბევრი რამ საჭირო იარაღეულობა, რაც მეფე
საგან დაბარებული ჰქონია მელეტეოსს.

თფილისში მოსულ მესტამბენი მეფე ერეკლემ პატივის-

ცემით მიიღო, მათ მიუჩინა საქმეთ სტამბის განახლება და გამშვენებება. ამ შესტამბეებს ქართული ენა არა სცოდნიად, მაგრამ თარგმანებით მალე დაუწყვიათ სტამბის წესიერებაში მოყვანა და მისი განახლება. ამავე დროს, მათ ქართული ენის შესწავლაც დაუწყვიათ და მოკლე დროის განმავლობაში ისე შეუსწავლიად ქართული ენა, რომ წლის თავზედ სტამბის განახლების და მუშაობის დაწყების დროს, თვისი მოსვლის და სტამბის განახლების ამბები, ანუ ისტორია წიგნათა ცკი შეუდგენიად და ქართულს ენაზედ დაუბეჭდიათ, ეს პატარა წიგნი დაბეჭდილი არის 1782 წ. ამ წიგნში იგინი დიდათ აქებენ მეფე ერეკლეს, წიგნში მეფეს ქების გარდა სხვაც ბევრი რამ საინტერესო ცნობები არის მოყვანილი განახლებულს სტამბის შესახებ. სტამბის განახლება მეფეს 30 ათას მანეთად დასჯდომია, ასე სწერს პროფესორი ალექსანდრე, ცაგარელი. წიგნების ბეჭდვა ამ სტამბაში უხვად და მრავლად დაუწყვიათ, ამ დროს თფალისში ერთიც სხვა სტამბა იყო, კეჭერაში ლეების, მეტეხის გაღაფანში არსებობდა. ეს მეორე ახალი სტამბა გახლდათ, საქმარისადაც თართო ყოფილა. იგი სიონის მახლობლად ყოფილა გახსნილი. მისი არსებობა 1795 წ. გაგრძელდა დიდის წარმატებით, აქ დაიბეჭდენ თითქმის ყველა ქართული საეკლესიო წიგნები განმეორებით, რაც 1708 წლების შემდეგ აღარ დასტამბულიყენენ.

თქმულება არის, რომ ამ სტამბაში, 1782 წლიდამ იწყეს სამეფო ბრძანებათა ბეჭდვის ქალაღდების გამოცემაც. ამ დრომდე კი ეს არ ყოფილა, ხოლო 1782 წლიდამ ამ სომეხ შესტამბეებსაც დაუწყვიათ ბეჭდვა, ასეთ განცხადებათა ცნობებს ქართველთმეფეთა გამგეობა აძლევდა, მათისავე ხარჯითა იბეჭდებოდა. სტამბის ხარჯს ყოველთვის სამეფო ხაზინა იხდიდა, შესავალიც ხაზინის ანუ სამეფოსი იყო. პირველად საქართველოში გაზეთების მსგავსად, სამეფო ფურცლების ბეჭდვა ამ დროდამ დაუწყვიათ. ზოგს განცხადებას დახელოად „ღებორტი“ ეწერა თურმე! ამიტომაც არის ქართ

ველ გლახებშია ცკი დარჩენილი თქმულება, რომ „ლებორტი-შოერთვაო“ ანუ „ლებორტი სდიდამ მოგერთვაო“ მაშინ ესნიშნავდა ახალ ამბის მოტანას, ანუ სამეფოს განცხადებას შეტყობას, ასე ყოფილა საქმე. ასე რომ: ქართულს ენაზედ გაზეთის მსგავსად სამეფობ რძანებათა და განცხადებათა ბეჭდის დროთ ჩვენ უნდა მივილოთ 1782 წ. და არა 1817 წელი, ეს როგორც აქამდე იყო ჩვენში ცნობილი და მეც ასე მიწერია წინედ.

განახლებული სტამბა დაამხო 1795 წლის უბედურებამ, ამ დამხობასთან ერთად ქრება მის მეთაურთა მესტამბეთა ხსენებაც, იგინი აღარსად სჩანან 1795 წლის შემდეგ, სჩანს სტამბის გამგეობას თავი გაანებეს, რადგანც თვით სტამბაც აღარ არსებობდა, აკლებული იყო და ზოგი ნივთებიც მიწაში დამარხული.

საინტერესოა არის, რომ ამ სტამბის განახლების ცნობა შეკრებულ იქმნეს, საჭიროა თვით ამ საქმის მესტამბეთა ცნობებიც, მაგრამ სამწუხაროდ ჩვენ მათ შესახებ ბევრი არაფერი ვიცით. საყურადღებო არის ის გარემოებაც, თუ მათ ახლად აღდგენილ სტამბაში როგორი წესები აქენდათ, შაგირდების აყვანა, ან სხვა ამ გვარნი, ნამეტურ ქარგლები რაფასად მუშაობდნენ და საქმეში რას იღებდნენ. სამწუხაროდ ყველა ამებეს შესახებ ჩვენ არაფერი ცნობები ვიცით. იმის ცნობაა არის, რომ 1795 წ. შემდეგ, მეფის ბრძანებით ყოველივე სასტამბო იარაღეულობა მღ. კეფერაშვილმა შეკრიბა, მიწაში დაფლულნი ამოალაგა და მით თვისი სტამბა გაათართავა და მეტეხშიც გახსნა, სადაც წიგნების ბეჭედაც და წყო.

საქართველოში, სასტამბოთ, ასოების უმეტესი ტყვიადამყოფილა ჩამოსხმულები, მასთან მათ ხის ასოებიც სკოდნიად. ხილამ სკრიდნენ თურმე ასოებს, თითო ასოს ახლანდური სპიჩკის სიგძე ჰქონია. მისი ხელობის ოსტატობა თფილისში 1710 წ. შემდეგ, აღორძინებულა, რასაც ვლახელ მესტამბენიც

უწყობდნენ თურმე საოსტატოდ ხელს და ცოდნას. ასეთ ასოებს და სასტამბო იარაღთა ამოჭრას იმ დროს ჩუქურმის მჭრელნიც მისდევდნენ კარგად, მათ ამის იარაღიც აქვდათ. ასოებს ლამაზათ სჭრიდნენ თურმე, ასეთ ხის ასოებით ბევრი მხედრული წიგნი არის ნაბეჭდი. ხუცური ასოებისკი არ უჭრიად ხეზედ. ასეთ ხის რამდენიმე ასო მეცკი ვნახე 1878 წ. ერთ მოხუც ხელოსანს მესტამბესთან. ამ მესტამბემ ასეთ ასოების შესახებ ბევრი რამ ცნობები იცოდა, მეკი არ ვიცოდი მაშინ ამის მნიშვნელობა, ამიტომ მისის მონათხრობით ვერაფერი დავწერე. ეხლა აღარც მახსოვს-რა.

ზირველ ქართული სტამბის გაიხსნა რომს, 1626 წ.

ევროპაში, გუტენბერგისაგან შემოღებულ სტამბის იარაღის მოგონების ცნობები, ერთობ მალე მოიფინა, ახლად დაბეჭდილ წიგნის ცნობები მთელს ევროპას ელვასავე მოედო, ეს ცნობები ბალაკანის კუნძულზე მცხოვრებ სლავიანებმაც მალე შეიტყეს. ჩვენშიაც გაიგეს მის ცნობა რომ ევროპაში, სასტამბო იარაღი და წიგნის ბეჭვდაც მოუგონიათო. წიგნის ბეჭვდის ამბები მრავალთ სჯეროდათ, მრავალთათვის დაუჯერებელი იყო. ჩვენს დაუჯერებლობას მალე მოეფლინა უებარი წამალი, ევროპის კათოლიკე სარწმუნოების მალიარებელთ მამათაგან ამის ცნობები საქართველოშიაც მალე მოიფინა, დაუჯერებელი ამბავი დასაჯერებელ ჰყვეს მით უფრო, რადგანც მაშინ ტფილისში, კათოლიკის სარწმუნოების მალიარებელთ ეპისკოპოზის კათედრაც არსებობდა კათედრაზე მათი ეპისკოპოზნიც განაგებდნენ. ამ მოძღვართ მეოხებით სტამბის ცნობებს გარდა სხვაც ბევრი რამ საყურადღებო ცნობები გავრცელდა მაშინ.

მაგალითებრ.

დედამიწის ტრილი, რაც დიდხანს დაუჯერებელი იყო ქართველებში.

ევროპიელთ მკურნალობა, ბეზიობა, დოხტურობა, რაც მისიონერებმა კარგად იცოდნენ.

საქართველოში ევროპულად სწავლის დაწყება, წიგნების ბეჭედა, გაზეთების კითხვა და კომერციული სწავლის მიღებისთვის ნეპოლში მგზავრობა.

ქართველთ შვილებმა XVII სუ-კ. იწყეს ევროპის უმაღლეს სასწავლებლებში გამგზავრება და სწავლის მიღება რომს პარიზს, ვენას და სხვაგნ.

ქართველთ თუმცა აღრიდგანვე შეიტყეს, რომ ევროპაში წიგნის საბეჭდი შემოიღესო, მაგრამ მათგან სარგებლობის ცნობა კი ჰაზრათაც არ მოსდიოდათ. გუტენბერგმა 1455 წ. გამართა თავის პირველი სტამბა, ამის შემდეგ მალე სლავიანთ ტომებმაც იწყეს დამართვა. ამ დიად საქმეს სომხებმაც დროით მიაქციეს ყურადღება, ამათ 1557 წ. ვენეციაში, გამართეს სომხური სტამბა, ამის ამბავმაც მოაწია საქართველოში, ამანაც არა მცდირედი მნიშვნელობა იქონია ქართველებზე, 1564 წ. რუსებმა გამართეს მოსკოვს პირველი რუსული სტამბა, ეს ამბავიც მალე შეიტყეს ქართველთ. ქართველნიც მიეცნენ სტამბის ნატვრას, მაგრამ მოხერხება კი ერთობ უძნელდებოდათ. საქართველოში სტამბის გახსნის ნატვრას და საქმეებს ის გარემოებაც უფრო აფერხებდა, რადგანაც როდესაც ეს შესანიშნავი საქმე ევროპაში გაბრწყინდა, სწორედ იმ დროს საქართველოსთვის კი დადგა შავი და ბნელი დღეები, იმ დროს იწყეს ჩვენს თავზე მუსულმან მტრებმა ნაწარლობა და პარპაში.

აქ, სტამბის გახსნისთვის არავის სცალოდა. ამ დროს, საქართველო განცალკევდა, ნაწილ-ნაწილ დაიყო, შტოებათ, სამეფოებათ, ჩვენდა საუბედუროდ, გარეშე მტერთ გარდა, თავით ქართველთაც იწყეს ერთმანეთში მტრობა და ბრძოლა,

ხშირად მთავარი-მთავარს ებრძოდა, სახლიშვილი-სახლიშვილს, ხეობა-ხეობას, მთა-მთას, ბარი-ბარს, ქართლი-კახეთს, იმერეთი თვის სამთავროებს და ყველა ესენი კი ერთმანეთს. ყველა ამანებით კარგათ სარგებლობდა ჩვენს გარშემო მყოფ მაჰმადიანები. მათი მახვილი სასტიკათ გვესვენებოდა გარს, შინაურ მტრობას მაინცა და მაინც დიდი შესამჩნევი ზარალი არ მოჰქონდა, რაც იყო და რამაც მოგვიღო ბოლო, ეს იყო გარეშე მტერთაგან მოწოდებული ძალა. გარეშე მტრებთა ბრძოლით ქართველთ ისე გაუძნელდათ საქმე, რომ სტამბის გახსნა კი არა და სიცოცხლის მფარველობაც კი უჭირდათ.

მრავალნი ჰკვირობდნენ და ჰკვირობენ კიდევ, რომ საქართველოში, სტამბის არსებობის ცნობა ერთობ გვიან მოაღწიაო. ქართველებმა სტამბა ერთობ გვიან გახსნესო. ვინც ჩვენს წარსულს დააკვირდება, იმას ეს საკვირველად არ დაუშთება. თუ საქმეს დავაკვირდებით და შევადარებთ ქართული სტამბის და წიგნების ბეჭდვის საქმეს რუსებისა და სომხებისაგან დახსნილ სტამბებთა წელთა რიცხვს, ეს მაინცა და მაინც შორი-შორს არ გამოვა, სულ 65 წლის განსხვავებას შეადგენს, პირველ ქართული ასოების უალიბები ჩამოსხმულ იქმნა 1625 წ. პირველი სტამბა რომში იქმნა გამართული, 1626 წ. ქართული ანბანის წიგნაკიც გამოიცა. 1626 წ. ამიღამ ჩვენ ვხედავთ, რომ გუტენბერგმა ევროპაში 1455 წ. გახსნა ირველი სტამბა, სომხებმა 1557 წ. ვენეციას, რუსებმა 1564 წ. მოსკოვს და ქართული სტამბა ქართველთ ლათინის წეს-რიგის პატრება 1625 წ. გახსნეს, რომში. ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველთ შორის, სტამბის გახსნის საკიროება XVI საუკ. დამლევსვე გამოითქვა, ეს გამოთქმა პირველად ლათინის წეს-რიგის პატრებისაგან დაიძრა, ამის ნატვრა მათ ქართველთ დიდებულთა და მეფეებსაც მოახსენეს. მათი მოხსენება ყველას ესიამოვნა, XVII საუკ. დამდევს, რომში მათგან მიწერ-მოწერაც გაიმართა, პაპს ავედრებდნენ საქართველოს მფარველობას, რომში

ქართული სტამბის დაარსებას და წიგნების ბეჭვდას. ასეთ ნატვრას არამც თუ უცხო ქვეყნათა „პროპაგანდოს“ ძმები და დები აღგნენ, არამედ ყველა იმ დროის სხვადა-სხვა ორდენის ძმანი და მამანიც, ყველას დიდი სიხარული ჰქონდა აზიაში ქრისტიანობის მფარველ საქართველოსი. ნამეტურ პატივით უმხერდნენ პაპი და მისი კარდინალები.

ერთის ლათინის წეს-რიგის პატრისაგან ასეთი ცნობა არის წარდგენილი პაპის წინაშე ქართველების შესახებ: „მთელს აზიის სამეფოებთ შორის ქრისტიან მეფენი და ერნი მძლავრის მუსულმანებისაგან დაეცნენ, დაეცა თვით ბიზანტია, მაგრამ საქრისტიანო საქართველო, რომელიც შავ-ზღვის და კასპის ზღვის შუა სძევს და რომელ ქვეყნის ხალხნიც განთქმულნი არიან ქრისტიანობის მფარველობით, დღევანდლამდე შეინახეს თავიანთი საკუთარი მეფობა, მთელს აზიის დაცემულ ქრისტიანებს ესენი უფლიან, ამათმეტი მათ მფარველი, პატრონი არაფინა ჰყავსთ. აზიაში ქართველთ დიდი ამაგი, დიდი შრომა მიუძღვით ქრისტიანობის მფარველობისთვის, კავკასიის ერთ შორის საღმე თუ ქრისტიანობა ბრწყინავს, საღმე თუ მისი შუქი ანათებს, ამ შუქის სინათლის მიმცემნი ქართველები არიან, ასეთ ღირსეულ, ასეთ თავდადებულ ერთათვის საჭიროა სტამბის გახსნა, წიგნების ბეჭვდა და თქვენის უწმინდესობის მფარველობა, რადგანაც მათ შორას არა მცირენი სცხოვრობენ ისეთნიც, რომელნიც ჩვენს წმინდა სარწმუნოებას აღიარებენ“

ასეთ ცნობებით აღვსილი წერილები მისიონერს მარიოს, მაჯის, სტეფანე, პაულინს და ნიკიფორე ირბახსაც ხშირად უგზავნიათ პაპის წინაშე და დიდათ ცდილან ქართული სტამბის გახსნას, ამათს ასეთს დიდს ნატვრას თვით მათივე საქმის ფაქტები გამოაჩენენ. ამათზე ბევრათ წინეთკი სხვა მისიონერებსაც უსაუბრიად და უშრომინათ რომის წინაშე ქართული სტამბის გახსნის საჭიროებისათვის. ამათიც დიდი სამსახური მიუძღვი

მხნე მქადაგებელთ მეოხებით რომის უმაღლეს სამღვდელ-
ლოების წინაშე ძრიელ უადვილესად დაიბადა ჰაზრი ქართუ-
ლი სტამბის გახსნის შესახებ, ბევრის საუბრის და კამათის
შემდეგ უკვე გადაწყდა ქართული სტამბის გახსნის კითხვა
და ყველა ხარჯი იკისრა პაპის გამგეობამ. ამ საქმეს დიდათ
ხელს უწყობდნენ ზემოთ ხსენებული პირები: მარიოსი, სტე-
ფანე, მაჯი და ნიკიფორე. ამათ შეადგინეს ქართული ანბანი,
მათის თავდარიგითვე ჩანოასხეს ქართული ასოების ყალიბები,
ამათის ზედამხედველობით დაარსა სტამბა, ამათვე შეადგინეს
და დასწერეს ყველა ის წიგნები. რაც-კი საჭიროდ დაინახეს
დასაბეჭდათ. 1625 წ. უკვე გამოცხადდა ცნობა, რომ პაპის
„უცხო სამქადაგებლო ძმობის“ თავოსნობით და პაპის მფარ-
ველობით რომში ქართული სტამბა ფუძნდებოდა.

ამ დროს პაულინი, მარიოსი, მაჯი და ნიკიფორე რომ-
ში იქმნენ მიწვეულნი, მათ მალე მოაწყეს სტამბა, მის გამ-
გეობა თვით იკისრეს და 1627 წ. უკვე ქართულ იტალიურ
წიგნიც დაბეჭდეს. პირველად რომში დაიბეჭდა ქართული
ანბანი—ლოცვებით, ეს ლოცვები საქართველოს კათოლიკე-
თათვის იყო საჭირო, რადგანც ლათინის ბერებს ძრიელ უჭ-
ირდებოდათ მრევლისთვის ანბანის და ნამეტურ ლოცვების
გადაწერად მოწერა. იმ დღიდან ვიდრე 1800 წლამდე, რომ-
ში ქართული წიგნების ბეჭვდა არ მოსპობილა. ანბანსა და
ლოცვებს მოჰყვა „ქართულ იტალიურ სლავარი“ შედგენილი
სტეფანე პაულინისაგან, ნიკიფორე ირბახის დახმარებით და
დაბეჭდილი 1629 წ. რომსვე. აი თვით წიგნის სათაურიც,
რომელიც მოგვყავს შეუცვლელად. როგორც წიგნის სათაურ-
ზეა მოთავსებული, ჩვენც აქ იმ სახით მოგვყავს ეს ასოები
და სიტყვები.

Diftionario giorgiano
e Italiano. Composto da Stefano Paolini con l'aiurio del M. R.
P. D. Niceforo Jrbahi.
Giorgiano, Monaca di S. Bafilio,

ad vso de' Missionarii
della Sagra Congregatine de Propaganda fide.

გამოცემა In. Roma,

Nella Stampa della Sagra Congr. de Propag. fide.

CICDC XXIX—1629

Con licenza de' superiori.

ამ ცნობაში მოხსენებული ნიკიფორე ირბახი, წმ. ბასილისა, ცხადია რომ ქართველ ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილია, თვით ლათინური ცნობა იძლევა, რომ იგი ქართველთ ბერი არის. ეს წიგნი, რომელიც დაბეჭდილია 1629 წ. მეორე ამის წიგნაკი მაგალითებრ „ქართულ-იტალიურ თათრულ გრამატიკა და სლავარი“ გამოიცა 1671 წ. ნიკიფორეს სიკვდილის კარგა ხნის შემდეგ, მის დაბეჭვდას ნიკიფორე არ მოესწრა. ეს წიგნი ადრე მე შეცდომით ავსუხსე ერთ ჩემს წიგნში.

ამ სათაურის მეორე გვერდზედ მოხსენება არის დაბეჭდილი თვით წიგნის შესახებ. მეხუთე გვერდზედ წინასიტყვაობა იწყება, რომელიც შედგენილია „პროპაგანდოს“ ძმებისაგან, რომ ეს „ქართულ-იტალიურ სლავარი“ ივერიელთ სასარგებლოთ იბეჭდებოდა. წიგნის დასაწყისი ასე იწყება „Alfabeto Giorgiana“ ამას მისდევს ქართული ანბანი, ანბანის შემდეგ სიტყვები იწყება, სიტყვებზე მიწერილია ქართული ასოებით ეს სიტყვები, რომელიც თავის წერტილებითვე მოგვყავს აქ: — „: ლექსი: . იბერიელი: . ფრანსი: .“ ქართულ ასოებს გვერდით ლათინური ანბანი აქვს დაბეჭდილი, იგი ხსნის ქართულ სიტყვებსაც, გვერდზედ ლათინური სიტყვებიც აქვს მიბეჭდილი. ამ სიტყვების შემდეგ ქართული ასოები ლათინურის ასოებთან არის ნაბეჭდი, რომ მისიონერებს გაადვილებოდათ ქართული ენის შესწავლა. წიგნი შეიცავს 128 გვ. თითო გვერდზედ დაბეჭდილია 18—19 სიტყვა, ყველა ქართულ სიტყვას თავის თარგმანიც აქვს.

თავის დროის კვალათ ეს წიგნი საკმარისად კარგს ქალაქად დაბეჭდილი. ასეთი ქალაქი მაშინკი არა და XVIII საუკ. იშვიათი იყო საქართველოში. „სლავრს“ მოჰყვა ქართულ-იტალიურ გრამატიკის შედგენა, რომელ გრამატიკის ბოლოს ქალდეური, არაბული და ებრაული ასოებიც არის მოთავსებული. გრამატიკას შედარებითი კილო აქვს მიცემული. უნდა ვსთქვათ, რომ იმ დროის კვალათ ეს შრომა ჩვენ ერთობ დიდს სამეცნიერო შრომათ მიგვაჩნია, დიდს შრომას გარეშე, ამ წიგნის დაბეჭვდა, მაშინ, დიდს ფულს, დიდს ხარჯსაც მოითხოვდა, რადგანც იგი ვრცელი ტომია. ეს „ქართულ-იტალიური გრამატიკა“ მისიონერს მარიოს მაჯის შეუდგენია და გამოუციათ მხოლოდ 1670 წ. რომს, ვინ გამოსცა, თვით ენერგიულმა მისიონერებმა თუ სხვა ვინმემ — ეს არ სჩანს.

Syntagma fon hingvarim orientalium quae in georglae regionibus au'diuntur Liber primus Complectens Georgianae, seu Ibericae vulgaris linguae Institutiones gramaticas Authore D. Francisco-Maria Maggio, clerico reguari, Panormitano. Romae.

Ex Typographia sacrae Congregationis de Propaganda Fide M. D. C. LXX 1670 წ. Superiorum permissu.

ამ შრომიდან ნათლად სჩანს, რომ მარიოს მაჯი დიდი შრომის და ენერგიის მისიონერი უნდა ყოფილიყოს. წიგნის გვერდთა რიცხვი შეიცავს 400 გვერდს, დაბეჭდილია საწერ მთელ თაბახიან ქალაქად. ამ წიგნებს გარდა ხსენებულ პირებს სხვა წიგნებიც უბეჭდიათ, მაგრამ ჩვენ ამ წიგნების არაფერი ვიცით, 1733 წ. ამავე სტამბაში გამოსცა პატრმა ტულუკიანთ. დავითამ „საქრისტიანო მოძღვრება“ რომას ქართველ კათოლიკეთათვის, შემდეგ ეს „საქრისტიანო“ მეორეთ 1793 წ. იქმნა გამოცემული და მესამედ 1800 წ. მესამე გამოცემაში მღვდელს ახალციხელ ბაღინაშვილსაც მი-

უღია მონაწილეობა. 1741 წ. ამავე სტამბაში გამოსცა პატრ-
მა ტულუკაანთ დავითამ პატრმა „საქარისტიანო მოძღვრე-
ბა“ მოკლედ დარიგებულმა მარტვილთათვის. დაიბეჭდა
წმიდა რომის ქალაქს, სასწავლოსა უნა, რომელსაც ქარ-
თულათ ჰქვიან „პროპაგანდო ფიდელ“ მთავრობასა ბენე-
დიქტე XII რომის პაპისა 1741 წელს. გამოცემის ხარჯი
პაპის ყოფილა.

ამ ქართული ასოების შესახებ უნდა ვსთქვათ, რომ იგი-
ნი კარგად ჰხატვენ ქართულ ანბანის სახეს თავის მოქარგუ-
ლობით. ასოების ზომა დღევანდელის ვენის ასოების მეთორ-
მეტე ნომერს უდრის. უნდა შევნიშნოთ, რომ „სლავარში“
ნახმარი ძველი ქართული მართლ წერის ნიშნები სამ-სამი
წერტილია ჯვარედინათ, რის ხმარებაც XV საუკ. არაბულის
ანბანის ხმარების ზე გზვლენით, საქართველოში, მხედრულს
ხელთ-ნაწერებში წინ წავიდა. ქართულის გრამატიკიდან კი ეს
გამოდევნილია, კი ნახმარია მართლ წერის ყველა საგრამა-
ტიკო ნიშნები. ასე რომ ამის მზერით კაცი განცვიფრდება.
პირველად ლათინის ბერებმა შემოიტანეს ეს ნიშნები ჩვენში,
პირველად ამათ იხმარეს ქართულს წიგნებში. XVII საუკუ-
ნეში-კი არა და ამ ნიშნების ხმარება ქართველებმა თვით
XVIII საუკუნეშიაც არ იცოდენ. ამ გრამატიკაში ნიშნებიც
საოცარის სიფრთხილით არის ნახმარი, არსად კაცი მათ უაღ-
გილობას ვერ შენიშნავს, ყველგან ეს ნიშნები !?; „- რიგზე
არიან დანიშნულნი

უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველ ერის ისტორიაში, პირ-
ველ ქართულ სტამბის გახსნა 1708 წ. კი არ უნდა მივაწე-
როთ, არამედ 1626 წ. რომში, როცა პაპი ურბან მერ-
ვე საქართველოს მფარველი გახდა, როცა საქართველოში
მათი მქადაგებლები მრავლად გაჩნდნენ. ჩვენ, 1626 წ. უნდა
ვიანგარიშოთ ქართული სტამბის გახსნისათვის. რიგია, რომ
ასეთ დიდს საგანს, ძვირფას მხარეს ჩვენის ისტორიისას, სრულ-
ლი ჯეროვანი ყურადღება მიექცეს. ოდესმე რომში პირველ

ქართულ სტამბის დაარსების სახსოვრად ვიდღესასწაულოთ კიდევ, მთელ ევროპას ვამცნოთ, რომ პირველი ქართული სტამბა როდის და სად გაიხსნა, ამასთანავე აინუსხოს ისტორია იმ განწყობილების, პატივისცემის და სიბრალულის, რაც კი ჩვენს მეფეებს და პაპებს შორის ყოფილა დამკვიდრებული. ამ ისტორიისათვის რომში ძრიელ ბევრი მასალები აღმოჩნდება, ამ მასალებიდან კარგათ გამოჩნდება, თუ რომის ტახტმა რა განძრახვით გახსნა რომში ქართული სტამბა.

რომის სტამბის და წიგნების ბეჭდვის ცნობებმა საქართველოშიაც მალე მოაღწიეს, ჯერ ქართველთ დაბეჭდილი წიგნები არც კი ენახათ თვალთ, რომ სიტყვით ესმოდათ: რომში პატრებს ქართული წიგნები დაუბეჭდიათო. ეს თქმულება მალე გამართლდა, ლათინის პატრებმა ქართულად დაბეჭდილი წიგნები მიღე შემოიტანეს საქართველოში, ეს ნაბეჭდი წიგნები ოთხსაფ-კუთხივ მოჰფინეს, ყველა ქართველი განკვირვებულ იყო ასეთის საოცარის საქმისაგან, მრავალთ იწყეს თვალის გახილება და ირგვლივ ფხიზლათ მზერა. იმ დროის ქართველთ ხშირად უსაუბრიათ სტამბის და წიგნის ბეჭდვის საქიროებაზე, მაგრამ მოხერხებით კი ვერ მოუხერხებოდათ, შინაურს და გარეულს მტრობას და გარემოებას ხელი შეეშლია მათთვის, ხოლო რაც შეეხება სტამბის გახსნის საქიროებას და ცნობებს, ეს საქართველოში უპირველესად რომიდან შთამოღვრილა, ასე რომ ჩვენი სტამბების ისტორიის სიდიადე რომიდან იწყება და ამ მნიშვნელოვან დიად საქმის წარმომადგენლებათ მარიოს მაჯი, ნიკოლოზ ირბახი და სტეფანე პაულინი იგულისხმებიან, ესენი არიან ჩვენი წარმომადგენელნი, ამ მოძღვართ მოქმედება და სახელები ანათებენ ჩვენის ბეჭდვის ისტორიაში. ოდესმე თუ ქართულს ან ევროპიულს ენაზე დაიწერა ქართული ბეჭდვის ისტორია იქ ეს პირები მაშინ უპირველეს ადგილს დაიკავენ.

ამ მქადაგებელ მოძღვრებთა შესახებაც ვიტყვით მცირედ რამეს: შემოხსენებულ მოძღვარ მისიონერებში გარდა ნიკო-

ფორე ირბახის ყველანი ტომით იტალიელი იყვნენ, იგინი ეკუთნოდნენ პაპის „უცხოთა სამქადაგებლთ ძმობას“, რომელსაც მათებურათ „პროპაგანდა ფიდე“ ეწოდება. ესენი ადრიდ განვე იყვნენ აზიის ქვეყნებში ნავალი. შემდგომ მოგზაურობის იგინი დაემკიდრნენ საქართველოში. აქ მათ კარგა ხანი იცხოვრეს, გაიცივნეს საქართველოს კუთხეები, ხალხი, ენა, ისტორია, სხვა-და სხვა პირობები და ბოლოს ამ ხალხისათვის ცდა და ღწვას მიეცნენ, უკანასკნელ მათის მეოხებით რომში ქართული სტამბაც გაიხსნა. ამ სახელოვან მისიონერების ცხოვრების წელი 1650 წლებამდე სჩანს, შემდეგ კი ისპობა მათი სახელების მოხსენება.

საქართველოში მათი მოსვლა შეეხება 1615—1617 წლებზე არა უგვიანეს. სტამბის გახსნის შემდეგ ესენი მიხმობილნი იქმნენ რომში. რომში მისულთ ქართველთ ერს მარტოთ სტამბის გახსნა და წიგნების ბეჭვდა არ აკმარეს. ამათ მოხსენება მიართვეს პაპს და ითხოვეს „პროპაგანდაში“ ქართული ენის კათედრის დაარსება და საყოველთაოდ იქ ქართული ენის მცოდნე პროფესორის ყოლა. პაპი თანხმა გახდა ამის და მალე იქმნა უმაღლეს სასულიერო სასწავლებელში ქართული ენის კათედრის დაარსება, მასზე პროფესორათ დადგენილ იქმნენ თვით ეს მოძღვარნიც, რის მეოხებით რომილამ ესენი საქართველოში ველარ დაბრუნდნენ. იქ დარჩნენ, იქ მოღვაწეობდნენ ჩვენის გვარის სასარგებლოთ, ჩვენის წარსულის მამა-პაპათ ძეთა გონების განსანათლაგათ. ქართულ ენის პროფესორებთ რიცხვი რომში თვით მეცხრამეტე საუკუნის დამდეგამდისაც არ მოსპობილა. უკანასკნელ დროს, ე. ი. 1800 წ. რომში, პაპის „უცხო ქვეყანათა სამქადაგებლთ“ ენის კათედრის უფროსად ახალციხელი მღვდელი გრიგოლ ბალინაშვილი იყო, რომელიც აგრეთვე სომხურ ენის პროფესორათაც იგულისხმებოდა.

საშუალ საუკუნოებილამ, ევროპაში, კათოლიკის სარწმუნოებისათვის იწყება ათასნაირი სარწმუნოებრივი ბრძოლა

და კამათი. სასტიკს კამათს რეფორმაციებიც მოჰყვა. იმ დროს, კათოლიკის ეკკლესია დიდს განსაცდელში იყო, მას დიდი ვასაჭირი აღდა, მაგრამ რომს ამ გაჭირვების დროსაც კი არ დაუვიწყნია საქართველო და ქართველი ხალხი, აღმოსავლეთის ხალხებთ შორის საკმარისი ზედამხედველობა ჰქონიათ ქართველობაზე მიპყრობილი, ქართველთ სასარგებლოთ იგინი ფულსაც საკმარისად ხარჯავდნენ. ეს დიდათ საყურადღებოა და მასთანვე პატივ საცემი. ეს ისტორიული მშვენება ჩვენის ისტორიისა მომავალში იქამდის დიდებით და სხივოსნობით შეიმოსა, რომ ქართული წიგნების საბეჭდი სტამბები რომის სტამბის მიბაძვით ვენეციას, ფრანციას და კონსტანტინებოლსაც იქმნენ დაარსებული, სადაც ქართველთ კათოლიკის ბერებისაგან აღიბეჭდნენ მრავლად სასარგებლო ქართული წიგნები. თვით XVIII საუკ. ვახტანგ მეფისაგან გახსნილს სტამბის წინამორბედათაც ზემო ხსენებულ რომის სტამბა უნდა ჩაითვალოს.

საქართველოში პირველი ქართული სტამბის გახსნა

1707 წ.

ქართველ სამღვდელოებს პატრების მოქმედება თვალწინ სარკესავებ დაუდგათ და XVII საუკუნის ბოლოს, რაღაც ბედზედ, ვალახიაში ყოფილა ერთი ქართველი ეპისკოპოსი, რომელსაც კარგათ შეუსწავლია სლავიანთ წიგნების ბეჭდის საქმე, ამას მსწრაფელ მიუქცევია ყურადღება ქართულს ენაზე წიგნის ბეჭდის შემოღებისათვის. მას დიდი ნატვრა მისცემია, საქართველოში, ქართული სტამბის დაარსებისთვის. ამ მღვდელ მთავარს სსქართველოში მიწერ-მ ოწერა გაუმართავს და ვახტანგ მეფესთან რჩევა, რომ დროა, თფილიაში, ქართული საბეჭდი სტამბა დადგარსოთო. ამის თანხმანი მალე გამხ-

დარან ქართველთა დიდებულნი და წერილიც მიუწერიათ, რომ ძრიელ კარგი იქნება, თუკი ქართველები ამას მოვასერხებთო. ამ განზრახვის შეთაურათ ვახ. მეფეს სთვლიან. მაგრამ ეს არ არის სწორი, ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ზემოხსენებულ ეპისკოპოსს და ვაგტანგ მეფეზე ბევრათ აღრე სტამბის გახსნის შესახებ საუბარი არჩილ მეორესაც ჰქონია, რომელიც მოსკოვში კარგა ხანს სცხოვრებდა, გარემობამ ამას არ მისცა შემთხვევა სტამბის გახსნის, მისი საქმეები მრავალნაირათ დაიხვანჯა, მხოლოდ შემდეგ დროს, — ამის ნატვრა ვახტანგ მეფემ შეასრულა ზემო ხსენებულ ეპისკოპოსის ღწვით და ქადაგებით.

ამ ბოლოს დროს, პროფესორმა, აღ. ხახანაშვილმა, რუსეთში, მოსკოვს, იპოვნა ერთი ქართული დაბეჭდილი ანბანის ფურცელი, ემ ანბანის ასოები მოსკოვში ჩამოუსხმევიანებია არჩილ მეფეს 1793 წ. ესე იგი ვახტანგ მეფის სტამბის გახსნამდე ბევრად აღრე. მაშასადამე ვახტანგ მეფის სტამბის გახსნის ნატვრაში არჩილსაც უძევს წილი, ვახტანგ მეფესზედ ბევრად აღრე. ცნობებიდამ სჩანს, რომ სტამბის გახსნის მონატრული სხვანიც ყოფილან და არა ვახტანგი, ამას მხოლოდ სხვების ნატვრა შეუსრულებია და თფილისში დაუარსებიათ სტამბა.

ბევრის მიწერ-მოწერის შემდეგ, ზემოხსენებულ ეპისკოპოსს ვალახიაში ჩამოუსხმევიანებია ქართული ასოები, ამ ასოების ნიმუშები საქართველოში გამოუგზავნია, შემოაუთვლია. „ნახეთ ეს ასოები და თუ მოგეწონებათ, მაშინ დასთანხიდით და თქვენც მიიღეთ, თუ არ მოგეწონებათ მაშინ უარს სთქვითო“. ასოების მიღებისთანავე ქართველთა დიდათ მოეწონათ, ამათ ეპისკოპოსს თანხმობის წერილი მისწერეს, დაავალეს შრომის მიღება, ყველა იარაღის მოპოვება, მცოდნე ოსტატების და ყველა მათ საქართველოში გამოგზავნა სტამბის დაარსება. ქართველ ეპისკოპოსსაც დიდათ ესიამოვნა ასეთი ნატვრა, მეფის ვახტანგის ბრძანება უმაღლესად შეასრულა, მალე იშოვნა

ოსტატი კაცები, მოიპოვა ყველა სასტამბო იარაღი, ჩამოასხმევინა ქართული ასოები ყალიბების ყალიბებს მოჰყვა თვით ასოების ჩამოსხმაც და უკანასკნელ მეფის ვახტანგის და ლეონ ირანთა მსაჯულის ხარჯით საქართველოშიაც გამოგზავნეს ოსტატები. ამათ შორის ოთხი კაცი ყოფილა ხელოსანი, ერთი მბეჭდავი და სამიც ამომწყობი, ერთი ამათგანი მიხაილი უფროსი ყოფილა, ჩვენის ჰაზრით ეს რიცხვი უნდა შეეხებოდეს 1706 წ. არა უგვიანეს, რადგანაც 1708 წ. თფილისში უკვე გამოიცენ ქართული წიგნები. ვიდრე სტამბა დაარსდებოდა.

მინამდის თფილისში დაფუძნებულ იქმნა ქართველთა მწიგნობართ გუნდი, რომელ ბრძენთაც მუშაკობა იწყეს ქართულ სამღვთო წერილის განხილვაზე. ბერძულ დუღენებთან შ დარების და საბეჭდათ მომზადების. ვახუშტი და ვახტანგი-კი ისტორიულ, გეოგრაფიულ და სხვა-და-სხვა მასალების შეკრებას მიეცნენ. ამათ თავიანთი შრომა შემდეგ დროებში რუსეთში დაამთავრეს. ერთი ამ მშრომელთაგ ნი ნიკოლოზ მღვდელ- მონაზონი, ორბელიანი ყოფილა. 1709 წ. გამოცემულს „საქმე მოციქულთა“-ს ბოლოს ამ გვარი შენიშვნა არის მიწერილი: — „ოდეს განაკება საქართველსა ძმისწული კეთილ მარწმუნე მეფის არჩილის და სახელგანის მეფის გიორგისა და ბატონის ლევანისა დთვის მკუვარე, განათლებული ვახტანგი, გულ მოიდგინა და მოიღო სტამბა ვახახეთათ, რამელ არ ოდეს ყოფილიყო საქართველოში, ხელით წერასი ხვენი სამღვთანი წერილნი განრეყნილიყო, და მე, დედის ძმისწულსა ამა მონაზონს ნიკოლოზს (არბუჯიანს) მბრძანა წიგნების გასწორება და განხილვა. დიდის ჭირითა, ბერძენთ სამოციქულოთ შემწეობითა, სიტყვა და ასო მეტ ნაკლები გავმართე და ესე საძიებელი არც ერთ ენაში არ იყო, სიადვილისა და ადრე ზოგნისათვის ხელა მე გავაკეთე და თუ გულის ხმა უყო, დიად ადვილია და ამის სწავლება საძიებლისთვის, — იქ იძიე,

ინც ჩემი ნაშრომი წიგნები ნახათ, დგთის სიუგარულისათვის, სენდობას მიბრძანებდით, მე დიდათ შემეწევს და თქვენ უზრუნველ იქნებით“.

ამავე წელს დაიბეჭდენ “დაუჯდომელი“ 1000 ც. პატარა ლოცვანი. 1710 წ. გამოიცა „ჟამნი“ 450 გვ. ბოლოს მოხსენებულია: — „ჟამნი, აწ ახლად დაბეჭდილი ქართულს ენასა ზედს, ჟამსა ამაღლებულისა და სახელფანისა მეფისა, უფლისა ქაინოსრისა, წარსაკებულისა და საფასითა ბატონიშვილის უფლისა ვახტანგისა“ გაიმართა ხელითა ნიკოლოზ მღვდელმონაზონის თბილისისა და მისეულ სტეფანეს ძის თარგმანისა ხელითა“. სხვა წიგნებზედაც ესევე ნიკოლოზ მღვდელმონაზონი აწერს ხელს, რომ წიგნები მე გავმართეო. ზოგი წიგნები სხვებს გაუმართავთ, მეთაურობაკი ამას სჯერია. შემდეგ ეს მღვდელმონაზონი თბილისელთ იქმნა აჰყვანილი- 1709—1713 წლებამდე თფილისში დაიბეჭდა შემდეგი სასულიერო შინაარსის წიგნები: ზოგი ორჯელ-სამჯერაც გამოიცენ: კონდაკი 500 ც., ჟამნი, მეორეთ 500 ც. სამოციქულო მეორეთ, დავითნი, სახარება მეორეთ, ვრცელი ლოცვანი, მცირე ლოცვანი, მხედრულთა, ტიბიკონი, კურთხევანი, პარაკლიტონი, სადღესასწაულო, მარხვანი, ძილის ვარნი და ზოგიც სხვა წვრილი საეკლესიო წიგნები, ზოგი მხედრულის ასოებით და ზოგი ხუცურათ. ზოგიერთს გამოცემებს პირველს ფურცელზე და, ზოგს ბოლოს საქართველოს სამეფო გერბი აზის, ზოგზე დახატულია მეფე ლეონ ირანთა მსაჯული, მამა ვახტანგ მეფისა, რომელიც სპარსეთში სცხოვრობდა, იქ მთელის ირანის მსაჯულთ ირიცხებოდა შესანიშნავი ჭკვიანი კაცი იყო.

იგი შეერთებულ იქმნა შეას ვარწმუნობასთან, მაგრამ საიდუმლოთაკი კათოლიკობას აღიარებდა, ზიარებას სპარსეთში მყოფ ლათინის ბერებისაგან იღებდა ამან განუზიარო მოგზაურს მიხიონერს იეზუიტს პოლონელ კრუსინსკის, რომ მე კათოლიკის სარწმუნოებას ვაღიარებ ჩუმათაო. ასეთი მე-

ფენი ქართველ ხშირად არ გვყოლია. ეს მეფე საქართველოს სამეფოს საქმეების გამო სპარსეთში სცხოვრებდა, შაჰის დავალებით მუსულმანობას აღიარებდა, მაგრამ გულით-კი ქრისტიანი, ქართველი იყო. ეს მეფე სპარსეთიდან დიდად ეხმარებოდა საქართველოს, როსტომ მეფისავე, სპარსეთიდან საქართველოს დიდს მფარველობას უწევდა, თვით სტამბის გახსნასაც დიდის სიამოვნებით მიჰკეზებია, სპარსეთიდან დიდი დახმარება მიუცია ამ საქმისთვის, ყველაზე მეტად მას სიამოვნებით, რადგანაც სპარსეთში მყოფ ლათინის პატრებისაგან კარგად სცოდნია მნიშვნელობა სტამბის გახსნის და წიგნების ბეჭდვის.

მისი დახმარებით, პატრონობის და საქართველოს მფარველობის სამახსოვროდ, ვახტანგ მეფესაც ლეონ ირანთა მსაჯულის სახე წიგნებში მოუქცევია, ლეონ ირანთა მსაჯული სკამზედ ზის, ხელში ქრისტიანულის ჯვრით გაკეთებული ყავარჯენი უჭირავს, გვერდზედ დახატულია ბაგრატიონების გვირგვინი, ირგვლივ ხუცური წარწერა აქვს.

ლეონ ირანთა მსაჯულს სპარსეთში კარგი შეძლება შეუძენია. იგი სტამბის საქმეს ისე გაეხარებია, რომ ვახტანგ მეფესთვის მთელი სტამბის ფული მას გამოუგზავნია. ეს სტამბა მეტად ძვირად დასჯდომიანთ, 50 ათასი მანეთი მარტოდ ერთხელ გამოუგზავნიანთ მეორედაც ამდენი. უეჭველია ამას სხვა ფულიც დაემატებოდა. ასე რომ პირველი ქართული სტამბა თფილისში დამჯდარი უნდა იყოს ასი ათას მანეთზედ მეტი, ამიტომ ვათავსებთ აქ ლეონ ირანთა მსაჯულის სურათსაც, როგორც ერთს თანამგრძობელს. ამ სტამბის გახსნით იწყება საფუძველი პეტერბურგს ქართულის სტამბის გაძლიერებისა.

იმ ღროის ქართველთა, საღმთო წერილს გარდა საერთო მწერლობასაც მიაქციეს ყურადღება, სამართლიან მოვალეობის აღსრულებას მოჰკიდეს ხელი და „ვეფხისტყაოსნის“

ბექლვაც განიზრახეს. შეუდგნენ „ვეფხისტყაოსნის გამოცემის სამზადისს და 1710 წ. უკვე დაიწყეს ბექლვა ისე, რომ 1712 წ. „ვეფხისტყაოსანი“ ცალკე წიგნად გამოიცა ამ ძვირფას საუნჯის გამოცემას ზოგი სასულიერო პირნი წინ აღუდგნენ. „ვეფხისტყაოსნის“ აზრებს სამეძაოთ სთარგმნიდენ. ამიტომ ამ წიგნის შინაარსის გასაცნობად ვახტანგ მეფემ ახსნა დასწერა, რუსთველის აზრებს მეძაობე მოაშორა. ამის ახსნა „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოშია მოთავსებული. თვით „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოს დაბეჭდილია ორი ტაეპი, რომელიც მიუწერიათ და მიუბეჭდიათ იმ დროის მწიგნობართ ქართველთ.

„ვეფხისტყაოსნის“ პირველს გვერდზედ მოყვანილია შემდეგი: „ვეფხისტყაოსანი“ აწ ახლად დაბეჭდილი ქართულსა ენასა ზედა, უამსა ამაღლებულისა საქართველს მშერობელისასა, უფლისა ვახტანგისა, შრომითა და წარსაკებელითა მისივე მშერობელისათა. გაიმართა ხელითა ხელმწიფის კარის დეკანოზის შვილის მიქელისათა, ქალაქ თფილისს, ქრისტეს აქეთ 1712 წ. დასაბამითგან ვიდრე აქამამდე 7220“. მეორე გვერდზედ მოთავსებულია შემდეგი:

„მადიდებელი წმიდისა სამებისა მე გვარტომობით, ძის ძემან სახელ განთქმულის მეფის ვახტანგისამან, ძმისწულმან, ქებულის არჩილისამან და დიდათ ხატოანის ლევანისამან, მშერობელმან საქართველსამან, ვახტანგ—მფიუფანე მესტამბე ვლახეთის და გავაკეთე სტამბა სახსრად სულთა წინა თქმულთა მეფესათა, მამისა და დედისა ჩემისა გურიელის ასულისა თუთასათვის, საღვინებულად სულისა ჩემისა და ჩერქეზის ბატონის ასულისა დედოფლის რუსუდანიისა და ძეთა და ასულთა ჩვენთა აღსაზრდელათა“. მეოთხე გვერდზედ დახატულ დაბეჭდილია სურათი ვახტანგ მეფისა. „ვეფხისტყაოსნის“ უკანასკნელ ტაეპის შემდეგ მოთავსებულია შემდეგი ორი ტაეპი, რომელიც მოგვყავს აქვე, რადგანაც ამ ტაეპს მკიდრო კავშირი აქვს ჩვენის ოცნების დაარსების ისტორიასთან:

„აწ დაიბეჭდა სტამბაში, ჰირეკელ ნაწერა ხელისა,
უგბილთა ფრიად სისწავლო, გონიერთ გულთა თმენისა,
მეფის ფანტანგის ბრძანებით და სიბრძნით კეთილ მქნელისა,
და ნადგაწი მისის მღვდელის, მესტამბე მიქაელისა“.

“დაესრლა ეს წიგნი, ქარახიკონს უნსა სმულსა;
უგვლაკასა უხაროდა, რიტონსა და ხმა უსულსა,
სამღვრთთა და სანროცა, ფისცა აქვს სმენა გულსა,
და უსწავლელსა სიბრძნეს მისცემს, გონიერსა გულს უსრულსა“.

ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ვალახიილამ საქართველოში მოსული მესტამბე მიქაელი, უნგრეთელი ყოფილა. ხოლო ვალახიაში მყოფი და აქედამ თავის ხელოვნებით საქართველოში მოსულა. ამ მესტამბის და მის ამხანაგებთ ცხოვრების ცნობები ჩვენთვის დაფარულ არს, ის კი ვიცით, რომ -საყოველთაოდ საქართველოში დაშთენილან, ამათ აქ. საქართველოში, ქართველთ ძეთათვის შეუსწავლებიათ ქართული ასოების ხაზვა, ყალიბების ამოჭრა, ასოების ჩამოსხმა, ამოწყობა, ბეჭდვა, შავი წითელი წამლის კეთება, თვით რკინის დაზგების მომზადებაც. ერთის სიტყვით სრული ხელობის ცოდნა სასტამბო საქმეების. სანაქებოთ ითვლება მათი ოსტატობა წითელ და შავ წამლით ქართული წიგნების ბეჭდვის ხელოვნობაში. რაც შეეხება ზემოთ მოხსენებულ კარის დეკანოზის შეილის მიქაელის ხსენებას-კი, ეს ჩვენ სულ სხვა პირათ მიგვაჩნია, სხვა მოღვაწეთ, კარის დეკანოზათ ჩვენ უნდა სახეში ვიქონიოთ ქართველთ მეფეთა კარის ეკლესიის მოძღვარი, მაშასადამე ეს მიქეელი ქართველი კაცი, ქართველი მესტამბე უნდა იქმნეს, იქმნება მან თავისი ცოდნა უნგრეთ-ვალახიელ მესტამბე მიქელ სტეფანეს ძისაგან შეისწავლა. ამას ჩვენ მიტომ ვფიქრობთ, რადგანც საქართველოში, ერთ დროს ორ მიხეილს ვხედავდით სტამბის ასპარესზედ.

უნდა ვსთქვათ, რომ უნგრეთ-ვალახიელ მიქაელ სტეფანეს ძემ მოპოვინა ჩვენში სტამბის ხელოვნობის ოსტატობა,

ამ ხელობის ოსტატ ქართველნი ამან მოამზადა. მისი შრომა ქართველ მეფეებთაგანაც დიდათ პატივცემულ და ღვაწლდებულ იქმნა, მიქაელი აზნაურის შვილობით იქმნა დაჯილდოებული 1710 წლებსვე ვახტანგ მეფისაგან, საქართველოში დასახლდა, აქვე გარდაიცვალა, ამისაგან დაზრდილ მესტამ-ებმა XVIII საუკ. ნახევარს საქართველოში უკვე თავი იჩინეს. ესენი არიან ასოთ ამომწყობი: რომანოზ რაზმაძე, ჩუბინიძე დავითი მღვდელი, მარტყოფელა მღვდელი კეჟერაშვილი, გიორგი პაიჭაძე, რომანოზ ზუბაშვილი, ანუ ზოგთაგან ზუბალაშვილათ წოდებული და რამდენიმეც სხვა ასოთამწყობნი და მბეჭდაენი, პირველ ხარისხის ოსტატნი, თორემ მეორე ხარისხის ხელოსანთ სახელებს ჩვენ აქ არ ვასახელებთ.

ჩვენდა საუბედუროთ, ქართველთ კეთილ დასაწყისს, არ მიეცა დიდი ხნის დრო, 1712 წ. ვახტანგ მეფე სპარსეთში მიიხმეს, ამის მამაც იქ იყო, მაგრამ საქმე ისე მოეწყობა რომ ესეც უნდა უსათუოდ წასულიყო, 1713 წ. უკვე წავიდა. ვახტანგ მეფის განსვლამ საკმარისად შეაფერხა სტამბის საქმე, ამ სტამბაში, საეროთ „ვეფხის ტყაოსანს“ გარდა აღარაფერი დაბეჭდილა, თუ იბეჭდებოდა რამ სასულიერო წიგნები 1717 წ. კვალად დაიბეჭდა „ჟამნი“ 1720 წ. „კურთხევა ეკლესიისა და ოდიკისა“ და ორი სამიც სხვა სასულიერო შინაარსის წიგნები. ვახტანგ მეფის სპარსეთიდან დაბრუნების შემდეგ, ამ სტამბაში, 1722 წ. გამოიცა „აიათი“ ანუ ცის ქმნილება, ე. ი. „კოსმოგრაფია“ სპარსულიდან ნათარგმნი თვით ვახტანგ მეფისაგან, ამ წიგნთან ერთად სხვა წიგნებიც იბეჭდებოდნენ, მაგრამ მათ აღსრულება ვერ მიეცენ, ორი წლის განმავლობაში ვახ. მეფეს რამდენ გზისმე მოეცა შემთხვევა სპარს-ოსმალებთან ომებისა, ერთ წელს განჯაზე სამჯერ იყო. სტამბის საქმის მართვის დრო აღარ ჰქონდათ. 1723 წ. ლეკთა და ოსმალთა თფილისი დაიპყრეს. ქართველთა სტამბის იარაღი მიწაში დაფლეს, დამალეს, სტამბა მოიშალა

სრულიად. 1724 წ. ვახტანგ მეფე თავის სახლობით, დიდის რიცხვის თავად-აზნაურობით, სამღვდელოობით, ძვირფასის ნიჭთებით, ოქრო-ვერცხლით და ძველის ქართულის წიგნებით რუსეთში გადასახლდენ. ქართლი უპატრონოდ დასტოვეს. ამ გარემოებამ დიდი მეხი დაარტყა ქართლს, ქართლის უპატრონო ხალხი მაინც სულით არ დაეცნენ, მიეცნენ დწვას და უკანასკნელ თფილისი დამ ოსმალნი განაძევეს, ლეკნი მოსპეს თფილისი გაანთავისუფლეს.

თუმც ქართველ სამღვდელოება სტამბის გახსნას ხელს უწყობდა, მასთანვე იმის შიშიც აქვდათ, რომ სტამბა ლათინების მოგონებულია და ამიტომ შიში გვაქვს, რომ ამ სტამბის გახსნით ჩვენი სჯულის წიგნებში რამე ბოროტება არ შეგვეპაროსო. ამიტომ მეფის თანხმობით სასულიერო ცენზორიც იქმნა დანიშნული. ცენზორის კომიტეტათ იქამდის ფანტიკ და კლერიკალერი იყო, რომ იგინი წინააღმდეგ გახდნენ თვით „ვეფხის ტყაოსნის“ ბეჭდვას. ამიტომ მათ ამ წიგნის გამოცემაც აუკძალეს, ვახ. მეფემაც მიტომ დასწერა ამის ასეთი ახსნა და „ვეფხის ტყაოსნის“ სამღვთო ხასიათი მისცა. მეტი გზა არ იყო, რადგანაც ქართველი სამღვდელოება განუსაზღვრელ ფანატიკობაში იყო ჩამღრჩვალი.

ოსმალთა განდევნის შემდეგ ქართლის ტახტზედ თეიმურაზ მეორე ავიდა, ამის მეფობის დროს სტამბაც განახლდა. საჩქაროდ მოძებნეს სასტამბო იარაღები, ყველაფერი მოაწყვეს და მალე განცხადდა სტამბის დაარსების ცნობა. განახლებულ სტამბის გამგებლათ იგივე პირები იქმნენ დანიშნული, ვინც ვახტანგ მეფის დროს განაგებდენ. ამ დროს ქართველთაგან სტამბის შეგირდებიც განამრავლეს. მეფის თეიმურაზის ბრძანებით განახლდა ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვა, მის მეფობაში რამდენიმე წიგნი გამოიცა. თეიმურაზ მეფის შემდეგ გამეფდა ძე მისი ირაკლი 11-რე, ამის მეფობის დროსაც შესაფერად წავიდა სტამბის საქმე, ხელმეორედ დეიბეჭდნენ საეკლესიო წიგნები, საერთოდ გა-

მოიცნენ ლოკვები ქართულის ანბანებით. ამ დროებში და-
იხრცნენ ყველა ის ოსტატნი, რომელნიც ვახტანგ მეფის
სტამბის დროიდან განაგებდენ, ამიტომ მათ მაგიერ სხვა ხე-
ლოსნები გამოვიდნენ, სტამბის უფროს ზედამხედველათ და-
ნიშნულ იქმნა მესტამბე. რომანოზ ზუბაშვილი, თფილელი.

ამ დროის სტამბა, მეტეხის ეკკლესიის გალავანში იყო
მოთავსებული, სადაც XVII საუკ. როსტომ მეფე სახლობდა,
დღეს იმ ალაგას საპატიმროა გამართული. 1750 წლმზში,
სტამბის და წიგნების ბეჭდვის საქმე ისე წავიდა რომ წიგნე-
ბის საბეჭდათ საერო ცენზურაც იქმნა დანიშნული. ამ წლების
შენდევადამ ლოკვის წიგნებში ქართველთ მეფეთა სახელების
ნოხსენების ბეჭდვაც შემოიღეს; მაგალითებრ: მეფის ირაკ-
ლის დროს, დაბეჭდილს „დაუჯდომელში“ მოხსენებულია მე-
ფე, დედოფალი და მეფის ძენიც. 1784 წ. თფილისში გამო-
იცა „კურთხევანი“ პირველ ფურცელზე აი რა წარწერა აქვს
მიბეჭდილი: — „სადიდებეჯად... დროსა ყოფჯად უბრწეინჯაჯესი-
სა, უკეთილმსახურესისა და უმაღლესისა ირაკლი მეორისა, მეფი-
სა ყოფჯისა საქართველჯისა და კეთილ მორწმუნის დედოფლისა
დაკეჯან, დადიანის ასუჯისა და კეთილ მორწმუნეთა მეფის ძეთა
და ასუჯთასა, კურთხევითა უნეტარესისა და უწმიდესისა მეფის
ძის, ანტონი, ჰატკიარჯისა ყოფჯისა საქართველჯისა, ჩქენის უწ-
მიდესის სინოდისათა, დაიბეჭდა წიგნი ესე, სამღთო კურთხევანი,
სამეფოსა ქაჯაქსა თფიჯდისს, ჰაჯატსა სამეფოსა, წეჯსა დასაბა-
შითჯან სოფჯისა კსუბ, სოჯჯ განსოჯრციელებითჯან სიტეჯისა
მღვთისა ჩჯბდ. თეჯსა თებეკჯაჯსა რიჯხეჯსა“. მეორე გვერდზედ
დაბეჭდილია ბაგრატიონების გერბი. ამ ცნობაში საყურად-
ღებოა ეს, რომ ანტონ კათოლიკოზი რუსეთის უწმინდესის
სინოდის წევრათ არის მოხსენებული, ამ გარემოებას დიდი
ყურადღება უნდა მიექცეს ოდესმე და ცნობები გაირ-
კვეს კარჯათ ამის მნიშვნელობის ჩვენ არა ვიცით რა
ეს სტამბა მეფე ერეკლეს ბრძანებით განახლებულ იქმნა
1780 წელს, რაზედაც დაიხარჯა 30 ათასი მანეთი,

როგორც გამოვარკვეით, წიგნები ყოველთვის სამეფოს საფასვით უბეჭდავს. მხოლოდ 1793 წ. მღვდელ ქრისტეფორე კეყერაშვილს, თავის ხარჯით რამდენიმე წიგნი გაუბეჭდია. მაგალითებზე აი რას სწერენ: „დრამატიკის კანონსა ზედა განმარტვითა ჰრობის (!) მართვითა მის უწმიდესობის მონასა, ანხიმანდრიტს ტრიფილესითა, ხელითა მესტამბე რამაზ ზუბაშვილისათა, შებრძანა უკეთილმსახურესისა და უმაღლესისა ხელმწიფისა ყოვლისა საქართველოსა, ირაკლი მეორისა, მე, მისსა მონასა, მისის უმაღლესობის კაცის მღვდელს, მარტყოფელსა ქრისტეფორე კეყერაშვილსა განგება და ზედამხედველობა სტამბის, რამდენსა სურვილითა ფრიად მაქენდა და დავბეჭდე შრომითა და საფასვითა ჩემითა: მხედრული „ლაუჯდომელი“ 700 ც, „გიტაის სიბრძნე“ გაიოს ნაცვლიშვილის თარგმანი 700 ცალი ლაცვანი 1000 ც. კვალად სახარება 1000 ც. შეწევნითა ყოვლად წმიდისა სულისათა ესე ყოველნი ზემოხსენებულნი წიგნი დამიბეჭდავს ხარჯითა ჩემითა, აღსამადლებლად და განსამდიერებლად ყოვლისა ჩემის, მეუფის ირაკლისა, დი საფხად ცო დვიდისა სულისა ჩემისა, რამელიცა ვმეჩენებ მხილველთაგან შენდობასა.“ აქ უნდა ვსთქვათ, რომ დავით მღვდელი კეყერაშვილი და ქრისტეფორე მღვდელი კეყერაშვილი ჩვენ მამა და შვილად ეგვანია. შვილს მამისაგან უნდა ესწავლა სტამბის მართვა-გამგეობა ხელობა.

საუბედუროდ ვერც ამ სტამბას წაუვიდა საქმე ბედსიერათ, 1795 წ. მრისხანე ხვედრმა მასაც მოუსო თავისი მრისხანე ცელი. სტამბის სტანოკების და საჭირო იარაღის ზოგნი ავლაბარში, მიწაში დატოვს, ზოგი გორისაკენ წაიღეს და იქით შეინახეს. მტრის განსვლის შემდეგ, დავით კეყერაშვილს მეფისაგან ებრძანა სტამბის მოხერხება, განწყობა ხელახლად, იგი შეუდგა იარაღის მოკრებას, მალე მოკრება და 1796 წ. ამ სტამბაში რამდენიმე ვრცელი სასულიერო შინაარსის წიგნებიც გამოიცენ. 1798 წ. მეფე ერეკლე გარდაიცვალა, გამეფდა ძე მისი გიორგი XII-ე სტამბის მფარვე-

ლობა მეფის გამგეობის ქვეშ გადაიდა, მეფემ მასვე დ. კეყე-
რაშვილს მიანდო ზედამხედველობა. ამის მეფობაშიაც რამ-
დენიმე გამოცემა იქმნა, ლოცვის წიგნები იბეჭდებოდა, სა-
მეფო დავთრები, საჭირო განცხადებები ფურცლებათ; გაზე-
თის მსგავსათ, ესეთი ფურცლების ბეჭდვა ერეკლეს დროსაც
ყოფილა, მაგრამ მათ ჩვენ დრომდის ვერ მოაღწიეს. 1798 წ.
ამ სტამბაში დაბეჭდებულა რალაც გაზეთის მსგავსი ფურცლები,
რომელ ფურცლებზედაც მოთავსებული ყოფილა მეფე ერეკ-
ლეს გლოვა და გიორგის ქება ლექსად, ამავს გარდა სხვა-
და-სხვა ცნობეიც ყოფილა მოთავსებული.

ძველ კაცებთაგან ამბათ არის დაშთენილი, რომ ასეთი
ნაბეჭდი ფურცლების დრო და დრო გამოდიოდნო, მცირე
რიცხვი-კი უბეჭდავთ. სხვა-და-სხვა საჭირო განცხადებათა
ბეჭდვა რომ მაშინაც ყოფილა, ამას ამტკიცებს შემდეგი მა-
გალითი: XVIII საუკუნის დამლევს, რუსეთიდან საქართვე-
ლოში ჩამოვიდა დამსახურებული გაბრიელ მაიორი. გაბრიელ
მაიორს განათლება რუსეთში მიეღო, იქვე ემსახურნა, სამსა-
ურის გათავების შემდეგ თფილისში გადმოსახლებულა, სამ-
შობლოში. საქართველოს დედა ქალაქ თფილისსა და თე-
ლავს პსრველად ამან გამართა ქართული წარმოდგენა. ამ
წარმოდგენებისთვის მას ბილეთები სტამბაში დაუბეჭდია. ერ-
თმა ბილეთში ჩვენ დრომდისაც მოაღწია, ზედ ესე აწერია:
„შაური თრე. გაბრეელ მაიორი“ ე. ი. ბილეთი ორი შაური.
ეს გაბრიელ მაიორი ქართველი გრიგოიანი იყო, დიდი ერთგული
მეფისა, 1795 წ. უბედურს ომში მან ვაჟკაცურად იბრძოლა,
მიტომ იგი ცხარე ბრძოლის დროს დაკუწულ იქმნა ნეკერ-
ნაქერ სპარსთაგან.

რაც შეეხება ამის წარმოდგენების შესახებ ცნობებს,
ამას ჩვენ სხვაგან დავწერთ. 1799 წ. ხსენებულ სტამბაში
ბეჭდვა დააწყებინა დავით ბატონიშვილმა, თავისაგან შედ-
გენილის „ნარკვევის“, რომელიც 1800 წ. ცალკე წიგნად
გამოვიდა, ეს „ნარკვევი“ არის შემოკლებული ისტორია

სხვა-და-სხვა ტომთა შიგვე დაკავშირებულია. საქართველოს ისტორიაც. 1800 წ. რამდენ ნაირიმე განცხადებები, სამეფო დავთრები, ლექსები და სიტყვები დაიბეჭდენ. მეფე გიორგის სიკვდილის შეიდეგ, საქართველო რუსეთს ჩააბრდა, სტამბას საქმეც ცუდათ წავიდა, ამიტომ 1801 წლის ნახევარს სტამბა ააუქმდა. მის ყურის გდება არავის უნდოდა, ყველა თავისკენ იწეოდა, ბატონიშვილებსაც გადასახლება უხდებოდათ, სტამბის მართვისთვის აღარავის სცალოდა. ანტონ კათალიკოზმა დაუწყო სტამბას მფარველობა, ესეც დროებით იყო, ამის მფარველობის დროს ამ სტამბაში არა დაბეჭდილარა. 1805 წ. სტამბის იარაღი და ყოველისფერი მოწყობილება რუსეთის მთავარ-მართველს გარდაეცა.

მთავარ მართველმა სტამბას ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია, მისთვის რუსეთიდან გამოიწერა ზოგიერთი საქირო რამ იარაღები, ქაღალდი, მასთან რუსული ასოებიც და 1805 წ. გახსნილ იქმნა ძველი სტამბა. 1805 წლის შემდეგიდამ ამ სტამბაში ქართული წიგნის სულ აღარათფერი დაბეჭდილა რა. იბეჭდებოდნენ მხოლოდ ქართული ლოცვის და ანბანის წიგნები, მასთან რუსეთის განცხადებები. საქართველოს მთავარ-მართველებთა ბრძანებანი, განკარგულებანი და სხვა-და-სხვა დარიგებანი, ყველა ესენი მარტოთ ქართულს ენაზედ იბეჭდებოდნენ. 1810 წ. ამ სტამბაში გამოიცა ქართული გრამატიკა. მასთან რუსულ-ქართულის »რაზღავორის« წიგნი, ლოცვანი ანბანიტურთ, 2811 წ. დაიეჭდა ვარლამ არხიებისკოპოზისაგან შედგენილი საქართველოს სამღვდლოების, ბერების, ეკლესიების, მონასტრების მათის მამულების და სხვა-და-სხვა საქმეთა აღწერანი, რომელიც წარდგენილ იქმნა საქართველოს მთავარ-მართველთან, მთავარ-მართველმა ეს აღწერა და მოსახრება რუსეთის უწყმიდესს სინოდს გაუგზავნა და უმაღლეს მთავრობასაც.

ეს აღწერა ჩვენ ვნახეთ, მასში აწერილია იმ დროის საქართველოს ეკლესიების და მონასტრების რიცხვი, მღვდლე-

ზის, მთავრების, დიაკვნების, არქიმანდრიტების, ეპისკოპოზების, ბერების, მონასტრების, მამულების და მათი შესავალგასავლის, თან დართული აქვს რჩევა, რომ თუ მთავრობა აქ რამე ცვლილებას დაინახავს საჭიროთ, მაშინ კათოლიკოზობა გაუქმდეს და მის მაგიერ განწყესდეს ეგზარხოსი, ეს როგორც ბოლგარიაში არისო. საქართველოში მყოფ ეპისკოპოზებს დაენიშნოს ამდენ-ამდენი ჯამაგირიო. ცვლილება ამარხიეპისკოპოსის წესდების თანხმით მოხდა, პირველ ეგზარხოსათა ცესევე იქმნა დანიშნული. ხოლო ანტონ II კათალიკოზი რუსეთს გადაიყვანეს, სიდაც იცხოვრა და გარდაიცვალა. 1824 წ. ამ სტამბაში გამოიცა ქართული სახარება მხედრულათ, მცირე ხნის შემდეგიდან სტამბა გაფართოვდა, ახალი ასოები შეიძინეს და ამ სტამბაში 1817 წ. ქართული გაზეთიც გამოიცა. დღევანდელი კავკასიის მთავარ-მართებლის სტამბის დრო 1807 წ. მისწვდება, ეს სტამბა იქიდან არის გადმოკბთებულო. ცხადია, რომ დღევანდელ სტამბის საწყობში ბევრი რამ ძველი ნივთები და იარაღები იქმნება დაშთენილი, როგორც ვახტანგ მეფის სტამბის დროის, ისევე დროთა სტამბების.

ამ სტამბას, 1829 წ. მოემატა მეორე სტამბა, კერძო ქართული წიგნების და ჟურნალ-გაზეთების დასაბეჭდათ. მეორე სტამბა გახსნილი იქმნა სოლომონ დოდაშვილისაგან, ბერის ივანე ხელაშვილის საფასით, რომელ ბერიც ბატონიშვილებს გადაჰყვა რუსეთში და იქ სცოვრებდა. ამედან ჩვენ მიუბრუნდებით ისევ XVIII საუკუნეს და ვეწერთ იმ სტამბებთა ცნოგებს, რაცა-კი ხსენებულ საუკუნეში რუსეთში დაიხსნა, მერე საქართველოში დახსნილებს შევებებით.

ქართული სტამბა მოსკოვს.

ქართველები სჯულის ფანატიკები იყვნენ. თათრები მათ ქირივით სძულდათ. ამიტომ ამათ არც თათრები აყოიდაენ კეთილს, ქრისტეს გულისთვის ყოველთვის მუსრს ავლედბნენ. ქართველები შეველას ქრისტიანების სთხოვდნენ,

მერე რუსეთს მიმართეს, რუსებმა შეიწყნარეს ქართველთ-
თხოვნა. 1723 წ. ვახტანგ მეფე რუსეთში გადასახლდა, პეტ-
რე დიდის კარზედ. თან წაიყვანა რამოდენიმე ათასი თავად-
აზნაურები, სამღვდელონი და საერო მართველნიც. თან წა-
იღო 40 ურემზე მეტი ოქრო, ვერცხლი, ძველი ქართული
ნივთები, და ბევრიც სხვა ასეთ ძვირფას ნივთები. ამით
შეირცხვინა გვარი:

დავითის შემდეგ, საქართველოდამ რუსეთში მრავლად
იწყეს გადასახლება სხვა-და-სხვა ბატონიშვილებმა და მთავრებ-
მა. ბოლოს ამათი რიცხვი აქ ისე გამრავლდა, რომ 1730
წლებში ქართული სტამბის გახსნის საქიროებაც იგრძნეს,
ესეც მოახერხეს და გახსნეს 1738 წ. პირველად ქართული
სტამბა მასკოვს და მის თემს გაიხსნა. მერე ვლადიმერს, შემ-
დეგ 1780 წ. პეტერბურგს, 1790 წ. კრემენჩუგს და 1795 წ.
მოზდოზს.

ვახტანგ მეფის შვილები მწიგნობარნი იყვნენ, ესენი
რუსეთში მოსვენებით სცხოვრობდნენ. მათ ძლიერ ეთანად-
რებოდათ გული საქართველოს შესახებ. ბაქარმა და ვახუშ-
ტიმ განიძრახეს ქართული სტამბის დაარსება. ამისთვის მა-
აიღეს ნება-რთვა, ჩამოასხმევინეს ქართული ასოების ყალი-
ბები, ასოები და 1734 წ. სტამბა გახსნეს მოსკოვის ახლო-
სოფ. „გესესვიატკოვში“ სადაც იწყეს საღმრთო წერილის
წიგნების ბეჭდვა და მცირე დროის განმავლობაში რამდენი-
მე ნაირი წიგნიც აღბეჭდეს: ამავე დროს, რუსეთის ეკლე-
სიის წინაშე მსახურებდა იოსებ სამეხელი, ეპისკოპოსი, კაცი
მწიგნობარი, სამღრთო წერილის კარგად მცოდნე. მაღალის-
ენერგიით დაჯილდოვებული, მას დიდი სიყვარული ჰქონდა
საქართველოს და ქართულის მწაგნობრობის- მას დიდად
ენატრებოდა, რომ საქართველოშიაც აღორძინებულიყო სა-
ქირო წიგნების ბეჭდვის ოსტატობა იმ კვალათვე, როგორც
ეს მი დროს რუსეთში იყო: ამის ნატვრა აღრიდანვე ჰქონ-
და, მიტომ იბი შეუდგა სამზადისს, რაშიაც ჯამაგირს იღებდა,

იქილინ მონარჩენს ქართული სტამბისთვის ინახავდა. ამ საქმისთვის დიდათ იშრომა და უკანასკნელ მოახერხა მოსკოვში გადასვლა, იქ ვახტანგ მეფის შეილებთან დაახლოვება და სტამბის გახსნაზე ცდა. ამ საქმეში გატონიშვილებმაც განუზიარეს თანაგრძობა. ბაქარ ბატონიშვილის ჩამოსხმულ ყალიბებით ჩამოასხმევინა ქართული საჭირო ასოები, შეიძინა ორი სტანოკი და 1735 წ. მოსკოვში, ბაქარ ბატონიშვილის სახლში, უწმინდესის სინოდის ლოცვა-კურთხევით, გახსნა ქართული სტამბა, სტამბაში მოთავსებული იყო ხუცური და მხედრული ასოები.

ვიდრე სტამბას გახსნიდა, მინამ იოსებ სამებელს წიგნების ბეჭდვის გეგმა შეედგინა. პირველ საბეჭდ წიგნად „დაბადება“ დაენიშნა. ამ აზრისავე იყო ბაქარი და ვახუშტიც. როგორც იოსებ სამებელს ესწორებინა ქართული „დაბადება“ რუსულ და ბერძნულ „დაბადებასთან“ ისევე ვახუშტის და ბაქარს ემუშავნათ „დაბადების“ შესწორებაზე. შემდეგ ამათ ორივე შრომა ერთად შეაერთეს. იოსებ სამეველმა საქმე ისე მოაწყო, რომ ბაქარის მიერ დაფუძნებული სტამბაც თავის სტამბას შეუერთა და ამ სტამბაში მათ იწყეს ქართულ-ხუცურ და მხედრულ წიგნების ბეჭდვა. სტამბის ზედამხედველობათ ანუ მუშსკებათ დანიშნულ იქმნენ: ხუცეს-მონაზონი ქრისტეფორე გურამიშვილი და მღვდელი ფილიპე, ეს ფილიპე იმერელი იყო, მოსკოვში მსახურებდა მღვდლად, 1750 წ. დაქვრივებულა, იოსებ სამებელთან უმსახურნია, შემდეგ საქართველოში მოსულა, ანტონ პირველს ებისკოპოზათ უკურთხებია, ხოფის კათედრაზე დაუნიშნავს, ოსმალოთა ოხრების მეოხებით ეს კათედრა გაუქმდა, ფილიპეც რუსეთში გარდასახლდა, იქ გარდაიცვალა. ამ სტამბაშივე მოღვაწეობდა დავით მღვდელი. ზედა-მხედველათ დანიშნულ იქმნა ვახტანგ მეფის მდივნად ყოფილი: მელიქსედეკ აბელიშვილი კავკასიძე. სტამბის გახსნაში თავის საფასით დიდათ ეხმარებოდა ხუცეს-მონაზონი ქრისტეფორე გურამისშვილი.

1755 წ. დაარსებულს სტამბაში, წიგნების ბეჭდვა მხოლოდ 1736 წ. დაიწყეს, ხუცეს-მონაზონ ქრისტეფორე გურამიშვილმა თავის შრომიო გამოცა შემდეგი წიგნები: მარხვანი, ზატყი და ანბანის წიგნი. ეს მღვლელი ქრისტეფორე გურამიშვილი ყოფილა მარჯვენა ხელი იოსებ სამებელისა. ამ სტამბის დაარსების ისტორიას აი რაგვარ მოგვითხრობს თვით დამაარსებელთვე კალამი: — „ოდეს აზურობდა და განაკებდა კეთილად გამკებელი, კეთილ-მორწმუნე და თვით მზერობელი სრულიად რუსეთისა დიდი ხელმწიფე იმპერატორიცა ანა იანკსი, მას ჟამსა იგულისმოდგინა ყოფლად სანატრელმან ანტიკოსმან ვლადუკისმან და ანსიმანდრიტმან ურევისამან, კართა მდივან მწიგნობართ უსუცესის ქობულის თამაზის ძემან, სამებელმან იოსებ და მიბრძანა მე, ყოფლად უღირსსა გურამისშვილს მღვდელმონაზონს ქრისტეფორეს, სტამბის გაკეთება და გაგაკეთებინეთ დიდის გულს მოდგინებით და წაკვებითა საფასითა მისითა, და დაბეჭდა დავითნი, ზატყი და სანაკება“.

ამ ცნობიდან სჩანს, რომ ქართული სტამბის დაარსების ნატვრა ქართველთ გარდა ორს უცხო ტომის სასულიერო პირთაც დიდათ სურვებიათ. ამათ შემდეგ ამავე სტამბაში გამოუცია სხვა-და-სხვა წიგნები ქრისტეფორე გურამისშვილს, იმავე დროს, კახეთის მეფის არჩილის ასულის კარის დეკანოზს გიორგი ლამბაშვილს დაუბეჭდია „მარხვანი“. ამის გასწორებაზე ამათაც დიდათ უმუშაქნიათ. ამაზე აი რას სწერს თვით დამბეჭდი: — „ძალითა დვთისათა, ვიშრომეთ და ვიდვანეთ წმიდისა ამის „მარხვანისა“ მე, უღირსმან ქრისტეფორემ, კახეთის მეფის არჩილის კარის დეკანოზმან გიორგი დამბაშვილმან და სხვითა ვიეთნ მორწმობითა და შეწევნითა მოვიდეთ რუსული „მარხვანი“ და რთნი ჩვენის ენისა, და როგორც რუსულ „ტიბიკონს“ და რიგი უხნდა ისე იმ რუსულ „მარხვანზე“ ვასწოროთ და ისე შეგვკრიბეთ ხუცსითა“. შემდეგ მოთხრობილია, რომ რაც ჩვენში აკლდა იმას რუსულით გიორგი ლამბაშვილი სთარგმნიდა და მით ვავსებდითო, ასეთი შევსებული

დაბეჭდეთო. ჩაენ, თფილისში. დაბეჭდილი „მხრხვანიც“ გვეკავაო. ეს „მარხვანიც“ მეორეთაც დაბეჭდეს 1741 წ.

ამავე წელს იოსებ სამეხელმა დააწყებინა ბეჭდვა ქართულის „დაბადებისა“ ვრცელის ზომის, ამის შემუშავებაზე დიდი შრომა მიუძღვის ვახუშტის, ბაქარს და ნამეტურ იოსებ სამეხელს, გამოსაცემი ხარჯი თვით მისი იყო. ეს „დაბადება“ დამთავრდა და გამოიცა 1743 წ. გამოცემის ბოლოში ვაგუშტის წერილი აქვს მოთავსებული, რგი მოგვითხრობს „დაბადების“ გასწორების, შეცდომების სწორების და ბეჭდვის ისტორიას. „დაბადების“ შემდეგ ზოგიც სხვა წიგნები გამოიცნენ განმეორებით. ყველა ამ წიგნებს სწრაფათ გზავნიდნენ საქართველოში და აყრცელებდნენ სამღვდელთებაში. ამაობაში მოახლო და 1750 წლები, იოსებ სამეხელი საქართველოში აპნრებდა გადმოსვლას და თან სტამბის გადმოტანასაც, მაგრამ ეს მას ვერ მოუხდა, იგი გარდაიცვალა 1750 წ. და ყოველივე მისი აზრები ჩაფუშულ იქმნა, უნდა ვთქვად, რომ იოსებ სამეხელს რომ თფილისში თავის სტამბა გადმოეტნნა, მაშინ აქ ძლიერ ბევრი წიგნები დაიბეჭდებოდნენ. იგი სტამბა მდიდარი იყო და მეორე თვით იოსები და მისი მომხრენიც გამოცდილნი იყვნენ წიგნების ბეჭდვაში. საეკლესიო წიგნებს გარდა იგინი უსათუოდ საერო წიგნების ბეჭდვასაც დაიწყებდნენ. თფილასში მაშინ ეს მეორე ქართული სტამბა იქნებოდა, მაგრამ ეს ვერ მოხერხდა. თუმც ისიც უნდა ითქვას, რომ იგინი თავის დროის სჯულის ფანატიკ კლერიკალები იყვნენ და საეროც ყველაფერი სძულდათ, როგორც ანტონ კათოლიკოზს.

იოსებ სამეხელი თავადიშვილთაგანი იყო, ზვარად ქობულაშვილი, თავის დროს კვალათ მცოდნე რუსულის, სლავიანურის და ბერძნულის ენების. იოსებ სამეხელის სტამბადარჩა მოსკოვს სამუდამოთ. მის ზედამხედველობა ბაქარ ბატონიშვილს და რამდენიმეც სხვა მღვდელ-მთავრებს ებარათ. იოსებ სამეხელის სიკვდილის შემდეგ იქ შეწყდა წიგნებას.

ბეკდვა. 1755 წ. თფილისიდან განდევნეს რუსეთს ანტონ საქართველოს კათალიკოზი. ეს მივიდა რუსეთის კარისადმი, უკანასკნელ იგი დამიშნულ იქმნა ვლადიმერის და იეროპოლის ეპისკოპოზათ. ამან იმეცდინა და 1759 წ. იოსებ სამე-ბელის სტამბა ვლადიმერს გადაატავინა, დაძინებული სტამ-ბა იქ გააღვიძა, იქ გამართა და 1760 წ. წიგნების ბეკდვაც დაიწყო. სხვათა შორის გამოსცა „კლე საწმუნოებისა“ ვახუშ-ტის ნათარგმნი. „თვენი“ მეორეთ. ქართულ-რუსულ-ლათი-ნურ-ბერძნულ ანბანი და ზოგიც სხვა წიგნები. ანტონის სა-ქართველოში დაბრუნების შემდეგ ეს სტამბა დახურულ იქმ-ნა. ანტონის სტამბის გარდა 1761 წ, მოსკოვში მეორე სტამბა გახსნა ტფილელ მიტროპოლიტ ათანასე ამილახვარ-მა, ეს ათანასე 1759 წ. მეფე ირაკლისაკან რუსეთში ელჩათ იქმნა გაგზავნილი, ეს თანამომხრე იყო ვახტანგის ოჯახის და წინააღმდეგი ერეკლესი, ამიტომ რუსეთიდან ველარ დაბრუნ-და; რუსის ქვეშევრდომობა მიიღო. მეფე ერეკლემ რუსის მთავრობას ორჯელ სთხოვა ამ მიტროპოლიტის დაბრუნება, მაგრამ სხქმე ვერ მოხერხდა.

ამან თავის სტამბაში გამოსცა შემდეგი წიგნები: სამო-ციქულო, დავითნი, ლოცვანი, ჟამნი, დაუჯდომელი და 1767 წ. „პარაკლისი“ და ანბანის წიგნები. ანტონ კათალი-კოზის საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ვლადიმერის სტამბაც ამ ათანესემ შეიძინა, მოსკოვს გადაატანინა და თა-ვის სტამბას შეუერთა. ამისვე დროს დაიბეჭდნენ რამდენიმე საერო ლექსნი და იამბიკოები ბაქარ ბატონაშვილისა. ათა-ნასე მიტროპოლიტი გარდაიცაალა 1774 წ. და დასაფლავდა დონის მონასტერს. ამის შემდეგ სტამბა კარგა ხანს არსებობ-და, იქ სხვა-და-სხვა წვრილი სასულიერო წიგნები იბეჭდე-ბოდა. უკანასკნელ ყველა ის სასტამბო იარაღები და ნივთე-ბი მოსკოვის უწმიდესის სინოდის საკუთრებად გახდა, საქარ-თველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ ქართული სასუ-

ლიერო წიგნების ბეკდვა მოსკოვს გადიტანეს, ეს ძველი სტამბა განახლეს და იქ დააწყეს ბეკდვა. მოსკოვში ქართული სასულიერო წიგნების ბეკდვა. გაგრძელდა 1860 წლებამდის. ამ დროთა სტამბის მმართველთ მოღვაწეობა იქამდის უფერულია, რომ მასზე საუბარი ჩვენ მეტად მიგვაჩნია.

ქართული სტამბა პეტერბურგს

1770 წლების შემდეგ, პეტერბურგი ქართველ ბატონიშვილებით აივსო. საქმე ისე მოეწყო, რომ ეკატერინა იმპერატრიცამ მეფე ერეკლესთან წერილების მიწერ-მოწერაც გამართა. 1781 წ. ქართლ-კახეთი, იმერეთი და საქართველოს ყველა სამთავრონიც რუსების იმპერიის საფარ ქვეშ შევიდა. ამიტომ საქართველოს სამთავროებიდან პეტერბურგს მრავლად იწყეს მოგზაურობა ქართველთ ბატონიშვილებმა. ბოლოს ამათ რიცხვმა ისე იმრავლა იქ, რომ დვით პოეტი ალექსანდრე ჯავჭავაძეც კი რუსეთში დაიბადა 1787 წ. რუსეთის მფარველობის ქვეშ ქართველთ შესვლამ ქართული სტამბის გახსნის საჭიროებაც გამოიწვია. ამატომაც ერთს დროს, როცა ქართველთ მფარველობა მოხდა, იმ დროს, 1781 წ. პეტერბურგს ქართული სტამბაც დაარსდა რუსეთის მთავრობის დახმარებით.

VXIII საუკუნის ნახევრიდან, რუსეთში, ქართველთ სამღვდელთობამ ერთობ ხშირათ იწყეს გამგზავრება, ხსენებულ საუკუნის მესამე ნახევრამდის, ქართველთა ბინას მოსკოვი შეადგენდა, შემდეგ კი მათ პეტერბურგშიაც იჩინეს თავი, ნამეტურ ეკატერინა იმპერატრიცა მეორეს დროიდან. სხვათა მრავალთა შორის, პეტერბურგში იმ დროს, სცხოვრებდა ქართველთ ეპისკოპოსი, გრიგოლ ხარქაშნელი. ამანაც იღვაწა და 1786 წ. პეტერბურგში გახსნა ქართული სტამბა, სადაც სხვათა შორის 1789 წ. დაბეჭდა ქართული სახარება. სხვა წიგნების ბეკდვაც ექონია ამ ეპისკოპოსს დაწყობილი, მაგრამ დამთავრება ველარ შესძებია. მის შემდეგ, ეს სტამბა

შიითვის ვარლამ არხიეპისკოპოზმა. საქართველოში პირველ ქართველთ ეგზარხოსათ ყოფილმა, სტამბა განაახლა და განავრცო. აქ დაბეჭდა მან ქართული „თენი“ სახარების ახსნა და ზოგიც სხვა წიგნები. 1815 წ. იქვე დაიბეჭდა ლექსად: „ქეთევან დედოფლის წამება“. შედგენილი დიმიტრი ბაგრატიონისა, 1812 წ. რუსთა ლაშქრის მხედარ მთაფრის ბაგრატიონის ძმის. ვარლამ ეგზარხოსათ ყოფილი პეტერბურგის ქართული სტამბის გახსნის საქმეს ასეთის ჩახრუხაულის ლექსის კილოთი ამკობს:

„ღვთის შეწვევითა, ზესთა ზენითა,
მოსკოვს შემზადდა სტამბა ქართული,
ქანის ერისთვისა, დავითის ძისა,
ვარლამ დვაწლი კმა გამართული.
ვინ იყო ძველად. ახტალის მწყემსლად,
აწ რუსთ სინოდის წევრათ შართული,
გიძღვნის ივერთა, ამერ-იმერთა,
წიგნს „დღესასწაულ“ მბეჭდველი სრული,
მასთან იონა, ვინ არ იონა,
შრომის მოყვარე ცენზორობითა;
მიტროპოლიტმან გამზინჯ-გამკვრეტმან,
გედეონის ძემ ძველ გვარობითა.
ნიკიფოროითა—მკითხეს სწორითა,
იკულს მოდგინეს საკმარობითა,
კეთილ შობილმან პაიკაძემან,
მესტამბემ ყოვლით სახმარობითა.

ამ სტამბის გახსნით იწყება საფუძველი პეტერბურგში ქართული სტამბის გაძლიერებისა, თვით სამეცნიერო აკადემიის სტამბის ნიადაგის გამენტკიცებაც ამას მიეწერება, რომელ სამეცნიერო აკადემიის სტამბაშიაც ბროსემ და ჩუბინაშვილმა გამოსცეს 1840—1863 წლებამდე „ქართლის ცხოვრება“ ვახუშტის, „გეოგრაფია“ ქართულ-რუსულ-ფრანგულ-სლავარი, ქრისტომატიები, იოანე შავთელის „საპასექო ცხრილი“, „ვეფხისტყაოსანი“ „ქრესტომატია“ „სიბრძნე სიცა

რუე“, ქართული გრამატიკა, „ჩონგური“, ლექსთა კრება კლორთქიფანიძისაგან 1865 წ. და 1869 წ. „კაცია ადამიანი“ ილ. ჭაჭავაძისა და რამდენიმეც სხვა წიგნები. უნდა ვთქვათ რომ მოსკოვის ქართული ასოები და პეტერბურგისა ერთმანეთისაგან დიდათ განირჩევიან. პეტერბურგის უფრო მოსაწონია, მის ყალიბები XIX საუკუნეშია შედგენილი და მოსკოვისა კი ძველათ. დღევანდელ ჩვენ აკადემიურ ასოების ყალიბებს ნათესავობა 1712 წ. თფილისში გამოცემულ „ვეფხისტყაოსნის ასოების ყალიბებთან აქვს.

მოსკოვის კი მეტად განკერძოებულის თვისებისა არის, მათ რამდენიმე ქართველთ სასულიერო წოდების პირთა სახის ბეჭედი ატყვია. ეს უფრო რთული სამზერ-საკითხია, პეტერბურგის კი მეტათ მარტავი, კოხტა, ნამეტურ წვნიკი ასოებია. პეტერბურგის სტამბაში პაიჭაძეს შემდეგ მეტათ მცდელი ხელოსანი ყოფილა მესტამბე ტაბიძე, რუსეთში მყოფ ყველა ბატონიშვილების მომსწრე, რაც კი პეტერბურგს ან მოსკოვს XIX საუკუნეში ხუცური და მხედრული წიგნები დაიბეჭდა, სულ ამ ამომწყობლის ამოწყობილი ყოფილა. 1841 წ. გამოცემულს „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოზე მარი ბროსესაგან მიბეჭდილია შემდეგი ტაეპი, სადაც მოიხსენებენ სიმონ ტაბიძეს ასე:

„სვიმონ მესტამბე ტაბიძე, ბეჭდვაზე იყო მცდელია, დავბეჭდეთ წიგნი აწ ახლად, განახლდა ძველის-ძველია“. და სხვანი. ზემოხსნებულ სტამბებს გარდა რუსეთში, კრემენჩუგსაც გამოიცა ქართული წიგნები. 1790 წლიდამ ვიტყვიო ამაზეც მცირედ: მესტამბე პაიჭაძეზე ცნობები ერთობ ცოტა არს. მესტამბე პაიჭაძეზე ცნობები ერთობ ცოტა არს.

XVIII საუკ. ბოლოს, საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების ხანა უკვე ახლოვდებოდა. ამისთვის გამართული იყო მიწერ-მოწერა, ორივე მხარეში საჭირონი იყვნენ რუსულ-ქართულ ენების კარგად მცოდნე პირები, ერთი ასეთთაგანია გაიოს ნაცვლიშვილი, მოწაფე ანტონ კათალიკოზისა, რომელმაც სწავლა მოსკოვის აკადემიაში დაამთავრა

1768 წ. საქართველოში დაბრუნდა და 1702 წ. თელავის სემენარის რექტორათ იქმნა დანიშნული, ამ დროს იგი არქიმანდრიტათ იყო. მცირე ხნის შემდეგ რუსეთის მთავრობის დავალებით მან რექტორობას თავი გაანება და რუსეთში გადასახლდა, იქ ეს დიდის პატივით მიიღეს, დანიშნულ იყო უცხო ქვეყანათა კოლეგიის ნაწილში ქართული ენის მთარგმნელათ, შემდეგ გარემოებამ კრემენჩუგს გასტყორცნა. იქ ეს ამოთ არ დაშთა, იქაურს ერთს სტამბაში მოაპოვებინა ქართული ასოები და 1793 წ. გამოიცა 1) „ქართული გრამატიკა“, 2) 1798 წ. „საციკრო ლოცვანი“, 3) „მცნება ვასილის ბერძენთ მეფისა“ და რამდენიმეც სხვა წვრილი წიგნები. წვრილ წიგნებისამ ჩვეე დრომდის ვერ მოაღწიეს. მიზეზი წიგნებთა მცირე რიცხვის ბეჭდვა უნდა ჩაითვალოს.

საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ, გაიოს ნაცვლიშვილი ეპისკოპოზის ხარისხით მოზდოკის და ყიზლარის კათედრაზე გადმოიყვანეს. ესევე განაგებდა ოსეთის სამქადაგებლო კომისიის საქმესაც. აქ, ეპისკოპოზობის დროს, ყიზლარშიაც გაუხსნია ქართული სტამბა და ორი თუ სამი წიგნი დაუბეჭდაა, ამ წიგნების მოპოვება ერთობ იშვიათია. 3. უმიკაშვილის სიტყვით, სამეცნიერო აკადემიის წიგნთ-საცავში ინახება მხოლოდ ორი წიგნაკი. სხვაგან არსად არაფერი დაშთენილა. ამ სტამბის ისტორია ჩყენთვის უცნობათ არის დაშთნილი, თუმც გაიოსის ცხოვრების შესახებ ნიკოლოზ მთვარელიშვილისაგან საკმარისად საფუძვლიანი მონოგრაფია გვაქვს ქართულ მწერლობაში ეურ. „ივერია“ 1882 წ.

რუსეთის სტემბების შესახებ უნდა ვსთქვათ, რომ ზემოხსენებულს სტამბებს გარდა პეტერბურგს და მოსკოვს სხვადასხვა უცხო ტომთა სტამბებშიაც მოიპოვებოდა ქართული ასოები, სადაც ქართულს წიგნებს თუმც არა ხშირმდ, მაგრამ ხანდის-ხან მაინც ბეჭდავდნენ. ასეთი იყო გოდერძი ფირალოვის, მეფე გიორგის მდივნათ ყოფილის, ქართული გა-

მოცემანი და ზოგიც სხვა მწიგნობართ ქართველთა, მაგრამ ამ სტამბებთა ცნობებს ჩვენ არ ვეხებით, რადგანაც მათს არსებობას ჩვენის ისტორიის მასალებთან დიდი რამ კავშირი მაინცა და მაინც არა აქვს, ამიტომ ვათავებთ აქ საუბარს. თუმცა უნდა ითქვას, რომ სტამბის ისტორიის მასალები უყურადღებოა თვით ქართველ მესტამბებისაგანაც.

იმერეთის პირველი სტამბა.

ქართლში სტამბის გახსნის საქმეს ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ მთელ საქართველოს დედა ქალაქ ტფილისი იყო. მთელი ევროპის მოგზაურნი და მისიონერები უმეტესად ტფილისს ეტანებოდნენ. რადგანაც ეს ქალაქი შუა გულს იღო სპარს-ოსმალ და მასთან კასპის და შავ ზღვას შუა.

ამ გარემოებაში თფილისი ცნობილ იქმნა უმრავლესთა წინაშე, იმერეთი კი მიტოვებულ დაშთა, რადგანაც იგი განაპირას იღო, ბევრ რამ ისეთ პირობებთაგან, რაც ქართლს ეკრა გარს. ამიტომაც იმერეთში ქართული სტამბის ცნობები უფრო გვიან განეფინა, ქართლზედ ცოტა შემდეგ. შეიძლება ტფილისს შემდეგ, იმერეთშიც მალე გაეხსნათ სტამბა მაგრამ ამ გარემოებას წინ მოველინა ის უპირობა, რომ 1720 წლიდამ, ტფილისშიც ისე ავად მოეწყო ქართული სტამბის საქმე, რომ იგი უმეტეს არც კი არსებობდა. 1760 წლის შემდეგ თფილისის სტამბა განახლდა, წაგნების ბეჭდვაც დაიწყეს, ეს გარემოება არც იმერთათვის დარჩა ჩუმად და 1770 წელს, სოლომონ ბირველის დროს, დაიწყეს ცდა სტამბის გახსნაზედ. ამისთვის ცდა იყო ისე ფართო, რომ იმერთა მეფის რჩევით თფილისის გარდა რუსეთსა და რუმინეთშიც გაიგზავნენ კაცები სსასტამბო საქმეთა გასაცნობათ, სტამბის იარაღის შესაძენათ, იმერეთში სტამბის გახსნელად, უცხოობაში მგზავრობის ისტორიის ანუსხვას არ

გამყვევებით, გადავაალოთ ისევ ადგილობრივ, თფილისის სტამბის დაარსების ამბებს და მასაც თუ ამის მიბაძვით იმერეთშიც როგორ იქმნა ქართული სტამბა დაარსესული.

შეიძლება ამაზედ ადრეც იყოს იმერეთში სტამბის იარაღები გადატანილი, ხოლო ბექდვით კი წიგნების არაფერი სჩანს და 1770 წ. გელათის მწიგნობარ წინამძღვარს პატარა ლოცვის წიგნაკი დაუბეჭდია, სულ რვა ფურცელი, პატარა ზომის. მე მაქვს და ეს პატარა ლოცვის წიგნაკი. ამ წიგნს ზედა პირი, ანუ შტუც ტიტული არა აქუნდა. ბოლოში მიბეჭდილი არის ასე:

„დაიბეჭდა ესე დაუჯდომელი, სამეუფოსა ქალაქ ქუთაისს, დროსა სამეფოსა სოლომონ მეფისათა. წელსა განხორციელებით უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესი ჩლო, ს. ც.“ ამ პატარა წიგნის მეტი ქუთაის ნაბეჭდი ჩვენ სხვა არა გვინახავს რა.

იმერეთში 1770 წ. დაბეჭდილი. ის კი არის უწყებელი, რომ სოლომონ პირკელის და სოლომონ მეორის ხელშეწყობით ამ სტამბაში იბეჭდებოდნენ სხვა და სხვა პატარა ფურცლები სამეფოს საქმეთა საქიროების გამო. 1780 წ. კი ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვაც დაიწყეს, წიგნების ბეჭდვის ცნობები კი იმერეთში რომის სტამბის შექმნა გავრცელებული. რომიდანაც კათოლიკის მისიონერებს ქართული ახლად დაბეჭდილი წიგნების იმერეთში უფრო მრავლად შემოჰქონდათ. სამწერლოთ, მხოლოდ დანამდვილებით მაინც არა სჩანს იმის ცნობები თუ იმერეთის სტამბის იარაღი საიდან იქმნა მთლად შექმნილი, ის კი არის ცნობილი, რომ ერთი სტანოკი, ანუ დაზგა თფილისიდან გადაუტანიათ, დანარჩენი სტამბის მოსაწყობი იარაღის კი არაფერი ვიცით. მაინც რაც არის ამაზედ დაშთენილი, იმასაც აქ მოვიყვანთ.

თფილისში ქართული სტამბის გახსნის საქმე და წიგნების ბეჭდვის ცნობები მთელ საქართველოში და ნამეტურ იმერეთში ელვასავებ მოიფინა. იგი მრავალთვის გახდა სარ-

კედ და საყურადღებოთ, ნამეტურ ყურადღება მიაქციეს ბრძენ-იმერთა. დაბეჭდილი წიგნების რიცხვიც მთლად იმერთში უცბად იყლაპებოდა. რაც თფილისს 1709—1713 წლ. წიგნები გამოიცენ, იგი მარტოთ იმერეთის ერს არ ჰყოფნია. შიტომ მოხდა ხსენებულ წიგნების მეორე. მესამედ, მეოთხედ და მეხუთედ გამოცემაც-კი საქართველოს გარეშე მოსკოვს და პეტერბურგსაც. წიგნების დიდი მოთხოვნილება ისმოდა. წიგნები-კი მცირე იყო, ერის თხოვნას ვერ აკმაყოფილებდნენ მბეჭდავნი, ქალაქის სიძვირის გამო ყოველთვის ცოტას ბეჭდავდნენ. ასეთმა გარემოებამ იმერთ დიდებულთა და მცირებულთ შორის უადვილესათ გამოარკვია ჰაზრი და ნატვრა იმერეთში სტამბის დაარსების და წიგნების ბეჭდვის, ამისთვის იმერთა თფილისში გამართეს მიწერ-მოწერა. იგინი თფილისს სტამბის გამგეთ სთხოვდენ საქმის მოწყობაში მხოლოდ ხელის შეწყობას. თუ რამ სტამბის იარაღი გაქვსთ მეტი, შეგველიეთ და დაგვითმეთო.

მაგრამ ეს ვერ მოხერხდა, საბეჭდრი სტანოკი რუსეთიდან მოიტანეს, ხუცური და მხედრული ასოები-კი თფილისში ჩამოასხმევინეს. ბევრის შრომის შემდეგ, 1770 წლებში, აქ ქუთაისს გაიხსნა უკვე პირველი ქართული სტამბა. სტამბა მოაწყო თფილისიდან წასულმა რომანოზ ზუბაშვილმა, სტამბის კარგმა ხელოსანმა, ვალახიიდან მოსულ ოსტატებთაგან განსწავლულმა. ამ ხელოსანმა ამოწყობაც იცოდა და ბეჭდვაც. სტამბის მართვის საქმეში დიდის ენერგიით აღმოჩნდა გენათის არხიმანდრიტი ზაქარია. ხელოსნობაში, ზუბაშვილის მარჯვენა ხელი. ეს არქიმანდრიტი ყოფილა, ამასვე უსწორებია წიგნები დასაბეჭდათ, კორექტორიც ეს ყოფილა. მხნე ოსტატმა სტამბის გახსნის უმაღლ რამდენსამე იმერთ ახალგაზრდებს აწყობა და ბეჭდვა შეასწავლა. მალე ამოწყობა და ბეჭდვაც დაიწყეს, 1770 წელს უკვე გამოიცა პირველად იმერეთში ქართული წიგნი, შემდეგ პირველის სხვა-და-სხვა წიგნებიც აღიბეჭდენ, ყველა გამოცემის ზედა

პირზე დაბეჭდილია მოხსენება იმერთა მეფისა და კათოლიკოზისა ისევე, როგორც ეს თფილისში იქმნა შემოღებული თვით ვახტანგ მეექვსის დროდგან. ლოცვაში, ეკლესიაში მოსახსენებლათ, თავის ალაგას მოიხსენებიან მეფე, მათი უახლოესი ნათესავი და კათოლიკოზი. საეკლესიო წიგნების გარდა **XV** საუკ. დამღევამდე რამდენჯერმე ქართული ანბანის წიგნაკებიც დაუბეჭდავთ ლოცვებით.

იმერეთის სტამბის და წიგნების ბეჭდვის ცნობები შალე მოიფინა სამეგრელოს მთავრებს და ერს შორის, გურიაში, სვანეთში და სხვა ასეთ დემორებულ კუთხეებშიაც. მაგალითის მიზანძვას ყველანი აპირებდენ, ამაობაში მოავხლოვდა **XIX** საუკ. დასაწყისი და მას თან მოჰყვნა სხვა-და-სხვა შინაური და გარეული ცვლილებანი, რამაც ზემოხსენებულ მთავრებს ხელიდამ გამოაცალა მიმბაძაობის ჰაზროვნება. იმერეთში, ქართული სტამბა ადრიდანვე გაიხსნებოდა, რადგანაც ამის საჭიროებას იმერთა დიდებულნი, როგორც ზემოთ ვსთქვივთ, **XV** საუკ. დასაწყისიდანვე გრძნობდნენ, მაგრამ ეს მათ ვერ უხერხდებოდათ, რადგანაც იმერეთზედ სასტიკათ მძლავრობდნენ მტრები, ამ ხანებში უძლურის სპარსელებისაგან იმდენი ვაება ქართლს და კახეთს არ აღგა, რაც ძლიერის ოსმალეთისაგან იმერეთს. შედარებასაც ვერ ვავბედავთ, აღ--მამად ხანი რომ 1795 წ. იმერეთს დასცემოდა, მე დარწმუნებული ვარ, რომ მაშინ ეს უძლურნი ვერას გააწყობდნენ, იმერნი მთლად დაჟლეტდნენ მათ, მგონი ერთი სპარსიც ვერ წასულიყო აქედამ ცოცხალი, მაგრამ მათში ეს ასე არ მოუხდათ, მათ გაილაშქრეს უძლურს ქართლზედ, სადაც 80 წლის მოხუცი მეფე მეფობდა და მისი მძიმე და ბერულის მიმართულების ბევრის კამია გიორგი. თამამათ ვიტყვივთ, რომ იმერთ მძლავრის ოსმალის დაშოშმინების და მორჩილების მეოხებით იმოდონი საქმეები ჰქონდათ, რომ მათ სტამბის და მწიგნობრობის პატრონობისთვის სრულიად აღარათფერი დრო ჰქონდათ, რომ ეზრუნათ. როგორც კი მოიპოვეს მათ მარჯვე დრო, აკი მაშინათვე მოეწყვენ სტამბის საქმესაც.

პირველი ასოთ ამწყობნი და მბეჭდავნი

პაულინი, მსწავლული მისიონერ-მწიგნობარი, რომში, 1627 წ. სტამბის გახსნაში მიიღო მონაწილეობა, წივნიც შეადგინა, ამოაწყო და დაბეჭდა კიდევ.

მაჯი, აგრეთვე ამავ დროის მისიონერი, მოღვაწე, მწიგნობარი და წიგნების მბეჭდავი 1627 წ.

ნიკიფორე ირბახი, ქართველ—მეგრელი, ქართველ მეფეთა დესპანად ნამყოფი მრავლგზის ნეაპოლს, ყოფილა ისპანიას, რომს, საფრანგეთს, ინგლისს, ავსტრიას და სხვა, მკოდნე ევროპიულის ენების. 1620 წლებს, იგი რომში დაუკავშირდა კათოლიკობას და 1627 წ. მიიღო დიდი მონაწილეობა რომის ქართულ სტამბის დაარსებასა და წიგნების ბეჭდვაში. ამოწყობაც სკოდნია.

შემდეგ დროის ამწყობლებზე ჩვენ არა ვიცით რა.

მიხეილ სტეფანეს ძე მესტამბე, ანუ ამწყობი და მბეჭდავი 1708 წ. ვახტანგ მეფის სტამბის მეთაური. ამ მეთაურ მესტამბის სახელს თვით იმ დროის დაბეჭდილ წიგნებზედ მოთავსებული ლექსები ასე მოიხსენიებენ: „და ნალვაწი მისის მლოცველის, მესტამბე მიქაელისა“.

მიხეილ სტეფანეს ძე ტომით უნგრეთ-ვალახიელი ყოფილა. ეს ყოფილა ვახტანგ მეფის სტამბის ჩეითაურ-გამგე. ამას ჰყოლია მეორე პირიც თვისი თანამემამულე, ხოლო მისი სახელი არ სჩანს. ამას გარდა ქართველთ მუშები და მოწაფენი ჰყოლიათ, მუშები იქმნებოდნენ მურის წამსმელნი და სხვა ასეთ საქმის მკეთებელი და მოწაფენი იქმნებოდნენ ასოების ამომწყობად. სამწუხაროდ არც ამათი ცნობები სჩანს. მიხეილ სტეფანეს ძეს ცხოვრება საქართველოში 1730 წლის შემდეგ აღარ სჩანს. ვგონებთ, რომ იგინიც ვახტანგ მეფეს გადაჰყვნენ მოსკოვს და იქ მიიღეს მონაწილეობა 1730 წლებს მოსკოვის ქართული სტამბის განახლებასა და მოწყობაში.

1725 წ. შემდეგ, თფილისში ქართული სტამბის საქმე თითქოს შეჩერდა, თითქოს მოისპო. 1731 წ. მხოლოდ ერთი

პატარა წიგნი დაიბეჭდა. რომში კი 1733 წ. პატარამ ტულ უკანთ დავითამ დაბეჭდა ვრცელ წიგნი: „საქრისტიანო ოძღვრება“ ქართველ კათოლიკეთათვის. რაც შეეხება სტამბას მუშათა საქმესა, ეს კი ჩვენთვის მეტად უცნობია. 1730 — 1790 წლამდე გამოიცენ ორიოდ წიგნი სასულიერო შინაარსის, სადაც მოხსენებულ არს, რომ იგინი დაბეჭდილ იქმნენ თეიმურაზ მეორის დროს. ის კი ვიცით, რომ 1709 წ. გახსნილ სტამბაში, სხვათა შორის, სტამბის ხელობა უსწავლია.

იოსები მესხიევი, ეს მესხიევი თფილისელი ყოფილა, სხვა ცნობები არა სჩანს ამ სტამბის ხელოსანზედ.

ქრისტეფორე კეჟერაშვილი. მღვდლად, ამწყობი და მბეჭდავი ეს იყო გამგე მეფე ერეკლეს დროის სტამბის. მაშინდელი სტამბა არსებობდა მეტეხში. ამან დაბეჭდა მაშინ „დაუჯდომელი“ 700 ც., „კიტაის სიბრძნე“ 700 ., ლოცვანი 1000 ც., სახარება 1000 ც., „მარხვანი“ 1000 ც. ეს რიცხვი წიგნების იმ დროის კვალად ერთობა კაი რიცხვია. დავით კეჟერაშვილი. მესტამბე ამწყობი და მბეჭდავი ნათესავი ქრისტეფორესი, იქმნება ან ძმა, მცოდნე მესტამბე. მერე მღვდლად კურთხეული.

რომანოზ ზუბაშვილი, ზოგნი ზუალაშვილად ხმარობენ ამ გვარს. მცოდნე სასტამბო საქმეების, ესე იგი ამწყობი და დამბეჭდავიც. არის თანამედროვე მეფე ერეკლესი და ქრისტეფორე და დავით კეჟერაშვილებისა. უმთავრესად გამგე ამ სტამბის ეს ყოფილა და კეჟერაშვილებზედ უფროსობაც უნდა ჰკავებოდა სტამბაში.

მღვდელ-მონოზონი ნიკოლოზ ორბელიანი. ქვრიობაში ბერად შესული, მერე თფილელ მიტროპოლიტი. მცოდნე სტამბის მართვა-გამგეობის და ხელოსნობის 1708 წლიდამ. ეს მღვდელ მონოზონი ვახტანგ მეფის დედის ძმად იწული ყოფილა.

მიქელ მესტამბე. ამწყობი და მბეჭდავი, ვახტანგ მეფის კარის ეკლესიის მღვდლის შვილლი. მიხეილი სხვა იყო.

ქრისტეფორე გურამიშვილი, ხუცეს მონაზონი, ამწყობი და მბეჭდავი მოსკოვის ქართულ სტამბაში 1750 წლებამდის.

ფილიპე მღვდელი, იმერელი, რუსეთში ყოფილი, მოსკოვის, 1750 წ. დაქვრივდა, მერე თფილისში დაბრუნდა შემდეგ ბერად შესდგა და ბოლოს ეპისკოპოზათაჲ იქმნა აყვანილი ხოფის მონასტერში. ხოფის აოხრების შემდეგ ისევ რუსეთში გალასახლდა და იქ გარდაიცვალა 1780 წლებში. იყო ამწყობი და მბეჭდავიც.

იოსებ სამებელი, მკოდნე აწყობის ხუცურის და მხედრულის მოსკოვის სტამბაში. ამან დააარსა მოსკოვს მეორე ქართული.

რთულის სტამბა, მერე ეს სტამბა ბაქარის სტამბას შეუერთა 1737 წელს.

დავით მღვდელი. მესტამბე, ამწყობი ხუცურ-მხედრულის. სცხოვრებდა მოსკოვს, იყო თანამედროვე ვახტანგ მეფის, გარდაიცვალა მოსკოვს 1760 წელს.

მელქისედეკ აბელიშვილ კავკასიძე, ამწყობის და მბეჭდავი 1740 წ. მოსკოვის სტამბის. ეს პირი იყო ვახტანგ მეფის სტამბის მდივნათაჲ თფილისში, სჩანს, რომ 1709 წ. თფილისის სტამბის ამწყობნი და მბეჭდავი ვალახიელ მიხეილს გარდა ყოფილან ქრისტეფორე გურამაშვილი, დავით მღვდელი, ფილიპე მღვდელ მონაზონი, მელხისედეკ კავკასიძე, მიქელ მესტამბე და რამდენიმეც სხვანი, რომელთაც 1709 წ. 1770 წლამდის მოუღწევიათ. **გიორგი დაბაშვილი.** ამწყობი და მბეჭდავი მოსკოვის სტამბის 1740 წლიდამ.

ათანასე ამილახვარი, ტფილელ მიტროპოლოტი, მკოდნე აწყობის კარგათ. 1759 წ. რუსეთში წავიდა. ეს იყო მომხრე ვახტანგის ოჯახის და წინაღმდეგი ერეკლესი. 1765 წ. ვლადიმერიდამ ამან გადმოიტანა მოსკოვში ქართული სტამბა,

მოსკოვის სტამბას შეუერთა და წიგნების ბეჭდვაც დაიწყო. მესტამბე — ამწყობ-მბეჭდავი პაიჭაძე. 1786 წლიდან, პეტერბურგის ქართულ სტამბის მოწყობ-მეთაური. პაიჭაძემ XIX საუკუნესაც კარგა ხანს მოესწრა.

სვიმონ ტაბიძე. მესტამბე, ამწყობი. პაიჭაძეს შემდეგ ესა სჩანს XIX საუკ. პეტერბურგს და მოსკოვს. რუსეთში გადასახლებულ ქართველ ბატონიშვილებთან დასაბეჭდ წიგნებს სულ ეს აწყობდა, ასევე ბროსესი და ჩუბინაშვილის წიგნებს. ბროსეს სწერს 1740 წ. გამოცემულ „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოს: „დაგბეჭდეთ წიგნი აწ ახლად განახლდა ძველის ძველად“. **ზაპარია არქიმანდრიტი** გაენათისა. იმერეთის სტამბის გახსნის დღესვე ამწყობი და სტამბის საქმეთა მცნობი.

რომანოზ რაზმაძე, იმერეთის სტამბის ამწყობი და მბეჭდავი 1786 წლებში. იმერეთში ასოთ ამოწყობა და ბეჭდვა ბევრს უსწავლია. იქ ასეთი ხელოსანთ რიცხვი დიდი ყოფილა. ხოლო ჩვენ მათი სახელები არ ვიცით.

თფილისის ძველი სტამბა გაიხსნა 1707 წ. წიგნები გამოიცნ 1708 წლიდან. მერე ეს სტამბა 1835 წ. დაიკეტა 1740 წ. განახლდა 1770 წ. დაძველდა. 1782 წ. კვალად მეორედ განახლდა. ერთის ცნობით სჩანს, რომ ეს განახლება 1780 წ. მეფე ერეკლეს 30 ათი ათასი დასჯდომია. ამ განახლებულ სტამბაში სხვათა შორის მესტამბე გამგეთ ყოფილან მესტამბეთ შემდეგნი პირნი:

პოლოს ოჰანეზოვი. სტამბოლიდამ მოსული მესტამბე, ამომწყობი და მბეჭდავი. ეს პირი სტამბოლიდამ მეფის თხოვნით მოვიდა თფილისში 1780 წ.

ტერ დავით ოჰანეზოვი. პოლოსას ძმა, ან სახლი კაცი უნდა იყოს, ესეც სტამბოლიდამ მოვიდა თფილისში 1780წ. ეს ორი პირი მეფისთვის სტამბოლიდამ, ბერძენთ მეღეუეოსმა და მეფეს ეახლნენ. მალე ქართული ენაც შეისწავლეს 1781 წლისთვის ძველი სტამბაც განახლეს, ეს იყო იმ დროს მეორე სტამბა თფილისში. სადაც ეს სტამბოლელი სომხები

შრომობდნენ. იქ ამით ქართული ენით მალე წერაც დაიწყეს და 1782 წ. გამოსცეს ამ განახლებულ სტამბის ისტორია სადაც აქებენ დიდათ მეფე ერეკლეს, ეს წიგნი გაზეთის მსგავსად არის. დაბეჭდილი ამაზედ აქ ვიტყვით შემდეგს:

პირველ ქართულ საგაზეთო ფურცლების გამოცემა იწყება 1783 წლიდამ იწყება. ძველ კაცთაგან გამიგონია, რომ ამ განცხადების მსგავს გამოცემას „ლეპორტი“ ერქვაო. ზოგნი ბრძანება „ერქვაო. თიატრის ბილეთების ბეჭვდა ამ დროდან იწყება. პირველად რუსული გაზეთი გამოიცა რუსეთში 1703 წ. პეტრე დიდის დროს. პირველი სომხური გაზეთი გამოიცა ინდოეთს, მადრასეს და კალკუტას 1799 წ. სახელწოდებით „აზდარარი“ იქაურის მღვდლის ტრე შმოვანის მიერ.

პირველი ქართული გაზეთი გამოიცა თფილისში 1818 წ. მარტიდამ. ვინ იყო რედაქტორი ამისი? ჩვენ არ ვიცით. პირველი ქართული წარმოდგენა, ანუ თეატრი თფილისში გამართეს 1780 წ. თეატრი გამართა გაბრიელ მაიორმა, რუსეთში ნამყოფ-ნამსახურმა და საქართველოში დაბრუნებულმა. მაშინდელ თეატრის ბილეთმა ჩვენამდისაც მოაღწიო ბილეთი დაბეჭდილია სტამბაში და ზედ აწერიბ ასე: „შაური ორი, გაბრიელ მაიორი“. ლექსად არის, ე. ი. ბილეთი ორი შაური.

მეფე ვახტანგ მეექვსე.

ვახტანგ მეფე დაიბადა 1675 წ. მამა ამისი იყო ლევან მეფე, ნიჭიერი კაცი, ბრძენი, თავის დროის კვალად განათლებული. მცოდნე სპარსულის ენის, მწერლობის და მეცნიერების. იცოდა არაბულიც კარგად და არაბთ ფილოსოფიად და მსწავლულთ მეცნიერებანიც, ნამეტურ ვარსკვლავთ-მრიცხველობა. ამ მეფეს ირანის ყეინმა ყურადღება მიაქცია და თავის ქვეყანაში მიიწვია, იქ მსაჯულობა მისცა, მთელს ირანს იგი განაგებდა, იწოდებოდა:— „ლეონ ირანთა მსაჯული“ პირველი ცოლის სიკვდილის შემდეგ, მეორე ცოლად მეფე

ლეონმა ავალიშვილის ქალი შეირთა. ამისაგან დაიბადა ვახტანგი, 11 წლის ვახტანგი მამამ სპარსეთში წაიყვანა, იქ სპარსთა, სასწავლებელში მისცა, სადაც სწავლობდა სპარსულ, არაბულს და სხვა ენებს, მასთან მათ მსწავლოლთა წიგნებს და მეცნიერებასაც.

ლეონს დაახლოვებული კავშირი აქედან სპარსეთში მყოფ კათოლიკის მისიის ბერებთან, მაგალითებრ დომინიკიანელებთან, ფრანცისკიანელებთან და კარმილიტიანელებთან. ლეონი აშკარად მაჰმადის სჯულს აღიარებდა, საიდუმლოთ კი კათოლიკე იყო. კათოლიკობაში აღესრულა, პატარა ვახტანგს ლათინურს და ფრანგულ ენას ხსენებული ბერები ასწავლიდნენ, მათ დიდი გავლენა აქვდათ ვახტანგზედ. დროს მიღწეულმა ვახტანგმაც აღიარა კათოლიკობა და ზერე საქართველოშიაც დაბრუნდა და გამეფდა ქართლის ტახტზედ.

ვახტანგი იყო ნიჭიერი კაცი, ქართული მწიგნობერი, ასევე ამის შვილი ვახუშტი და ბაქარიც მწიგნობრები იყვნენ. ვახტანგმა სპარსულის ენიდამ სხვათა დახმარებით სთარგმნა „ქილილა და მანა“ ეს წიგნი დღეს დაბეჭდილია. სთარგმნა კიდევ „აიათი, ანუ „კოსმოგრაფია“, ეს წიგნი თვითი მანვე დაიბეჭდა თფილისში 1721 წ. შეადგინა „დასტურლამა“ სამეფო წეს-რიგის წიგნი, დღეს დაბეჭდილი უკვე. შეკრიბა ქართველების ყველა ძველი კანონები და მით დასწერა „სამართლის წიგნი“, დღეს წოდებული: ვახტანგ მეფის კანონებად. მთლად ნათარგმნია რუსულად და დაბეჭდილი ცალკე წიგნად 1882 წ. დიმიტრი ბაქრაძისაგან. შეკრიბა, ერთად მოათავსა და აღადგინა „ქართლის ცხოვრება“ და სხვაც მრავალი წიგნები სთარგმნა და დასწერა ქართულს ენაზედ.

მიწერ-მოწერა აქვდა საფრანგეთის, იტალიის და ევროპის სხვათა მეფეებთან, მათ სთხოვდა საქართველოს დახმარებას, საფრანგეთში 1713 წ. საბა ორბელიანი გაგზავნა და პაპს და ლუდოვიკ 14-მეტეს დახმარებას ევედრებოდა და მასთანვე ჰპირდებოდა კათოლიკის სარწმუნოების ვრცელებას და მთელ-

აქართველოს დაკავშირებას რომთან. ამის პირობების შესახებ იხილეთ ჩვენი წიგნი:— „საქართველოს შესახებ ევროპიელთა მოგზაურთა ცნობები“, მეტად თვალთ საჩინო შრომას შეადგენს ვახტანგ მეფის მიერ თფილისში სტამბის დაარსება. ვახტანგზედ წინედ სტამბის საქმის გახსნას გულმხურვალედ მისდევდა არჩილ მეფე, რუსეთში, XVII საუკ. ბოლოს, ამ მეფემ 1697 წ. მოსკოვში ხუცური და მხედრული ასოების ყალიბ ბიც ჩამოასხმევინა. XVII საუკ. ბოლოს, ვალახიაში სცხოვრებდა ერთი ქართველი ეპისკოპოსი; ამ ეპისკოპოსმა იქ გაიცნო სასტამბო საქმეები, მერე იქ ქართული ასოებიც ჩამოასხმევინა, ნიმუშად პატარა ფურცელიც დაიბეჭდა და საქართველოში გამოგზავნა, ეს ნაბეჭდი ყველას მოეწონად, მერე იქილამ ოსტატები და სტამბის იარაღიც დაიბარეს და 1908 წლისთვის თფილისში სტამბაც გახსნეს და წიგნებისბეჭდვაც დაიწყეს.

ვახტანგ მეფეს ბევრნაირი შრომა აქვს დადებული ამ სტამბის გახსნაზედ, სხვა და სხვა მიზეზებისა გამო 1724 წელეგს, იგი თავის შვილებით რუსეთში გადასახლდა, პეტრე დიდმა იგი დიდის პატივით მიიღო, დანიშნეს სპარსეთის ქალაქების ასაღებად კასპის ზღვის ნაპირზედ, ამიტომ ვახტანგს ხშირად უხდებოდა აქეთ-იქით მგზავრობა. 1737 წ. იგი ასტარხანში გარდაიცვალა. უნდა ვსთქვათ რომ უკანასკნელი დროებში, ვახტანგ მეფე ვერ მოიქცა კარგად, რადგან თავის დიდებულებით რუსეთში გადასახლდა, იქ შეაფარა თავი და მთელი ქართლი-კახეთი კიმტერს მისცა პირში, რაც მის ცხხოვრებას ერთობ ამდაბლებს ამის შესახებ ამის ცხოვრებაში ჩვენ ვრცლად გვაქს საუბარი, ამიტომ აქ ეს ვიკჷმაროდ.

არჩილ მეფე. ისტორიით ვიცით, რომ არჩილ მეორე XΔΠ საუკ. ბოლოს რუსეთში გადასახლდა დროებით. სტამბის საქმისთვის მოსკოვში პირველად ამას უმეცადინია, ასე რომ 1695 წ. მოსკოვში ქართული ასოების ყალიბებიც გაუკეთებინებია. რომ ვახტანგ მეექვსეს თავის სტამბის გახ-

სნისთვის, მოსკოვიდამ სასტამბო ცნობები არჩილის წყალობით წინაღვე ჰქონია გაგონილი და გაცნობილი. არჩილ მეფისაგან გაკეთებულის ასოებით ქართული სანიმუშო ფურცელი პირველად მოსკოვში 1703 წ. დაბეჭდილა. ყველაზედ დიდი მნიშვნელობა რომში დიარსებულ ქართულ სტამბას დი წიგნების ბეჭდვას ჰქონდა, სადაც ქართული სტამბა თფილისის სტამბაზედ 82 წლის წინედ დაარსეს, ასე რომ სასტამბო ასპარეზზედ რამდენათაც ვახტანგ მეფეა ამდგარი, ამაზედ არა ნაკლებ არჩილი გახლავსთ, ლევანი და სხვანიც.

ქართული სტამბა.

პირველი ქართული სტამბა გაიხსნა 1626 წ. ქ. რომში, პაპი ურბან მერვეს დროს, მისივე კარდინალთა დახმარებით,

პირველად ქართული წიგნი დაიბეჭდა 1627 წ. იმავე ქ. რომს.

პირველი ქართული სტამბა თფლისში დაარსდა 1707 წ.

პირველად ქართული წიგნი ამ სტამბაში დაიბეჭდა 1708 წ.

იმერეთში გაიხსნა სტამბა 1770 წ. იგი ხან საჩხერს არსებობდა, ხან წევას და ხან ქუთაისს.

მოსკოვს გაიხსნა სტამბა ახალის ცნობებით 1733 წ. და არა 1744 წ. ეს როგორც აქამდე იყო მიღებული. 1744 წ. ძველი სტამბა განაახლეს თურმე.

პეტროგრადს გრიგოლ ხარქაშნელმა გახსნა 1786 წ. მაზედ იხილეთ სხვაგან.

ვლადიმერს გაიხსნა 1757 წ. ანტონ კათალიკოზის მეთაურობით.

კრემენჩუგს გაიხსნა 1791 წ. გაიოს ნაცვლიშვილისაგან იქ დაიბეჭდა ქართული გრამატიკა.

მოზდოკს გაიხსნა 1768 წ. აქ ქართული წიგნებიც დაიბეჭდა და ოსთათვის ლოცვის წიგნი ქართულის ასოებით, დღეს ეს წიგნები იშვიათია ერთობ. დამბეჭდი იყო გაიოს ნაცვლისშვილი.

ვენეციას გაიხსნა 1850 წ. მეთაურები იყვნენ ქართველ კათოლიკეთა მოძღვარნი. წიგნებიც ბეჭდეს.

მონთობანს (ფრანცია) გაიხსნა 1876 წ. ქართველთ კათოლიკეთ მოძღვართაგან, აქაც იბეჭდებოდა წიგნები.

კონსტანტინოპოლს გაიხსნა 1874 წ. პეტრე ხარისჭირიშვილის შრომით და ცდით, აქ დღემდეც არსებობს სტამბა და იბეჭდება წიგნები.

კავკავს გაიხსნა 1902 წ. აქ ერთი წიგნიც დაიბეჭდა.

ყვირილას გაიხსნა 1885 წ. მლ. დავ. ლამბაშიძისაგან.

თელავს გაიხსნა 1890 წ. ექ. ხელაძისაგან.

სიღნაღს გაიხსნა 1892 წ. ამავე პირისაგან, ორივე სტამბაში ქართული წიგნებიც გამოიცნენ სხვა და სხვა დროს.

ოზურგეთში გაიხსნა 1886 წელს, კოწია თავართქილაძისაგან. აქ იბეჭდებოდნენ ქართული წიგნები.

ბათუმს პირველი რუსულ-ქართული სტამბა გაიხსნა 1880 წ. ალ. მახარაძისაგან. ამ სტამბის გახსნის დროს, ბათუმში რუსთვან ახალი აღებული იყო და ამიტომ ბათუმში სტამბის გახსნა იმ დროს სამაგ.ლითო იყო ალ. მახარაძისგან.

სენაკში გაიხსნა პირველად 1891 წ. კ. თავართქილაძისაგან, სადაც დიდად იმუშავა ქართული წიგნების ბეჭდვაზედ სიო ჩითანის ძე თავართქილაძემ, რომელიც იმავე შრომით დაუძღურდა და გარდაიცვალა სენაკში, სამაგალითო იყო ეს სტამბა, ამ პირს დიდი ამაგი აქვს დადებული მეგრულეებში ქართული წიგნების ბეჭდვის ვრცელების საქმეზედ.

ხონს გაიხსნა პირველი სტამბა 1890 წ. არსებობს იგი პატარად, თუმცა ხონის მცხოვრებთა რიცხვი კი აუცილებლივ იზიარებს სტამბის გაფართოვებას.

ზუგდიდს გაიხსნა 1893 წ. ლავრენტი ტულუშისაგან. ცოტა ხანს იარსება.

ხაშურს გახსნა სტამბა იოსებ ყაჭვიშილიმა 1913 წ. იმავე წელს იქ გამოსცეს ქართული წიგნები.

ახალციხეს გახსნეს 1910 წ. სომეხთ ორი სტამბა. მოათავსეს ქართული ასოები 1911 წ. ახალციხეშიც გამოსცეს ქართული წიგნებიც.

სამტრედიისაში დაარსებულ იქმნა ქართული სტამბა 1913 წ. იმავე წელს აქ გამოსცეს ქართული წიგნები. წიგნი დაკავებულ იქმნა.

ბაქოში გახსნეს ქართული სტამბა 1907 წ. და იმავე დროს იქ დაბეჭდეს ქართული წიგნები.

ქართული დაბეჭდილი წიგნები.

რომის ქართული სტამბა 1627 წელში,

1627 წ. პაპი ურბან მერვეს დროს, იმავე პაპის ხარჯით, რომში, კონგრეგაციის თავთსნობით და კარდნალთა ზედამხედველობით, გაკეთებულ იქმნა ქართული ასოების ყალიბები, რომელ შრომის და სტამბის ასპარეზზედაც დიდი ამაგი მიუძღვის არქიმანდრიტს ნიკოლოზ ირბახს, იგივე ჩოლოყაშვილი.

1627 წ. იმავე ურბან პაპის ბრძანებით გამოცემულ იქმნა ქართულ იტალიურ ლათინურ ენის მოკლე ლექსიკონი.

1627 წ. გამოცემულ იქმნა იქვე ქ. რომს, იმავე პაპის საფასით პირველად ქართული ანბანის წიგნი, სახელდობრ: — „ალფაბეტი იბერიკო“ ანუ ქართულ იტალიურ ანბანის წიგნი. ემ წიგნი დაბეჭდეს რამდენიმე ათასი ცალი და ყველა ეს საქარჟველოში გამოგზავნეს და ქართველ ერს მუქთად დაურიგეს.

აქამდის ქართველთ დაბეჭდილი ანბანის წიგნი არ ენახად. ეს პირველი მაგალითი იყო და პირველი წიგნი, რომ ქართველებმა საქართველოში დაბეჭდილი ანბანის წიგნი თვალთ ნახეს.

1528 წ. გამოსცეს იმავ რომის სტამბაში ქართულ-იტალიურ პატარა გრამატიკა.

1629 წ. ქართულ-იტალიურ, სპარსულ და ქალდეურ ენების პატარა ანბანის წიგნი მოკლედ გრამატიკულის ფორმების ახსნით, ვგონებთ შედგენილი ნიკიფორე ირბახისაგან.

1633 წ. საქართველოს რომის ქართველ კათოლიკეთათვის „მოკლე საქრისტიანო მოძღვრება“. აქვე დაბეჭდეს რამდენიმე ათასი ცალი და საქართველოს კათოლიკეებს უფულოდ დაურიგეს.

1645 წ. გამოსცეს სომხის ქართველ კათოლიკეთათვის პატარა ლოცვის წიგნი. პ. შ. თ.

1751 წ. ვრცელი ტომი ქართულ-იტალიურ სპარსულ-ქალდეურ ენების სასწავლებელი ანბანის წიგნი. ვრცელის გრამატიკულის ახსნით და ნელსაკეთების კილოს მეთოდით, ვრცელი ტომია და მეტად ოსტატურადაც ნაბეჭდი.

1671 წ. გამოსცეს მისონერთათვის ქართული ენის პრაქტიკული ენის სასწავლებელი წიგნი,

1691 წ. გამოსცეს ქართულ-იტალიურ ანბანის წიგნი, კათოლიკის საეკლესიოს ლოცვებით.

მერე, ანუ შემდეგ წლებს, ამ სტამბაში დაბეჭდილი ქართულის წიგნების აღარა ყოფილა რა, თვითქოს სტამბა დაიხურა, თვითქოს იგი აღარ არსებობდა, ამ სტამბის არსებობა სჩნდება კვალად განახლებით 1733 წ. ამ დრომდის კი 1691 წ. დაყობილი ჩვენ ვერაფერს ვხედავთ. ამამედ მიხათამარაშვილს შევევკითხე, იქნება რომის არქივებში რამე ნაბეჭდი წიგნები იქნეს 1691 წლის შემდეგაც მეთქი, მაგრამ იქ არაფერი აღმოჩნდა უარი მომწერა. ასე 1654 წ. შემ-

დევ, რომის ქართული სტამბა დაარსებულაო. განუახლებიათ 1733 წ. ამ განახლების საქმე აი როგორ ყოფილა.

XVII საკუ. რომის ტახტმა საქართველოს ერის საქმეებს დიდი ყურადღება მიაქცია. ნამეტურ XVIII საუკუნის დამდეგიდამ საქართველოდამ ხშირად იბარებდენ სწავლის მისაღებათ ახალგაზრდა ქართველ კათოლიკეთა შვილებს და თვით ქართველთაც. ასეთ ყმაწვილების გაგზავნას ყოველთვის კათოლიკეთა მისიონერები კისრულობდენ. მისიონერები ამისთვის თიდად სცდილობდენ და ყმაწვილებს და მათს მშობლებს ახალისებდენ, რომ შვილები გაეგზავნათ ევროპაში სწავლის მისაღებათ. ამ მისიონერების ცდით XVIII საუკ. დამდეგიდამ ქართველთ შვილებმა მრავლად იწყეს რომის სასწავლებლებში წასვლა და სწავლის მიღება, სასულიერო სწავლის გარდა ზოგი ამათგანი საერო სწავლასაც იძენდა, აგალითებრ კომერციულს, მუსიკის, პედაგოგიურს და სხვ., როგორც ეს იქმნა ნეაპოლში მისულა ქართველ მოწაფეთაგან, რის მსგავსი ცნობები მრავლად მოჰყავს პატრს მიხ. თამარაშვილსაც. 1725 წ. ქ. გორიდან რომში სასწავლებლად წავიდა ახალგაზრდა ქართველ კათოლიკე დავით ტულუკოშვილი. რომში მისულა პაპის ხარჯით მიღებულ იქმნა მოწაფედ, მერე კონგრეგაციის კოლეგიაში იქმნა მიღებული, აქ დაამთავრა სწავლა, სწავლის დროს მან დასწერა თავის ღირსების დასაცველად დისერტაცია ფილოსოფიისა, სწავლა დაამთავრა 1732 წ.

ამავე დროს დავით ტულუკაშვილი კურთხეულ იქმნა პატრად, მან დაიწყო მეცადინეობა რომში ქართული სტამბის განახლების და ქართული წიგნების ბეჭდვისათვის. სტამბის მოწყობის საქმესაც მოესწრა იგი 1733 წლის დამდეგს, ქართული სტამბის საქმე უკვე მოეწყო რომში. სამწუხაროდ, პატრი დავითა თავის წადილის შესრულებას ვერ მოესწრა, მეექვსე თვეს გარდაიცვალა და ყოველივე მის წიგნების და სტამბის დარჩა იქ უპატრონოდ. როგორც სჩანს, ამ

დროს, პატრს დავით ტულუკაშვილს გარდა იქ სხვა ქართველიც უოფილა, რადგანაც სტამბის საქმე არ შეფერხდა და 1733 წ. რომში, ქართულს ენაზედ გამოიცა პატრის დავითისაგან ნათარგმნი „საქრისტიანო მოძღვრება“ რომელ წიგნიც კარგი სივრცის გახლავსთ. მეთვრამეტე საუკ. ეს პირველი წიგნი გახლავსთ რომში ქართულს ენაზედ დაბეჭდილი. პატრს დავითას სხვა თარგმნებიც ჰქონია ქართულად ნაწარი, სხვათა შორის ამის ნათარგმნი თომა კემფლის წიგნი: „მიბაძვა ქრისტესის“ ხელთნაწერი ინახება წ. კ. გამ. საზ. ხამკითხველოში.

1733 წ. რომში გამოიცა „საქრისტიანო მოძღვრება“ თარგმანი პატრის დავითა ტულუკაშვილის მიერ.

ამის შემდეგ რომის სტამბაში დაბეჭდილის წიგნების არაფერზე ვიცით, მხოლოდ 1799 წ. ახალციხელმა მღვდელმა გრიგოლ ბაღინოვმა მეორედ გამოსცა ესევე „საქრისტიანო მოძღვრება“ და ამ რიგათ რომის ქართული სტამბა თავის ასოებით მეცხრამეტე საუკუნესაც შეესწრა. შემდეგ დროს კი. რომ ქართული სტამბა სრულიად მოისპო 1800 წლიდან იქით 1850 წლამდის აღარა დაბეჭდილა რა.

ასე დბსრულდა რომის სტამბის არსებობის საქმე 1626 წლიდან 1800 წლის შემდეგ.

ქ ა რ თ უ ლ ი წ ი გ ნ ე ბ ი

თბილისში დაბეჭდილი წიგნები

1708 წ.

იბაკონი, ლოცვები, დაიბეჭდა	1000 ც.
ანბანი და უფალო ღმერთო	2000 ც.
დაუჯდომელი, მცირე	1000 ც.
ლოცვანი სრული	1000 ც.

1709 წ.

ზატიკი ხუცური	700	ც.
დაუჯდომელი ღვთის მშობლისა მხედრული	1000	ც.
დავითნი	1000	ც.
პარაკლიტონი	700	ც.
სახარება სურათებით მოციქულების მხედვრული	1000	ც.

1710 წ.

თვენი, ხუცური	700	ც.
დაუჯდომელი და პარაკლისი მეორედ	1000	ც.
ანბანი და უფალო სრული მხედვრული	2000	ც.
კონდაკი მეორედ მხედვრული	1000	ც.
სახარება მეორედ	1000	ც.
ჟამნი ხუცური	700	ც.

1711 წ.

საქმე მოციქულთა მხედვრული	1000	ც.
საქმე მოციქულთა ხუცური	700	ც.
სახარება ხუცური	600	ც.
პარაკლიტონი ხუცური	700	ც.
სადღესასწაულო ხუცური	600	ც.
სამღვდელმთავრო კონდაკი ხუც.	700	ც.

1712 წ.

საქრისტიანო კატეხიზმო მხედრული	1000	ც.
ჟამნი ხუცური	700	ც.
სამღრთო და სამღვდლო სახარება	1000	ც.
ანბანი და ლოცვები	4000	ც.
დაუჯდომელთა მხედრული	2000	ც.

„ვეფხისტყაოსანი“ ვრცელი ტომი, ახსნით
და განმარტებით, მხედვრული. . . . . 1000 ც.
იბაკონი . . . . . 1000 ც.

1713 წ.

კურთხევანი ხუცური . . . . . 700 ც.
ზატიკი მეორედ ხუცური . . . . . 700 ც.
ანბანი და ლოცვის წიგნი . . . . . 1000 ც.
რამდენიმე მუხლი ვახ. მეფის კანონებისა . . . . . 200 ც.

თვენი მეორედ ხუცური. . . . . 600 ც.
ლოცვანი ვრცელი მხედვრული . . . . . 1000 ც.
ანბანი ლოცვებით პატარა . . . . . 2000 ც.

ამ წლის შემდეგ, 1717 წ. დაბეჭდილს ველარას ვხედ-
დავთ, მხოლოდ სჩანს შემდეგი:

1717 წ.

ჟამნი, მესამედ დაბეჭდილი . . . . . 600 ც.
კურთხევანი ეკლესიისა . . . . . 600 ც.
სამოციქულო საეკლესიო . . . . . 1000 ც.
სახარება ხუცური . . . . . 700 ც.
ქართული ანბანის წიგნი ლოცვებით . . . . . 1000 ც.

1721 წ.

„აიათი“ ანუ ცის მქნილება. ე. ი. კოსმოგრა-
ფია, ფიგურებით, თარგმნილი სპარსული-
დამ ვახ. მეფისა . . . . . 700 ც.
ანბანი და ლოცვის წიგნი . . . . . 1000 ც.

1723 წ.

სტამბა თითქმის იხურება. ვახ. მეფეც 1724 წ. რუსეთ-
ში სახლდება.

1760 წ.

თფილისში დაიბეჭდა და ცალკე წიგნად გამოიცა ერეკლეს მეფის დაგვირგვინების ამბავნი და შესხმანი დაგვირგვინების დღეს თქმულნი ზოგი ლექსად ზოგი პროზათ. წიგნი მოწმობს, რომ ასე ცხადათ ქართველთ მეფენი 300 წლის გამძაველობაში აღარავინ დაგვირგვინებულაო, ეს პირველი მაგალითიაო. წიგნი დაბეჭდილია მეფის მოძღვრისიგან.

1781 წ.

თფილისში მეფე ერეკლეს ფულით განაახლეს ქართული სტამბა. ამავე დროს, ამ სტამბაში მესტამბე სტანბოლოელ სომეხ ორმა ძმმა ტერ-ოჰანეზოვებმა დაბეჭდეს მეფე ერეკლეს ქება პროზად და ლექსად, ამავე წელს გაზეთის მსგავსად გამოვიდა მეფე ერეკლეს ბრძანება და განეთინა ქაჯაქ თფილისში და მასთან მთელ საქართველოში. გაზეთისა და განცხადების მსგავსად. ლურჯ ქალაღზედ დაბეჭდილი.

1782 წ.

თფილისში დაიბეჭდა ერთი ფურცელი გაზეთის მსგავსად, სადაც მოთხრობილია რომ მეფე ერეკლეს თხოვნით, რუსეთის ხელმწიფე იმპერატრიცა ეკატერინემ ინება და საქართველო თვის მფარველობის ქვეშ მიიღოვო, ეს იქმნება იმ კვალად, როგორც დღემდე ქართველნი ხან ოსმალოს და ხან სპარსელთა მფარველობის ქვეშ ვიყავითო.

1794 წ.

თფილისში დაიბეჭდა ქართული სათეატრო ბილეთებიც კი, ბილეთებზედ სწერია:— „შაური ორი, გაბრიელ მაიორი“ ე. ი. ბილეთი ორი შაურიო. თეატრის გამკეთებელი რუსეთში ნამსახური და საქართველოში დაბრუნებული გაბ-

რიელ მაიორი ყოფილა, თფილისელი სომეხი, რომელიც 1795 წ. მოკლულ იქმნა ომში, ეს დაუკლავთ ზედ ზარბაზან-ზედ აბანოების თავზედ.

1795 წ.

ამ წლის ბოლოს, სექტ. შემდეგ, თფილისში მოძებნილ იქმნა სამეფო სტამბა.

1796 წ.

გამოიცენ უკვე საეკლესიო და საერო წიგნები ქართულს ენაზედ.

1765 წ.

თფილისში, ერთმა ბერმა დასტამბა მეფე ერეკლეს ქება ლექსად მასზედ, რომ იგი ცხეთაში ქრისტიანობის წესით დაგვირგვინდა, ეს თურმე 300 წლის განმავლობაში ქართულ ენაზედ მეფეთაგან აღარ მომხდარა, [იგი პირველი მაგალითი იყო.

1782 წ.

მეფე ერეკლეს ქება და ღიღება ლექსად დაბეჭდილად.

1783 წ.

მეფე ერეკლეს მიერ ქართული სტამბის განახლების ისტორია და ქება ღიღება, დაწერილი მესტამბე ტერ-ოჰანეზოვებისაგან და თფილისში დაბეჭდილად.

ქართული სტამბის ცნობა თფლისში 1795 წ.

მეთვრამეტე საუკ. სტამბებთან აღწერაში ჩვენ არ აღნიშნეთ შემდეგი: 1795 წ. უბედურების შემდეგ, როგორც ნათქვამი გვაქვს ზემოთ თბილისში, ქართული სტამბა მალე განახლდა ისე, რომ 1796 წ. თბილისში სამი ვრცელი ქართული წიგნიც გამოიცა. განახლებულის სტამბისთვის რუსეთიდან გამოიწერეს სტანოკები და ზოგიც სხვა იარაღი. ერთი სტანოკი, მეფის ბრძანებით, თფილისიდან სომეხთ კათოლიკოსს ლუკასს გაეგზავნა საჩუქრათ, რადგანაც 1795 წ. მტრისაგან ეჩმიაძინის სომეხთ სტამბაც იქმნა შემუსვრილი. ამ სტანოკის გაგზავნის შესახებ პ. იოსელიანსაც აქვს ცნობა.

მეფე ერეკლეს და სომეხთ კათოლიკოსს ლუკასს (1780—1790 წ.) შორის დიდი მეგობრობა ყოფილა გამართული, ამათ ერთმანერთისთვის ხშირად წერილები უგზავნიათ. ხანდისხან ერთმანერთს დახმარებიან კიდევ. უამისობა, რასაკვირველია, არც შეიძლებოდა. ამ უკანასკნელ წლებში, ეჩმიაძინის სომეხთ კათოლიკოსის ძველ წიგნებთან მდივან ხანაში აღმოჩნდა დიდძალი წერილები მეფე ერეკლეს და ლუკასს კათოლიკოსის რთმანეთთან მიწერილები. ყველა ეს წერილები ერთათ შეკრიბა სომეხ მოძღვ. აღნიანმა და 1899 წ. თფილისში ცალკე ტომად დასტამბა, ამას ეწოდება „მდივანი სლმხეთის იისტორიისა“ (1780—1800) სხვათა მასალებთან შორის აქ მოიპოვება შემდეგი ცნობაც ჩვენი სტამბის შესახებ.

მეფე ერეკლეს და ლუკაზ კათალიკოსს ისეთი მეგობრობა ჰქონიათ ერთმანეთთან, რომ ლუკაზ კათალიკოსს მეფე ერეკლესთვის ეჩმიაძინის სტამბილამ ერთი კარგი სტანოკი გამოეგზავნოს ფეშქაშათ. ცნობები მოგვითხრობს, რომ ვითომც დასაბეჭდს ქალაქსაც მეფეს კათალიკოზი უგზავნიდა ეჩმიაძინილამ. ამის შესახებ ჩვენში არაფერი ცნობებია დაშთენილი. გარდა ამისა ცნობები გვაუწყებს, რომ სომეხთ კათალიკოსს ამსტერდამილამ (ჰოლანდია) სხვა და სხვა ენების ლექსიკონები გამოეწეროს და ყველა ესენი მეფე ერეკლესთვის მიერთმიოს ფეშქაშათ. ეს თუ მართალია, მაშინ ჩვენის ფიქრით, იგი 1785 წლებში უნდა ყოფილიყოს. ცნობა არს, რომ ესევე კათალიკოზი შუამდგამლობდა შახრიშინთან ზიწერ-შოწერაში, რომელიც მეფე ერეკლეს და მის შორის აღიძრა 1780 წლებში. ჩვენს ქართველთ სტამბის გამართვის ისტორიაში არსად არის მოხსენებული ესესომხური ცნობები, რომელთა სიმართლეში ჩვენ ეჭვი არ გვაქვს.

სასიამოვნო იქნება, რომ ხსენებულ საქმეებთა შესახებ ცნობები შეიკრიბოს, ჭეშმარიტებით კითხვა გამოირკვეს.

საქართველოს რუკა.

საქართველოს რუკა. დაწვრილებით, ქვაზედ, თუ რკინაზედ, თუ თუთიაზედ (ცინკი) ნახატი დაიბეჭდა პირველად რომს 1501 წ. შედგენილი კათალიკის მისიონერთა ძმობისაგან. პ. მ. თ.

საქართველოს რუკა, შედგენილი დომინიკიანელების ძმებისაგან, დაწვრილებით უჩვენებენ ქალაქებს, სოფლებს ძველ ნაშთებს და მდინარეებს, დაბეჭდილი რომს 1553 წ. ლიტოგრაფიით. პ. მ. თ.

საქართველოს რუკა. შედგენილი ფრანკისკიანელების და კაპრმილიტიანელების ძმებისაგან, თფილისი დაწვრილებით არის ანუსხული, გალაენით, ბალებით და საყდრებით, ამას გარდა აქ არის საქართველოს მიჯნებიც ნაჩვენები, დაბეჭდილი რომს 1595 წ. 3. მ. თ.

საქართველოს რუკა. შედგენილი კათოლიკე მისიონერ ზამპლაბერტის და სხვათაგან. აქ ნაჩვენებია დაწვრილებით საქართველოს სამთავროები თავიანთ სიზღვრებით. დაბეჭდილია ნეაპოლს 1620 წ.

საქართველოს რუკა. პირველად დაბეჭდილ თვით მის მოგზაურობაში 1713 წ. ეს გამოცემა მე. მაქენდა. წერაკითხ. საზოგ. გადავეცი, იქ დაკარგეს 1885 წ. ეხლა იშვიათია. მოგზაურობაში რუკის გარდა საქართველოს სხვა სურათებიც იყო ჩართული.

საქართველოს რუკა. ნემენცურად შედგენილი და დაბეჭდილი ბერლინში 1774 წ. ეს რუკა შეუდგენიად რუსეთის აკადემიკის გულდენმუცტის ცნობებით.

სტამბის მური საქართველოში.

(კ რ ა ს კ ა),

სტამბის გახსნის დროს, ფიქრათ არავის მოსვლია ის გარემოება, რომ სტამბისთვის საჭირო იყო საბეჭდო მური, ანუ ქერასკა. სტამბის გახსნა ყველას საქმეთ ყოფილა გამხდარი და საბეჭდო მურის ფიქრი კი არავის მოსვლია, ეს იყო მის მიზეზათ, რადგანაც სტამბის გამხსნელთ ამის გარემოება არ იცოდნენ, თორემ ეს რომ სცოდნიყოთ, მაშინ იგინი სტამბესთან უპირველეს კითხვათ მურსაც დააყენებდენ.

მათ ეგონათ, რომ სტამბა რომ გაეაჩინოთ, თითქოს მას სხვა აღარა სჭირია რა და წიგნებიც დაიბეჭდებოდა. ამის ცნობა მათ არც უცხოეთიდან შეაგნებინეს. როგორც იქმნა სტამბა გაიხსნა, დაზგები, კასები დაიწყო, მასთან საბეჭდიც ყოველივე მომზადდა და ამ დროს კი გამოხსნდა სტამბის უსაჭიროესი საჭირო ნაკლის საქსროება. ამისთვის მაშინათვე აქეთ ეცნენ, იქით ეცნენ, მაგრამ აზა ამის დროით საიღამ რას გახდებოდენ. ბუხარესტი და მოსკოვი შორს იყო, ანუ რომაელებისგან უნდა ეზიდნათ, იქიღამ ეს წამალი. ამიტომაც 1708 წ. სტამბის მეთაურ ოსტატებმა იხმარეს ყოველ ნაირი ღონის ძიება და საქართველოში მოძებნეს ამ კრასკის ნივთიერება და თფილისში გააკეთეს სტამბის შავი კრასკა, ანუ მური. ესენი საქმით ისე ოსტატები აღმოჩნდნენ, რომ შავს წამალს გარდა მათ წითელი წამალიც გააკეთეს. მაშინ წიგნების დასაბეჭდათ წითელ წამალსაც ხმარობდენ.

სტამბის წამლის კეთება 1708 წ. ორს ხელოსანს სკოდნით ვალახიღამ, თუ ბუხარესტიღამ მოსულთ. ამათ ამ წამლის კეთება სხვებისთვისაც უსწავლებიათ. მერე ესენი აკეთებდენ შავსა და წითელ წამლებს. ვიდრე საქართველოში ქართული სტამბა არსებობდა, მინამ სტამბის საჭირო მურიც საქართველოში კეთდებოდა. ასევე სკოდნით ამ მურის კეთება სომეხთაც, რომელთაც ერმიადინში სტამბა აღრიდგანვე აქენდათ გახსნილი.

სამარცხვინოდ მესტამბეთა, დღეს მაინც ერთი კაციც არ გაჩნდა რომ ამ გარეძობას ყურადღება მიაქციოს და სტამბის წამალი გააკეთონ, რაც მათ უფრო იათად დაუჯდებათ.

1725 წ. მოისპო ქართული სტამბა თფილისში, მასთან მოისპო სტამბის წამლის კეთების ოსტატობაც. მის შემდეგ 1746 წ. სტამბა გაიხსნა ერთის მაგიერ. მღვდელმა კეჟერა-

შვილმა, მესტამბემ გააკეთა სტამბის წამალიც. ამ მღვდელს აღრიდგანვე ესწავლა ამ წამლის კეთება სხვათაგან, რადგანაც ამას სტამბის შაგირდობაც გაეწეო და მასთან მესტამბობაც სურვებოდა,

როგორც სჩანს 1796 წ. შავი და წითელი წამლის კეთება ამ კეჟერაშვილს გარდა სხვა არავის სცოდნია. დადგა XIX საუკუნე და ქართლ-კახეთი რუსეთს ჩაბარდა, შეუერთდა, ამით მოისპო ქართული ორივე სტამბა, ამით მოსპობით მოისპო საქართველოში სტამბის წამლის კეთების ოსტატობაც. მის შემდეგ დღემდეც აღარავის გახსენებია ეს გარემობა, რომ საქართველოში შეიძლება გაკეთდეს სტამბის წამლები.

აწინდელ სტამბებისათვის სახმარად რუსეთიდან შემოდის საბეჭდი წამლები. იქიდან რომ არ მოვიდეს აქ ვერაფერი და დაიბეჭდება. აი ასე მოეწყო ამ ხელობის საქმე საქართველოში XIX საუკუნეში.

ქალაქის საქმე საქართველოში.

სიტყვა ქალაქი სპარსულია „ქალაზ“.

თფილისში სტამბის გახსნას თან მოჰყვა დიდი ძალი ქალაქი რუმინეთით და ვალახიდან, მერე ამსტერდამიდან, იტალიიდანკი მებუთმეტე საუკ. შემოდოდა.

1725 წ. შემდეგ რუსეთიდან იწყეს შემოტანა. თფილისის ვაჭრები მიდიოდნენ სხვა და სხვა ქალაქებში, ესენი ყიდულობდნენ იქ ქალაქს და მერე საქართველოში მოჰქონდათ და ჰყიდდნენ.

ესენივე ჰყიდდნენ კონვერტებს, მელანს, ბატის კალმებს და სხვა ასეთ საჭიროებას. ყველა ამას სამეფო იჯარა არ აქვდა დადებული, რადგანაც ქალაქს და მელან-კალამს საბატოთ სთვლიდნენ. საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების

შემდეგ კი საქართველოში სრულიად რუსეთიდან იწყეს ქალაქების შემოტანა. ქართველთ ვაჟრებმა 1850 წ. რუსეთის ქალაქების იარაღებზეც იწყეს სიარული.

იმერეთში—ქუთაისს, ქალაქის მალაზია აქვსდა მელექსე ბესიკს—გაბაშვილს, კონვერტების გამოქრაც იცოდა ამან, ქუთაისში აკეთებრა კონვერტებს და სხვა ასეთ საჭიროებას. ამისთვის მან იმერთ მეფე სოლომონ პირველისაგან თავადლობაც მიიღო.

სასტამბოთ თუ რამ იარაღის ნაკლი სჩნდებოდა, იგი ისევ და ისევ სლავონეთიდან შემოჰქონდათ. მერე რუსეთიდან დაიწყეს, ანუ 1764 წლების შემდეგ.

მინამდის კი, ანუ უფრო აღრინდელის დროდამ, ქალაქი სპარსეთიდანაც შემოჰქონათ, სპარსეთიდან საქართველოში ქალაქის შემოტანა სტიმბის გახსნაზედ ბევრად აღრე იწყება, თითქმის მეთოჯხმეტე საუკუნიდამ.

სპარსეთში კი ქალაქი შემოჰქონდათ ინდოეთიდან, რასაკვირველია ინგლისელთა ოსტატობით ნაკეთები და მეთვრამეტე საუკ. ამსტერდამიდანაც, სპარსელებმა ქალაქის კეთების ოსტატობა ინდოელებისაგან ისწავლეს მეჩვიდმეტე საუკ. მერე სპარსეთში გახსნეს ქალაქის ქარხნები და დაიწყეს მისი კეთება, რამაც საკმარისად გააიფა ქალაქი მეთვრამეტე საუკ. სპარსეთიდან მრავლად იწყეს ქალაქის შემოტანა. 1760 წლებიდან კი სპარსეთიდან ქალაქის შემოტანა დასტოვეს და რუსეთიდან იწყეს შემოტანა, რაც უფრო იაფათ ისყიდებოდა თურმე, რადგანაც მოტანაც იაფათ ჯდებოდა თურმე. სპარსული ქალაქი უფრო ძვირი ყოფილა, ქალაქდები ზოგი სამთელში გავლებული გახლდათ რაც პერგამენტს ჰგავდა.

ქალაქი საქართველოში შემოჭონდათ შემდეგის ადგილებიდან.

იტალიიდან ქალაქის შემოტანა დაიწყო XVII საუკ.
სპარსეთიდან შემოიტანეს XIII საუკ. სამთელში გავ-
ლებული.

ინდოეთიდან, მადარასე და კალკუტიდან შემოიტანეს
მეჩვიდმეტე საუკ. ნახევ.

ამსტერდამიდან შემოიტანეს მეთვრამეტე საუკ. სპარს-
ეთის გზით და ზღვით.

მარანდიდან შემოიტანეს მეჩვიდმეტე საუკ. როგორ და
საიდან ამის ცნობა კი არ არის დაშთენილი.

რუსეთიდან შემოიტანეს მეთვრამეტე საუკ. დამდეგს.

ოსმალეთიდან შემოიტანეს მეთვრამეტე საუკ. 20 წლებს.

რუმინეთიდან შემოიტანეს მეჩვიდმეტე საუკ. ბოლოს.

ქართული წიგნების უმეტესი ნაწილი დაბეჭდილებია
ინდოეთიდან შემოტანილ ქალაქლდზედ. სპარსულ ქალაქლდზედ
დაბეჭდილია ერთად ერთი „აიათი“ ანუ „კოსმოგრაფია“
ფიგურებით 1721 წ. ამის შემდეგ კი რაც საქართველოში
წიგნები დაიბეჭდა, ყველა მათზედ რუსეთული ქალაქლია ნა-
ხმარი. ამის ქალაქლის ნიშნებიც ასაბუთებს.

ქალაქი შემოჭონდათ სხვა და სხვა ისეთ ვაჭრებს, რო-
მელნიც მარტოდ ქალაქლით ვაჭრობდნენ თურმე. ქალაქ-
ლის ვაჭრობის და აღებ-მიცემის შესახებ ასე მიაშბო მექა-
ლადე მოსეს ოსეფის ძე იზმროვმა 1878 წ. ქალაქლით
ვაჭრობას მისდევდა მამაჩემი და პაპაჩემიცი, პაპაჩემი მეფე-
ფრეკლეს დროს სცხოვრებდა და მას კაი სოედაგრის სახელი

ჰქნოდა და სხვა და სხვა საქონელს გარდა რუსეთიდან ქალაქში შემოჰქონდა და ჰყიდდა თფილისში.

ქალაქი თფილისში მრავლად იწყეს შემოტანა იმ დროსაც, რაც საქართველო რუსეთის მფარველობის ქვეშ შევიდა 1782 წ. ნამეტურ მას შემდეგ, რაც ესრედ წოდებული ქართველ ვაჭართათვის კატარინეს იარმუკაც დაარსდა რუსეთის ხელმწიფის ბრძანებით 1782 წ.

მეთვრამეტე საუკ. ქართველთ სამეფო მთავრობაც იბარებდა რუსეთიდან თავის საკუთარ ქალაქს, რაც სამეფო სამმართველოებში იხმარებოდა. მესტამბენი და წიგნთუ გამოცემელნი კი მექალაქეებისაგან ყიდულობდნ ქალაქებს.

საქართველოს მეფობის დროის «სლავალიტნი» ანუ ასოების ჩამოსახსმელი ქარხანა.

სტამბის გახსნის დროს, ლაპარაკი ჰქონიათ იმაზედაც, რომ სტამბას ასოები გაუფუჭდეს მერე რაღა ექნათო. უნდა ვიღონოდ და სტამბის ასოც ჩამოვასხათო. ამის შესახებ ლაპარაკი მძლავრად ჰქონიათ, მაგრამ მისი გაკეთება კი ვერ მოუხერხებიათ. ვერ მოხერხება გამხდარა სანატვრელად, ხოლო 1700 წ. მესტამბეებს ვახტანგ მეფე დაურწმუნებიათ, რომ ასოები კარგა ხანს ეკმარის სტამბასა და ამიტომ უიში არა აქვს უამისობასაო...

ასე ყოფილა საქმე, ხოლო ზრუნვა კი მაინც არ გამქრალა ქართველთა შორის, სტამბის ასოებზედ ლაპარაკი ხშირად სკოდნიათ სხვა და სხვა ხელოსნებში, ნამეტურ მკალავებში და მკედლებში, რომ ტყვიიდან ასოებს ჩამოვასხამთო. მაგრამ მათ მის კარგად შეგნება კი არ ჰქონიათ და მათი ცდა ყოველთვის ამავით ყოფილა დარჩენილი. 1782 წ. კი სტამბის განახლების დროს, ამის ქარხანაც გახსნეს.

მეცხრამეტე საუკუნის საქართველოს სტამბები.

(მოკლე აღწერა).

1805 წ. რუსეთის ახალმა მთავრობამ, თფილისში, პირველად გახსნა რუსულ-ქართული სტამბა. ამ სტამბის იარაღი მოპოვებულ იქმნა ქართველ მეფეთა დროის სტამბიდან. მცირე ხანს შემდეგ ეს სტამბა შეჩერდა, მერე კი სტამბა იმ დროის თფილისის კეთილშობილთა სკოლის უფროს გადაეცა და ამის ცდით განახლდა ეს სტამბა 1810 წ. ამჟღეროს, თფილისში, მთავრობისაგან დანიშნულ იქმნა ქართულ-რუსული ენის ცენზორი, ცენზორად დანიშნეს სამხედრო ჯარის დეკანოზი ქართველოვი. ამ სტამბაში 1812 წ. გამოიცენ ქართული წიგნებიც.

1814 წ. ერთმა სამხედრო პირმა გახსნა მეორე სტამბა, მაგრამ ესეც მალე მოიხსო.

1817 წ. გაიხსნა მესამე სტამბა, ამ სტამბაში გამოიცა ქართული გაზეთი 1818 წ.

1805 წ. მოყოლებული 1825 წლამდის თფილისში, რამდენიმე სტამბა გაიხსნა, მაგრამ მათი არსებობა სულ მოკლე დროის იყო ხოლმე, ამის მიზეზი ის იყო, რომ მესტამბენი სამხედრო მოსამსახურენი იყვნენ, ესენი სამსახურის გამო აქეთ-იქით გადაჰყვანდით, ამიტომ მათი სტამბებიც იკეტებოდა თფილისში. ჩვენ ვიცით კარგად, რომ 1820—1840 წლებამდე, ბარე ათმა სამხედრო პირებმა გახსნეს სტამბები, მაგრამ ვერც ერთმა ვერ შესძლო არსებობა, სულ იკეტებოდნენ. 1846 წ. კი გაიხსნა ებრაელის დუბლერის სტამბა რომელმაც იარსება კარგა ხანს და მისი დანაშთი დღესაც არსებობს თფილისში.

1817 წ., გაუხსნიად მეორე კერძო სტამბა. ამ სტამბაში გამოიცა პირველად ქართული გაზეთი 1818 წ. შემდეგ დროის გაზეთებიც ამ სტამბაში იბეჭდებოდნენ, მაგალითებრ: 1821 წ. აქვე გამოიცა კვირის გაზეთი „წმიდა გიორგი“, რომელმაც 1824 წ. გასტანა. ამ წლის შემდეგ კი ამ სტამბის შესახებ ჩვენ არ ვიცით რა, დაიკეტა თუ დარჩა თფილისში. სტამბის საჭიროება კი იმ დროის ქართველებში უკვე გაისმა კარგად.

ახალი სტამბა. სოლომონ დოდაშვილმა ქართული სტამბა გახსნა თფილისში 1828 წ. ამ სტამბის გასახსნელად ფული მისცა მას რუსეთში მყოფმა ბერმა ივანე ხელაშვილმა 6000 მ. ამ სტამბაში გამოიცა პირველად ქართული გაზეთი „თფილისის უწყება“ და 1829 წ., ამავე გაზეთის დამატება თფიური სალიტერატურო ნაწილი „თფილისის უწყებავე“. ეს სტამბა დახურულ იქმნა 1832 წ. შემთხვევის გამო და მისი პატრონიც რუსეთში გაგზავნილი ციმბირად.

სოლომონ დოდაშვილისაგან გახსნილი სტამბა იმ დროს უველაზედ უკეთესი რყო. იგი განათლებული კაცი იყო. საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ მან პირველ ქართველმა გაათავა სწავლა პეტერბურგის უნივერსიტეტში. ამის დისერტაცია „ლოლიკა“ რუსულად პეტერბურგში მაშინვეა დაბეჭდეს. სოლომონ დოდაშვილი იყო ერთ უძლიერესი ქართველ მამულიშვილთაგანი.

პირველი სომხური სტამბა. ქართულის ცნობით, სომეხთ კათალიკოზ ლუკას 1770 წელს გაუხსნია ეჩმიადინში, ამ კათალიკოზს მეფე ერეკლესთან კავშირი აქვდა და ხშირი მიწერ-მოწერა. პირველად, როცა სომხური სტამბა იხსნებოდა ეჩმიადინში, მაშინ, თბილისიდან, მეფის ბრძანებით, ბევრი რამ სასტამბო იარაღი უფეშქეშებიან ლუკა კათალიკოზისთვის. მალე ეს სტამბა ისე გამდიდრებულა, რომ ლუკა კათალიკოზს მეფე ერეკლეს სტამბისთვის ერთი კარგი (დაზგა) საბეჭდი სტანოკიც გამოუგზავნია ფეშქაშად. ამას

გარდა უამოუგზავნიად აგრეთვე უფუქაშად დასაბეჭდი ქალღი და უცხო სიტყვათა ლექსიკონები, რომელიც კათოლიკოსს ამსტერდამიდან (ჰოლანდია) გამოუწერია. ეს უნდა მომხდარიყოს 1782 წ. შემდეგ, როცა მეფე ერეკლემ თფილისის ძველი სტამბა განაახლა და რომელი სტამბაც 30 ათასი მანათი დაუჯდათ.

პირველი სომხური ნერსესიანის სტამბა საქართველოში. თფილისში გაიხსნა ნერსეს კათალიკოსის მეთაურობით 1827 წ. სტამბა მოათავსა იმ დროის სომეხთა თფილისის ნერსესიანის სემენარიის შენობაში. ამ სტამბაში ქართული ასოებიც აქენდათ. 1826 წ. აქ დაბეჭდეს ნერსეს კათალიკოსის ლოცვების პატარა წიგნი, საქართველოს სომეხთათვის ქართულის ასოებით, ხოლო სიტყვები კი სომხურად იყო. საქართველოში პირველად სომხურს ენაზედ დაბეჭდილი წიგნი გამოვიდა 1828 წ. პირველი სემენარიაც ეს ნერსესიანის სემენარია იყო, ესეც პირველი მაგალითი იყო, მინამდე სომეხებს თფილისში არც სასწავლებელი აქენდათ, მათის ენის აღორძინების საქმეს დასაწყისი 1827 წლიდამ მიეცა.

ძმათა არზანოვებმა. ყიზლარის მღვდარ სომეხებმა, თფილისში გახსნეს სტამბა 1825 წლებს, ამათ ქართული ასოებიც აქენდათ. ამ სტამბაში პ. იოსელიანმა ჩახრუხაძის და შავთელის ლექსებიც დასტამბა. 1840 წ. ეს სტამბა პეტრონებმა თფილისში უფუქაშეს იმ დროის ნერსესიანის სემენარიის სტამბას, მანქანა და სტანოკები აქედამ უკან აღარ წაუღიათ. არზანოვებს 1830 წლებს, პეტროგრადშიაც აქენდათ სტამბა, სადაც ბეჭდავდენ ქართულ წიგნებსაც, აქ დასტამბა 1821 წ. გ. ფირალოვმა „რუსულ-ქართული რაზღაფორის წიგნიც“, ვრცელი ტომი და სხვა წიგნებიც.

სამხედრო შტაბის სტამბა, 1846 წ. მთავარ-მართებლის სტამბად გადაკეთდა ვორონცოვის ბრძანებით და დაერქვა მთავარ-მართებლის სტამბა. ამ სტამბაში იბეჭდებოდა 1846

წ. კვირის სახელმწიფო გაზეთის „კავკაზის“ და კვირის დამატებათ განცხადება ქართულ ენაზედ გაზეთი „კავკაზი“.

სტამბა გიორგი ერისთავისა, 1850 წ. ვორონცოვის ბრძანებით. მთავრობის სტამბიდამ ეჩუქა ერთი ძველი დაზგა და ქართული ასოები, ამით გახსნა გ. ერისთავმა ეს სტამბა. 1852 წ. ამ სტამბაში დაიწყო თავის თვითური ჟურნალ „ცისკარის“ გამოცემა; აქ სხვა წიგნებიც იბეჭდებოდა. 1854 წ. ეს სტამბა მოისპო, დაიხურა.

სტამბა ივანე კერესელიძის. ამან ეს სტამბა 600 მან. იყიდა გიორგი ერისთავისაგან და 1856 წ. თფილისში გახსნა ახალი სტამბა. ამ სტამბაში გამოსცა განახლებით 1857 წ. ჟურნალი „ცისკარი“. სტანოკი უხეირო იყო და მალევე გაუტყდა: 1860 წლებს ნერსესიანის სემენარიის სტამბის დაზგა იყიდა, ასოები პეტროგრადიდან გამოიწერა და ბეჭდა „ცისკარი“ და სხვა წიგნები.

სტამბა ეფიანჯიანის და როტინოვის, გახსნილი თფილის 1860 წ. აქ გამოიცა 1863 წ. პირველად ქართული ჟურნალი „საქართველოს მოამბე“ ილ. ჭავჭავაძის რედაქტორობით, ეს სტამბა დღესაც არსებობს. ტიგრან, როტინოვს ეკუთვნის. აქ მეც მრავლად ვბეჭდე ქართული წიგნები 20 წლის განმავლობაში.

სტამბა ბულდან მუნთოვევისა. ბულდან მუნთოვევი სას. ქართველოს სომეხია, კარგად მცოდნე ქართულის ენის და წერა-კითხვის. სტამბა გახსნა 1855 წ. წლებს, ქართულსაც ბეჭდავდა, 1879 წ. გაეყიდა. იყიდეს გ. ჩარკვიანის ამხანაგებმა და ამათ გახსნეს 1881 წ. ამ სტამბაში გამოიცა ბევრი ქართული იშვიათი წიგნები.

ჟურნალ „მნათობის“ სტამბა, 1869 წ. თფილისში გამოიცა თვითური სამეცნიერო ჟურნალი „მნათობი“, რედაქტორად იყო ნიკოლოზ ავალიშვილი, ქართველიმწიგნობარი, ცნობილი მოღვაწე, მწერალი, ერთ დროს კარგი მსახიობიც. კარგი მთარგმნელი. მისი მთარგმანი, „ლუკა პურის ამბავი“

„მნათობილამ“ გადმობეჭდილი დღეს ხალხში მშვენივრად იკითხება, ასევე ამისი თარგმანი „დონ-კიხოტი“ და შილერის „ავაზაკებს“ ხომ ხშირად სდგამენ ქართულს სცენაზედ, სხვაც ბევრი ნაშრომი აქვს ამ საპატო პირს. ამან ჟურნალი ოთხს წელს ბეჭდა. ამავე ჟურნალისთვის მას აქვდა თავის სტამბი, რომელსაც ეწერა „მნათობის“ რედაქციის სტამბა“. ავალიშვილმა თავის სტამბა სომეხთ სემენარიის გამგეობისაგან იყიდა. ჟურ. „მნათობის“ დახურის შემდეგ, ეს სტამბა „კრებულის“ სტამბას დაუკავშირა. ეს ჟურნალიც მალე დაიხურა, ამიტომ სტამბაც დაიხურა. მერე ეს სტამბა იმ დროის გამოჩენილ სტ. მელიქიშვილის სტამბას შეუკავშირა. აქკი დაეკარგა, სტამბის ამხანაგები გაიყარნენ, ძველ ამხანაგს სტამბის გამგეს ეს მოტანილი სტამბა დავთარში არ ჩეწერა და ახალ გამგე და ამხანაგებმა უარი უთხრეს, ასე მოელო ბოლო „მნათობის“ სტამბას, ქართველებში სტამბების წართმევა ერთობ ადვილათ იციან.

სტამბა დუბლერისა. გახსნილი 1846 წ. მერე ეს სტამბა იხურებოდა. 1870 წ. იგი აიღო იჯარით გიორგი წერეთელმა და ჟურნალ „კრებულის“ სტამბედ გადააკეთა. გ. წერეთლის დროს ამ სტამბაში გაზეთი „დროება“, „კრებული“ და სხვა წიგნებიც იბეჭდებოდა. მერე დაიკეტა.

ავლაბრის სტამბა. ერთმა სამხედრო რუსმა კრამარენკომ 1870 წ. ავლაპარში სტამბა გახსნა. ამანვე იყიდა დუბლერის და „მნათობის“ სტამბის ქართული ასოები. ამის სტამბაშიაც იბეჭდებოდა ქართული წიგნები მრავლად. მე ამ სტამბაში დავიწყე წიგნის ბეჭდვა. კარგა ხნის შემდეგ ესეც დაიკეტა.

ექვთიმე ხელაძის სტამბა. 1875 წ. ივ. კერესელიძეს სტამბა ექვთიმე ხელაძემ იყიდა და გახსნა თფილისში. პატარა ქართული სტამბა. ამ სტამბაშიაც მრავლად იბეჭდებოდა სხვა და სხვა დროს ქართული წიგნები და ჟურნალ-გაზეთები. ამ სტამბის აღწერა არის ჩვენ მიერ დაბეჭდილი ქართუ-

ლი სტამბის ისტორიის მეორე წიგნში 1904 წ. 25 წლის სტამბაში მუშაკობის დღეც იდღესასწაულა ექ. ხელაძემ. წლის თავზედ, იარმუკაში რომ არევა მოხდა, მაშინ მისი სტამბაც აიკლეს და თვითაც მოკლეს 22 დეკემბერს 1905 წ. ექვთიმე ხელაძის შრომის მოგონება ანუსხული მაქვს იმავე წლის „მოგზაურის“ ნომერში და იგი აქაც არის დასტამბული.

მ. ვართანიანცის სტამბა. გახსნილი სამების ქუჩაზედ. 1877 წლებს. აქვდა ქართული ასოები, მეცვბეჭდევ ქართული წიგნები. დღესკი აღარ არსებობს ეს სტამბა.

„სინათლე“ სტამბა, გაიხსნა 1908 წელს. აქ იბეჭდებოდა ქართული გაზეთი „დროება“.

მარტიროსიანცის სტამბა. თვით მარტიროსიანცი მომსწრე იყო 1830 წლის დონაშვილის და არზანოვის სტამბების, მაშინ მურის (თათერჩიკი) წამსმელად იყო იგი, იმ დროს სულ სტანოკები მუშაობდა, მანქანა არავისჭკონდა. ბოლოს ეს სტამბა ძალიან წინ წავიდა, ამის სტამბაში გამოიცა ძვირფასი გამოცემა „ვეფხისტყაოსინი“ და სხვა წიგნები. ეს სტამბა დღესაც არსებობს:

გრიგოლ ჩარკვიანის სტამბა გაიხსნა 1880 წ. მერე საამხანაგოდ გადაკეთდა. აქ იყვნენ ამხანაგებად გრიგოლ ჩარკვიანი, არსენ კალანდაძე, ალექსადრე დრევიჩი, ანთიმოზ ჯულელი და წიგნის მაღაზიის მხრით მელა სხვანი. 1883 წ. ეს ამხანაგობაც დაირღვა და სტამბაც სამ ნაწილად გაიყო. ერთი ნაწილი არსენ კალანდაძეს დარჩა და ამან მოაწყო სტამბა და წიგნების ბეჭდვაც დაიწყო, მაგრამ როგორც ახალ მოშენეს ვალი ემართა თავის სიძის, სიძემ აუწერა სტამბა და გაუყიდა იაფად, რითაც დაღუბა კაცი, ეს სტამბა იყიდა ადამეცკიმ, მაგრამ ამასაც საქმის უცოდინრობის გამო დიდი ზარალი მოუვიდა, დღეს იგი ცხოვრებით დატყვემულია, მერე ამასაც გაეყიდა, იგი იყიდა დავით ლამბაშიძეს.

და ქუთაის გადიტანა. ყველა ამ საქმეებზედ დიდ მანქანურ როლს თამაშობდა ექ. ხელაძეს.

სტ. მელიქიშვილის და ამხანაგობის სახელით 1864 წ. თფილისში გაიხსნა ახალი ქართული სტამბა. 1866 წ. ამ სტამბაში გამოიცა კვირის გაზეთი „დროება“. სტამბაში ამხანაგებად იყვნენ ვახ. თულაშვილი, დ. ბაქრაძე, სტ. მელიქიშვილი. ესევე პირი გამომცემი იყო გაზეთ „დროებასა“. ამ სტამბას დიდი ამაგი მიუძღვის ქართული მწიგნობრობის წინაშე. 1870 წლების შემდეგ, სტამბის ამხანაგები ერთმანერთს განშორდნენ, სტამბა მარტოდ მელიქიშვილის დარჩა. ერთხნობით სტამბას განაგებდა იოსებ მელიქიშვილიც. 1889 წ. ეს სტამბა იჯარით აიღო ფრენკელმა, იმ დროის თფილისის იურიდიულის გაზეთის რედაქტორმა. მერე გაიყიდა, იგი შეიძინა იაკობ მანსვეტოვმა. ცოტა ხანს შემდეგ დაარსდა ქართულ წიგნთა გამომცემელი ამხანაგობა. იაკობ მანსვეტოვმა მთელი სტამბა თავის წილად ამხანაგობას გადასცა. ამხანაგობამ ამ სტამბით დაიწყო მთქმედება და ერთ ხნობით საქმეც კარგად მიჰყვანდა ჯაბადარს. 1908 წ. 15 სექტემბერს, ეს სტამბა წაერთვა ქართველ ამხანაგობას და უჩუმრად მექალაქდევ სერგეევის ფირმის ხელში გადავიდა. ამოდელა პაიშნიკები დარჩნენ ცარიელი და ხახა მშრალი. ყოველივე ამ საქმის შესრულება ჩუმად, საიდუმლოდ შეასრულეს, კაცს არაფერი გაუგია! არ ვიცით, რას ნიშნავს ასეთი საქციელი ჩვენის მეთაურის კაცების? ხალხს არაფერი გააგებინეს, არავის რა შეატყობინეს და ერთ დღეს გამოცხადდა, რომ ამიერიდამ მშვიდობით ქართულ წიგნთ გამომცემელ ამხანაგობის სტამბავო! მშვიდობით იყავით პაიშნიკებოვო. დღეიდან აღარ არს ხსენება ამხანაგობის სტამბისა, იგი გარდაიცვალა ჩვენის უპატრონობით, თავის დანებებით და საქმის მეთაურთა კაცთა გათახირებით.

ალექსანდრე ჯაბადარსაც არ უნდა ექმნა ასე, ხარალი იყო თუ რაც იყო, მაინც იგი წევრობათვის უნდა ეცნობებინა

და შერე გადაეცათ მოვალეებისთვის. ამის გამო ალ, ჯაბა-
დარზედ ბევრი საყვედურები ისმის, ამბობენ; რომ ალ. ჯა-
ბადარმა მთელი წვევრები მასხარად აიღო, აბუჩათ მიგდო და
ამაგდარ საქმეს ასე უჩუმრად მოულო ბოლოვო. ეს საქმე
დიდს უსიამოვნებას გამოიწვევს და იგი არც ალ. ჯაბადარის-
თვის იქნება კარგო. ალ ჯაბადარზედ ხალხში ასეთი ხმები
დადროდა, ეს ჩვენც მიტომ მოვიყვანეთ აქ, თორემ ჩვენ ამ
პირის მოღვაწეობაზედ ჩვენი შეხედულება გვაქვს, ვინაიდან
მის შრომას სტამბის წინაშე კარგად ვიცნობთ. ამიტომ მისი
ბრალდება უსათუძელოდ მიგვაჩნია. ამის მოღვაწეობის აღწე-
რას თქვენ ქვემოთ ნახავთ და ამიტომ აქ ამის მეტს არას
ვიტყვიოთ. არა სთქვას გინემ, რომ ჯაბადარის ქებას სწერსო,
ჩვენ აქ ერთიც მოგვყავს და მეორეც.

ძმობის სტამბა. საოცნებო ძმობის კაცია ს. ლოსაბე-
რიძე, ესტ. კერესელიძე და მასთან კიდევ სხვანიც, ვინც
მათ თანაუგრძნობს, ამძმობის და დაფარულ ქრისტიანეთა თა-
ვის მომყრელი და დამაარსებელი გახლდათ მაქსიმ შარაძე, რო-
მელიც 1907 წ. გარდაიცვალა, იმ დღიდან ეს სტამბაც სხვების
საკუთრებათ გარდაიქცა. დღეს იგი ეკუთვნის ს. ლოსაბერიძეს
და ე. კერესელიძეს. ამ პირთა ძმობანი და საქმენი სწორედ
საოცნებო ხრიკებს წარმოადგენს, ადრე მათ ჰყვანდათ ერთი
ამხანაგი ვასილ გძელიძე, რომელიც კარგა ხანია გარდაიცვალა
და მისი 1000 შ. ამ პირებს დარჩათ ეხლახან შარაძე მოკვ-
და და მისი წილიც მათ მიისაკუთრეს. არ ვიცით, თუ ეს
პირნი რა უფლებით სარგებლობენ, რა ძალით და რა ძმო-
ბის და ქრისტიანობის მაღალის პატივისცემით, რომ ქრის-
ტეს მცნების დროშის ქვეშ შესულნი ასეთ მანქანებას ჩადიან
და სხვა-და-სხვა პირთა ქონებას და ძალას ისაკუთრებენ.
სტამბა დღეს მოქმედებს ბნელად, ბეჭდავენ ყოვლად უსარ-
გებლო წიგნებს და მათ ერთი ათად ხიბლავენ და გონებას
უბნელებენ ისეც დაბნელებულ მდაბიოთ. სტამბა არის ფარ-
თო, აქვსთ საკუთარი სახლკარი, არიან მღვთის მოსაენი, არ
სქამენ, არ სმენ, ხოლო ოქრო-ვერცხლს კი აგროვებენ და
ბოქამენ. საჭიროა, რომ ამ დაფარულ და ვითომც და სა-
ქრისტიანო ძმობის სტამბას ყურადღება მიექცეს ვასგანმე და
გაცნობილ იქმნეს მათი მოქმედება ნილაბ ქვეშ. ესენიც სწო-
რედ მეორე ამხანაგობის მსგავსი მუჯადოებია არიან.

ვალერიან გუნიას სტამბა. შეიძინა ერთი ებრაელისაგან და გახსნა 1896 წ. მერე სხვებს გადასცა, რადგანაც ამ სტამბის აღწერა სხაგანაც ვწერეთ, ამიტომ აქ მასზედ აღარას ვსწერთ.

სტამბა ბორის ესაძისა. გუნიასი და დიასამიძესეული სტამბა ბოლოს ბორის ესაძე შეიძინა. ამის ხელში იარსება მცირე ხანს. 1905 წ. ეს სტამბა დახურულ იქმნა, მერე მის პატრონმა სულ გაყიდა ნაწილ-ნაწილ,

სტამბა „სორაპანი“ თუ შორაპანი უნდა იყოს, გაიხსნა ქ. ტფილისს 1906 წ. მადათოვის კუნძულზედ, ამ სტამბის მეთაურად და პატრონად ითვლება მიხეილ გაჩეჩილაძე. სტამბაში სხვა ამხანაგებიც ჰყავს მოსაქმნიანდ. მთავრობისაგან ნება რთვა მე მქონდა აღებული, პასუხისმგებელი მე ვიყავი გახსნის სამი თვის შემდეგ ეს სტამბა წიგნი „ვირი და მუშას“ დაბეჭდვის გამო დროებით დაკეტეს, მეც მეტეხის ციხეში დამაპატიმრეს, ვიჯექ ერთ თვეს, მერე გამოველ და სტამბაც გავახსნევინე. გახსნის შემდეგ, დეკემბრის 9-ს, კვირა საღამოს, 8 საათზედ, სტამბას ამერიკანკის მაშინა მოჰპარეს, ამ გარემოებამ დიდი დავიდარაბა გამოიწვია იმ დროის მთავრობის წინაშე. სტამბა დაკეტეს, მე მიკერდენ, მაგრამ მიხეილ გაჩეჩილაძემ მთავრობას უთხრა: პატრონი მე ვარო, ამიტომ იგი დააპატიმრეს, მასთან სტამბის ოთხი ასოთ-ამწყობიც. მაშინა ვერ იპოვნეს. ერთი თვის შემდეგ მიხეილ გაჩეჩილაძე და მისი ასოთ-ამწყობნი გაანთავისუფლეს. მერე სტამბაც გაიხსნა, მას შემდეგ არსებობს ეს სტამბა. იგი ხელს უწყობს დიდათ ქართული წიგნების გამოცემას, ჟურნალ-გაზეთების გამრავლებას და სხვანი. თვით მიხეილი მოქმედებს ენერგიულად და ქართული წიგნების გამოცემის საქმეს მხურვალედ თანაუგრძნობს და ავრცელებს. ასეთ სამახსოვრო საქმის დიდი თანამგრძნობია გიორგი მიხეილის ძე ჩივაძე, რომელიც დიდს ზნეოვრივ ვალს უხდის თავის მხრივ ამ სტამბას.

„იმედის“ სტამბა, თფილისში ბათუმიდამ გადმოიტანა 1903 წ. ქ. თხვართქილაძემ, რადგანაც ამ პირის შესახებ წიგნ-

ში გვაქვს ლაპარაკი, ამიტომ აქ ბევრს არას ვიტყვით, თფილისში უმთავრესად კოწია თავართქილაძეს ხელს უწყობდა ქართული წიგნების და გაზეთების გამოცემას, იგი ერთხნობით ქართული გაზეთის რედაქტორიც იყო. მთავრობამ დასაჯა, წლინახევრით ციხე მიუსაჯა. პატიმრობის დროს, იგი მეტეხის ციხეში განაგებს მეტეხის სატუსალო სტამბას, რომელიც 1908 წ. განაახლეს გახსნით.

სტამბა „ცხოვრება“ ასლან სამუელის ძე კალანდაძესი. არსებობს თფილისში, იგი გაიხსნა 1908 წ. ჯერედ პატარა სტამბა იყო, მერე ნელ-ნელა მოუმატა საბეჭდავი იარაღი და დღეს კარგს სტამბათ ითვლება. თვით ასლან კალანდაძეც არის მწიგნობარი კაცი, მისდევს ქართული წიგნების ბეჭდვას. სხვა და სხვა დროს ბეჭდავს სასარგებლო ქართულს წიგნებს. ამისავე სტამბაში ხშირად იბეჭდებიან რუსული და ქართული გაზეთებიც, დრო გამოცემითი საქმეებსაც ხელს უწყობს, ერთ დროს რუსულ გაზეთის რედაქტორიც გახლდათ, ბეჭდვის და სტამბის გამო მკირე ხანს პატიმრათაც გახლდათ მეტეხის ციხეში 1908 წ.

გუტენბერგის სტამბა. გახსნილი პირველად ვალერიან გუნიასაგან, მერე გრიგოლ დიასამიძემ შეიძინა. დღეს იგი ეკუთვნის ბორის სპირიდონის ძე ესაძეს. ეს პირი რუსულს ენაზედ მწერლობს კიდევ, სწერს სხვა და სხვა ისტორიულ წერილებს საქართველოს შესახებ, არის რედაქტორად სამხედრო გაზეთის. ქართულ წიგნების და გაზეთების გამოცემის საქმესაც თანაუგრძნობს.

„ციხკარი“. სტამბა გახსნა ბარ. კილაძემ 1908 წ. ბათუმის მესტამბე ამხანაგ თავართქილაძეს გაეყარა და თფილისში გადმოიტანა. თვითონ ბ. კილაძე სტამბის ხელობის კაცია, მოხერხებული, ჯერედ სტამბა ახალი არის, იმედია თფილისში გაფართოვდება. მომავალი ექნება ენერგიულ კაცს.

სტამბა „იდეალი“ თფილისში გაიხსნა 1906 წ. პატრო-

ნი მისი მიხედვით კიკნაძე, თვით ხელობითაც სტამბის მკოდნეა, ასოთ-ამწყობია. ერთ დროს პარიზშიაც იყო, იქაც სტამბაში მუშაობდა, იქ რომ ქართული გაზეთი და წიგნები გამოდიოდა, ეს აწყობდა ყველას. თვითონ მიხეილი ენერგიული კაცია, ქართული მწიგნობარი, ჯერკთ სულ ახალგაზრდა ასოთ-ამწყობი იყო, რომ მან ქართული წიგნების ბეჭდვა დაიწყო. საზოგადოთ ეროვნულ საქმეებს დიდად აფასებს და ქართული ბეჭდვის საქმესაც ჰქომაგობს. მისი სტამბის არსებობას კარგად უწყობს ხელს ქართულ ჟურნალ-გაზეთების და წიგნების ბეჭდვას, მოკლე დროის განმავლობაში, მის სტამბაში ბევრი რამ ჩინებული ქართული წიგნი დაიბეჭდა და კიდევაც დაიბეჭდება შემდეგ.

სტამბა „ზრომა“, ოთხი ქართველი და რუსის ებრაელი ერთად შეერთდენ და 1903 წ. მიხაილოვის ქუჩაზედ სტამბა გახსნეს, შიგ მოაწყეს ქართული ასოებიც, მანქანა და სხვანი. 1907 წ. ქართველებს ებრაელი გაშორდა, სტამბა გაიყეს, ქართველებმა 1907 წ. ცალკე გახსნეს სტამბა. ესენი არიან შემდეგი ამხანაგები: ვასილ ყარამანის ძე, თეოდოლე ერასტის ძე და გიორგი ყაფლანის ძე ბოლქვაძეები, მელიტონ პეტრეს ძე ნოდია და მეხუთე ვლადიმერ მალაქიას ძე ცქიტიშვილი. სტამბის გახსნის დღიდანვე ამათ საქმეს გულმხურვალედ მოჰკიდეს ხელი, ნამეტურ ქართულ წიგნების ბეჭდვას. ამათის დახმარებით რამდენიმე გაზეთიც გამოიცა, ერთი მათგანი ქართული გაზეთის რედაქტორიც იყო. ბევრს რედაქტორს და გამომცემელს შეუწყეს ხელი. თვითონ მწიგნობარი პირნი არიან, სტამბის ხელობის მკოდნენი და მასთან სახელოვნოს და სამწიგნობრო ენერგიითაც ალესილნი- ესენივე ხელს უწყობდენ გამოცემის მხრით ნახატებიან ჟურნალ „ეშმაკის მათრახს“. ამ ხუთი ქართველის ამხანაგობა ჩვენთვის საკვირველია და თან სასიამოვნო მოვლენაც. ისტორიულად დღემდე დასაბუთებულია ქართველების უერთობა, დარღვევა და სხვანი. სადაც კი რამე საერთო

საამხანაგოდ საქმე დაარსდა, რამდენიმე ხნის შემდეგ, მათ შორის საქმე დაემხო და თვით ქართველი ამხანაგებიც დაირღვენენ, მათში მოისპოის მცირე სიყვარულიც, რაც კი მათში მანამდის არსებობდა. ასეთ დარღვეულს და დასარღვევსასტამბო საქმეებს მეც მოვესწარ და ამხანაგებთა განშორების დროს შუა კაცათაც ვყოფილვართ. მაგალითად გიგო ჩარკვიანის ამხანაგებს როცა ვაცალკევებდით და სტამბას სამნაწილად ვყოფდით, შუა კაცებად იყვნენ ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე, პოეტი რაფიელ ერისთავი, მწერალი იოსებ ბაქრაძე და მე. ვნახეთ ბევრის ბევრი აყალმაყალი და ამხანაგებისაგან ერთმანეთის ცემაც. მაშინ დიმიტრი ბაქრაძემ ეს სთქვა: „ქართველებო, ისევე ცალ-ცალკე, თითოერთობით და ამხანაგობით ერთმანეთს დასჯამთ. თქვენში ის მცირე სიყვარულიც მოისპობა ამის საშუალებით, რაც კი დღემდე არსებობს“. ესა სთქვა დიმიტრი ბაქრაძემ და ამაში იგი მართალიც იყო და გულგატეხილიც, რადგანაც ჩვენ მომსწრენი ვიყავით საამხანაგო სახელოსნოების და სავაქროების, რომელნიც სოკოსავე იბადებოდნენ და ვხედავდით იმასაც, თუ ეს ამხანაგობანი მოკლე დროის განმავლობაში როგორ ეცემოდნენ და ამხანაგები კიდევ როგორ სწეწავდნენ ერთმანეთს. ღმერთმა ქნას, რომ ამ ხუთ ქართველს, ხუთ ამხანაგს ასეთი ბედი და მომავალი აშორდეთ და იგინი როგორც შეერთებულან, ისევე ერთობით იმყოფონ. ვიტყვით, რომ მათი ამხანაგობის და ერთად მოთავსების და ყოფნის ამბავის ვაგება რომ დიმიტრი ბაქრაძეს შეეძლოს, მაშინ იგი თავის ჰაზრს შეიცვლიდა და აღარც გულგატეხილი იქნებოდა ჩვენს დროებითი დარღვეულს ამხანაგურს მცნებაზედ. ვნახოთ მომავალი რას გვეტყვის.

სტამბა „ესპერანტო“. ამ სტამბის სახელწოდება ბევრ რამეს გვაფიქრებინებს, იგი გაიხსნა 1912 წ. მისი პატრონი გახლდა ტერ ელიმე ტერ-ასტვაცატორიანის შვილი. სტამბას ქართული ასოებიც აქვდა. თვით მესტმბე არის სომეხთა

მწიგნობარი, იგი თავის სტამბაში ბეჭდავდა სომხურ სურათებიან გაზეთ „არფს“-საც ქართულ მწერალთა და მოღვაწეთა სურათებს და ცნობებსაც ათავსებდა. ესევე პირი სკდილობდა. მასზედ რომ ქართველებში ესპერანტოს მომხრენი ეშოვნა, ამის მეთაურობას სწევდა იგი თფილისში.

სტამბას ქართული ასოებიც მრავლად აქვნიდა წიგნებიც იბეჭდებოდა. სტამბა იარსება ცოტა ხანს, 1915 წ. დაიკეტა, პატრონმა იზარალა. სტამბა სახლის პატრონმა ქირაში გაყიდა. ამის მიზეზათ ის ითქმის, რომ მესტამბე სხვაგან მსახურებდა სტამბის არსებობა კი ამას არ ითმენს, მეორე მესტამბე უსათთოდ სტამბის საქმეთა მცოდნეც უნდა იყოს. თორემ სტამბა უამისოთ ყერ იბოგინებს დიდხანს. ამის მაგალითები ჩვენ აქ ბევრი მოგვყავს.

სტამბა „პროგრესი“ ბართლომე კილაძისა. ბართლომე კილაძეს სტამბა წინეთ ბათუმში აქვნიდა, ამხანაგი ჰყავდა გ. თავართკილაძე. იმას გამოეყო და თფილისში გადმოიტანა თავის წილი და თფილისში გახსნა, სახელდობრ სტამბა: „პროგრესით“. სახელი პატრონმა თავის შნოს კანონიერად შეურჩია და კეშმარიტად, იგი თავის სტამბაში პროგრესისტია და მუშაობის საქმეც სასურველად მიჰყავს.

მის სტამბაში საქმეებიც იბეჭდება ანტიკად, სუფთად და ფრთხილად, ლამაზად, მასთან შეუცდომლად, ყოველივე ამას ხელს უწყობს ის გარემოება, რომ იგი სტამბის ხელოსანი არის და სტამბის მართვა-გამგეობის საქმეც კაყვად ესმის. პირველი ეს არის სტამბის ღირსებისათვის. ტფილისში ეს სტამბა ითვლება პირველ ხარისხოვან სტამბათ, სუფთათ საქმეების გამოყვანას სასტიკათ მისდევს სტამბის პატრონი.

ესტატე კერესელიძის და მის ძმების ამხანაგობის სტამბა. 1880 წ. მაქსიმე შარაძემ დაარსა ერთი კლერიკალური ძმობა, ამ ძმობის მიზანი იყო ღვთის ვედრება, ღვინის არ სმა, ხორცის არ ჭამა, ცოლის არ შერთვა და სხვაც ასეთნი. ამ ძმობის საქმე კარვად წავიდა, ვინც ძმობაში შევიდოდა და რამე ქონებას შეიტანდა, მერე იგი აქედამ რომ

გასულიყო, ქონების წაღება კი არ შეეძლო, ეს ძმობას რჩებოდა.

ამ გვარად ამ პატარა ძმობამ რამდენიმე პირის ქონებაც შეინარჩუნეს. დაარსებას შემდეგ ამათ დაიწყეს ქართული გალობის შესწავლა, მასთან სამღრთო შინაარსის მექანი წიგნების ბეჭდვა და ბულოს ქართული სტამბაც გახსნეს 1885 წლებს. სტამბის საქმე კარგთ წაუვიდათ, მაგრამ თვით ეს წმიდა კაცები კი სულ დაიხოცნენ, მათგან დარჩა მხოლოდ ორი კაცი ს. ლოსაბერიძე და ესტატე კერესელიძე. ამ ორში ერთიც ავით გახდა ესტატე და ესეც თავის ამხანაგების მსგავსად წამლებს არ ხმარობდა. რადგანაც სპ. ლოსაბერიძე ეუბნებოდა რომ ჩვენი ძმობის წევრთა წამალი მღვის მშობლის ხატები და მონატრებში სიარულიაო. ესტატეც ასე ასრულებდა ყველაფერს, მაგრამ მორჩენით კი ვერა რჩებოდა.

ამ დროს, ესტატეს გამოუჩნდნენ ნათესავები და ამათ წამლობა ურჩიეს, წამლობის ფულს კი პირველი პირი სპ. ლოსაბერიძე არ აძლევდა, ამიტომ ესტ, კერესელიძე ამხანაგს გაეყარა, თავის წილი სტამბა ჩამოართვა და ამხანაგს სამუდამოთ მოსცილდა. ამით მან გადაირჩინა თავი სიკვდილისაგან და მერე ბერათაც შედგა, დღეს იგი გენათის მონასტერში გახლავსთ. სტამბა გადასცა თავის ძმის წულებს, რომელნიც თვით მისისავე სტამბის შემწეობით იყვნენ და მათთანვე აღიზარდნენ. ეხლა ეს სტამბა არსებობს ვერაზედ, გაბაშვილის ქუჩაზედ. სადღეისოდ ეს კლერიკალური ძმობა დაეცა, ზოგი წევრი მოკვდა, ზოგმა ცოლი შეირთო, ზოგიც სხვა გზას დაადგა, ასე გათავდა ამ ძმობის კლერიკალური დღენი. ძმობაში ყველაზედ მოგებულნი სპირიდონ ლოსაბერიძე დარჩა, ამას დარჩა კაი ქონება მოსკოვის ქუჩაზედ სამ სართულიანი სახლები და მასთან კარგი სტამბაც. დღეს ყველა ეს შეძლება ამის საკუთრებათ ითვლება, ამას გარდა მან ცოლიც შეირთა, ეხლა იგი ხორცსაც სჭამს და ღვინოსაც სომს, სხვასაც ბევრს რამე საქვეყნო საქმეებს მისდევს.

ასე გათავდა ამ მღვთის მშოსავეთ საქმენი.

იმერეთის სტამბები

ქუთაის, პირველად სტამბა გაიხსნა 1770 წ. სოლომონ დიდის მეფობის დროს. ეს სტამბა ყოველთვის ქუთაისში არსებობდა და ქართული წიგნების იბეჭდებოდა. იმერეთის სამეფო რუსეთის იმპერიას 1810 წ. დაუკავშირდა, მაშინ ქუთაისში ეს სტამბაც მოისპო, დაიხურა, იგი ზურაბ წერეთელმა ჩაიგდო ხელში და საჩხერეში გადაიტანა.

ამ სტამბაში დაიბეჭდა 1810 წ. რუსეთის მთავრობის განცხადება მის შესახებ, თუ იმერეთი როგორ დაუკავშირდა რუსეთის იმპერიას.

გუბერნიის სტამბა. რუსეთის მეთაურების თავოსნობით რუსულ-ქართულ საბეჭდი სტანოკი ქუთაისში 1820 წ. გააჩინეს, 1830 წ. სტ. გახსნეს. იმ დროისად ქართული ასოებიც მოაწყეს. ამ სტამბაში 1850 წ. ორიოდ ლოცვის წიგნიც გამოიცა. 1854 წ. რუს.-ოსმალის ომის გამო დაიკეტა. 1857 წ. ისევ გნახლდა. ამ სტამბაში დაიბეჭდა „ნაპოლეონ იმპერატორის შესამეს ცხადება“ 1863 წ. რუსულიდამ თარგ. გ. დიდებულის მიერ. ორიოდ სხვა წიგნიც გამოიცენ 1865 წლებში.

ამ სტამბას ყოველთვის სხვა და სხვა პირნი იღებდენ იჯარით და ამუშავებდენ, იჯარაში მთავრობას განცხადებებს უბეჭდავდენ. აქ თუმცა ქართული ასოებიც აქვნდათ, მაგრამ ქართულ წიგნების ბეჭდვის საქმეს იგი ხელს ვერ უწყობდა, ამას კარგად გრძნობდა 1850 წლიდამ იმერეთის საზოგადოება.

გუბერნერგი. გუბერნიის სტამბის არსებობის დროს, 1860 წ. ქუთაისში ჩამოვდა ერთი ებრაელი, სახელად გუბერი, ამან გახსნა მეორე სტამბა, რომელსაც სახელად „გუბერნერგი“ უწოდა. ამ მესტამბემ ყველაფერი კარგად მოაწყო, ქართულ ასოებსაც დიდი ადგილი დაუთმო. ეს ქარ-

თველობას დიდად ესიამოვნა. 1873 წლების შემდეგ, ეს სტამბა გუბერნატორმა დახურა, დახურვის მიზეზი ის იყო, რომ მან გუბერნიის სტამბას საქმეები წაართო. კრიკაში ჩაუდგა, მერე ეს ეს სტამბა შეისყიდა მღვ. გამრეკელმა.

ფერაძის სტამბა. ფერაძემ თფილისში ისწავლა სტამბის ხელოვნობა, ხელაძის სტამბაში, 1880 წლების შემდეგ ქუთაისში გადასახლდა და გვარიანი სტამბა გახსნა, სადაც მოათავსა ყველა საჭირო სასტამბო იარაღები. ეს სტამბა თავის შესაფერად უძღვებოდა ქართულ, წიგნების ბეჭდვის საქმეებს. აქ დღეს ქართული დღიური გაზეთიც გამოდის.

სტამბა იოსებ ხელაძისა. სტამბის სწავლა იოსებ ხელაძემ თფილისში მიიღო, ხელაძის სტამბაში, 1890 მერე ქარგლად მუშავობდა, შემდეგ გადავიდა იმერეთს, ერთ ამწყობს შეუამხანაგდა. ერთათ სტამბა გახსნეს 1890 წ. მერე ამხანაგს განეყო, 1908 წ. თვით გახსნა ქუთაისში სტამბა, ქართულ ასოებსაც ადგილი დაუთმო. ქართულ წიგნებს და გაზეთებსაც მრავლად ბეჭდავდა, კიდევაც ბეჭდავს დღეს.

სტამბა ივანე კილაძისა. ამხანაგი იოსებ ხელაძისა. ამათ შეისყიდეს ილ. ჭყონიას სტამბა. მერე ესენი გაიყარნენ, ივანე კილაძემ ცალკე გახსნა სტამბა. ქართული წიგნებიც მრავლად ბეჭდა, ასევე გაზეთები, ამ სტამბას კაი ისტორია აქ. ეს კილაძეც ექ. ხელაძის ნაშაგირდალია.

სტამბა ბაგრატ კურცხალიასი. ბაგრატ სიმონის ძე კურცხალიამ ხელობა თფილისში ექ. ხელაძის სტამბაში შეისწავლა. იყო კოჩალი მოსწავლე. შაგირდობის შემდეგ ქარგლად მუშავობდა, მერე იმერეთში გადასახლდა, ქუთაისში ვ. კილაძისაგან სტამბა შეიძინა, დღესაც აწარმოებს სტამბის საქმეებს. როგორც თვითაც დამარწმუნა და ეს მე მის სტამბაშიაც ვნახე, მას შეუძლიან დიდი, კარგი სტამბაც აწარმოვოს და საქმეები მართოს, ამან სტამბა გახსნა 1899 წელს ქუთაის, ქართულ ასოებსაც კაი ადგილი დაუთმო.

სტამბა ილია ჭყონიასი. გაიხსნა ქუთაისს 1897 წ.

სტამბაში იყო მსწრაფ მბეჭდავი მანქანა და სხვა ყველა იარაღები. აქ იბეჭდებოდა მრავლად ქართული წიგნები. თვითონ ილია ჭყონია ჩვენს მწერლობაში ცნობილი პირია, ქართული მწიგნობრობის დიდი მოყვარე და ბეჭდვის დიდი მოტრფიალე. მწერალი მასთან, მაგრამ სტამბის საქმე კარგად ვერ წაუვიდა, გამოცდილება თუმც აქვნდა, მაგრამ გარემოებამ ისე მოუწყო საქმე, რომ მისი სტამბა 1904 წლის შემდეგ სხვებზედ გადავიდა.

ქ. შ. წ. კ. კ, საზოგადოების გამკეობის სტამბა ქუთაისში.

1914 წ. ხსენებულმა საზოგადოებამ თვ. „ქართ. წიგ. გამომცემელ ამხანაგობის მსგავსად“ გახსნა სტამბა, სტამბას აქვს მსწრაფ მბეჭდავი, მასთან სხვა იარაღებიც საკმარისად, იარაღეულობას გარდა ასოებიც მრავალნაირი და ბევრი. ქუთაისის კვალად, ეს სტამბა არის მდიდარი სტამბა.

მხროლდ სტამბის გამგე არა ჰყავსთ, ისეთი, როგორიც სტამბისთვის საჭირო არის, მცოდნეს კი იგინი ჩვენში ვერავის იპოვნინან: მე წინეთაც გავაფრთხილე და ეხლაც ვიტყვი ცნობათ, რომ სტამბის პატრონი უსათუოდ სტამბის ხელოსანი უნდა იყოს, ან ამწყობი, ან მბეჭდავი, უამისოდ სხვა კერძო კაცი და ამ ხელობის არ მცოდნე სტამბაში არ გამოდგება, იზარალებს.

ეს მე მაგალითებით ვიცი და ამიტომ ვამბობ აქ ამას, შეიძლება აქ ვინმემ „ქართული წიგნების გამომცემელ ამხანაგობას“ დაასახელოს, რომ მაშ როგორ არსებობსო, იქ უფროსი აღ. ჯაბადარი სტამბის მუშა არ ყოფილა და ხელოსანიო? ეს მართალია, მაგრამ აქ ამის სხვა საზოგადო პირობები იყო, პირველი ისა: რომ სტამბას ხელს უწყობდნენ ზოგი ერთნი

წევრნი, მეორეთ: ამ სტამბას რკინის გზის საქმე მოუპოვეს, რაც მას აძლევდა დიდს სახსარს, მესამე: თვით ალ. ჯაბაღარი სტამბის მუშა ხელოსანი არ იყო, მაგრამ მან პრაქტიკულად, შეისწავლა ყოველისფერი, შეისწავლა სახელოსნო საქმიანობის ყოველივე კარგად, ზედმიწევნით და შეგნებით.

მაინც ვინატრებთ სულითა და გულით, რომ ეს კეთილად დაწყობილი, ეს კეთილის განზრახვით გაღებული სტამბა არ დაიკეტოს ისე, როგორც ქუთაისშივე დაიკეტა ილ. ჭყონიას სტამბა, გამრეკელის, კილაძის და სხვებისაც, ვუსურვებთ რომ ამათ მსგავსი არაფერი მოვლენიყოს მას. ასეთი სტამბები თფილისშიაც ბევრი დაიკეტა. სტამბა თხოულობს პირველად სტამბისავე ხელობის მცოდნე და სტამბაშივე მცხოვრებს, უამისოდ სტამბა ვერ იმოქმედებს კარგად.

ბათუმის ქართული სტამბა. შესმენა და გაგება რომ შეიძლებოდეს, მაშინ ჩვენ მამა პაპათა ძვალნიცკი შეინძრეოდნენ სიხარულით საფლავში, რომ მათ ეღირსად ნატურის შესრულება და ბათუმში ქართული სტამბა გაიხსნა, ქართული ასოების ბეჭდვა დაწყებულ იქმნა. თვით მე ჩემის ახალგაზდობილდამ ამის მონატრე ვიყავი და იმ დროს ბევრს სიზმრათაც არ მოგეჩვენებოდა, რომ ოსმალეთის საქართველოში, ქ. ბათუმს ამას მოვესწრებოდით.

როგორც იქმნა გვეღირსა ჩვენს ძმებთან დაკავშირება და მათში ქართული ასოების ბეჭდვის დაწყება, ქართული წიგნების ვრცელება. მთელი ჩვენი უმაწვილ-კაცობა დასევდიანებული იყო ამით, გულ ჩათხრობილი მასზედ, რომ მეჩვიდმეტე საუკ. ოსმალთაგან ამოდოლოა ძალა მოსწყდა ჩვენს კერას და ბოლოს იგინი ჟამთა ვითარების და ისლამის წყალობით ეროვნებითაც გაქრნენ, ისლამა მათი ნაცია შექამა, ჩაყლაპა, ქართველები სრულიად გაათათრებულ იქმნენ. ჩაიყლაპა. გაქრა. დიდი ხნის წადილი შესრულდა, 1878 წელს, ოსმალეთის საქართველოს ერთი ნაწილი რუსეთის საქართველოს შემოუერთდა. ამ შეერთების უმაღლვე აქ გა-

ჩნდა ერთი ქართველი კაცი, სტეფანე გრიგოლის ძე მელიქიშვილი, თფილისში ქართული სტამბის მექანი და გაზეთ „დროების“ გამომცემელი, მასთან ცოლის ძმა ნეტარ ხსენებულ სერგეი მესხის, მელიქიშვილმა ბათუმში სტამბა გახსნა, როგორც ახალ ბათუმის ქალაქ შეჭფეროდა, ხოლო სტამბის საქმენი კი კარგა არ მისდიოდა, რადგანაც სტამბა ახალი იყო და მეორე თვით მესტამბეც შიგ, ბათუმში არა სცხოვრებდა, სტამბის საქმე შეუფერხდა, მერე ეს სტამბა გაიყიდა, იგი შეიძინა სტამბის ხელობის მცოდნე ალექსანდრე მახარაძემ.

ალექსანდრე მახარაძე ქართველი კაცი იყო, სტამბის საყიდელი ფულიც მას ერთმა ქართველმა ოფიცერმა მისცა, ანთაძემ 4000 მან. ეს რასაკვირველია კეთილი საქმე იყო ხოლო კეთილი როგორ გათავდა, ამის ჩვენ არა ვიცით რა. ალექსანდრე მახარაძემ დაიწყო მოქმედები, მაგრამ სტამბაში ქართულ ასოებს მცირე ალაგი მისცა, მის სტამბაში მხოლოდ ქართული განცხადებები იბეჭდებოდა, თორემ სხვა ამას გარეშე არა დაბეჭდილა რა, სამწუხაროდ ამ სტამბამ ქართული ენის საქმეს ვერ შეუწყო ხელი, ამ გარემოებას ისიც უშლიდ ზელს, რადგანაც სტამბას დიდი ძალი მუშაობა უჩნდებოდა რუსულს და უცხო ენებზედ, რაც პატრონს ქართულის მოფიქრების დროს აღარ აძლევდა.

ასე თუ ასე, ეს სტამბა შინც სარგებლობის მომტანათ ზაითვალა ქართველთ ცხოვრებაში, მესტამბემ სტამბაში, ქართველთაგან მოსწავლე ხელობის შეგირდებიც იყოლია, რომელთაც შეასწავლა სტამბის ხელოსნობა და ამ შესწავლილებში ისეთნიც გამოვიდნენ, რომელთაც შემდეგ დროში სტამბის გახსნას წარმოებაც კი შესძლეს და ერთ ამათგანმა ფოთში გახსნა სტამბა და მეორემ სოხუმში, ესეც მინიშნელოვანი საქმეა ამ სტამბის პატრონის მოგონების ანუსხვის ისტორიაში. შემდეგ, ანუ 1905 წ. ალექსანდრე მახარაძე გარდაიცვალა, სტამბა დარჩა მის მეუღლეს ეფემია მარკუზოვის ასულს და მის ორს ვაჟს, შვილებმაც სტამბის ხელობა შეისწავლეს და

ეს სტამბა დღესაც არსებობს ბათუმში. ამ სტამბის პატრონი ს. მახარაძეს უბედურება შეემთხვა, ჯავრით მან რევოლვერით მოკლა მეორე მესტამბე, ვახტანგ ჩანტლაძე. რაისა გამო იგი მსხვერპლი გახდა. პალატის გადაწყვეტილებით 12 წლით გაგზავნილ იქნა კატორღას. ჯერეთ ალექსანდრე მახარაძის სიკვდილმა შეაფერხა ეს სტამბა და ახლა ამ უბედურობის მოვლენამ ხომ სულ მიწაზედ გაასწორა ამ სტამბის საქმე.

ბათუმის ქართული სტამბა კოწია თავართქილაძისა. ოზურგეთიდან ბათუმში გადიტანა და სტამბა გახსნა 1904 წ. ბათუმში კ. თავართქილაძემ დაიწყო ქართული წიგნების ბეჭდვა, რადგმნაც სტამბას მეტად ცუდი დრო შეესწრა აქ დიდ ხანს ვერ იარსება 1906 წ. გადმოიტანა ქ. თფილისში და აქ გახსნა ქართული სტამბა. ამაზედ ნახეთ ცნობა კ. თავართქილაძის ანუსხვაში.

ბათუმის ქართული სტამბა. ბარ. კილაძისა და თავართქილაძისა. ახალგაზდა კაცები სტამბის ხელოსნები. ბათუმში ამათ სტამბა კარგს ქუჩაზედ გახსნეს და სტამბაც კარგად მოაწყეს, საქმიანობაც კარგა აქვნდათ, მხოლოდ სხვა და სხვა მიზეზების გამო ამხანაგები ვერ დაშთენ ერთად, მალე გაიყარნენ, ბართლომე კილაძე თფილისში გადმოვიდა, თვისი სტამბა აქ გახსნა. მისი ამხანაგი თავართქილაძე კი ბათუმში დარჩა, თვისი სტამბა გახსნა, დაიწყო მის წარმოება და იგი მალე ფეხზედაც დააყენა.

ნიკო ხვინგიას და ვახტანგ ჩანტლაძეს სტამბა. გახსნეს ბათუმში 1410 წ. სხვისაგან იყიდეს, ორივე ამხანაგები სტამბის ხელოსნები არიან. ქართული წიგნების და გაზეთების გამოცემის საქმე ხელს უწყობენ დიდათ. სამწუხაროდ ვახტანგ ჩანტლაძე 1913 წ. მოკლა მესტამბე მახარაძემ. დღეს მარტოღ ამ სტამბას ნიკო ხვინგია აწარმოებს.

ბათუმში სხვა და სხვა ტომის სტამბებიც ბევრია ხოლო

მესტამბეებს სტამბაში ქართული ასოების არაფერი აქვსთ, ქართულს არც ბეჭდავენ.

ყვირილის სტამბა 1850 წ. თფილისში გახსნა სტამბა ბულდან მუნთოევმა, ქართველ გრიგორიანმა, ეს სტამბა 1880 წ. გაიყიდა, იგი შეიძინეს გ. ჩარკვიანმა და მის ამხანაგებმა, (სულ 4 ამხ.) მერე ესენი გაიყარნენ, იგი იყიდა პოლონელ ადამეცკიმ, იგიც გაკოტრდა, ამისაგან იყიდა მღვ. ლამბაშიძემ და ყვირილას გადაიტანა 1890 წ. აქ ამ სტამბამ კარგა ხანს იარსება, იგი ხან ქუთაისში გადაჰქონდათ. აქ იბეჭდებოდა გაზ. „მწყემსი“ და სხვა და სხვა ქართული წიგნები. უმეტეს სასულიეროს და ისტორიულის შინაარსის.

ყვირილის მეორე სტამბა. გახსნილ იქმნა 1903 წ. მიხ. გაჩეჩილაძისაგან, ამას დიდს ქომაგობას უწევდა. ახალგაზრდა ვანო არდიშვილი და ილია მაღლაკელიძე. ამ სტამბაში მრავლად იწყეს ქართული წიგნების ბეჭდვა. 1905 წ. ეს სტამბა აკლებულ იქმნა, ამიტომ აკლებული სტამბის დანარჩენი იარაღი თფილისში გადმოიტანა მიხ. გაჩეჩილაძემ და 1906 წ. თფილისში გახსნა. ერთი ნაწილი ამ სტამბის შემდეგ წლებს ისევ ყვირილაში მოაწყო, აქ სტამბა 1913 წლამდის არსებობდა, მას განაგებდა ვანო გაჩეჩილაძე.

ყვირილის მესამე სტამბა. 1905 წ. შემდეგ აქ დაიკეტა მ. გაჩეჩილაძის სტამბა, მას მალე მიჰყვა და ვ. ლამბაშიძის სტამბაც, აქ დარჩა მხოლოდ ერთი სასტამბო სტანოკი, რომელსაც ვანო გაჩეჩილაძე ამუშავებდა, ესეთი პატარა საბეჭდავი ყვირილისათვის აღარ კმაროდა, რადგანაც აქ წინადაორი სტამბა არსებობდა, ამ გარემოებას ყურადღება მიაქცია პლატონ თეიმურაზის ძე კიკნაველიძემ და ამან გახსნა ყვირილაში კარგი სტამბა 1910 წ.

სტამბა მოწყობილი აქვთ კარგად, გვერდით წიგნის მალაზიაც არსებობს და მასთან საკაზმავიც. როგორც თვით პლატონ კიკნაველიძემ სთქვა, დიდათ მონატრენი და მოხარულნი

არიან რომ მათ სტამბაში ქართული წიგნები იბეჭდებოდეს, ესლა უკვე ბექდავენ კიდევ და რამდენიმე წიგნაკიც გამოუციად. წიგნები სუფთად არის ნაბეჭდი. განაცხადეს: დიდათ გესურს, რომ ყვირილის სტამბაში ქართული წიგნების გამოცემა გახშირდესო: თვითაც ხელს უწყობენ და გამომცემელს იათათ უბეჭდავენ.

ოზურგეთის სტამბა გახსნა კოწია ჩითანის ძე თავართქილაძემ 1887 წ. ამის ისტორია ნახეთ წიგნში. ეს სტამბა 1905 წ. ბათუმში გადიტანა, შემდეგ ბათუმიდამ თფილისში გადმოიტანა. ამ სტამბის ოზურგეთში დღესაც არსებობს პატარა სტამბა.

სენაკის სტამბა. გახსნა 1890 წ. კოწია ჩითანის ძე თავართქილაძემ; 1902 წ. ეს სტამბა მიჰყიდა ასლან სამუელის ძე კალანდაძეს ამა სენაკში რამდენიმე ხანს შეინახა, მერე თფილისში გადმოიტანა. დღეს თფილისში არსებობს.

სამტრედიის სტამბა. გახსნეს 1912 წ. ვ. ხარებავამ და ვ. ჯუღელმა. ამათ სტამბას ასე აწერია: „წიგნის და სამწერლო წიგნების მალაზია და სტამბა ვალერიან ხარებავა და ვლადიმერ ჯუღელის სამტრედიაში“. ამ საქმის დაარსების მიზეზები ვკითხე დამაარსებელთ. მათ სიმპატიური შეხედულება გამოთქვეს ქართული წიგნების ბეჭდვის გამრავლებაზედ.

სთქვეს: დიდი წადილი გვაქვს, რომ სახალხო კაი წიგნებიც ვბეჭდოთო. ამ დროს 1913 წ. ქართულ წიგნებსაც უკვე ბეჭდავდენ. ერთი წიგნი ამ სტამბაში დაბეჭდილის 1814 წ. შთაფრობისაგან აკრძალულიც იქმნა. რაც დიდათ გვეწყინა, გვენატრება ამ სტამბის წარმატება და გამგეთა, ანუ პატრონთა დაწინაურება სტამბის საქმიანობით.

ხონის სტამბა. 1898 წ. მასწავლებელმა ალექსანდრე თომას ძე მაქარაძემ, ხონში გახსნა პატარა სტამბა. სხვათა შორის ამ სტამბაში ისწავლა ხელობა შესტამბე ნიკო ხვინჯიამ და სხვებმაც.

ზუგდიდის სტამბა. ამ დაბასაც ქლირსა ბეჭდვის შუქი,

1897 წ. ფოთის შესტამბე ლავრენტი ტულუშმა გახსნა აქ პატარა სტამბა რასაც აქვს შესაფერი მნიშვნელობა, რომ ამ სამეგრელოს შუაგულ კუთხეში ქართულ ასოებმა ბეჭდვანახა, მეგრელებმაც გაიცინეს იგი. ეს სტამბა დღესაც არსებობს.

ფოთის სტამბა ლავრენტი ტულუშმა 1890 წ., ამ კეთილ საქმეში მას მხარი მისცა აწ განსვენებულმა ალექსანდრე მახარაძემ, რომელმაც 1883 წ. ბათუმში პირველად შეიძინა ქართულ-რუსული სტამბა. თვით ლავრენტი ტულუშმაც ბათუმში, ამ პირთან ისწავლა სასტამბო ხელობა, ბოლოს მასვე ალ. მახარაძეს დაესძა და მის მერე მოახერხა და ბათუმიდამ ფოთში გადავიდა და კეთილ პირთა დახმარებით სტამბა გახსნა. თვითონ ეხლა ლავრენტი ტულუში 41 წლებს მიღწეულია.

ფოთში მოაწყო სტამბა, სტამბაში თვით დატრიალდა, დაიწყო მუშაკობა და ამწყობიც თვით იყო, მბეჭდავიც, კორექტორი და მუშაც. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, უამისოდ მას სტამბის არსებობის საქმე ერთობ გაუჭირდებოდა, იმიტომ რომ ახალდაწყებულ საქმეში თვით პატრონი არა ტრიალებს და თუ მას იმ საქმის ცოდნაც არა აქვს, უამისოდ მას ძრიელ გაუჭირდება სტამბის წარმოების საქმე. ეს ჩვენ გამოცდილებით ვიცით, მაგალითებიც გვინახავს. ისიც კი უნდა გავიხსენოთ, რომ სტამბის აღორძინების და გამაგრების საქმეში მის მუდღე ალათია მახარაძის ასულსაც კი დიდი ამაგი და შრომა მიუძღვის. ამათ სტამბის საშუალებით მეგრელთა შორის მცირედ მაინც შენათა წიგნის ბეჭდვის სხივებმა, ამას გარდა ამავე სტამბის საშუალებით ბევრმა სტამბის ხელობაც შეისწავლა. სხვაფრივადაც ეს სტამბა თავის არსებობით ფოთში ბეჭდვის საქმეს ხელს კარგად უწყობდა. ფოთში, პირველად ამ სტამბაში გამოიცენ ქართული წიგნები. წიგნებთ შორის დაიბეჭდენ ბევრი უძველესი წიგნებიც კი XI საუკუნის და სხვაც მრავალნი. თვითონ ლავრენტი ტულუში მწიგნობარი

პირთა, ქართული წიგნების მოყვარე, მისდევს ქართულ მწერლობის საქმესაც და ბეჭდავს ხშირად ქართულს სხვა და სხვა წიგნებს. მიმართულებით და იდეით მაილად ცოლი და ქმარიც საზოგადოებრივ პატივისცემას ემსახურებიან და შრომობენ, 1905 წ. უბედურება ეწვიათ. დროებით ამათი სტამბა დაიკეტა, შემდეგ ისევ გაღებულ იქმნა, ეხლა მოქმედებს. ლ. ტულუშის მოღვაწეობას ეხლა აქ ვერ ვბეჭდავთ.

კახეთის სტამბები

თელავის სტამბა. კახეთი ჩვენგან, ანუ შუაგულ თფილისიდან მოწყვეტილია, კახეთში ვერც ქართული გაზეთები ვრცელდებოდა და ვერც წიგნები. მაინც ასეთ მხრის ქალაქ თელავში ერთ დროს, წიგნის მალაზია გაიხსნა, ამან იარსება რამდენსამე ხანს, მერე სამკითხველოც გახსნეს და ამას ქართული წარმოდგენების გამართვაც მოჰყვა ყველა ამან სტამბის გახსნის საჭიროებაც გამოაჩინა. ამ გარემოებას ჯეროვანი ყურადღება მიაქცნა ექვთ. ხელაძემ, თფილისელმა მესტამბემ და 1890 წ. თელავში გახსნა პატარა ქართული სტამბა.

თელავში სტამბამ ძირი გააშავრა, თესვი გაიდგა, წვრილი საქმეები მრავლად გაუჩნდა და წვრილ საქმეებს აქ მოჰყვა ქართული წიგნების ბეჭდვაც. თელავში დაბეჭდილ წიგნების ნახვასაც მოვესწართ, ესეც ერთი ნიშანი იყო ჩვენის ერის გაღვიძების და წარმატების, აქ იბეჭდებოდა არამც თუ პატარა წიგნები, არამედ ათ და ოც ფორმებიანებიც. შემდეგ დროს, ეს სტამბა ერთის პატრონის ხელიდან მეორეს ხელში გადადიოდა. იგი დღესაც არსებობს და თუ ქართული რამ საქმე შეხვდათ, იმასაც ბეჭდავენ. ამ უკანასკნელ დროს იქ ქართული წიგნები დიდათ შემცირდა.

სიღნაღის სტამბა. ისტორიკოს ნიკოლოზ გამრეკელს დიდათ სურდა, რომ სიღნაღში სტამბა გაეხსნა. ვისმეს, ამი-

სათვის იგი აქეთ-იქით სცდილობდა კიდევ. თელავის სტამბის გახსნა სიღნაღელებს მაგალითად გაუხდათ. მათ დაიწყეს მეცადინეობა და სტამბის გახსნის საჭიროებას აცხადებდნენ. ამ გარემოებას ისევ და ისევ ექვთიმე ხელოძემ მიაქცია ყურადღება და 1893 წლებში, სიღნაღშიაც გახსნა პატარა ქართული სტამბა. ასე და ამ გვარად თელავსა და სიღნაღს ბეჭდვითი საქმის საძირკველს ექვ. ხელოძემ ჩაუყარა საძირკველი.

სიღნაღში სტამბამ წარმატება მიიღო, წვრილ საქმეებს გარდა იქ ქართული წიგნების ბეჭდვაც დაიწყეს და უკანასკნელად მოხდა ისეთი ცვლილება, რომ ქიზიყელ ქართველთა შორის, ქართული გაზეთის გამოცემის ნატვრაც გაიშა. ეს ნატვრა შეასრულა კოტე ტყავაძემ, საუკეთესოდ მომზადებულია მამულიშვილმა და გონიერმა ქართველმა, მან მთავრობისაგან ნება რთვა აიღო და დაიწყო გამოცემა გაზეთ „ხმა კახეთისა“, ეს გაზეთი ჯერედ კვირაში ერთხელ გამოდიოდა, მერე კვირაში ორჯერ, იგი დღესაც გამოდის სიღნაღში.

ჩვენ ცხოვრებაში ეს ისეთი მოვლენა არის, რასაც ფასი არა აქვს.

სიღნაღის სტამბას და გაზეთს „ხმა კახეთისა“ ფართო სამოღვაწო ასპარეზი აქვსთ, ბევრი რამის გაკეთებაა არის იქ საჭირო, თუ კი მათ ამის ძალა არ მოაკლდებათ, მართალია დღეს სიღნაღის სტამბა სომხის ხელშია გადასული, მაგრამ იგი ჩვენთვის ორივე ერთია, საქმე ბეჭდვა არის და არა სტამბის პატრონობა. გვენატრება სულით და გულით ამ სომხის სტამბის დაწინაურება, წარმატება და მასთან გაზ. „ხმა კახეთის“ გავრცელებაც. ნამეტურ ქართველ გრიგოზიან კითხვების ღძვრა.

სოხუმის სტამბა. გახსნა ალექსანდრე მახარაძემ. ბათუმელ შესტამბემ. მერე ეს სტამბა იჯარით მისცა თავის ნაშაგირდალ არჩილ შველაძეს და პავლე კალანდაძეს. ესენი აწარმოებენ დღესაც ამ სტამბის საქმეს.

ეს სტამბა დაარსდა სიხარულით, ხოლო მას ქართუ-

ლი სულიერების და ეროვნების არაფერი ეცხო, სოხუმში ფართო ქალაქია, აქ ქართული ენა დიდს დევნას განიცდის, სტამბამ კი ამ გარემოებას ყურადღება არ მიაქცია, ქართული წიგნების ბეჭდვას მათ ყურადღება არ მიაქცევს, იგინი ქართულად აქ ბეჭდვენ უბრალო განცხადებებს და თეატრის აფიშებს, სხვა არაფერს.

მხოლოდ 190 წ. სოხუმში გამოიცა ერთი ქართული წიგნი, ვგონებ ეს პირველი მაგალითი იყო. ესეც ჩვენში კარგად ცნობილის მწერალ მოღვაწე ნიკოლოზ თავდგირიძესაგან დაწერილი. სხვა რამ ქართული დაბეჭდილი წიგნი სოხუმში ჩვენ არაფერი ვიცით, თუმცა ბევრს დავავლეთ იქ ამის შესახებ ცნობების მოცემა, მაგრამ არავინ რა მომცა, ქართული მწიგნობრობის, წიგნების ბეჭდვის და გაზეთის გამოცემისთვის სოხუმელებს სძინავთ.

ახალციხის სტამბა. ახალციხის მესტამბე სომეხია, მას თავის სტამბაში ქართული ასოებიც მოუთავსებია, აქ იბეჭდება ქართული განცხადებანი და სხვა და სხვა საჭირო რამ ქალაქდები, სხვათა შორის 1905 წ. წიგნაკი! — „თუ როგორ ვიპატიეთ ქართული ენა სრულის გაუქმებისაგან ახალციხის წმიდა მარინეს ეკლესიაში“ გამოცემული ფასილი გამრეკელისაგან. სხვა რამ აქ დაბეჭდილი ქართული წიგნები ჩვენ არ გვინახავს. თუმცა აქ სხვა წიგნებიც გამოიცენ.

კავკავის სტამბაში ქართული ასოები. კავკავის (ვლადიკავკაზი). მცხოვრებთ შორის ქართველთა რიცხვი საკმარისია აქ ქართველებს აქვსთ საკუთარი სკოლა. ეკლესია, თეატრი და სხვანი. ამათვის რასაკვირველია ხშირად სტამბაში დაბეჭდილი ქართული ასოებიც იქნება საჭირო. 1890 წ. ერთ სომხის სტამბაში, ქართული ასოებიც შეუძენიად, აქ დაუწყებიათ ქართული აფიშების ბეჭდვა და სხვა და სხვა განცხადებათა. სხვათა შორის; 1900 წ. აქ ქართულს ენაზედ ცალკე წიგნად გამოიცა ეზეპოს იგავნი, პატარა წიგნაკათ, სხვა რამ და ბეჭდილი კავკავის სტამბის ჩვენ არა გვინახავს რა აქამდე.

ქართული ასოები ბაქოს სტამბაში. სტამბის პატრონი უცხო ტომის არის, ამას თავის სტამბაში ქართული ასოებიც მოუთავსებია. ამ სტამბაში ქართული წიგნების გამოცემა დაიწყო 1910 წ. და ქართული გაზეთების კი 1912 წლიდან. სხვა რამ ცნობები ჩვენ ამ სტამბის არაფერი ვიცით.

გორში ქართული სტამბა. გორში, შუა გულ ქართლს, ტეტიების ქვეყანაში სტამბის გახსნა დიდი საქმე იყო, თავის დროსვე, ასეთი დიდი საქმის შესრულება იკისრა არსენ კალანდაძემ და სხვათა დახმარებით მან მოახერხა და გორში სტამბა გახსნა 1889 წ. ეს საქმე ჩვენ იმდენად საყურადღებოთ მიგვაჩნია, რაისა გამო არ შეიძლება რომ აქ ორი სიტყვა მაინც არა ვსთქვათ რა:

გორში ქართული სტამბამ მოახდინა ძირითადი პატარა ცვლილება ტეტიების ცხოვრებაში. ტეტიები დარწმუნდნენ იმ უბრალო ქეშპარიტებაზედ, რომ გორში თუ შეიძლება სტამბა გაიხსნას, მაშ შეიძლება რომ წიგნებიც გამოიცეს, და მასთან გაზეთის გამოცემაც მოხერხდესო. ესეთი აზრი გაჩაღდა ყველას წინაშე და თან ეს სტამბაც ნელა-ნელა წინაურდებოდა გორისთვის. გორში მოეწყო ისე საქმე, რომ ამ სტამბაში ქართული წიგნებიც გამოიცენ, სხვათა შორის აქ გამოცეს „მიბაძვა ქრისტესი“ თომა კემფელისა და ზოგნიც სხვა წიგნები.

ასე თუ ისე, არსენ კალანდაძემ ადგილი დაიკავა ქართული სტამბის გახსნის ისტორიაში, არსენ კალანდაძე გარდაიცვალა 1913 წ. მისი სტამბას განაგებს დღეს არსენ კალანდაძის მეუღლე.

გორის მეორე სტამბა. გორში მეორე სტამბა გახსნა 1907 წ. დავით იოსების ძე მაჭავარიანმა. ეს სტამბა თფილისში გ. ჩარკვიანისაგან იყიდა და გორში გადიტანა. სტამბას აქვს თავის საბეჭდი მანქანა, ამას გარდა სხვა სასტამბო იარაღიც ბლომად აქვს, ეს სტამბა არის ბევრად სრული, ვიდრე არსენ კალანდაძესი, ამ სტამბამ გორში კარგი ასპარე-

ზი მოიპოვა და სახელოვნებაც მიიღო. საქმე ისე მოეწყო, რომ აქ გორელეზმაც წიგნების ბეჭდვის საქმეც მოაწყეს და მალე აქ ბეჭდვის საქმეც გაახმაურეს. წიგნების ბეჭდვის საქმეს ეს სტამბა დიდად უწყობდა ხელს, საქმე ისე მოეწყო, რომ გორში სიტყვა ჩამოვარდა გაზეთის გამოცემის შესახებ და მალე ესეც მოეწყო იქ, ელირსა გორს და აქ ქართული გაზეთი „ქართლის“ გამოცემაც დააწყეს.

გაზეთის გამოცემასაც დავით მაჭავარიანი და მისი სტამბაც საკმარისად უწყობდენ ხელს.

სამწუხაროდ აქაც დატრიალდა დროთა ბრუნვის უბედურება, გაზეთი დაკეტილ იქმნა და ერთ დროს მესტამბე და ვით მაჭავარიანი სამართალშიაც იქმნა მიცემული. სტამბის დანაშაულად უბრალოდ რამ ჩაეთვალა, აი რა: აფიშაში ბეჭდვის დროს, განცხადების ასოები ქართული უფრო დიდრონი იხმარა და რუსულები კი წვრილი. ესეც გული უბრყვილოდ სხვა ამის მეტი არაფერი.

გორში პირველი გაზეთი „ქართული“ ამ სტამბაში გამოიცა. გაზეთს მესტამბეც ეხმარებოდა. ეს სტამბა გორში დღესაც არსებობს და იგი განაგებს თავის შესაფერად.

გორში მესამე სტამბა. გახსნა თავ. მიხეილ ირაკლის ძე ციციშვილმა. ქართველები ჯიბრის მიმყოლი ხალხი ვართ, ჩვენში ყველაფერი ჯიბრით კეთდება და არა საქმის ცოდნით და მოთხოვნილებით. გორში მესამე სტამბა კაცს ღიმილს მოგვრის, ორ სტამბასაც ვერ უშოვნია საქმე და მის პატრონები ხშირად ბუზებს სთვლიან და აქ მესამე სტამბაც იქმნა გახსნილი. გამხსნელი გახლავსთ ვინმე თავ. ციციშვილი. როცა გორში მეორე სტამბა გაიხსნა, მაშინ ჩვენა ვსთქვით, რომ გორის პირველი სტამბა პატარა არის, მას მარტო ერთი პატარა დაზგა აქვს და ამიტომაც მეორე სტამბა უკეთესია და საქმესაც იქონიებს, მერე პირველიც გაუკეთესდებო. ეხლა როცა მესამე სტამბა გაიხსნა, ამან კი დაგვაფიქრა.

როცა სტამბის გახსნის ამბავი შევიტყეთ, ჩვენ გავკვირ-

ლით და ვსთქვით, ნეტა გორში რა არის ამდენი საქმე, რომ იქ მესამე სტამბაც გაიხსნაო. სტამბის გამხსნელები ჩვენ სტამბის მუშები და ხელოსნებად მივიღეთ და ორი ძველი სტამბის წინაშე კონკურენციად. მერე შევიტყეთ, რომ სტამბის ხელოსნები კი არა სულ კერძო პირი და ისიც თავადიშვილი ხსნისო. გამხსნელს კეთილი აზრი აქვს და სტამბის შესავლის მოგება გორში ქართულ გაზეთის საქმეს უნდა მოხმარდესო. ესეც რასაკვირველია კეთილი საქმეა. გამხსნელს კეთილი აზრი ჰქონია, მაგრამ როგორც სჩანს იგი ხამი პირი უნდა იყოს, აქ ბევრს ფულს ჩაჰყრის. ფული ხელიდამ წაუვა, სხვა სტამბებსაც გაუფუჭებს საქმეს და ვერცარა გაზეთის გამოცემას უშველის და ბოლოს ზარალისაგანაც დაიკეტება და ხალისიც წაუხდება. ეს მესამე სტამბა მას თბილისში რომ გაეხსნა, მით ბევრად უფრო უკეთეს იზავდა, ვიდრე გორში, მაგრამ ეტყობა რომ იგი სხვებმა შეაცდინეს, მეორე: მესტამბეების შურით და მტრობით, თორემ თავ. ციციშვილი უეჭველია სტამბას არას შემთხვევაში არ გახსნიდა. ეს სტამბა ქართული წიგნების გამოცემასაც უწყობს ხელსაო. ამ სტამბაში რამდენიმე ისტორიული წიგნი გამოსცეს.

გორი ქართლის შუაგული ქალაქია, სანატრელი კი გახლავსთ, რომ აქ ერთი სტამბა კი არა და მეტი იქმნეს და წიგნების გამოცემაც გამრავლდეს, ვინაიდან სურამს აქეთ ქართლის გლეხ-კაცობას სძინავს, ყოველივე სიმკვიდრით მძვინვარებს, თვით გლეხოებაში ასში ერთმა კაცმა არ იცის ქართული წერა-კითხვა და გაზეთების კითხვა ხომ მათში სრულიად დაცემულია.

ღმერთმა ქმნას რომ გორის სტამბებს, სამუშაო საქმის პირობები კარგად წაუვიდესთ, მაგრამ ჩვენ ვეჭვობთ ამაში, არა გვგონია, ვინაიდან გორი პატარა ქალაქია და ამიტომ აქ სტამბებიც ყოველთვის გაჭირებაში იქმნება. ამიტომ უფრო საჭირო არის, რომ გორის მესტამბეებში

თავიანთ სტამბებს ყურადღება მიაქციონ. სულ ერთად შე-
ერთდნენ.

ქართული სტამბები, მესტამბენი და მათი მოღვა- წეობა.

ქართული სტამბების დახსნის ცნობები ჩვენ უკვე მო-
ვიყვანეთ, ავსუსხეთ შემოკლებით, თუ სად რომელ ქალაქში
როდის გაიხსნა ქართული სტამბა და ან როდის რა წიგნი-
გამოიცა ქართულს ენაზედ. რადგანაც ქართული სტამბის ას-
პარეზზედ, არიან ისეთი მესტამბე-მწიგნობარ მოღვაწენიც,
რომელთა შრომასაც აქვს საზოგადოებრივი ხასიათი და იდე-
იური მიმართულება, ამიტომ ვალად ვსთვლით, რომ ასეთ
სტამბებთან და მათ პატრონებთან შრომის შესახებ უფრო
ვრცლად ავსუსოდ, მოვიხსენოთ ისიც თუ ამ სამწიგნობრო
ასპარეზზედ ვის რა შრომა მიუძღვის, რა ამაგი და ან ვის
როგორ უმუშავნია ქართული სტამბის საქმიანობასთან ქარ-
თული მწიგნობრობის სასარგებლოთაც, უამისობა არ შეიძ-
ლება, ვინაიდან ასეთ პირთა შრომის ცნობები კარგად გა-
მოღვება თვით ქართული მწერლობის ისტორიის მასალათაც.
ამ ანუსხვაში ზოგი რამ შეიძლება მეტ ნაკლები, ზოგის იქ-
ნება სულაც ვერ ავსუსეთ, ან დაგვაფიწყდა, ამაზედ არ შე-
გვრისხვენ და რამე მტრობას არ დაგვწამებენ. ჩვენი აზრი და
ნატვრა კი ვახლავსთ, რომ ეს სტამბის აღწერა იყოს თავის
მოღვაწეთა ცნობები სრული და უნაკლოლო, რათა მით
სტამბის და მწიგნობრობის მშრომელს თავის შრომის ამაგის
ანუსხვა არ დაეკარგოს.

მაშ ჩვენ აქ დავიწყებთ ანუსხვას იმ წესით და იმ
გვარათვე და იმ წელიწადთა და დროთა რიგობით, როგორც

ზემოთ თვითოეული სტამბის ცნობები მოვიხსენიეთ. აქედამაც ისევე წელიწადთა და დროთა რიგობით მოვაგვარებთ. ასეთ საყურადღებო მესტამბე და მწიგნობართ მოღვაწეთა რიცხვი იწყება 1830 წლიდან პირველი ამის მამათ მთავარი ვახლავსთ სოლომონ დოდაშვილი და „კალმასობის“ ავტორი იოანე ხელაშვილი.

კონსტანტინეპოლის ქართული სტამბა და აბატი პეტრე ხარისჭირაშვილი.

სომეხთ კათოლიკ მხითარისტებს დიდი მონასტერი და სასწავლებელი აქვსთ ვენეციას. აქ იგინი სდიან სომეხ კათოლიკეთ შვილებს, აქვე იგინი ზდიდენ ქართველ კათოლიკეთა შვილებს, რომელთაც რასაკვირველია ყოველთვის ასომხებდნენ. ქართველთ შვილები მხითარისტების ძმობიდან მეჩვიდმეტე საუკუნიდან ხშირად გამოდიოდნენ, ყველა იგინი იყვნენ გადაგვარებულნი. ასეთ გადაგვარების მიმართულებას გზა აუქციეს რამდენმამე ქართველ კათოლიკეთ შვილებმა, რომელთაც 1830 წლებიდან მხითარისტების სკოლაში სწავლობდნენ და რომელთაც მერე სომხის კათოლიკეთა ძმობის ტიბიკონით კურთხეულებიც იყვნენ მღვდლად.

ასეთი იყო მღვდელი პეტრე ხარისჭირაშვილი, მეორე მამულოვი და მღვდელი, ანუ ტერ-ანტონ ხუციანცი. ყველა ესენი მხითარისტების სკოლაში სწავლობდნენ და მასთან გადაგვარების დიდი წინააღმდეგნი იყვნენ, ესენი მხითარისტების ქადაგებას ყურადღებას არ აქცევდნენ, იგინი სომხურს ენას ზედმიწევნით სწავლობდნენ და მასთან არც ქართველს ივიწყებდნენ, დავიწყების ნაცვლად ქართულ ენას უფრო უკედ სწავლობდნენ და ამ ენაზედ წიგნების დასაბეჭდავათაც დიდათ მეცადინეობდნენ.

ამათ მეცადინეობა მხითარისტებისათვის დაფარული არ

იყო. პ. ხარისკირაშვილმა მათ ხმა მალლა ამცნია, რომ ჩვენ ქართველ კათოლიკენი ვართ. ჩვენი ქვეყანა საქართველოა, ჩვენი დედა ენაც ქართულია. ჩვენც ქართველები ვართ. ჩვენ გვსურს, რომ ჩვენს ენაზედ, ჩვენი სჯულის წიგნები დავბეჭდოთ. სომეხთ მხითარისტებიც, როგორც კათოლიკენი ვალდებულნი არიან, რომ ასეთ საქმეში დაგვეხმარონ, თუ არ დაგვეხმარებიან და მაშინ ხელს მაინც ნუ შეგვიშლიანო.

ამათი განცხადება ისეთი ხმა მალალი და მძლავრი იყო, რომ მხითარისტებმა ვერაფერი უთხრეს წინააღმდეგობის და ნაცვლად ამის თანაზიარობაც განუცხადეს და აუწყეს, რომ ძალიან კარგი იქმნება, რაკი ეგრეა საქმე და თქვენ ქართველები ყოფილხართ, მაშინ თქვენს ენაზედ ბეჭდეთ ქართული წიგნებო. ჩვენც მოგცემთ სტამბაში ამისთვის შეძლებასაო. ხოლო ქართული ასოების გეგმა თქვენ მოგვეცით, თუ რაგვარ მოვაწყოთ საბეჭდი ასოებო. ესეთი თანხმობის შემდეგ, მალე ასოების გეგმაც მისცეს, ასოებიც იქმნა ჩამოსხმული, ეს დრო უწევს 1850 წლებს და მის შემდეგ, ვენეციას, ლაზარეს კონძულზედ, მხითარისტების ერთს სტამბაში მოწყობილ იქმნა ქართული ასოები.

ვენეცია, ანუ ვენეტიკს, ქართული სტამბა დაარსდა და ქართული წიგნების გამოცემაც დაიწყო 1855 წ. იქ გამოვიდა სამი ქართული წიგნი, ეზებოს იგავნი, ორ წიგნად, წმიდა ცხოვრება, ორ ტომად. კობტა გამოცემა ძველისა და აბაღის აღთქმის ისტორია, ვრცელი ტომი. თავის დროის კვალად ეს წიგნები კობტად და სუფთად არიან დაბეჭდილები.

დროის კვალად სუფთად არის ნაბეჭდი, კარგს ქალაღზედ 1860 წლებს შემდეგ, პ. ხარისკირაშვილი მხითარისტებს განუორდა, კონსტანტინეპოლს გადასახლდა და განიძრახა აქ ქართული სტამბის გახსნა, მასთან ქართული ძმობის დაარსება, ქართველ კათოლიკეთათვის მონასტრის გახსნა როგორც კაცების, ისე ქალების, მასთანვე სკოლის გახს-

ნა და სხვაც ბევრი ასეთ საქმენი, აქვე გახსნა მან ქართული სტამბა 1872 წ. მას შემდეგ, კონსტანტინეპოლს დაბეჭდეს მრავლად ქართული წიგნები. ვენეციის სტამბაში კი ქართული წიგნების ბეჭდვა 1880 წ. შესწყდა. რადგანაც პ. ხარისკირაშვილის ცხოვრება ჩვენ ცალკე წიგნათ გვაქვს დაბეჭდილი, ამიტომ აქ ასე მოკლეთ ვსაუბრობთ მის სასტამბო შრომაზედ.

კონსტანტინეპოლის სტამბას ყოველთვის განაგებდნენ ქართველთ კათოლიკეთ მოძღვარნი და მათივე მონასტრის სკოლის მოწაფენიც ხელობას სწავლობდნენ, მერე სტამბის ხელოსნებიც მუშავობდნენ. ერთი ამათგანი ალექსანდრე მირაქოვი, ახალციხელი, ქართველ კათოლიკე და ქართულ მწერლობაშიაც ცნობილი მწერალი. გახლავსთ ავტორი „მოხლა მისრეთი სოსჯის ამბავს“, ამან გამოსცა ცალკე წიგნად. ამას ბევრი სხვა წიგნები აქვს დასტამბულები.

ერთ დროს, კონსტანტინეპოლის სტამბის პატრი ათანასე ნასყიდოკიც განაგებდა.

მონთობანის (ფრანცია) სტამბა.

პ. ხარისკირაშვილმა სტამბის გარდა, მეორე მონასტერი სტამბოლს გარდა ფრანციაშიაც გახსნა მონთობანს, სადაც მონასტრის ახლოს სტამბაც გამართა და აქ 1877 წ. ქართული წიგნების გამოცემაც დაიწყო. მონთობანის სტამბაშიც უმეტესად კათოლიკის პატრები მუშავობდნენ, ანუ ამავე მონასტრის ძმანი და მამანი, ხელობასაც იგივე სწავლობდნენ, მონთობანის სტამბა დაიხურა 1890 წლებს. სტამბის იარაღი და ასოები კონსტანტინეპოლის სტამბას შეუერთეს და სტამბოლის სტამბა განაძლიერეს მით, სხვა რამ ცნობები ამ სტამბის შესახებ ჩვენ არაფერი ვიცით.

პარისის ქართული სტამბა.

დაარსებულ იქმნა 1906 წ. პარისში სცხოვრებთ ქართველ ემიგრანტებთან, აქ იწყეს ქართული გაზეთი „საქართველოს“ გამოცემა და სხვა და სხვა ქართული წიგნების. ეს სტამბა შეჩერდა 1910 წლებს. მის მერე პარისში ქართული აღარა დაბეჭდილარა.

პარისის ქართული სტამბა დაარსებულ იქმნა 1906 წ. ამ სტამბის დაარსებას მეტად სიმპატიური ისტორია აქვს. ხოლო ჩვენ მისი ისტორია დაწვრილებით არ ვიცით, ამიტომ აქ ასე მოკლედ ვლაპარაკობთ. პარისში ქართული სტამბა დაარსებულ იქმნა წმინდათ მართლმსაჯულების პატივისცემის გამო, სხვა რამ სამტრო მიმართულება ამ სტამბას არ აქვდა.

მაგალითებზე ბრძოლა მთავრობასთან, ეკლესიასთან, სიმღიდრესთან, თავად-აზნაურობას და ბურჟუაზიასთან. მიზანი იყო პირდაპირ მისკენ მიმართული, რომ ამ სტამბაში დაბეჭდილის ქართულის და ფრანგულის გამოცემით და წიგნებით ვერცელებინათ ქართველთ გრის მნიშვნელობა, ამ გრის ამაგი და ღვაწლი კავკასიის ტომთა წინაშე, ნამეტურ ქრისტიანების, რასაც ევროპიელნი სულ ვერ იცნობდნენ.

აი ეს გახლდათ მიზანი პარისში ქართული სტამბაში ბეჭდვის. მეთაურთ თავიანთ მიზანს მიაღწიეს და მათ სტამბაც დაარსეს, პარისში ქართული გაზეთის გამოცემაც დაიწყეს, ქართული წიგნებიც ბეჭდეს. ხოლო სტამბას ვერ წაუვიდა საქმე კარგად, ხარჯი დიდი აქვდა და შესავალი კი ერთობ მცირე, ამიტომ დახურულ იქმნა ეს სტამბა მალე, ასე რომ 1908 წ. შემდეგ, ჩვენ ამ სტამბის არაფერი ვიცით. იქ მოისპო იგი და მის მეთაურ დამაარსებელიც საქართველოში დაბრუნდა, აქ გახსნა სტამბა „იდეალი“. ამ სტამბის მთელი თავი და ბოლო ეს დამაარსებელი მიხეილ კიკნაძე ყოფილა, ამაზედ ქვემოთ ნახავთ ანუხსვას.

მესტაბე სოლომონ დოდაშვილი

(იგივე სსშ).

სოლომონ დოდაშვილი ოდესმე ვრცლად აღიწერება, იგი ქართულ მამულიშვილობის აღორძინების ისტორიაში შესაფერს ადგილს დაიჭერს, ჩვენ აქ მარტოდ მის სასტამბო ისტორიას ავსუხსავთ, მოკლეთ, ამის შესახებ მე ვრცელი წიგნი მაქვს დაწერილი, ამ ვრცელი წიგნიდამ 1890 წ. ერთი პატარა წიგნიც დავბეჭდე. ს. დოდაშვილი გახლავსთ ქართველი მამულისშვილობის დამაარსებელი, ამის მამათ-მთავრად ეს უნდა ჩაითვალოს.

სოლომონ დოდაშვილი ქიზიყის სოფელ მალაროელია. დაბადება მისი ეკუთვნის 1798—თუ 1799 წ. სწორედ იმ დროს, როცა ქართლ-კახეთის სამეფო რუსეთის იმპერიას დაუკავშირდა. სოლომონი მღვდლის შვილია. პირველ დაწყებითი სწავლა ბოდბის ხევში მიიღო. მერე თბილისში სწავლობდა ხან კეთილშობილთ სასწავლებელში, ხან 1818 წ. ახლად გახსნილ ქართველების სემენარიაში. თბილისში სწავლის დამთავრების შემდეგ, იგი პეტერბურგში წავიდა, უნივერსიტეტში, შევიდა მოწაფედ და 1828 წ. დაასრულა კიდევ სწავლა. ეს პირველი მაგალითი იყო. ამ დრომდე საქართველოდამ რუსეთში სასწავლებლად ჯერედ არავინ იყო წასული.

სოლომონ დოდაშვილი პირველი გახლავსთ, პირველი მაგალითი, მაინც იგი პირველი კაციც გახდა შემდეგში. სოლომონ დოდაშვილი გონიერი ქართველი იყო, სწავლის და მწიგნობრობის მოყვარე, ბუნებითაც ნიჭიერი იყო. უნივერსიტეტში სოლომონ დოდაშვილი ჩინებულად სწავლობდა, სწავლის საგნათ მან აიღო ფსიხოლოგია და ლოდიკა, უნივერსიტეტშიაც თურმე ჩინებულათ სწავლობდა, დამთავრების დროს მან დისერტაცია დასწერა რუსულად, სახელდობრ «მოკლე ლოდიკა», რომელიც პეტერბურგში ცალკე წიგ-

ნად გამოსცეს 1829 წ. ესეც პირველი მაგალითი იყო ქართველის ერისაგან.

ლოლიკა აჩენს, რომ ს. დოდაშვილს მთელი ევროპის ერთა მსწავლულთა და ფილოსოფოსთა ნაწერები კარგად ჰქონია გაცნობილი. იგი მათ წიგნების და ფილოსოფიის მოტრფიალედ უყოფილა, ყოველივე ასეთ მეცადინეობას გარეშე ს. დოდაშვილი იყო უდიდესი მამულისშვილი ქართველთა, საქართველოსთვის გულ შემატკივარი და მასთანვე მყვედრებელი დროთა ცვლილების. დიდი მოტრფიალე იყო საქართველოს ისტორიის და ლიტერატურის.

პეტერბურგში ყოფნის დროს, იგი ხშირად სცხოვრებდა „კალმასობის“ დამწერ ივანე ხელაშვილთან. ეს ივ. ხელაშვილი მისი ნათესავიც იყო და ს. დოდაშვილი რუსეთში ამის დამხმარეთ და რჩევით წავიდა თურმე, მისის დახმარებით მიეღო უმაღლესი სწავლა. თვით ივანე ხელაშვილიც გონიერი მღვდელ-მონაზონი იყო და მასთან მგმობელი ქართველთა ბედის, მოყვარე ქართული ისტორიის, მწერლობის და ენის.

პეტერბურგში სწავლების დროს, ი. დოდაშვილმა გაიცნა თითქმის ყველა ქართველ ბატონიშვილებიც, მათი ცხოვრება და გაჭირვებული დღეები ს. დოდაშვილს დიდათ აღარდებდა. ამ დროს, იგი ივ. ხელაშვილთან წესდებას აღგენდა თავისი მოქმედების, თუ საქართველოში როგორ უნდა ემოქმენა, რა უნდა ეკეთებინა. თავის სავალდებულო გეგმათ მან დაისახა შემდეგი საქმეთა კეთება:

თბილისში ქართული სტამბის გახსნა, ასევე სხვა საქართველოს ქალაქებში.

ამ სტამბებში ქართული წიგნების ბეჭდვა, სახელმძღვანელოების, საერო წიგნების და სხვანი.

თბილისში, ქართლსა და კახეთის მიდამოებში სკოლების დახსნა, ზოგს ელაგას პანსიონების, საინგილოს ქართველ

ლებში მქადაგებლების გაგზავნა და ქართული წერა-კითხვის ვრცელება.

— ცდა მასზედ, რომ ქართულნი ხშირად წავიდნენ რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში სტუდენტათ.

მეცადინეობა მასზედ, რომ ქართველებში ქართული გაზეთების, ჟურნალების და წიგნების კითხვა გავრცელდეს. ასეთ გზას ადგა ს. დოდაშვილი, ასეთ საქმეების სასარგებლოდ. ივ. ხელაშვილმა ს. დოდაშვილს დაჰპირდა ფულად ერთ დროულად 6000 მ. ამას გარდა ჰპირდებოდა, რომ მთელ ჩემ ქონებასაც სულ ქართველი ერის გაღვიძების საქმეს მოვახმარებო.

ამავ დროს, ს. დოდაშვილი აიყოლიეს ქართველ ბატონიშვილებმა და იგი ჩარიეს უცნობ საქართველოს გამათავისუფლებელ საქმეთა წრის რიცხვში წევრად. ამით იგი გატაცებულ იქმნა.

სწმელის დამთავრების შემდეგ, ივ. ხელაშვილის რჩევით, პეტერბურგში მან ცოლად შეართა რუსის ქალი და დასახლდა, აქედამ სჩანს, რომ იგი როგორც განათლებული კაცი, საქმის კაცი უნდა ყოფილიყოს და ბატონიშვილების განძრახვის არ მიმყოლი, მაგრამ სიმრავლის დაუძლევია იგი. რასაც ბოლოს მისი დაღუბვაც მოჰყვა და საქმის წახდენაც. სწავლის გათავების წელსვე 1828 წ. ს. დოდაშვილი საქართველოში ჩამოვიდა. ქართველობაჲ დიდის პატივით მიიღო. თან ჩაწოტანა 6000 მ. ფული, ხელაშვილისაგან წილებული. ამას გარდა სხვა ქონებაც მოჰყოლოდა თან, რომელიც ბატონიშვილებს მიეცათ მისთვის. დაპირებისამებრ 1828 წ. იმეცადინა და ნება-რთვა აიღო და თბილისში გახსნა ქართული სტამბა, ეს იყო პირველი მაგალითი. ამ სტამბისთვის მან განიცადა დიდი შრომა და წვალება. ამავ წელს მან ნება-რთვა აიღო და დაიწყო კვბრის ქართული გაზეთის „თბილისის უწყების“ გამოცემა. 1829 წ. გამოსცა თავის მიერ შედგენილი ქართული გრამატიკა. 1832 წ. დაიწყო გამოცემა

გაზეთის დამატების -ორ კვირული დამატების ჟურნალად. ამ ჟურნალის სულ ოთხი წიგნი გამოვიდა 1832 წელს, მეტი არა. მიზეზი ამის ის გახლდათ, რადგანაც ამავე წელს, საქართველოში, თბილისში, გამოაშკარავდა ფარული საზოგადოების არსებობის ცნობები. მალე წევრებს დატუსაღება დაუწყეს. ამათში მოჰყვა სოლ. დოდაშვილიც, რომელიც შეთაურად თითქმის დამაარსებლათ იქმნა ცნობილი. მას მხოლოდ ედებოდა მთავრობის წინაშე ბევრი რამ შეცდომანი და სხვათა შორის ქადაგებაც მასზედ, რომ რუსები საქართველოდამებლად არ დაეძარით, მერე ამათ აქედამ ჩვენი შვილიშვილები ველარ გარეკავენ და ჩვენ კიდევ მათი გასაკიცხნი გავხდებით.

ამიტომაც ს. დოდაშვილი რუსეთში გადაასახლეს. მისი ჟურნალიც მოისპო, გაზეთიც, წიგნებიც და სტამბაც დაიხურა, ს. დოდაშვილი რუსეთს გაგზავნილი გარდაიცვალა 1836 წ. ვიტყვით მოკლედ აქ, რომ 1836 წლებში, ქართველთ შორის მამულიშვილური გრძნობების გავრცელების დასაწყისი პირდაპირ ამას მიეწერება. რისთვისაც ამან ასწავლა მამულიშვილობა, გრ. ორბელიანს, გ. ერისთავს, ვახ. ორბელიანს და ბევრსაც სხვებს, რომელნიც მის პარტიაში იყვნენ წევრებათ და მისავე გავლენის ქვეშ მეცადინეობდნენ. ასე უბედურად გათავდა ამ საყურადღებო კაცის დღენი საქართველოში. ბატონიშვილებმა დალუპეს ეს დიდ ბუნებოვანი ადამიანი, დიდი განათლების მექონი და დიდბული მამულიშვილი. ს. დოდაშვილს რომ დასცლოდა და თავის საქმეები ეკეთებინა ჟურნალ გაზეთი ებეჭდა და წაგნები ევრცელებინა, დღეს ჩვენ საქართველოში ბევრად დაწინაურებულები ვიქნებოდით.

მაგრამ უბედურები ვართ და მიტომაც მიგვდიოდა ყოველივე უბედურათ. ს. დოდაშვილზედ აქ ეს ვიკმაროთ, რადგანაც მის შესახებ ჩვენ მთელი წიგნი გვაქვს დაბეჭდილი, სტამბის შესახებ ესეც კმარა.

ს. დოდაშვილის სტამბა თავის დროის კვალად მდიდარი ყოფილა, იგი საქართველოში, ქართველთ შორის, უჩინრად გამქრალა და მოსპობილა.

მესტამბე გიორგი დავითის ძე ერისთავი.

1832 წ. ქართველებს ზებღურება ეწვიათ, სოლ. დოდაშვილი რუსეთში გადაასახლეს, მისი გაზეთი დაუყოვნადაც მოსპეს და სტამბაც დახურეს. ამ სტამბით საქართველოში მოისპო ქართული სტამბის ხსენება. მის მერე ქართველებს არამც თუ სტამბის გახსნის ნება რთვას აძლევდნენ, არამედ წიგნების გამოცემასაც კი აღმაცერად უმზერდნენ. 1832 წ. მოისპო საქართველოში ქართული სტამბის არსებობა და ქართული წიგნის ბეჭდვაც.

1846 წ. საქართველოში მოვიდა მთავარ-მართებლად მ. ფორნცოვი, ამან უხერხულად დაინახა, რომ საქართველოში, ქართველთა შორის, ქართულს ენაზედ, არც წიგნი იბეჭდებოდა, არც გაზეთი და ქართული არც სტამბა არსებობდა, ამავ დროს მთავარ-მართებელმა ისურვა აწინდელი გაზეთ „კავკაზის“ გამოცემის დაწყება და ეს მალეც მოხერხდა, გაზეთ „კავკაზის“ გამოცემა დაიწყეს. გაზეთის გავრცელების გულისთვის მთავარ-მართებელმა ისურვა, რომ ზოგი რამ განცხადება „კავკაზში“ ქართულს ენაზედაც დაებეჭდათ.

ეს იყო გონივრული მოსაზრება. ქართულ განცხადებას ხალხში მსვლელობა მიეცა, ეს მთავარ-მართებელმაც შეიტყო. მალე ისიც მოხდა, რომ ქართულს ენაზედ დაარსებულ ქმნა ოფიციალური გაზეთ „კავკაზის“ ქართულადაც გამოცემა. ამ ოფიციალურ გაზეთის რედაქტორად დანიშნულ იქმნა ვინმე მოხელე ფალაფანდოვი. აქ პ. იოსელიანიც შრომობდა. ქართულს ენაზედ „კავკაზის“ ბეჭდვამ ქართული ასოების მოძებნა საჭიროდ გახადა, მალე მოძებნეს მთავარ-მართებლის სტამბაში ქართული ასოები. ამოალაგეს ყუთები-

დამ და 1846 წ. ქართულ ასოებს მისცეს მსვლელობა და ხმარება,

ამოღებაში მოახლოვდა 1850 წ. ქართველთ შორის გაჩნდნენ თითო ოროლა თვალ ხილულ პირნი, მათ შორის ორიოდ მამულიშვილებიც, რომელთაც საქართველოზედ იწყეს საუბარი, ქართული წიგნის ბეჭდვაზედ, ქართული თეატრის დაარსებაზედ და სხვანი. ამ მოსაზრებას ვორონცოვიც ხელს უწყობდა. ამიტომაც ორიოდ ქართველთა 1851 წ. ისურვეს ქართულს ენაზე ჟურნალის გამოცემა. მალე თხოვნა მიართვეს მთავარ-მართველს, მთავარ-მართველმა ნება-რთვა ვერ მისცა 1832 წ. გაიხსენეს, თხოვნა, პეტერბურგში გაგზივნეს, პეტერბურგიდამ ცნობები მოითხოვეს. დიმ. ყიფიანმა და გრ. ორბელიანმა დაარწმუნეს მთავარ-მართველი მასზედ, რომ ქართულ ენაზედ ჟურნალის გამოცემას შიში არაფრისა აქვსო.

ვორონცოვმა ეს ირწმუნა, თავის შუამდგომლობაც აღძრა პეტერბურგს და მალე გ. ერისთავს ცისკრის გამოცემის ნება რთვაც მოუვიდა. 1851 წ. „ცისკრის“ გამოცემა უნდა დაეწყო, მაგრამ იმ დროს, ქართული სტამბა არსად იყო და მთავარ-მართველის სტამბაშიაც ქართული ასოები იმდენი არ იყო, რომ ექ ჟურნალიც ებეჭდათ, ამიტომაც გ. ერისთავმა ვორონცოვის წინაშე აღძრა დახმარების თხოვნა, ვორონცოვმა თხოვნა შეიწყნარა, ჟურ. „ცისკარს“ წლიურედ დახმარება დაუნიშნა, ამას გარდა, მთავარ-მართველის სტამბი-დამ აჩუქა ერთი საბეჭდი დაზგა, სტანოკი, ზოგი რამ სასტამბო იარაღი და ასოებიც. ყველა ამებით გ. ერისთავმა 1852 წ. თბილისში გახსნა ჰატარა ქართული სტამბა და აქ დაიწყო „ცისკრის“ გამოცემა.

სამწუხაროდ 1852 წ. „ცისკარი“ დაიხურა, მოისპო და ეს სტამბაც დაიკეტა. ამ სტამბაში „ცისკარს“ გარდა ორიოდ სხვა ქართულ წიგნიც გამოიცნ. შეიძლება სტამბა არ და-

ეკეტათ, მაგრამ გ. ერისთავმა თურმე სტამბის შენახვის ძაღვ არ მაქვსო. ასე მოიხსოვს ეს ისტორიული სტამბა.

„ცისკრის“ დახურვის და სტამბის დაკეტვის უმაღლეს ქართველებში იყვნენ ფითო ოროლა ისეთი პირნი, რომელნიც სწერდნენ როგორც „ცისკრის“ დახურვაზედ, ისევე სტამბის დაკეტვაზედ. ამათ განიძრახეს სხვა, ახალ ქართული ჟურნალის დაარსება, მაგრამ შიში აქვდათ, ვაი თუ ახალი ჟურნალის გამოცემის ნება არ მოგვცენო. ამიტომ ისევ „ცისკრის“ განახლება სთხოვეს. რედაქტორად ივანე კერესელიძე დანიშნეს. ნება რთვა 1856 წ. მიიღეს. 1857 წ. იანვრიდამ „ცისკრის“ გამოცემაც დაიწყო, სტამბის უქონლობა ჟურნალის გამოცემას დიდად უჭირებდა საქმეს. ამიტომ ივანე კერესელიძე გ. ერისთავს შეევაჭრა და მისი სტამბა 900 მან. იყიდა, ეს ფული გ. ერისთავისთვის ნაწილ ნაწილი უნდა მიეცა, ანუ წელიწადში 300 მ. ივ. კერესელიძემ განაახლა დაძინებული სტამბა და „ცისკარს“ გაეხსნა საკუთარი პატარა სტამბა.

მესტამბე ივანე ივანეს ძე კერესელიძის სტამბა.

1856 წ. ივანე კერესელიძემ კავკასიის მთავარ-მართველს თხოვნა მისცა და „ცისკრის“ გამოცემის, ანუ განახლების ნება-რთვა სთხოვა. მთავარ-მართველი მურავიოვი ბოროტი კაცი იყო, მისი იმედი არ იყო, რომ „ცისკრის“ გამოცემის ნება რთვა მიეცათ. მაგრამ დიმიტრი ყიფიანმა იმეცადინა და ნება რთვა მისცეს ივ. კერესელიძეს 1856 წ. მეორეს წლიდამ ამა „ცისკრის“ გამოცემა განაახლა. მერე გ. ერისთავის სტამბაც შეიძინა 900 მ. და „ცისკრის“ საკუთარი სტამბაც გახსნა.

გ. ერისთავის სტამბა მეტად ძველი ყთფილიყო და მეორე წელიწადს საბეჭდი გაუტყდა თურმე. ეს მოხდა ისეთ დროს, როცა ივ. კერესელიძეს 300 მ. ჯერედ არ აქვდა

გადახდილი. ერისთავიც აწუხებდა. სტამბაც დაუკეტა, დაუბეჭდა თურმე! ვიდრე ფულს არ მომიტან, მინამ სტამბას ვერ გავიხსნიო. ამ სტამბის შესახებ აი რა მიაშობო თვით ივ. კერესელიძემ რაც სიტყვით-სიტყვა მოჰყავს აქ უცვლელად.

სტამბის ისტორიასთან დაკავშირებულია „ცისკრის“ დაარსების ცნობებიც, რამაც გამოიწვია სტამბის დაარსებაც.

1856 წ. დიმიტრი ყიფიანის თავოსნობით, ალ. ორბელიანის სახლში, სალთაუბოზედ. მოხდა კრება, აქ გადავსწავიტეთ, რომ ქართულს ენაზედ ჟურნალის გამოცემა დავიწყოთო. ეს პირველი კრება ქართველებში სამაგალითო ივოვო.

„მერე სთქვესო, თუ რა გამოვცეთო“ ზოგმა სთქვა „ცისკარე“ განვახლოთო, ზოგმა: ახალი ჟურნალის სახელი დაასახელაო. ამასობაში გავიდა 1855 წ. ჩვენ კი ვერ ვბედავდით მთავრობის წინაშე თხოვნის წარდგენასა, მოვიდა 1856 წელი, ამ წელს კი გარდავწყვიტეთ თხოვნის მიცემა. ზოგმა რა სთქვა, ზოგმა რა, ბოლოს გარდავწყვიტეთ, რომ ისევ „ცისკრის“ გამოცემის, ანუ განახლების ნებართვა ვითხოვოთო, თორემ ვაი თუ ახლის გამოცემის ნებართვა არ მოგვცენო.

შემდეგ, ანუ მეორე კრებაც ალ. ორბელიანის სახლში მოხდა, სხვათა შორის, იქ დაესწრო დ. ყიფიანიც, საუბრის შემდეგ პროგრამის შედგენა დ. ყიფიანს მიანდეს. მან იკისრა და შემდეგის კრებისათვის წარმოადგინა. კრებაზე წესდება განიხილეს, მაგრამ სასარგებლოდ ვერ სცნეს, რადგანაც პროგრამაში მოხსენებული იყო, პოლიტიკური, ფილოსოფიური, ეკონომიური და სხვა ამ გვარი ნაწილებიცაო. ყველამ სთქვეს, რომ ამ პროგრამით ჟურნალის გამოცემის ნებას არ მოგვცემენო. ამიტომ ეს პროგრამა დასტოვეს და მერე სხვა შეადგინეს, უბრალო პროგრამა, ისევე, როგორც წინეთ შეედგინათ „ცისკრისთვის“ მეც ეს წარვადგინე, ნებართვა მივიღე 1856 წლის დამლევს და 1857 წლიდამ გამოცემა ვიწყე „ცისკრის“, ამის ნებართვაც გვიძნელდებოდაო.

„ცისკრის“ სახელით გამოცემა მეც კი არ მინდოდაო. ზოგი ამბობდა, რომ „ცისკარს“ სახელი გამოუცვალათო, ზოგმა სთქვა „მზეო“, ზოგმა „ვარსკვლავი“, ბოლოს ეს ვამჯობინეთო. ვიდრე გამოცემას დავიწყებდით, მინამდის ხალხში „ცისკრის“ გამოცემის ცნობებს ზოგიერთ კეთილ პირები ავრცელებდნენო. სხვათა შორის, ალ. ორბელიანმა „ცისკრის“ გამოცემისათვის 1856 წ. ერთი პატარა წიგნიც დაბეჭდა, სახელდობრ „ქართულის ენისთვის“ ამ წიგნაკით იგი ქართველთ ვევედრებოდა „ცისკარზე“ ხელის მოწერას, — იგი ამბობდა:

„აბა, შეხედეთ სხვებსა, რა გვარ ეხმარებიან თავიანთ ენის მწიგნობრობასა, დროა ჩვენც თვალები გავახილოთ, და დახმარება ამოვუჩინოთ „ცისკრის“ გამოცემასა“.

რადგანაც ივ. კერესელიძე შეუძლო იყო და „ცისკრისთვის“ გამოცემის ძალა არ ძქონდა, ამიტომ რედაქცია ალ. ორბელიანმა თავის სახლში მოათავსა. ივ. კერესელიძესაც დახმარება დაჰპირდა, 1857 წლის პირველ იანვრიდან ტფილისში „ცისკარმა“ იწყო გამოსვლა. ეს გამოცემა თუმცა მდიდარის შინაარსის არ იყო, მაგრამ რაც იყო, გ. ერისთავის გამოცემას მაინც სჯობდა. პირველ წელიწადს ხელის მომწერი ცოტა ჰყვანდა. სტამბის საქმეც ძნელი იყო მაშინ, ამიტომ ივ. კერესელიძემ განიზრახა საკუთარი პატარა სტამბის შექმნა. ესეთი პატარა სტამბა გ. ერისთავსა ჰკონდა, მას ეს მთავარ-მართველის სტამბიდან აჩუქეს „ცისკრის“ დასაბეჭდათ. ივ. კერესელიძემ მიმართა გ. ერისთავს და სტამბის სყიდვა სთხოვა, იგი თანახმა გაუხდა, და კმაზე მალეც მორიგდნენ 900 მანეთად. დაზგა ხისა იყო. ძველებურად ნაკეთი. პირველ წელიწადს ხელის მომწერლად 120 ჰყავდა. ამან რედაქციას ზარალი შესძლვნა. მეორე წელიწადს 200-მდე ავიდა, რედაქტორს იმედი ჰქონდა, რომ ეხლა კი საქმე კარგათ წამივა. მით უფრო, რადგანაც სტამბაც შევიძინეთო. ორი წელიწადი როგორც იქმნა პატარა და მესამე

წელიწადში გადადგომა უახლოვდებოდა. მალე მესამე წელ-
შიაც გადავიდა და იმედი ჰქონდა, რომ ამ წელს გ. ერის-
თავს 300 მ. მივცემდიო. გ. ერისთავმა აღარ დამაცალა, ფუ-
ლი მიმთხოვა, მე მალე 300 მ. ვიზოვნე, მიუტანე და მივე-
ნი. მერე 300 მ. უშოვე და სტამბის ახსნა ვსთხოვე, მაგრამ
მან არ ინდობა, ასე სთქვა:

მინამ 300 მ. არ მოიტან, მინამდის სტამბის ახსნას თვა-
ლით ვერა ნახავო. მე ფული არა მქონდა, 600 მ. სულ წვრი-
ლათ ვივალე. მეტი რა გზა მქონდა., ჟურნალი გავაჩერე.
დიდათ მომწყდა გული, რომ ახლად დაბადებულ საქმეს და
ისიც თვით გ. ერისთავისგან დაარსებულ „ცისკარს“ ასე
მოექცა, ასე დაწიხლა, ერთად-ერთი ჟურნალი გააჩერა. მი-
ვედი და ვსთხოვე, რომ ამოწყობის ნება მომეცია, რომ დრო
მანც არ დავკარგოვო, როცა ფულს მოგიტან, მაშინ მომე-
ცით ბექდვის მება. მან ცივი უარი მტკიცა ასეო:

— გაიგე და შეიტყე, რომ ვიდრე 300 მ. არ მოიტან,
მინამდის არა იქნება-რა.

მე აქეთ-იქით მივაწყდი, მაგრამ ვერსაიდან რა ვიზოვნე,
ხელის მომწერთაგან ხომ ფულის აღება აღვილათ არ შეი-
ძაებოდაო, რადგანაც ზოგი ხელის მომწერნი „ცისკრის“
ფულში ფქვილს, ხორბალს, ღვინოს, შეშას, ნახშირს და ამ
გვარებს იძლეოდნენო. ზოგი ცხვარს, თხას, ქათმამს გზავნი-
და, ზოგი ძროხას. მე დიდათ დალონებული ვიყავი, და არ
ვიცოდი, რა უნდა მომეხერხებინა. დღე დაღამდა და არსაი-
დან-რა ხსნა იქმნა. ღამის 10 საათი იქნებოდა, ვილაცამ კა-
რის ზარი დარეკა, მე კარი გავადე. ერთმა კაცმა წერილი
მომცა, მომტანს ვკითხე ვისგან არის ეს წერილი, მან გვარი
მითხრა, მე შინ შეველ, ის კაცი მაშინათვე წასულიყო, მე
გავხსენ წერილი, შიგ 300 მ. იდო და მასთან წერილი ასე-
თის შინაარსის რუსულათ დაწერილი:

„ძმაო ივან ივანიჩ! ჯმ დღეებში მე თქვენა გნახეთ და
შეგატყეთ, რომ გ. ერისთავისაგან ძრიელ დარდიანათ იყა-

ვით, რადგანაც თქვენი ერთად ერთი ჟურნალი „ცისკარი“ შეუძლებლობის გამო დახურულა. ასეთ საქმეს მე პატივს ვცემ, ვაფასებ, რომ თქვენ, ქართველთათვის ჟურნალი დაარსეთ, მე უკანონოთ მიმაჩნია მისი შეჩერება, მე თანაუგრძნობ მის არსებობას, ამიტომ გიგზავნით 300 მ. გარდაეცით ერისთავს და მით დაიხსენიე სტამბა და „ცისკრის“ ბეჭდვაც განაგრძეთ, რაც შეეხება ამ 300 მ. ეს თქვენ გარდამისადეთ ისე, როგორც შეიძლოთ. თქვენი საქმის პატივის-მცემელი შესტაკოვი“.

ეს პირი ყოფილა იმ დროის გემნაზიის ერთ მასწავლებელთაგანი, რუსი, თავის დროის კვალად დადათ განათლებული და მასთან ადგილობრივ ხალხთ ვითარების კარგათ მცოდნეც. ბიჭს პასუხიც ველარ მოუხსწარ, ისე დაეროგებინა, რომ კონფერტის მიცემის შემდეგ შინ წამოდიო. გათენდა დილა, მე მაშინათვე გიორგი ერისთავთან წაველ, მივედი და 300 მ. მივეცი და თან დაუყვირე:

— აჰა, მიიღე, ეხლაც არ ამიხსნი სტამბას?— მან მომიგო:

— ფული კი მომე და რაც გინდა ქენი

სტამბა ახსნა. ეს ამბავი მე მაშინათვე „ცისკრის“ თანამშრომლებს ვუამბე, ყველა გაჰკვირდა ზემოხსენებულ რუსის მასწავლებლის საქციელზე, ყველა გაკვირვებული იყო. უფრო გაკვირვებული იყვნენ აგრეთვე თვით გ. ერისთავზედაც. ნახეთ უცხო კაცმა რა ქმნა და ჩვენმა, შინაურმა, ქართველმა მწერალმა კი რა ჩაიდინა, ჯიბრის გამო 300 მ. სტამბა დაკეტა და ერთად ერთი ქართული ჟურნალი „ცისკარიც“ შეაჩერა. ისიც ისეთი ჟურნალი, რომელიც თვით მანვე დაარსა, რომელ ჟურნლის სახელიც მას ეკუთვნის და რის დახმარების მოვალე თვითაც იყოვო.

ასეთის ვაი ვაგლახით დაარსდა „ცისკარი“, ასეთივე უბედობა დახვდა მეორე წელიწადს და ეს არც მესამე წელს ასცდენია თავიდან, ამას ქვემოთ ნახავთ.

„ცისკრის“ რედაქციას დიდის წვალებით ნაშოვნის სტამბა დიდ ხანს არ შერჩა ფარსაგათ, მესამე წლის ბოლოს საბეჭდო სტანოკი (დაზგა) ისე გაუტყდა, რომ მის გადაკეთება, ანუ განახლება შეუძნებელი გახდა, რედაქციას წელი მოსწყდა, სხვა სტამბებშიაც მაშინ არ იყო იმდენი ასოები, რომ „ცისკრის“ ბეჭდვა ეკისრათ, გინდ ეკისრათ იგი ისე ძვირად იქმნებოდა, რომ მის ხარჯს ღარიბი რედაქცია თავის დღეში ვერ აიტანდა, ვერ გაუძღვებოდა, როგორც იქმნა ხის დანჯღრეული სტანოკი დააკოწიწეს ისე რომ მას ორი-სამი თვე კიდევ შეეძლო ემუშავნა. „ცისკრის“ წყობა არ შეაჩერეს და ივანე კერესელიძემც ახალი სტანოკის შეძენის საქმეს და ფიქრებს მიეცა; მაგრამ საიდან და რითა, არ საიდან-რა ღონისძიება უჩნდა, ბოლოს ეს ღონისძიება მოუგონია.

1860 წლებში, საქართველოში, ქართველთა შორის, დამსახურებულ ქართველთა მოწინავე პირნი მრავლად სცხოვრობდნენ. მათში ერივნენ ისეთი მოხელენიც, რომელთაც ხანდისხან მთავარ-მართველის თანაშემწის ადგილი ეკავათ. ზოგი ხანდისხან მთავარ-მართველობასაც ასრულებდნენ. ყველა მათ ქართული ენა კარგათ იცოდნენ. „ცისკარსაც“ იწერდნენ. ზოგი ქართულს ენაზე არას კითხულობდა, მაგრამ „ცისკარს“ კი მაინც იწერდა.

ბევრი თაიბირის შემდეგ მე მოვისაზრე შემდეგი: ერთ დღეს დავსწერე რამდენიმე წერილი, ეს წერილები აქა-იქ ქართველ დიდ-კაცობას დაურიგე და ყველას ვსთხოვე საქირო საქმის გამო ჩემს რედაქციაში მობრძანდეთ საღამოს 8 საათზე, მცირე დროს დაკარგვა და მით მოსმენა ერთის საყურადღებო საქმის. იმ დღეს, პოლიციასაც გავაგებინე, რომ საღამოს, ჩემს სახლში რამდენიმე კაცი მოვა და გთხოვთ, გზაში დარაჯათ კაცი დააყენოთ, რომ მათ გზა უჩვენონო. საღამოს რვა საათზე დაიწყო ფაიტონებმა გრილი და ცხრა საათამდე ოცამდე ქართველთა მოწინავე პირნი მოვიდნენ, მე მივიღე, ჩაი, ხილი და სასმელი მივართვი. მერე გ. მუხრან-

სკიმ მითხრა: „ეს უფელაფეკა კარგი, რომ მოგვართვი და პატივი გვეცია, მაგრამ ახლა ერთი ისიც გვითხარი, თუ აქ ჩვენ ჩისტვის დაგვიბარე, რა გესაქმება ჩვენთან, რა საქმე გაქვთ, რა გინდათ, გვითხარი“. ამის შემდეგ ივ. კერესელიძეს შემდეგის სიტყვით მიუმართავს:

„დიდად პატივცემულნო ქართველნო! დიახ, საქმეზე მოგიწვიეთ, თორემ ყოველ თქვენთაგანს ჩემზე უკეთესი ჩიი და ხილი მოეპოვება სახლში. მეც ეხლავ მოგახსენებთ რაც მწადიან. სამი წლის წინეთ, დ. ერისთავისაგან მე ვიყიდე პატარა სტამბა, ამ ხნის განმავლობაში რის წვალებით 600 მ. გადავსწყვიტე, 300 მ. ვალი მაქვს კიდევ. ეხლა, უცებ საბექდი დაზვაც გამიტყდა. ეხლა დავრჩი უბეჭდავი, არ ვიცი რა ვქნა; როგორ რა მოვახერხო, რითი რა ვბეჭდო. საქმე ისე გამიძნელდა, რომ ლამის „ცისკრის“ ბეჭდვა მხოლოდ ამ წლის ბოლომდე ვალოღბალო და მის შემდეგ კი მოვსპო, სამუდამოდ დაეხურო. ხოლო ასეთი საქმის გაბედვა მე მარტო ჩემით ვერ ვაგებდე, ეს საზოგადო საქმე ვახლავთ, ჟურნალის გამოცემა და პატრონობა თქვენც გეკუთვნით. მე ვაგებდე და ჩემი განზრახვა შეგატყობინეთ, ეხლა საქმე თქვენზე ვახლავთ, თქვენ თუ ისურვებთ, მაშინ შეიძლება, რომ ეს ერთად ერთი ჟურნალი „ცისკარი“ არ მოისპოს, თუ არ ისურვებთ და მაშინ ყოველივე შესრულდება, ერთად-ერთად გამოცემა სამუდამოდ მოისპობა და მაშინ მომავალში საერთოდ ვიქმნებით პასუხის მგებელი ჩვენის შთამომავლობის წინაშე“.

ამ სიტყვის შემდეგ ჩქარი საუბარი და ვაყანი შეიქმნა, ერთხმად დაიძახეს, რომ „ცისკრის“ დახურვა არ შეიძლება, არა, არ იქმნება, სირცხვილია, როგორც უნდა იქმნეს და გამოიცეს კიაო.

მე მკითხეს: რომ ახლა შენ რაღას ითხოვ, რა გინდა, რომ „ცისკარი“ არ დახუროვო?

მე, ერთი საბეჭდი დაზგა ვითხოვე, ამის ფასი იკითხეს? მე 1000 მ. დავასახელე. ამაზე ყველა თანახმა გახდა. გ. მუხრანსკიმ სთქვა შემდეგი: ამ 1000 მ. მე მთავრობას გამოვსთხოვ. მაშინათვე ქალაქი დამიწერეს, მეორე დღე, ეს ქალაქი მთავარ-მართებლის გამგეობაში გ. მუხრანსკის წარუდგინე. მან მაშინათვე რჩევას გარდასცა და თან დასძინა, რომ 1000 მ. დახმარება მივცეთო. ფული მალე მომცეს. სტანოკი მალე გამოვიწერე, „ცისკრის“ გამოცემის საქმეც გაიწალდა. მის არსებობის საქმე საიმედო ნიადაგზე დავაყენე. ჟურნალი შინაარსით და სივრცით გავაფართოვე და გავაუმჯობესე.

ივ. კერესელიძემ ეს სტამბა კარგა ხანს შეინახა და 1874 წ. ექვთიმე ხელოძეს მიჰყიდა, სტამბის ფასში ექვთიმე ხელოძეს მისთვის „ცისკარი“ უნდა ებეჭდა, მაგრამ ამის შემდეგ აღარც „ცისკარმა“ იცოცხლა დიდხანს, იგიც იმავე წელს დაიხურა, აღარ გამოვიდა შემდეგ. ყოველ შემთხვევაში ითქმის ისიც, რომ ივ. კერესელიძეს სტამბაში პირადად ჩაიყარა საძირკველი სტამბის ხელოსნობის და ამის სტამბაში ბევრმა ქართველმა ისწავლა სტამბის ხელობა, რაც შემდეგ თფილისშიაც მოიფინა და გამრავლდა, თორემ მინამ თფილისში ეს ხელობა ქართველებში სულ არ იყო გავრცელებული. კერესელიძეს ნაშაგირდალები ბოლოს სულ მესტამბენი გახდნენ, როგორც მაგალითად ექვთიმე ხელოძე.

ნიკოლოზ ავალიშვილი და მისი ჟურნალ „მნათობის“ სტამბა

1870 წ. ქართველებმა თვალები გაახილეს, ამ თვალის გახილებას დიდი წიხლი ესროლა გაზეთ „დროების“ დაარსებამ. თვალეზ გახილებულ ქართველებმა ნადვლით შეხედეს თავიანთ დაცემულ ცხოვრებას, მასზედ იწყეს დრტვინვა და გოდება. დაცემული ცხოვრების მოდავედ მწერლობა დაინა

ზეს და ამიტომაც, ვისაც კი შეეძლო რამის კეთება, ყველა ქართული მწიგნობრობის აღორძინების ცდას მიეცა. ქართულ მწერლობას გაჩაღებული სახე მიეცა.

ამიტომაც მოხდა რომ 1866 წ. დაარსებულ იქმნა გაზ. „დროება“ მას შემდეგ „სასოფლო გაზეთი“ და ამისავე დროს ანუ 1869 წ. თვითურა ჟურ. „მნათობი“. მაშინ ამ ჟურნალს გარდა „ცისკარიც“ გამოდიოდა. თუმცა იგი მეტად სუსტი გახლდათ იმ დროისთვის. მცირე ხანს შემდეგ „მნათობს“ ჟურნალ „კრებულისც მოჰყვა. ასე და ამ გვარად, თფილისში 1870 წლიდამ ქართველებს სამი ჟურნალი აქვდათ: „მნათობი“, „კრებული“ და „ცისკარი“ და სამივე გაზეთი, „დროება“, „სასოფლო გაზეთი“ და „მეურნე“. ჟურნალ „მნათობის“ რედაქტორად გახლდათ ნიკოლოზ ავალიშვილი. კაცი განათლებული და მომზადებული. ამ პირს ჟურნალის არსებობის დიდი სურვილი და ხალისი აქვდა, ხოლო ჟურნალის საქმეს სტამბის პირობები კი ერთობ აძნელებდა ბეჭდვის საქმეს.

მაშინ მთელ თფილისში ერთი სტამბა იყო სტ. მელიქიშვილის და ამიტომ აქ სტამბის ბეჭდვას ვეღარ ასწრობდნენ, სტამბები არ იყო. ამიტომ ნ. ავალიშვილმა სომეხთა ნერსესიანის სტამბიდან იყიდა ერთი სტანოკი (დაზგა), სასტამბო იარაღიც იშოვნა, ქართული ასოებიც ჩამოასხმევინა და 1870 წ. შემდეგ ამანაც გახსნა ქ. თფილისში ჟურ. „მნათობის“ სტამბა. ამ სტამბამაც ცოტა ხანს იარსება, რადგანაც თვით ჟურ. „მნათობიც“ 1873 წ. დაიხურა. მერე ეს სტამბა ნიკოლოზ ავალიშვილმა სტ. მელიქიშვილის სტამბას შეუერთა, როგორც თვით გადმოძევა: ეს სტამბა სტ. მელიქიშვილის სტამბას შეუერთებო, ხოლო მერე იქიდან მე ვეღარა მივიღე რა და ამ გვარად დავკარგე ეს სტამბაო. სულ მიღირდა იგი 1000 მ. როცა ეს სტამბა მელიქიშვილის სტამბაში მივიტანე, მაშინ იქ გამგეთ სხვა იყოვო. მერე გაყრილიყვნენ და მე როცა მიველ და მელიქიშვილს სტამბა ვსთხო-

ვე, იმან უარა მითხრა, ივენტარში არაფერია ჩაწერილი და აბა მე რა მოგცეო. ასე და ამ გვარად, 1870 წლის შემდეგ, თფილისში ორი ქართული სტამბა დაარსდა, სადაც ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა, ხოლო ორივეც მალე, თითქმის ერთ წელიწადს მოისპნენ და დაიხურნენ. მაინც „მნათობის“ სტამბამაც აღბეჭდა თვისი ნაკლი, მოკლე დროის განმავლობაში აქაც გამოცემს კარგი ქართული წიგნები. ასე მაგალითებრ 1871 წ. ამ სტამბაში გამოიცა „ბავშვების მოვლაჲ კომბისა, პირველი გამოცემა, ასევე სხვა ასეთი წიგნები, რაც ნიკოლოზ ავალიშვილის შრომის ისტორიას ღირსეულის პატრივით მოსავს.

თვით ნ. ავალიშვილსაც რაც კი შეეძლო თავის შრომას და ენერგიას არ აკლებდა და სტამბას უვლიდა, მაგრამ მაინც მისთვის იმ დროს შეუძლებელი, ძნელი საქმე გახლდათ სტამბის შენახვა. მაინც 1870 წლების ქართულ სტამბის ისტორიაში „მნათობის“ სტამბაც გამოჩნდება ყოველთვის, ორი ქართული ჟურნალი არსებობდა ამ დროს და ორთავეს თავის საკუთარი სტამბებიც აქვდათ. მაშინდელ სტამბებს მანქანა არ აქვდათ, არამედ პატარა სტანოკი. ასეთი სტამბა მაშინ 1200 მ. ჯდებოდა სულ.

გიორგი წერეთელი და მისი სტამბა

XIX საუკუნის შემდეგ, ქართველებმა ღრმა ძილით დაიძინეს, ამ ღრმა ძილს, 1800 წ. მოველინა მძლავრი ძალა და დაიბძრნენ, რამაც გააღვიძა ქართველები და თვალები აუხილვა. ეს რუჯლუგუნი იყო 1866 წ. გაზეთ „დროების“ დაარსება და საქართველოში როგორც მოღვაწე მწერალ კაცების გაჩენა, ასეთ კაცნი გახლავან გიორგი წერეთელი, ნიკოლოზ ნიკოლოძე და სერგეი მესხი.

გ. წერეთელი შეიძლება დიდი, გენიოსური მწერალი არ იყო, მაგრამ რგი ქართველები კი დიდ მოღვაწეთ უნდა

ჩაითვალოს. ამ პირმა 1866 წ. გამოსცა კვირის გაზეთი „დროება“ ამის მერე 1868 წ. „სასოფლო გაზეთის“ გამოცემა დაიწყო და 1871 წ. ჟურნალ „კრებულის“ გამოცემა მოახერხა. გამომცემლობის გარდა გ. წერეთელმა სასტამბო საქმეების ხელობაც გაიცნა პეტერბურგში, ამიტომ მან 1870 წ. იჯარით აიღო დუბლერის სტამბა, ეს სტამბა თფილისში 1846 წ. არის გახსნილი.

გ. წერეთელმა ამ სტამბას ჟურ. „კრებულის“ სტამბა უწოდა. მას სურვილი აქვდა, რომ ამ სტამბის საშუალებით „კრებულის“ ბეჭდვა გაადვილდებოდა, ისევე სხვა წიგნებიც ებეჭდა, ერთი სიტყვით უნდოდა, რომ „კრებულისა“ სტამბა ქართული წიგნის ბეჭდვის საკუთრებათ გამხდარიყო. ასეთი დიდებული წადილი აქვდა გ. წერეთელს თავის სტამბის გახსნის გამო, ხოლო ეს წადილი მას ვერ აღუსრულდა, რადგანაც მაგ. იგი შეუძლებელი იყო. ჯერ დღესაც უხერხულია სტამბებისაგან წინამძღოლობა და აბა მაშინ ხომ სულ ვერ მოხერხდებოდა.

მაინც გ. წერეთელმა თავის ენერჯია გვაჩვენა და იგი ქართული სიტყვიერების გასაძლიერებლად ყველა ღონის ძიებას ხმარობდა, ყველა ღონის ძიებას ღონობდა, რომ მითვებები ქართული წიგნების ბეჭდვის საქმეც უკეთესად გაადვილდებოდა. ეს გაადვილება მოითხოვდა მომუშავეთა რიცხვს და მათ ხელს, ეს კი მაშინ ერთობ ძნელი და ძვირი იყო, სტამბის მუშები და ხელოსნები მაშინ ერთობ ცოტანი იყვნენ, ამიტომ გ. წერეთელს თავისი კეთილი აზრი ვერ შეუსრულდა, სტამბის შენახვა გაუძნელდა და სამი წლის არსებობის შემდეგ, სტამბა ისევ პატრონს დაუბრუნა. ხოლო თვითონ მაინც ბეჭდვის საქმეს თავი არ გაანება. ეს საქმეც გამოცდილება იყო, სტამბის საქმეც სცადა და მისი საოსტატო და სახელოსნო საქმეებიც უკეთ გაიცნა. ყოველ შემთხვევაში, მისმა სტამბამ მოკლე დროის განმავლობაში აღბეჭდა თავისი გზა და კვალი, ამ სტამბას აქვდა ფარმა ასე:—

„სტამბა „კრებულის“ და გ. წერეთლის ამხანაგობის“. მართალია ამ სტამბამ მცირე ხანს იარსება, ხოლო მისმა არსებობამ კი ქართული სტამბის ისტორიაში ზომიერი ალავი დაიკავა. ამიტომაც ჩვენც მოკლედ მოვიხსენეთ ამ სტამბის არსებობის ცნობები და გ. წერეთლის ამაგი. ეს სტამბა გ. წერეთელმა შეიძინა 1870 წ. და მას შემდეგ დახურა 1873 წ.

სტეფანე მელიქიშვილი და ამხანაგობის სტამბა

სტეფანე გრიგოლის ძე მელიქიშვილი არის წევრი იმ დროის თავობისა და დროის, რომელსაც ეკუთვნის დიმიტრი ბაქრაძე, ნიკოლოზ დოლობერიძე, ვახტანგ თულაშვილი. რუმცა სტეფანე მელიქიშვილს ზემოხსენებულ პირთა წგავსად არა აქვს მრავალფეროვანი აღწერის ცნობები, მაგრამ რაც არის და აქვს, უნდა ითქვას, რომ იგიც ღირსეული გახლავს ამ პირის დაფასების შესახებ: პირველნი თუ იყვნენ მარჯვენა ხელი, მაშინ ეს იყო მარცხენა, შემდეგ დროში კი ეს გაქდა ორივე და თავის ღირსების და მამულიშვილობის დასამტკიცებლად თვისის საქმის მოყვარეობით და სტამბის გაძღოლის ენერგიით მეტად მორთული ღირსებაც დაიმკვიდრა.

სტამბას აქვდა სახელი სტეფანე მელიქიშვილის და ამხანაგობის: სტამბა და ქეშმარიტად ამ სახელწოდების თანხმად მან თვისი სტამბის ღირსებაც კარგად შეინახა, ამისთვის მან ევროპაშიაც იმეზავრა, სასტამბო საქმენი სპეციალურად შეისწავლა და მის მერე თვის შრომას უმეტესად ბრწყინვალე მიმდინარეობაც მისცა. უკანასკნელ იგი ისე აღფრთოვნდა სასტამბო საქმის ტრფიალებით, რომ ზემოდ ხსენებულ ამხანაგებთაგან მთლად შეიძინა სტამბა და თავის საკუთრებათ გახადა.

სტეფანე მელიქიშვილის სახელის მექონი სტამბა გაიხსნა 1860 წ. სტამბის გახსნით წინდაწინვე დაიწყეს მათ ქარ-

თული წიგნების ბეჭდვა. 1866 წ. გამოსცეს ქართულს ენაზე გაზეთ „დროება“ რომლის გამომცემლად თვით სტამბის პატრიანი სტ. მელიქიშვილი გახლდათ და რედაქტორად გ. წერეთელი. ამ გაზეთის გამოცემა საქართველოში პირველი სამაგალითო საქმე გახლდათ. შემდეგ დროსაც, ეს სტამბა ქართველი ერის საქმეებს ბრწყინვალედ უძღვებოდა და ამ სტამბაში დაბეჭდილი წიგნები იფინებოდა მრავლად მთელ საქართველოში.

ასეთ საქმეთა გარეშე, ესევე სტამბა ხელს უწყობდა ქართულ გაზეთების და წიგნების გამოცემის საქმესაც. მაგალითებრ აქ იბეჭდებოდა ჟურ. „მნათობი“ 1869 წ. ჟურ. „კრებული“ 1871 წ. გაზეთ „დროება“ და „სასოფლო გაზეთი“ 1868 წ. ასევე სხვა და სხვა წიგნები, თვით მეც ამ სამბილამ დავიწყე პირველად წიგნის გამომცემლობა. ასე გვიწყობდა ეს სტამბა ამ სამწერლო საქმეში ხელს. სტეფანე მელიქიშვილის ამაგი ამ მხრით სიმპატიური გახლავსთ. მას ვრცელი საინტერესო ისტორია აქვს, იგი ღირსია ვრცლად ანუხსვის, ხოლო სამწუხაროდ განსვენებულის შესახებ ჩვენ ბევრი არაფერი ვიცით და ამიტომ ჩვენც აქ ასე მოკლედ ავსუნუსეთ. იმასაც მოვიხსენებთ, რომ სტამბის გამგეობაში მას მხარდამხარ ედგა ვახტანგ თულაშვილიც. 1880 წლის შემდეგ სტეფანე მელიქიშვილი თავის საქმეების გამო ტაშკენტში გადასახლდა. ამის შემდეგ აღარც სერგეი მესხმა იცოცხლა ღიდხანს, 1883 წ. შემდეგიდამ გაზეთ „დროება“ სხვენის მეთაურობით იწყო გამოსლვა ეს ხსენებული სტამბა კი სტეფანეს გამგზავრების შემდეგ გადავიდა მის ძმა იოსებ მელიქიშვილის ხელში.

იოსებ კრიკოლის ძე მელიქიშვილი

უნკროსი ძმა სტეფანესი სკოლის შემდეგ, ახალგაზღობრდამ თითქმის სტამბაში აღიზარდა. სტამბის წარმოების

საქმე ზედ მიწევნიო, კარგად შეისწავლა, სტეფანეს შემდეგ სტამბას ყოველთვის ეს განაგებდა. როგორც უფროსი ძმა ამის, ისევე თვით ეს იოსებიც გულ-შემატკივარი მესტამბე გახლდათ ქართული მწიგნობრობის წინაშე. ესეც უწყობდა ხელს როგორც გაზეთ „დროების“ გამოცემის საქმეს, იქვე ქართული წიგნების გამოცემის საქმეებსაც. სხვა მესტამბესავით, ესენი და ნაგეტურ იოსები სტამბის ფას ფენს არ აჭერდა, შეძლების დაგვარად ყველა გამომცემელს ხელს უწყობდა წიგნების გამოცემაში. თვით მეც ამათ სტამბაში დავიწყე წიგნების გამოცემა.

იოსებ მელიქიშვილი იქამდის დაახლოვებული იყო მშობლიურ მწერლების სიყვარულთან, რომ ხშირად თვით იგიც ბეჭდავდა სხვა და სხვა სასარგებლო ქართულ წიგნებს თავის გამომცემლობით. გაზეთ „დროება“ ხომ სულ ვერ გამოიცემოდა თავ-თავის დროს, რომ ესენი არ ყოფილიყვნენ. ეს გაზეთი 1875 წ. ვერც კვირაში სამჯერ გამოვიდოდა და 1877 წ. ვერც დღიურად, რომ ეს პირნი არ ყოფილიყვნენ. ამის მხრით, როგორც სტეფანეს, ისევე იოსებს მეტად დიდი კეთილი ამაგი და სამსახური მიუძღვით, თუ არ ესენი, მაშინ ქართველი ერი ნახევარზედ მეტ დროს უქართულ ვაზეთოთ იქნებოდნენ. ამ გარებობებს მეტად დიდი სიმბატეური ისტორია აქვს, იგი ღირსია ვრცლად აღწერის, მხოლოდ სამწუხაროდ იგი არავის აგონდება, დღემდეც ამ პირთა კეთილი ამავის ცნობები არავის აუნუხსავს. გაზეთ „დროების“ გამოცემის საქმე და მელიქიშვილების ამავის ანუხსვას მთელი წიგნი მოუხდება და არა ეს პატარა წერილი, მაგრამ რა გაეწყობა, ჩვენი წიგნი მარტოდ სტამბის არსებობის საქმეს ეხება დი ამიტომაც ასე მოკლედ ვნუხსავთ მათ შრომის შესახებ.

დავსძენთ აქ იმასაც, რომ გაზეთ „დროების“ არსებობაზედ, ნივთიერ შრომის გარდა ამ პირთ კალმით შრომაც აქვსთ დახარჯული და თვით ამათ დას, პატივცემულ ეკატერინე გრიგოლის ასულს მესხისას, მეტად დიდი ამაგი, დიდი

შრომა მიუძღვის ამ გაზეთის გამოცემაზედ. მოკლედ უნდა მოგახსენოთ, რომ გაზეთ „დროების“ არსებობის წინაშე თითქმის მთელი ამათი ოჯახი გახლავსთ ამაგდარი და ვალ-გადახდილი მშობლიურის ქვეყნისა და ერის მწერლობის წინაშე. ასეთი ბრწყინვალე ისტორია აქვსთ როგორც ამ პირთა შრომას, ისევე მათ სტამბის არსებობის საქმესაც ქართველთ წინაშე. თვით დღევანდელი „ქართველთ წიგნის გამომცემელ ამხანაგობის“ სტამბამაც ამათ სტამბილამ არის სხვათაგან შექმნილი და დაარსებული.

ქართული სტამბის ისტორიილამ

ქართული სტამბის და ბეჭდვის ისტორია თუმცა ძველი რამ არ არის, მაგრამ რაც არის და რაც გვაბადია, ჩვენ არც მისი ავკარგიანობისა ვიცით-რა, თითქოს ერთის მხრით მის გაცნობას და ანუსხვას არც კი ვსაქიროებთ, მაგრამ ეს არ არის ფარსაგი და სანუკარი, ყოველ ერს აქვს თავისი სტამბის ისტორიის ცნობები, მათ კარგათ იციან არა მარტო სტამბის დაარსება და წიგნების ბეჭდვა, არამედ იმ პირთა შრომის და ცხოვრების ცნობებიც, ვისაც კი სასტამბო ასპარეზზედ უღვაწია. სტამბის და მწიგნობრობის ასპარეზზედ უმთავრესად თუ ყველგან და ყველასაგან მარტოდ მწერლები, რედაქტორები და გამომცემლები ფასდებიან, ვიტყვით, რომ ამათ გვერდით მდგარათ უნდა გამოცხადდნენ სტამბის ხელოსნები და მუშებიც, რადგანაც ესენი არიან მეორე მხარე რედაქტორ-გამომცემელ-მწერლებისა და რასაც ერთნი სწერენ, იმას მეორენი ხორცს ასხვენ და საქვეყნოდ ასულმეტყველებენ.

ამიტომ ჩვენც საქიროდ მიგვაჩნია, რათა ყოველ ჩვენს სასტამბო და სამწერლო ხელოსან-მუშაკთ მოღვაწეობის ცნო-

ბანიც ავსუსხოთ, ამომწყობი იქნება, მბეჭდავი თუ გინდ სხვა რამ ხელოსანი, ეს ჩვენთვის ორივე ერთია, რადგანაც ყველა ამ მუშებს ჩვენის ცხოვრების ასპარეზზედ და ნამეტურ სტამბის წინაშე საკმარისი შრომა მიუძღვისთ. სამწუხარო აქ მხოლოდ ის არის, რომ ჩვენი ძველები არ მისდევდნენ ასეთ ცნობათა შესწავლას, ხელოსანთ შრომის დაფასებას, მათს შესახებ სულ არაფერი ცნობები დაგვიტოვეს, მაგ.: მესტამბე მიქაელზედ, რომანოზ ზუბალაშვილზედ და მრავალთაც სხვებზედ. არა თუ ასეთ ძველებზედ, ჩვენ არა ვიცით-რა თვით უახლოეს დროის, XIX საუკუნის, რუსეთში ყოფილის ამომწყობის სვიმონ მესტამბე ტაბიძის შესახებაც კი, რომელიც მუშაობდა აკადემიის სტამბაში და რომელმაც ამოაწყო ყველა ქართული სააკადემიო გამოცემანი. თითქმის ყველა ქართული განსაცვიფრებელნი შრომანი. ამ უკანასკნელზედ ჩვენ პარტო შემდეგი ვიცით ბროსეს სიტყვით:

„სვიმონ მესტამბე ტაბიძე, ბეჭდვაზედ იყო მცდელია, დაბეჭდეთ წიგნი აწახლად, განახლდა ძველის-ძველია“-თ.

ასევე არა ვიცით-რა 1820, 30 და 50 წლების ქართულ სტამბათ ამომწყობთა და მბეჭდავთ ცნობებიდგან. ასეთ საქმეთა და პირთა ცხოვრების ცნობანი ჩვენში უძველეს დროდამ იწყება, მაგრამ სამწუხაროდ, დღეს თითქმის ესეც უცნობია ჩვენთვის, სრულიად მქრალი. ეხლა ჩვენ აქ შევეხებით ერთის ასეთის მშრომელის ცნობათა განმარტვას და იმედია, რომ ეს ანუსხვა თავისებურს მნიშვნელობას იქონიებს ჩვენის ბეჭდვის ისტორიის ასპარეზზედ. ეს პირი, სახელდობრ არის მესტამბე ექვთიმე ივანეს ძე ხელაძე, რომლი ოცდაათი წლის სასტამბო მოღვაწეობის იუბილზე იქმნა გარდახდილ, ამ 1902 წლის ივნისის 29-ს. ამ კაცის ცხოვრება, ფეხის აღმა, ახალგაზღობა და დაბერება მჭიდროდ არის შეკავშირებული ქართული სტამბის აღორძინების საქმესთან და მის ისტორიასთან.

რომლის უახლოესი დროც 1860 წლების შემდეგიდამ იწყება.

ექვთიმე ივანეს ძე დაიბადა 1846 წ. მამა მისი ივანე იყო მღვდელი, იგი სცხოვრებდა გურიის სოფელ მაშათს. 13 წლის ექვთიმე მიბარებულ იქმნა ჯუმათის მონასტერში, სადაც სწავლობდა ქართულ საეკლესიო წიგნების კითხვას. 1859 წ. მონასტრის სკოლიდამ ოზურგეთის ორ-კლასიან სასულიერო სასწავლებელში იქმნა გადაყვანილი, 1863 წ. გადაყვანილ იქმნა ქ. ქუთაისის ოთხ-კლასიან სასწავლებელში. ამ სასწავლებელში ზედამხედველათ იმყოფებოდა იმ დროის ცნობილი და ღვაწლ-დადებული მოღვაწე გერასიმე კალანდარაშვილი, რომელიც მოწაფეებზედ დიდათ მოქმედებდა, მოზარდ ბავშვებს უხსნიდა სხვა და სხვა რთულ საგნებს მარტივად და ასეთ კითხვათა გარეშე აცნობებდა თვით ახლად დაბეჭდილ ქართულ ჟურნალ-გაზეთებსაც და მასთან ბეჭდვის ცნობასაც უმარტავდა, რასაც მოწაფე ექვთიმეზედ მეტად დიდი ზეგავლენა ჰქონია. ბეჭდვის სიყვარული ექვთიმეს სკოლის სკამზედ ყოფნის დროს ჩანერგია. გერასიმე კალანდარაშვილი იქამდე აღმატებულის თვისებისა ყოფილა, რომ იგი 1867 წ. სკოლის მოწაფეებს კარგად აცნობებდა თვით გაზეთ „დროების ნომრებსაც, რომლის გამოცემაც 1866 წ. მარტის პირველიდგან იქმნა დაწყობილი. „დროების“ პირველ ნახვის უმაღლე აღტაცებულა ექვთიმე ხელაძე და გულში გაღვიძებია სტამბის ნახვა, გაცნობა, შესწავლა. 1866 წლის შუარიცხვს, 29 აგვისტოს მოწმობა აიღო და ქუთაისიდან ტფილისს გამოემგზავრა ფურგუნით, რათა სტამბაში შესულიყო მოწაფედ. მეცხრე დღეს ქუთაისიდან ტფილისს ჩამოსულა კიდევ.

ამ დროს, ქ. ტფილისში სულ ექვსი სტამბა იყო და მათ შორის ერთი „ცისკრის“ რედაქტორის ივანე კერესელიძისა. პირველადვე ექვთიმე ხელაძემ ივანე კერესელიძეს მიმართა და სთხოვა მოწაფედ მიღება. ივანე კერესელიძემ სიამოვნე-

ბით მიიღო და მაშინათვე მიუჩინა საქვე. 11 თვის განმავლობაში ექვთ. ხელაძემ სტამბის ხელობა ისე შეისწავლა, რომ მას თავისუფლად შეეძლო დაეკავა ადგილი თვით იმ დროის ერთის სტამბის გამგის, მაქავარიანისა, რომელსაც წელიწადში 500 მან. ჯამაგირი ჰქონდა. სტამბაში მეტად ხელმარჯვე ხელობის მცოდნეთ აღმოჩნდა, ქართული კითხვის კარგათ მცოდნეთ, მუყაით ამომწყობლათ და მბეჭდავთაც. ასეთის სიყოჩაღის და მუყაითობის გამო ექვთიმე ხელაძე ივანე კერესელიძეს დიდათ შეუყვარდა, ექვთიმე სტამბაში მას ყველა საქმეს უკეთებდა, აწყობდა, ბეჭდავდა და „ცისკრის“ ხელის მომწერთაც ურიგებდა, რადგანაც ივ. კერესელიძეს ხშირად შეუძლებლობის გამო თვით „ცისკრის“ დამტარებელიც არ ჰყავდა. ერთად-ერთს ერთგულ გულშემატკივარ პირად ეს ირიცხებოდა.

ამ დროს „ცისკარს“ და მის დამატებას „გუთნის დედას“ საკმარისი განსაცდელი მიაღწა კარს. იმ დროის ქართველ მკითხველ საზოგადოების ნაწილი ძრიელ მცირე რიცხვისაგან შესდგებოდა. გაზეთ „დროების“ გამოცემამ „ცისკარს“ საქმე შეუფერხა, ხელის-მომწერლები ისე მოაკლდა და, თვით „გუთნის დედაც“ ისე შეწუხდა, რომ თუ არ ასეთი პირობები სტამბაში ხელოსნის მხრით, უამისოთ იგინი ერთობ აღრვევ მოისპობოდნენ, ვერ შესძლებდნენ გამოცემას, რადგანაც შემოსავალი მარტო ბეჭდვასაც არ ჰყოფნიდა. ასეთ გარემოებაში მყოფ გამოცემათ და მთლად ივანე კერესელის საქმეებს უანგაროთ ეხმარებოდა ექვთიმე ხელაძე. ივანე კერესელიძეც ისე აფასებდა ექვთიმეს შრომას და ისე პატივს სცემდა, რომ ამის გამო 1869 წ. მან ერთს თავის ნათესავს, საგინოვის ქალზედ ჯვარიც დასწერა. ამ ქალის ხელობაში ექვთიმემ სამღვდელოთ მომზადება დაიწყო, მას ამზადებდა კუკის ნიკოლოზის ეკლესიის დეკანოზი იმნაძე, 1870 წ. ექვთიმეს მეუღლე გარდაეცვალა და რაკი ასეთ შემთხვევის შემდეგ მღვდლათ კურთხევა კანონით აღარ შეიძლებოდა.

ამიტომ მის ძებნას იგი საზუღამოთ გამოეთხოვა და ისევ თავის ხელობის საქმეს დაადგა.

ამავე წელს, ეს შევიდა ცნობილ სტეფ. მელიქიშვილის და ამხანაგობის სტამბაში და გაზეთ „დროების“ წყობა დაიწყო. იმ დროს „დროება“ ს. მესხის რედაქტორობით გამოდიოდა, მის ერთგულ თანამშრომლად ირიცხებოდნენ ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, პ. უმიკაშვილი და ზოგიც სხვანი, იმ დროს გამოჩენილი მწერლები. ყველა ამ პირებთან ექვთიმეს დაახლოვებული განწყობილება ჰქონდა, მათგან სრული პატივისცემა დაიმსახურა და ესეც პატივისცემით ემსახურებოდა. ამ დროს სტეფ. მელიქიშვილის სტამბაში დაიწყეს ბექდვა გაბრიელ ეპისკოპოსის „ქადაგებებისა“, რომელიც ექვთიმემ ამოაწყო და ამასთან სხვაც ბევრი ქართული წიგნები. ყველა ამოსაწყობს ეს ისე იაფად იღებდა, რომ მის ფასის მოგონება და შედარება დღევანდელ ფასებთან ერთობ შორი-შორს იქნება, შედარება არ შეიძლება.

მაშინდელი 13 მ. ამოსაწყობ-გასაკეთებელი ღირს 30 მ. ჯდება, ასე შეიცვალა გარემოება. იმავე წლის ბოლოს, გ. წერეთელმა იჯარით აიღო დუბელირის სტამბა, მელიქიშვილის სტამბიდან აქ გადიტანეს გაზეთი „დროება“, ახლად დაარსებული „სასოფლო გაზეთი“ და ამათ 1871 წ. „კრეგულიც“ მოჰყვა. ყველა ამ გამოცემებს და ჟურნალ „მნათობსაც“ ექვ. ხელაძე აწყობდა, ყველას იგი უძღვებოდა წინა და თან ერთგულის გამგეობით სასტამბო საქმესაც აწვითარებდა. სტამბის საქმესა და ამოწყობაში მონაწილეობას იღებდნენ და ეხმარებოდნენ ბ. ნ. ნიკოლაძე და პ. იზმაილოვი, ამათ გარდა სტამბაში იარებოდნენ იმ დროის-სომეხთ ცნობილ პირთაგანნი გ. სუნდუკიანცი, შავერდოვი, „მშაკის“ რედაქტორი გრიქორ არწრუნი, ჩიმიშკიანი და სხვა ქართველნი, რომელნიც შეერთებულის უღლით მოქმედებდნენ, მაშინ ქართულ-სომხური წიგნები ერთ სტამბაში იბეჭდებოდა.

ექ. ხელაძემ 1871 წ. მეორე ცოლზედ იქმნა ჯვარ-და-წერილი. მეჯვარედ ს. მესხი იყო. ამ ქალისაგან მიეცა შვილები, ექვთიმეს სიძვა ჩვენი ნიჭიერი ბელეტრისტი ლალიონი, რომელმაც არა ერთის მოთხრობით მიიპყრო ჩვენი მწერლობის ყურადღება.

თუმცა ექვთიმე ხელაძე „ცისკრის“ რედაქტორს გაშორდა და სხვაგან მუშაობდა, მაგრამ მას იმდენად ახსოვდა ივ. კერესელიძის ამაგი, რომ მუდამ ენატრებოდა ის ერთადერთი ძველი ქართული ჟურნალი არ დახურულიყო, არ მოსპობილიყო. ამ დროს ივანე კერესელიძეს „ცისკრის“ საბეჭდათ ძველად შეძენილი პატარა სტამბა ძქონდა, მაგრამ სიღარიბის გამო სტამბას ვერ უძღვებოდა, მეტი გზა არ იყო, სხვა ვინმე უნდა ენახა სტამბის გამგეთ. ივ. კერესელიძე და ექ. ხელაძე მალე შეთანხმდნენ და 1872 წ. ექვთ. ხელაძემ მთავრობას თხოვნა მისცა საკუთარი სტამბის გახსნის შესახებ. 24 ივნისს 1872 წ. გუბერნატორისაგან ნება-რთვა აიღო. მალე გახსნა სტამბა ქ. ტფილისში, იარმუკაზედ, ერთ უბრალო ოთახში და ივ. კერესელიძის ერთი ძველი დაზგა (სტანოკი) და სხვა სასტამბო იარაღიც გადიტანა ახალ სტამბაში და იქ მოათავსა.

მალე „ცისკრის“ აწყობაც დაიწყეს. ამ სტამბის გახსნას იმ დროის ქართველობა მეტად სიამოვნების თვალით მიეგება, რადგანაც სტეფანე მელიქიშვილის სტამბა ქართულ საბეჭდ საქმეებს ვერ ასდიოდა და სხვა სტამბა კი არსად იყო. ექ. ხელაძის სტამბაში მუდმივად იწყეს სიარული. ანტონ ფურცელაძემ, რომელმაც შემდეგ დროს ამ სტამბაში გაზეთ „გუთნის დედის“ გამოცემაც განაახლა, დაიარებოდა აგრეთვე პეტრე უშიკაშვილი, გ. წერეთელი და მრავალნიც სხვანი, იმ დროის ქართველთ მწიგნობარნი და ცნობილნი გვამნი. დრო ისეთი იყო, რომ ქართველნი სასტამბო საქმეებს ახლად ეწყობოდნენ და ამიტომ ყოველი საქმეც დიდათ უძნელდებოდათ, ხანდისხან თვით მწერლებიც კი მთელს დამე-

ებსაც ატარებდნენ სტამბაში. ნამეტურ გაზეთ „დროების“ გამოცემის დროს, რაც პატივცემულმა ნიკოლოზ ლოლობერიძემაც დაასაბუთა, რომ „დროების“ გამოცემის გამო ჩვენ კვირაში ერთს ღამეს სტამბაში ვათენებდითო. ცხადია, რომ რაკი გაზეთის თანამშრომლები ათენებდნენ სტამბაში ღამეს, ამომწყობნი და მბეჭდავნიც იქ იქმნებოდნენ და ამათ უფრო მეტი ჰაზანი ექმნებოდათ გასაწყვეი.

თუმცა პატარა სტამბა იყო ექვთიმე ივანეს ძის ხელაძის მაგ რამ საკუთარი სტამბის შექმნის მეოხებით ექვთიმე ხელაძისათვის დადგა ახალი ხანა სასტამბო საქმის ასპარეზზედ მოქმედებისა, როგორც ვსთქვით და ეს სხვაგანაც გვითქვამს*), ექვთიმე ხელაძემ სტამბის საქმეებში საკმარისი ენერჯია გამოიჩინა. ეს ცოტაა, მან ეს არ იკმარა. მან სტამბას მიაჩვია ქართველთა შვილები, თორემ მინამდევ ქართველები ახლოსაც არ ეკარებოდნენ სასტამბო საქმეებს, ბაულობას, კინტობას და მენახშირობას მისდევდნენ და სტამბას კი ახლოსაც არ ეკარებოდნენ. ამისთვის ექ. ხელაძემ დაიწყო გურიიდან გურული ბიჭების ჩამოყვანა და შევირდათ აყვანა სტამბაში. სამი წლის განმავლობაში სტამბა ამან გურულის წერა-კითხვის მცოდნე შევირდებით გაავსო. მათ ერთგულათ დააწყებინა ხელობის შესწავლა, მაგალითებრ, ასეთები არიან: ქუთაისის მესტამბე იოსებ ხელაძე, ივანე კილაძე (მესტამბე იქმნენ), ლუარსაზ ხელაძე, დიომიდე კილაძე, რომლის 30 წლის ასოთ-ამოწყობა ქართულ წიგნთა გამომცემელ ამხანაგობამაც იღღესასწაულა. ჩვენ აქ ყველა ხელოსნებს არ ვასახელებთ, მოვიხსენებთ მხოლოდ ზოგიერთი უხუცესი პირები და ისინი, რომელთაც შემდეგ თავიც ისახელეს. აქმოთვლილებში რამდენსამეს თბილისსა და იმერეთს სტამბებიც აქვსთ დახსნილი და იგინი თავიანთ შეძლების დაგვართაც მოქმედებენ, ქართულ საქმეებს დროის შესაფერათ უძღვე-

*) „ისტორია ქართულის სტამბისა“, გამოცემა 1900 წ.

ბიან, ზოგიერთს მთელის ოცის წლობით უმუშაქნიათ ქართულს გაზეთებზედ, ეს ზოგ ალაგას დღესაც ისევია, ყველა ვრცელი, დიდრონი წიგნები მთლათ ამ პირებთან ამოაწყვეს და დაბეჭდეს, ყველა საქმეს ესენი უძღვებოდნენ და ამას გარდა სტამბის მოწაფეებსაც აშრავლებდნენ. უნდა ითქვას, რომ ყველა იგინი კი ექვთიმე ხელაძის მოწაფეთ ითვლებოდნენ, ამისაგან ჰქონდათ ხელობა შესწავლილი, იგინი ითვლებიან პირდაპირ ექ. ხელაძის მოწაფეთ.

უნდა მოგახსენოთ, რომ ოდესმე თუ ქართული სტამბის აღორძინების ისტორია დაიწერა, იქ ექვთიმე ხელაძე ისეთსავე საპატიო ადგილს დაიკავებს, როგორც მაგალითებრ მის დროის პატივცემული ქართველი კათოლიკე მესტამბე სტეფანე მილიქიშვილი, იოსებ მელიქიშვილი და სხვანი.

ექვთიმე ხელაძის სტამბის გახსნა, მისი მოღვაწეობა სტამბის ასპარეზზედ და მოქმედება აღსანიშნავია იმიტაც, რომ ამ პირმა თავის პირველის დღიდგანვე სტამბის ხელობის შესწავლის და სტამბის გახსნისათანავე ქართული სახალხო წიგნების ბეჭდვის საქმესაც ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია. მან სტამბის გახსნის უმაღლვე დაიწყო ქართული სახალხო წიგნების ბეჭდვა მესტამბის გარეშე ქართულ წიგნთა გამომცემლის სახელიც დაიმკვიდრა, მისგან იმავ თავითვე დღემდე ძრიელ ბევრი ქართული წიგნებიც გამოცემულა. ბევრი მისი გამოცემა ჩვენი მწერლობის ასპარეზზედ საყოველთაოდ იქონიებს მნიშვნელობას. ოდესმე ქართული სიტყვიერების და მწერლობის ისტორიის დამწერიც მოიხსენებს ექ. ხელაძეს, ვითარცა ქართულ მესტამბეობასთან ერთად ქართულ წიგნების გამომცემლათაც. ექ. ხელაძის გამომცემლობის შესახებ უნდა აღვნიშნოთ, რომ მან მეტად საჭირო დროს დაიწყო ქართული წიგნების ბეჭდვა, ისეთ დროს, როცა საქართველოში ქართველ შორის წიგნის ბეჭდვა ჯაქანებათაც არ იყო. მთელი წლები ისე გადიოდა, რომ ქართულს ენაზე სულ პატარა წიგნაკიც არ იბეჭდებოდა. ასეთ გარემოებაში მოთავსე-

ბულ ქართველთათვის ექ. ხელაძის სტამბამ ის გავლენაც იქონია, რომ მან თვით ექ. ხელაძის მსგავსად სხვა ახალგაზრდა ქართველებიც წაახალისა წიგნების ბეჭდვის საქმეში, მან ბევრს ქართველს შეაჩვია წიგნების ბეჭდვის საქმე, ბევრს გაუადვილა იგი და ბევრი ქართველის გული მორთო და შემოსა ქართული წიგნების გამოცემის სურვილით, მის გაძლიერებით და აღორძინებით.

წიგნების გამოცემის გარდა, ექ. ხელაძემ, საქართველოს დაბასა და სოფლებშიაც პირველად დაიწყო ქართული წიგნების ტარება. მაგალითებრ, თბილისიდან ამან პირველად წაიღო გურიაში ქართული წიგნები და დაუწყო ვრცელება, თვით საერო ბაზრობაზედაც მიდიოდა, თან წიგნები მიჰქონდა და ჰყიდდა, რაშიაც ჯეროვან დახმარებას აძლევდნენ ადგილობრივი ქართველი მოხელენიც, ყველა მოხელე ექვ. ხელაძის საქმეს სიახლოვნებით უმზერდა, მხარს აძლევდნენ, რომ გურიაში პეტრე-პავლობას, ნაგომრობას და სხვა დღესასწაულებშიაც წიგნები ეტარებინა, მისი წარმოება არ მოესპო. ამ საქმემ გურიაში ნიადაგი იპოვნა, და ფეხი გაიმაკრა. შემდეგ ღროებში იქ ექ. ხელაძის გარდა სხვებიც აღოჩნდნენ წიგნების მბეჭდავ-დამტარებელ-გამყიდველ-გამავრცელებლებლათ.

სასტამბო საქმეების მართვით და მუშაკობით ისე წავიდა წინ, რომ ექ. ხელაძემ 1879 წ. შეიძინა მწრათლ-მბეჭდავი მანქანა. სტამბის ასე მოწყობამ მას შესძინა დიდი საქმიანობაც. ამის სტამბაში იქმნა მოკრებილი დასაბეჭდათ ყველა ქართული გამოცემანი, ერთი სიტყვით არ დარჩა რამე ქართული გამოცემა, რომ იგი ხელაძის სტამბაში არ ყოფილიყო დასტამბული. სტამბა საქმიანობით ხშირად ისე იყო დატვირთული, რომ მბეჭდავი მანქანა დღე და ღამე მუშაობდა. ბევრს ქართულ წიგნს შინიჭებია ამ სტამბის საშუალებით ნათელი. 1875 წლამდე, ყველა საეკლესიო საბუთების,

ბლანკები და საეკლესიო ხუცური წიგნები რუსეთში იბეჭდებოდა... ექვთიმე ხელაძის მეცადინეობით და ფასს დაკლებით ტფილისში იქმნა გადმოტანილი, რომელიც დღესაც მისს სტამბაში იბეჭდება.

1896 წ. მთავრობის განკარგულებით 8 თვით შეჩერებულ იქმნა ერთად-ერთი ქართული დღიური გაზეთი „ივერია“. ამ ამბავმა ბევრი ქართველი შეაწუხა, მთელი ერი უგაზეთოდ დარჩა. ამ დროს ე. ი. 1896 წ. დამლევამდე ექვ. ხელაძემ მთავრობას თხოვნა მისცა და დღიურ ქართულ გაზეთის გამოცემის „წყაროს“ ნება-რთვა სთხოვა.

წელს, 1902, 24 ივნისს, ამდენ საქმეთა შემდეგ, ბ. ექვთიმე ივანეს ძე ხელაძეს შეუსრულდა 30 წელიწადი მას შემდეგ, რაც იგი ქართული სტამბის ასპარეზზედ საკუთარის სტამბით იმოქმედა. როგორც ძველათ, ისევე დღეს ექვ. ხელაძის სტამბა დატვირთულია სხვა და სხვა ქართულის გამოცემებით და როგორც უწინ, ისევე დღეს ამ სტამბაში ბევრი ვრცელი ქართული წიგნი გამოსულა და უეჭველია კიდევაც გამოვა. ვალად ვრაცხთ დღეს აღვნიშნოთ ამ სტამბის 30 წლის არსებობა და ამ ხნის განმავლობაში მისგან სარგებლობის მოტანაც ქართველთ წინაშე.

როგორც თავშიაც ვსთქვით და ამას წინეთ ეს გაზეთი „ცნობის ფურცელშიაც“ გამოვსთქვეს, ჩვენშიაც უკვე მოვიდა ისეთი დრო და გარემოება, როცა ჩვენც უნდა პატივით შევხედოთ ჩვენთ სასტამბო მუშაკთა და მათი შრომის თავაზი და თანაგრძნობაც საქვეყნოთ ვაღვიაროთ, რადგანაც ეს ვალია შესმენილის და შორს მხედველის ერის.

ექვთიმე ივანეს ძე ხელაძე მოკლულ იქმნა 1905 წ. იარმუკაზედ, შიგ სტამბის კარებში, გამოსვლის დროს, იმ ჟამს, როცა ყაზახებმა იარმუკა აიკლეს და ზარბაზნების სროლით აქცევდნენ ყოველივეს. მიზეზი ამ უბედურების ის გახლდათ, რომ ამ დღეს, ამ სტამბის დიდი შენობის ერთი აკოშკიდან ერთ ბიქს ყაზახებისთვის ბომბი ესროლა ამის სი-

მედილით მის სტამბასაც მოეღო ბოლო, სტამბა აკლებულ იქმნა, დამწვარი ცეცხლისა და ზარბაზნებისაგან. განსვენებული საქმენი მეტად უბედურად წავიდა და სახლობაც უმწეოდ დაშთა. დარდისაგან შვილიც გაუბედურდა და მოკვდა და მით სტამბის ასპარეზზედ მოისპო ექვ. ხელაძის სახსენებელიც.

მესტამბე გრიგოლ ვასილის ძე ჩარკვიანი

გრიგოლ ვასილის ძე ჩარკვიანის მოღვაწეობა ორ ნაირია, ერთი ქართული წიგნის მაღაზიის გახსნის წინაშე, ქართული წიგნების ბეჭდვის და გამომცემლობის და მეორე სტამბის გახსნის და სტამბის წარმოებით. პირველ ნაწილს უფრო ფართო ისტორია აქვს, იგი ჩვენ ვრცლად გვაქვს ანუხსული, ამიტომ აქ მეორე მხარეს ამის მოღვაწეობისას, ანუ სტამბის საქმიანობას მოკლედ ანუხსავთ.

1878 წ. რაკი თფილისში, ჩარკვიანმა და მე ქართული წიგნის მაღაზია გახსენით, ამ გარემოებამ ქართული წიგნების ვრცელების საქმეს ხელი შეუწყო. ქართული წიგნების საჭიროება მაღაზიაში ნათლად გამოსჩნდა, ამ გარემოებამ გრიგოლ ჩარკვიანს სტამბის გახსნაც აფიქრებინა და მან გახსნა პატარა სტამბა. ამ სტამბას მერე სხვა ამხანაგებიც მიემატნენ, და სტამბა ცოტა გააფართოვეს. 1882 წ. ეს სტამბა უფრო გაადიდეს და მასთან ამხანაგებიც მიემატნენ ესენი იყვნენ გრიგოლ ჩარკვიანი, არსენ კალანდაძე და ალექსანდრე დრევიჩი. სტამბა ამათ მოათავსეს ლორის-მელიქოვის ქუჩაზედ, მესხიევის სახლში.

აქ სტამბამ ორ წელს იარსება, მერე არსენ კალანდაძეს და ალ. დრევიჩს უსიამოვნება მოუხდათ, სტამბა დაიკეტა, ერთი წლის შემდეგ მორიგდნენ და სტამბა სამათ გაყვეს. ერთი ნაწილი გრიგოლ ჩარკვიანს ერგო, ეს ნაწილი დროებით უმოძრავოთ იყო 1889 წ. მოახლოვებისას გრიგოლ ჩარკვი-

ანმა სტამბის იარაღს ახალი იარაღიც შესძინა და ახალი სტამბა გახსნა, სადაც მრავლად იბეჭდებოდა ქართული წიგნები. ამის სტამბამ კარგა ხანს იარსება, ვინაიდან მას საქმეები კარგად აქვდა. ეს სტამბა 1905 წლის კორიანტელსაც შეესწრა, აქ იბეჭდებოდა სხვა და სხვა ქართული წიგნები და გაზეთებიც. ერთის გაზეთის ბეჭდვის გამო გრიგოლ ჩარკვიანი ადმინისტრაციულად დასჯილიც იქმნა და გადასახლებული თფილისიდან, მერე გაანთავისუფლეს, ხოლო ამ სტამბას და მის პატრონს კიდევ განუმეორდა ასეთივე პირობები და სასჯელი, რაც სტამბაზედაც დიდათ მოქმედებდა. გრიგოლ ჩარკვიანს ზარალიც დიდი მოზდიოდა. სახლობის პატრონ კაცს მუდამ ასეთი ალიაქოთი მობეზრდა და 1910 წლებში, სტამბა გაყიდა, მყიდველმა ეს სტამბა გადაიტანა გორს, დღესაც იქ არსებობს ეს სტამბა.

გრიგოლ ვასილის ძე თუმცა სტამბის ხელოსანი არ არის, მაგრამ იგი მაინც სტამბას კარგად უძღვებოდა, სტამბის არსებობას პირდაპირ ქართული დანიშნულება აქვდა, დღე და დამ ამ სტამბაში სულ ქართული წიგნები იბეჭდებოდა. ასეთის შრომით გრიგოლ ვასილის ძე ვალ გადახდილია, მისი სტამბის არსებობას ყოველთვის ექმნება კარგი მოგონების ისტორია, ვინაიდან ამას აჯილდოებს გიგო ჩარკვიანის შრომა სამშობლო მწერლობისადმი, დიდი სიყვარული და ამაგი. ყოველივე ასეო ღირსებას ზედ ერთვის და ემატება იმ შრომის და წვალების ცნობებაც, რაც კი გრ. ჩარკვიანმა ამ სტამბის გამო აიტანა. მაინც ამ სტამბაში დაბეჭდილის წიგნები დღესაც ბევრი სჩანს კიდევ ჩვენის მწერლობის ასპარეზზედ. სხვა რამ შრომას გიგო ჩარკვიანისას ჩვენ აქ არ ვნუხსავთ, რადგანც იგი სხვაგან გვაქვს ანუხსული.

არსენ ივანეს ძე კალანდაძე

არსენ კალანდაძე გურული გახლავსთ, პატარაობის დროს-

ვე, იგი თფილისში ჩამოიყვანეს და კავკასიის მთავარ-მართებლის სტამბაში შევირდათ მისცეს. აქ შეისწავლა მან სტამბის ხელოსნობა. თფილისში ყოფნის დროს, იგი დაუახლოვდა ქართველ მწიგნობრობას და მათ შორის პ. უმიკაშვილსაც. ასეთ პირთა რჩევით არსენ კალანდაძემ ქართული სახალხო წიგნების ბეჭდვაც განიძრახა.

1873 წ. არსენამ და იაგ. (ნერსესოვმა, ქართველ გრიგორიანმა და ამავე სტამბის ხელოსანმა), ქართული სახალხო შაურიანი წიგნების გამოცემაც დაიწყეს. გამოსცეს ქალვაჟიანი, ალექსიანი, არსენას ლექსი, მერე „მირიანი“, „ბარამიანი“, „დავრიშიანი“ და 1875 წ. „ვეფხისტყაოსანიც“. ამავე დროს, იგინი ქართული წიგნების გასაყიდათ, იარმუკაზედ, კვირაობით, სტოლს სდგამდნენ და ქართულ წიგნებს ჰყიდნენ, ესეც პირველი მაგალითი იყო, არამც თუ მარტოდ თფილისში, არამედ მთელ საქართველოში.

წიგნების გამოცემის საქმე კარგად წაუვიდათ, წერილი წიგნები ბევრი იყიდებოდა, ამ დროს მათ შეუამხანაკდათ ერთი გურული, ეპიფანე კალანდაძე, განათლებული და თავის დროის კვალად კარგად მომზადებული. ამ ეპიფანეს თავოსნობით 1875 წ. ხიდის ყურზედ, ქართული წიგნის მაღაზიაც გახსნეს, ესეც პირველი საქმე იყო. წიგნის მაღაზიამ ცოტა ხანს იარსება, ვინაიდან რაღაც სოციალური ბრალდების გამო დაკეტილ იქმნა მაღაზია და არსენ კალანდაძეც დაბატიმრებულ მეტეხში. ერთი წლის შემდეგ არსენა გაანთავისუფლეს, წიგნის მაღაზია კი აღარ გახსნა. წიგნების გამოსცემა კი განაგრძო.

1880 წ. გრ. ჩარკვიანს შეუამხანაგდა და სტამბა გახსნეს, ამათ სტამბამ ცოტა ხანს იარსება, მერე გაიყვენ, არსენამ ცალკე გახსნა სტამბა, მაგრამ ესეც მალე წაუვიდა ხელიდამ, მერე არსენამ იმეცადინა და ილიკო ყანჩაველის ამხანაგობით გორში გადასახლდა და გორში სტამბა გახსნეს 1886 წ. ტეტიების ქვეყანაში ეს პირველი მაგალითი იყო.

გორში არსენამ გამოიჩინა საკმარისი ენერგია და სტამბის მახლობლივ წიგნის მაღაზიაც გახსნა

სტამბის საქმე კარგად წავიდა, აქ მალე სხვა და სხვა საქმეების ბეჭდვაც დაიწყო. გორს ელირსა და პირველად აქ დაიბეჭდა ქართული წიგნი პატრი ანსელმოს მღებრიშვილის მიერ „მიბაძვა ქრისტესი“ თომა კემფელის მიერ. მერე სხვა წიგნებიც გამოიცენ, ზოგს თვით არსენ კალანდაძეც ბეჭდავდა. არსენი აქ მეცადინეობდა თავის შეძლების და გვარად-ცხოვრებით და სასტამბო საქმითაც დაწინაურდა. შემდეგ გორში დაცოლშვილიანდა. გარდაიცვალა 1913 წ. გორში, დარჩა მას მეუღლე და შვილები, სტამბას და წიგნის მაღაზიას დღესაც მათი მეუღლე აწარმოებს.

მოკლედ უნდა ითქვას, რომ არსენ კალანდაძეს ქართული სტამბის და წიგნთა გამოსაცემ ასპარეზზედ კარგი შრომა მიუძღვის.

კოწია ჩითანის ძე თავართქილაძე.

ოზურგეთის სტამბა კოწია ჩითანის ძე თავართქილაძემ გახსნა 1887 წ. კოწია თავართქილაძე გურული გახლავსთ, დაიბადა 1860 წ. წინეთ იგი სხვა აღებ-მიცემის კაცი იყო, ხოლო ამ დროს, მას დიდათ უყვარდა ქართული წიგნების კითხვა, ამ გარემოებამ იგი დაახლოვა ქართულ წიგნების მაღაზიების სავაჭრო საქმეებთან, მერე აქედამ ქართულ სასტამბო საქმეებსაც დაუახლოვდა, კოწია თავართქილაძის კერძო ცხოვრების აღწერას ჩვენ არ შეუდგებით, მარტოდ ამ კაცის სამწიგნობრო, სამწერლო და სასტამბო საქმეებს ავსახსოვთ, ესეც საკმარისი ჩვენება ამ დაუცხრომელი მოღვაწე კაცის ცხოვრების და საქმიანობის გასაცნობათ.

პირველად, როცა კოწიამ თფილისში ოზურგეთში სტამბის გახსნის ცნობა მიამბო, მე გავკვირდი, ღამეცინა, ტყუილი მეგონა, სამაზრო ქალაქში სტამბის გახსნა. ბევრის წვალლების და თათბირის შემდეგ ამ პირმა სტამბის გახსნის ნებართვაც აიღო, მასთან თფილისში იყიდა საბეჭდი სტანოკი,

ასოები, ასევე სხვა საჭირო ყოველივე იარაღეულობა და ყველა ესენი წაიღო ოზურგეთს. ხელოსნები ამან ოზურგეთში თფილისი დამ წაიყვანა, სხვათა შორის ამასთან იყო ამწყობი დიომიდე კილაძე, რომელმაც მოუწყო სტამბა. ამ სტამბის ნახვა და გაცნობა მომიხდა 1900 წ. ვიყავ ოზურგეთს, იქ გავიცან ამ სტამბის ის ამბები, თუ სტამბის გახსნას გურულები როგორ მიეგებნენ. ყველას გახარებია, ოზურგეთის მცხოვრებნი სიხარულით აღვსილან. სხვათა შორის სტამბის გახსნის დღეს, მისულა ყველასაგან პატივცემული თავ. გრიგოლ დავითის ძე გურიელი, ერთი უწარჩინებულეც. პირი იმ დროის გურიის ერში და ქართულ საზოგადოებისაგანაც კარგად ცნობილი და უთქვამს სტამბაში:

— ამას რას ვხედავ, გურიაში. ოზურგეთში, წიგნის საბეჭდავი სტამბა. ოხ, თქვენს მარჯვენას კი ვენაწვალე, თქვენსას, რომ ეს მოგიხერხებიათ და მეც მოვესწარ ამას, ამ სასიხარულო დიდ საქმეს.

პატივცემულის გრიგოლ გურიელის მადლობას და სიტყვებს დიდათ გაუხარებია კოწია. გენერალი დახმარებასაც დაჰპირებია. უთქვამს, რომ ყოველთვის თქვენს ერთგულათ შიგულეთო. მოხუცი ამ სტამბით ისე აღფრთოვანდა თურმე, რომ მასზედ უკეთესი აღარა შეიძლებოდა რა მისგან, შემდეგ დროს, ამ პირის საფასით ქართული წიგნებიც კი გამოიცა. ესეც სამაგალითო საქმე იყო და კოწიას სულისა და გულის გასამხნევებელად. ჭეშმარიტად, რომ ეს ასეც უნდა ყოფილიყო და მისთვის სასიხარულო მიგებება მარტო გურულებს კი არა, მთელ ქართველობას უნდა ეთქვა. უნდა ეთქვათ მიტომ, რადგანაც ამ კაცის განძრახვაში კეთილი საქმის და ქართველ ერისადმი სიყვარულის მეტი სხვა არა გამოისკვრიტებოდა რა. ამას შემდეგიც დაამტკიცებს.

სტამბის საქმიანობის დაწინაურებას კოწია ისე მუყითად მიეგება, მან ეს საქმე ისეთ დიდ საქმეთ მიმაჩნია, რაისა გამო სასტამბო მუშაკობას, ანუ საბეჭდავს ასოებზედ მურის

წასმით მუშაკობას თვისი მოხუცი დედაც შეაჩვია, ახალგაზრდა ძმები და შემდეგ თვისი მეუღლეც. ყველა ესენი სტამბის მუშაკებათ აქცია. მისი პატიოსანი მოხუცი დედა სტამბაში მუშაკობდა და ვალოკებით საბეჭდავს ასოებს მურს უსომდა. ასევე ძმები იყვნენ, ყველა მათ შეისწავლეს როგორც ამოწყობა, ისევე ბეჭდვა და კაზმვა, ყველა იგინი თავის დროს გახდნენ სტამბის უერთგულესი მუშაკნი, უერთგულეს მოამაგენი ქართულის სტამბის, ქართული წიგნების ბეჭდვის და სხვაც ბევრის ასეთების, რაც მათვის ერთობ მძიმე უნდა ყოფილიყო და აუტანელი. ამიტომაც მოხდა რომ ეს მარად სახლოვარ პირნი ასეთ წმინდა საქმის სამსახურის გზაზე დაიხოცნენ. მოხუც დედას სამუშაოვ საქმე ხელიდამ არ გაუღდია თვის სიკვდილის დღემდის, ასევე კოწიას ძმებს, ყველა ესენი ამ სტამბის და ქართული წიგნების სამსახურის გზაზე დაიხოცნენ. ყველა, ამათ სტამბისაგან დაჯაბნილებს ამოუვიდათ პირში სული. ასეთი არის ისტორია ამ პირთა შრომის და მოღვაწეობის, ასეთი არის ბედი და გარემოებაც მოხუცებაში შესულის კოწიასი. თვის მიერ საყვარლათ გამხდარ ქართული სტამბის და წიგნის გამო დაკარგა ყოველისფერი, ქონება, ძმები, დედა და ბოლოს იქმდის მივიდა მისი საქმე, რომ რედაქტორობის და წიგნების ბეჭდვის გამო ციხეშიაც ჩავარდა.

ყოველივე ამაებთან, ასეთ შრომა და ვაივაგლახთან, მაინც კოწიას გული არ წახდენია, იგი მაინც დღე და ღამე წიგნების ბეჭდვით შრომობდა, ბეჭდვის გარეშე, მას ეს წიგნები ზურგითაც დაჰქონდა, დღეს ერთ ქალაქში იყო, ხვალ მეორეში, ზეგ მესამეს, ღამე მკზავრობდა და მასთან ყოველ გადასატან წიგნების ტვირთს თვით ზიდავდა, ამის ასეთ შრომას ისეთი დაუფასებელი მნიშვნელობა აქვს, რომ მასზედ ვეება წიგნი დაიწერება და არა ეს პატარა წერილი. მაგრამ რას ვიზამთ, დრო ისეთი გახლავს, რომ აქ ესეც უნდა ვიკმაროთ, იქმნება შემდეგ სხვებმა უკედ ანუხსონ. ხოლო ის

კი ითქმის, რომ ყველა ასეთ აუტანელ შრომას, სიარულს, წიგნების ტარებას შიძიმე ტვირთის ზიდვას და სხვებსაც. ბევრს ასეთებს არ ვიცი ვინ აიტანს, ვინ იკისრებს, თუ არ თავის ქვეყნისა და ერის სიყვარულით გამსჭვალული კაცი, თუ არ უანგარო მუშაკი, ნამდვილი მუშაკი და სხვაც ასეთნი. ნუ დავიწყებთ ამასთან იმასაც, რომ ასეთ პირს თან სდევს სპოვებლთაოდ გაჭირება, სიღარიბე, წიგნის გამოცემის უსახსრობა, ვალები და ხშირად უსაჭიროესი პური, ანუ სადილიც არა აქვს კი. კაი გულისა და სულის კაცი უნდა იყოს რომ ყოველივე ასეთ გარემოებას ზურგი არ მოუხაროს და არ წახდეს, სასოება არ დაკარგოს.

ისიც რა გვარ უმაღლო შრომის ასპარეზზედ, ისიც რა და რა პირობებში, რა უმაღლო, დაუმსახურებელ შრომაში, ოდესაც გამომცემლის შრომა არის უნაყოფო. ბეჭდავს წიგნებს, რგი ამშვენებს სხვის ნაწერებს, ბეჭდავს სხვების თხუზულებებს, ამაზედ იკარგება გამომცემლის შრომა, ამაზედ იხარჯება მისი ძალ-ღონე, ენერჯია, მასთან შეძლება, სხვისი ნაშრომი ქვეყნიერდება, დამწერს ეძლევა პატივი, სახელოვნება და ყოველივე ამაებთან გამომცემლის შრომა ჩალის ფასათაც არა სჩანს, იგი დაკარგული შრომა არის გამომცემლისათვის, მას არავინ უმაღლის, არავინ რად აფასებს.

დაფასების გარდა ხშირად მტრობასაც აძლევენ, ჰკლავენ უსამართლოდ, სწამებენ ჩარჩობას და ვინ იცის რას არა, მაგრამ ეს კიდევ არაფერი, საქმე და ვაება ის გახლავსთ, როცა გამომცემელს რომელიმე სხვისი ნაწერების გამოცემის გამო ვალები ედება, გამოცემაში ზარალობს, ან ეს არის ცეცხლი და უბედურება, თორემ სხვას კიდევ როგორც იქმნება კაცი გაუძლებს, აიტანს. მობძანდით და ასეთ გარემოებაში მყოფი მწიგნობარი კაცი და გამომცემელი გაამტყუნეთ რამეში. რასაც ჩვენ აქ ვლაპარაკობთ, ეს მართოდ კოწია ჩიტანის ძეს ეხება და მას ხატავს, ხოლო ასეთ პირობებში

სხვანაც არიან, სხვა გამოცემლებიც განიცდიან ამ ვაებას. ეს ქართული მწერლობის მხვედრი გახლავსთ.

ყოველივე ასეთ უბედურობასა და ხელ შეუწყობლობას და გაუტანლობასთან, კოწიამ მაინც გული არ გაიტეხა და ოზურგეთს გარდა სტამბა გახსნა სენაკში, სადაც მან ქართული წიგნებიც კი ბეჭდა, ამას გარდა ადგილობრივ მეგრულ ენაზეც შეაჩვია სასტამბო საქმეები, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენს ცხოვრებაში. სენაკს გარდა უკანასკნელი იგი თავის სტამბით ბათუმს გადასახლდა, სადაც იგი ქართულ წიგნებსაც ბეჭდავდა. დღეს ამის სტამბა თფილისში არსებობს, სახელდობრ „ნადეჟდა“ და უნდა ვსთქვათ, რომ დღეს კოწია თავის მეუღლით ათასნაირ ხელი მოკლეობას განიცდის, ხშირად უკიდურესადაც უჭირს, მაგრამ მაინც თავისაგან არ ჩეულ სამწერლო გზას არ სტოვებს, ინახავს სტამბეს და მასთანვე ბეჭდავს ქართულ წიგნებს, ყველა ქართულს გამოცემას ადევნებს თვალთ ყურს, ყველაფერს პატივს სცემს და ჰფარველობს ისე, როგორც მის ხელმოკლეობას შეჰფერის. ეს კაცი მთელის თავის ძალღონით, შეძლებით და სიცოცხლით მარტოდ საქართველოს, ქართველ ერს და მის მწერლობის დაწინაურების ნატვრას ეკუთვნის. ეს ნამდვილია, ამის ღირსებებს კოწიას ვერაფერ წაართმევს.

ამიტომაც კოწია თავართქილაძე დაუცხრომელი მუშაკია ჩვენში: იგი ბეჭდავდა სხვა და სხვა წვრილ სახალხო წიგნებს, მასთან მოწინავე მწერლებთან ნაწერებს, ზოგი მის გამოცემანი დაკავებულებიც იქმნა, ხოლო იგი ვერც ამ გარემოებამ დასცა სულით, იგი, როგორც წინეჟ, იგი დღესაც იმავე ხალისით არის სავსე, ისევე დასტრიალებს გარს ქართულ წიგნების გამოცემის საქმეებს და აქავ დროს, თავის სტამბის საქმეებსაც აწარმოებს, რომლის მართვა გაშვებაში მას თვისი მეუღლე თამარიც ეხმარება. დღეს კოწია 54 წლის კაცია და იმედი არის, რომ იგი დღეის შემდეგაც, ერთგულად თავისებურის სამსახურის გაწევით და ურჩება ქართულ მწერლობას,

ქართველი ერის საქმეებს და სამსახურს. რაც შეეხება კალენდრების ბეჭდვას, ნამეტურ კედლის კალენდრის გამოცემის შრომას, ამითიც ხომ მას მიუძღვის დაუფასებელი სასახური. დიდათ სამწუხარო კი არის ის გარემოება, რომ ასეთ პირი განიცდის დიდს ხელმოკლეობას და უსახსრობას წიგნების გამოცემის საქმეში. სტამბის ტვირთის ზიდვაც ხომ უსახსრობის და უთანხობის წყალობით ყოველთვის ვაება და გაქირება ადგა კარს. აი ასეთი პირობებით გახლავსთ კოწია თავართქილაძის მოღვაწეობა გარე მოცული. მისი შრომა და ამავე ქართულ წიგნთა გამომცემლობის ასპარეზზედ დაუფასებელია და სამაგალითო, ხოლო მისთვის კი მეტად მწარე და უპირული.

დაუცხრომელმა შრომის და ქართველი ერის მოყვარეობამ, კოწია თავართქილაძე, ერთ საფეხურს, ზურგეთის სტამბის ასპარეზზედ არ გააჩერა. მან კარგად იცოდა ის გარემოებაც, რომ მათ მოძმე მეზობელ მეგრელთა ძირეულ სამშობლო ენის საქმეს რაღაც ორმო ეთხრებოდა, ქართული ენის დამხობას, ზოგიერთ ყალბ პედაგოგები მახვილით მიღვედნენ, დღითი დღე ასე ბოროტნი სამზადისის თანამოხრეებსაც იძენდნენ. აქ ამათ წინააღმდეგ ბრძოლა იყო საქირო, მაგრამ როგორ, სიტყვით და კამათით კი არა, არამედ ბოროტების წინააღმდეგ პრაქტიკულის, გონივრულის საქმიანობით. ამიტომ კოწიამ განიძრაბა თავის შრომის სასტამბო საქმეთა შუაგულს სამეგრელოს ქალაქს სენაკში გადატანა. აქ გახსნა წიგნის მაღაზია და სტამბა რამაც იმ დროს იქონია მეტად დიდი ისტორიული მნიშვნელობა, ამ საქმის საიდუმლოება მაშინ არავინ იცოდა, იცოდა იაკ. გოგებაშვილმა და ორიოდემაც სხვებმა. აქ სტამბის გახსნის მიზეზათ ზოგი კოწიას ჩარჩობას ამბობდა, ზოგი ფულის მოგებას, ზოგი ვინ იცის რაა არა, მაგრამ საქმე კი ასე არ იყო. საგანი სხვა გახლდათ. ეს რომ ცხადია, ამას ასაბუთებს შემდეგი გარემოება.

თუმცა კოწია თავართქილაძემ ოზურგეთშიაც სტამბის გახ'ნის დღიდანვე დაიწყო წიგნების ბეჭდვა, ხოლო სენაკის სტამბაში გამოცემანი კი ერთი ათად განავრცელა, ვინაიდან სენაკში სტამბის გახსნის საქმეს სხვა დიდი საგანი ელო სარჩულად ამიტომაც ისე მრავლად დაიწყო აქ წიგნების ბეჭდვა, რომ საბეჭდი მანქანა დღე და ღამ მუშავობდა. ამ გარემოებამ ადგილობრივ მეგრელებს კარგი ზარი დაურეკა და სტამბაში მათ არამც თუ მოსვლა დაიწყეს, არამედ ქართული წიგნების გამოცემასაც შეუდგნენ, ზოგიერთ მეგრელებმა თავისი ნაწერებიც გამოსცეს, რაც იმ დროს დიდი საქმე იყო იმ პირთა წინააღმდეგ, რომელნიც ქართული ენის დამხობას ნატრობდნენ. ამას გარდა მეგრელებში გაჩაღდა საქორწილო და მიცვალებულთა და სხვაც ასეთ მოსიწვევ ბარათების ბეჭდვა.

ყველა ესეთი საქმენი კი ხელს უწყობდა ქართულის ენის საქმეს. გატაცებულმა კოწიამ სენაკის სტამბის საქმე ისე მოაწყო, რომ აქ წიგნების გამოცემა დაიწყეს თვით სხვა და სხვა ქვეყნებიდანაც, მცც კი გამოვეცი სენაკის სტამბაში რამდენიმე ნაირი ქართული წიგნები. ასევე ბეჭდეს სხვა გამომცემლებმაც. ასეთის საქმით, ანუ სენაკში ქართული წიგნების ბეჭდვის დაწყებით კოწია თავართქილაძემ, დიდი სამსახური გაუწია ქართული ენის საქმეს, ქართულ წიგნების გავრცელებას. ესეთი აღორძინება იყო პირდაპირი წინააღმდეგი ძალა, თითქმის მეხი იმ პირების, რომელნიც ამბობდნენ, რომ ქართული ენა მეგრული არ არის, მეგრელები ქართველები არ არიანო. ამის წინააღმდეგი ძალა მეგრელებში სწორედ თავის ნებით მიდიოდა წინ, რადგანაც იგი ბუნებრივი იყო და მეგრელებმა უფრო უკეთ იცოდნენ ის ისტორიული ქეშმარიტებაც თუ იგინი ვინ იყვნენ, რა ტომის და რა ენის, ამათში უფრო ქეშმარიტებით იყვნენ აღვსილნი და ესენი უფრო უკეთესად იძიებდნენ მეგრულ-ქართული ენის ურთიერთ ნათესავობას.

ვინემც ყალბ მახინჯ პედაგოგ-მასწავლებლნი, რომელთა მზეც უკვე დაბნელდა. ყოველივე ამ ქეშმარიტ საქმიანობას და მამულისშვილურს სამსახურს დიდს კომაგობას უწევდა სენაკში ქართული წიგნების ბეჭდვის დასაწყისი და წიგნების ვრცელება. ამით კოწია თავართქილაძეს მიუძღვის სახსოვარი შრომა და ამაგი.

კოწია თავართქილაძე, თავის შეძლების და გვარად იყო ყოველთვის მოქალაქურის მიმართულების. იგი ყოველთვის სცდილობდა, რომ ისეთი წიგნები ებეჭდა, რომელნიც ქართველებში მოქალაქურ განვითარებას და ქართული ერის იდეურად მომზადებას ხელს შეუწყობდა. ეს გარემოება კოწიას შესახებ ჩვენგან გაზვიადებული არავის ეგონოს. იგი ქეშმარიტება გახლავსთ და ამასვე ასაბუთებს შემდეგი საქმენი.

კოწია თავართქილაძემ გამოსცა »მეცნიერებისათვის წამებულნი« ტისანდიესი, თარგმანი. გამოსცა ეგ. წინოშვილის ნაწერები რაფდენჯერმე, ნ. ჟორდანიას ნაწერები შეკრიბა და ცალკე ტომებად დაბეჭდა, რასაც მოანდომა დიდი დრო და შრომა, დაბეჭდა »ანტიური ქვეყანა« და ბევრიც სხვა ასეთი წიგნები, რომელთაც ქართული მწიგნობრობის ასპარეზზედ კარგი აღავი დაიკავეს. ასეთი სამსახური კოწია თავართქილაძისაგან ჩვენ დიდ საქმეთ მიგვაჩნია და თითქმის სამაგალითოთაც, ვინაიდან ასეთ წიგნების ბეჭდვის დროსაც მას მადლიერი არავინა ჰყავდა და მადლიერებს გარდა მტერი უფრო ბევრი.

სიო ჩითანის ქე თავართქილაძე

ჩვენ ვსთქვით კოწიას აღწერაში, რომ მთელი კოწიას საოჯახო ძალა ქართული სტამბას შეეღიო. ეს ნამდვილი გახლავსთ და მართალი, ამას ცხადათ ასაბუთებს ეს მაგალითებიც. კოწიამ თავის სტამბაში აღზარდა თავის ძმები სიო და

ასლანი. სიო ისე გამოწურთნა სტამბის ხელოსნობაში, რომ მან ამოწყო ბაჯ შეისწავლა და ბეჭდვა. ერთსა და იმავე დროს ეს ახალგაზრდა ყმაწვილი კაცი ორივეს აკეთებდა სტამბაში.

ამ გარემოებამ გააბედდინა კოწიას სენაკში სტამბის გახსნის საქმე. ამ სტამბაში მან სიო ჩააბა, სტამბას წიგნის მალაზიაც გაუხსნა, ყოველივე ესენი სიოს დააწვა კისერზედ ახალგაზრდა სიო სენაკის სტამბას ჩაება დიდის ხალისით და სიყვარულით, იგი გამხნეებულ იქმნა იმ გარემოებითაც, რომ აქ მეგრელებმა პირველად ნახეს სტამბა და ქართული ასოების ბეჭდვა, რასაც იგინი დიდს პატივსაც სცემდნენ.

სიომ სტამბას ჩინებულათ დაუწყო მართვა და გამგეობა, დროით ისე მოაწყო სტამბის საქმე, რომ მალე მეგრელებმაც დაიწყეს აქ საქორწილო ბარათების ბეჭვდა, მას მოჰყვა ქართული წიგნების გამოცემა, რასაც მეგრელები სიამოვნებით უმხერდნენ და წიგნების ბეჭდვასაც ეჩვეოდნენ. ეს კიდევ გახლდათ დიდი საწინააღმდეგო ძალა იმ პირობების, რომლის წარმომადგენელიც გახლდათ აშორდია და ის მცნება, რომ მეგრელები ქართველები არ არიან, მეგრული ენა და ანბანი სხვა არის და ქართული სხვაო. სენაკის სტამბამ და სიოს ქართულმა მოქმედებამ ამ ყალბ ცნობას ძირი გამოუთხარა და მეხი დასცა თავში.

სიოს მოქმედება სენაკში იყო საქმე, საქმის კეთება და არა ლაპარაკი, ქადაგება და თუნდ წერა. იგი საქმეს აკეთებდა და ეს საქმეც ებრძოდა ბოროტებას, ამით იგი ისე იყო მოწყობილი, რომ სტამბაში ღლე და ღამეც არ ეძინა და მუშავობდა. ეს მე ჩემს თვალით ვნახე იმ დროს, როცა მეც დავბეჭდე რამდენიმე წიგნი სენაკში, სიო სტამბის მუშავობაში ღამესაც კი ათენებდა. მას ერთობ დიდი ნატვრა აქვდა მის, რომ ამ შუაგულ სამეგრელოს ქალაქის სტამბაში, რაც შეიძლება ქართული წიგნები მრავლად ებეჭდათ. ამიტომაც ამათ სენაკში უფრო ბევრი ქართული წიგნები გამოსცეს ვიდ-

რე ოზურგეთში, თუმცა ოზურგეთს უფრო წინედ დაარსეს სტამბა, აქაც კი მუშაკობდა სიო ენერგიულად.

სენაკში ჩემის ყოფნის დროს 1890 წ. სიომ ასეთი სიტყვა მითხრა: აქ, სენაკში, რაც შეიძლება მრავლად უნდა ვბეჭდოთ წიგნები და მით შევაჩვიოთ მეგრელებიც ქართული წიგნების ბეჭდვას და კითხვასაც. ეს თუ მოხდება, მაშინ მეგრელების მოციქულების საქმე თავის თავად დაიფუშება, იგინი ველარაფერს გააწყობენ. აშორდია ვერას გააკეთებს. ამის ნიშანიც უკვე სჩანს.

ასეთი შეხედულების იყო ეს ყმაწვილი კაცი და იგი მისთვის თავდადებითაც შრომობდა. სამწუხაროდ, მისმა ბუნებამ დაუსრულებელი შრომა ვერ აიტანა, სტამბის მუშაკობისაგან დასწრულდა და 1902 წ. სოხუმის სანატორიეში გარდაიცვალა 26 წლის. ამის სიკვდილით დაიფუშა ბევრი რამ ქართული ენის სასარგებლო საქმენი სენაკში. კოწიასაც სიოს სიკვდილით წელი მოსწყდა.

მეორე. ასეთივე უბედურება

როგორც ოზურგეთს, ისევე სენაკში საჭირო იყო მკაზმავიც. ეს კი იქ არ ჰყვანდათ და წიგნების დაკაზმისთვის ყოველთვის წვალებაში იყვნენ. კოწია ისურვა ამის შეესებაც, ამან თფილისში ჩამოიყვანა თავისი მესამე ძმა ასლანი, შავირდათ მისცა ერთ გამოჩენილს მკაზმავს, ზ. ცომაიას, რომელიც იმ დროს ეს მკაზმავი განთქმული იყო მთელს თფილისში თავის კარგის ხელოვნობით. ასლანმა ასეთ მცოდნე ოსტატის ქარხანაში შეისწავლა ხელოვნობა და მერე თავის ძმის კოწიას სტამბაში წავიდა სამუშაოდ. როგორც სიო, ისევე ეს ასლანიც დაუცხრომლად მუშაკობდა ყოველთვის და სტამბის გარშემო ხალხს რთავდა დაკაზმულის წიგნებით.

სიოს სიკვდილმა ასლანზედ ერთობ ცუდი შედეგი იქონია, ვინაიდან იგინი თანაზრდილნი იყვნენ და კარგი თფი-

აგვისტოს ძმებიც. სამწუხაროდ წლის თავზედ, 6 აგვისტოს, 1903 წ. ასლანიც გარდაიცვალა 22 წლის. ამ უბედურება-
მაც ერთობ დიდი ზე გავლენა იქონია კოწიას საქმეებზედ,
ვინაიდან მას მოსწყდა ჯერ მარჯვენა ხელი და მერე მარც-
ხენა. სამწუხაროდ, მართლაც, ამათ სიკვდილის შემდეგ კო-
წიას სტამბის საქმენიც ერთობ შეფერხდნენ და ცუდის პირო-
ბებით მორთვნენ. ასეთ მსხვერპლის შეწირვა იყო საზოგადო
ხასიათის მექანი და არა კერძო ქართველთა ცხოვრებაში.

კოლია თავართქილაძის სტამბა ბათუმს

ბათუმს სტამბების გახსნის საქმე კარგად წაუვიდა, აქ
პირველ მესტამბე იყო სტეფან მელიქიშვილი, მერე ალექსან-
დრე მახარაძე, ამის სტამბა შესამჩნევი იყო მით, რომ ამ
სტამბაში, ქართველმა სამხედრო პირმა, თავ. ვაჩნაძემ, ბა-
თუმში რუსული გაზეთის გამოცემა დაიწყო, რაც პირვე-
ლი მაგალითი იყო ბათუმში. ამათ შემდეგ ბათუმში გაჩნდა
კოწია თავართქილაძე, ვის სტამბაშიაც პირველად დაიბეჭდა
ქართული წიგნი, ბათუმის ეს სამაგალითო მოვლენა ჩვენ
მაშინათვე ავსუხსნეთ იმავე დროის გაზ. „კვალში“.

ამათ შემდეგ, ბათუმში სტამბები კარგად მრავლობს, მე-
სტამბენი არიან როგორც ქართველები, ისევე უცხო ტომი-
სანი. სხვათა შორის, ბათუმში არსებობს დღეს ერთი სამაგა-
ლითო კაცის სტამბა, ეს გახლავსთ კ. თავართქილაძე.

კოწია თავართქილაძის მოღვაწეობას სტამბის ასპარეზზედ,
მე კარგად არ ვიცნობ, ხოლო იგი სხვებზე ღირსეულათ მაცნობეს
და ბევრი რამ საინტერესო ამბები გადმომცეს, ეს მეც მომყავს აქ,
ვინაიდან იგი ეხება ქართული წიგნების გამოცემის ხელის შე-
წყობის საქმეს. ერთმა გამომცემელმა შეამბო, რომ იმ დროს,
როცა ბათუმის სხვა სტამბებში კაც ახრჩობენ დასაბეჭდის გადა-
სახადშიო. მე კი ესა და ეს ქართული წიგნი თავართქილაძემ
ნისიად დაიბეჭდა და ფულიც იმ დრომდე მადროვა და არ

შემაწუხა, ვიდრე წიგნებს ვაგვიდდი, ახალში ანალებილამ ვადუხდითო. მეორე გამომცემელმა მიამბო. მაგ გამომცემლობით თავართქილაძემ დამაყენა ფეხზეო. სამი წიგნი დამიბეჭდა ნისიათაო და ამას გარდა, ერთის ვრცელის ტომის წიგნის ქალაღლიც თვით გამომიწერა და ისიც კი მანისიავაო. ასეთი საქმით მე შევიძელ იმ ვრცელი ტომის გამოცემა, თორემ მე მას ვერა დროს ვერ დავბეჭდავდიო.

სხვებმაც სთქვეს ასეთი კეთილი საქმენი ამ პირის და თან შეაქეს მისი საქციელი ქართული წიგნების ბეჭდვის წინაშე. ასეთ საქმეებს ეს მესტამბე თურმე ხშირად ახერხებს და ამით ბევრს ღარიბ გამომცემელს აძლევს სახსარს გამომცემლობისას. ეს უეჭველია მართალი ღქნება, ვინაიღგან რაც ერთმა სთქვა, ის მეორემ დაასაბუთა, მესამემ და სხვებმაც. ამას გარდა საქმეებს თურმე ზოგიერთს იაფ ფასითაც იღებს თურმე და არა ძვირათ სძვა მესტამბეებივით.

ამიტომ ჩვენც ამ მესტამბეს ვუწოდებთ სამაგალითო მესტამბეთ და მისაბაძათ სხვათაგან. ასეთ მესტამბეთა საქციელი ქართულ მწიგნობრობას ფეხზედ დააყენებს, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ჩარჩ მესტამბეთაგან ყველაფეს სული ამოეხუთება. ამ მესტამბეს ჩვენ ვნუხსავთ სამაგალითოთ და საქმემან მისმან შეაქოს თვით იგი და მისი მამულის შვილობა და ქართული მწიგნობრობის სიყვარულის პატივისცემა.

მიხეიღ სპირიდონის ძე გაჩეჩილაძე

1890 წ. ყვირილის ნორმალურ სკოლაში სწავლა დაამთავრეს რამდენმამე ქართველ მოწაფეებმა და მათ შოის მიხ. სპირიდონის ძე გაჩეჩილაძემ, ალექსანდრე არაბიძემ, ივანე არღაშვილმა, იღია მაღლაკელიძემ და ტრიფონ ნიორაძემ. ყვაღა ამათ სკოლის სკამზედვე განღვიძებიათ გონება, თვაღლი გაუხიღებიათ და მწიგნობრობის კითხვასაც შესჩვეღ-

ნენ კარგად. სკოლაში ყოფნის დროსვე, ესენი დაუახლოვდნენ ქართულ მწიგნობრობას და სკოლის შემდეგ, ცხოვრებაშიც, მწიგნობრობა საქმეთ და საგნად გახიდეს. ეს იყო მათი ახალგაზღვური დევიზი.

მწიგნობრობით გაღვიძებულ ახალგაზღვებმა ფხიზლად გადახედეს თავიანთ მშობელ ქვეყნის კუთხის სოფლებს და მასში მცხოვრებთ ხალხს და კარგად გააცნეს მათი ცხოვრების ავ-კარგიანობა, გაიცნეს ისიც, თუ მათ რა უჭირებდათ ცხოვრებაში და რით იყვნენ დაქვეითებულნი. ყოველივე ამ ნაკლის სახსრად მათ უაღვილესად დაინახეს ქართული მწიგნობრობა, წიგნების ვრცელება, დაძინებულ გლეხობაში განათლების პატივის ტემის შეტანა.

ამიტომაც მათ განიძრახეს ყვირილაში წიგნის მაღაზიის დაარსება და ეს მაღაზი მოახერხეს, წიგნის მაღაზია გახსნეს, ეს მოახერხა ალექსანდრე არაბიძემ. წიგნის მაღაზიამ მათ ნათლად დაინახვა ქართული სახალხო წიგნების სილატაკე და ამიტომ მათ განიძრახეს წიგნების გამოცემაც და დაიწყეს ესეც, მაგრამ გამოცემას ერთი და ორი კაცის ნიეთიერი ძალა ვერ აკმაყოფილებდა, ამიტომ მათ დაარსეს ამხანაგობა (ასეთის გამომცემელთ სახელდობრ „გლეხი“ და ამ სახელით მათ დაიწყეს წიგნების გამოცემაც. პირველი წიგნი „გლეხის“ ამხანაგობის ამათ ბათუმის დასტამბეს 1893 წ. რაც მაშინათვე ავსუხსეთ ჩვენ გაზეთ „კვალში“. მერე ამ „გლეხის“ სახელით თფილისშიაც გამოსცეს რამდენიმე წიგნი.

სტამბის სიშორემ მათ კარგად მიახვდინა ქართული სტამბის საქიროებაც, განიძრახეს ყვირილაში სტამბის გახსნა და ამის მოხერხებასაც შეუდგნენ, ამ დროს, მიხეილ გაჩეჩილაძემ ბათუმიდამ ყვირილაში გადმოვიდა, სტამბისა და წიგნის მაღაზიას მოჰკიდა ხელი, აღ. არაბიძეს მაღაზია მან შეისყიდა და მის შემდეგ სტამბის გახსნაც დროით იქმნა. ყვირილაში სტამბაც მალე გახსნეს და ქართული წიგნების ბეჭდვაც და-

იწყეს. სტამბის არსებობამ აქ 1905 წ. გასტანა, ხოლო ამ წელს კი აკლებულ იქნა ჯარისაგან და მით მოსპობილ.

აქ მოკლეთ მოვიხსენიებთ კვალად ზემოხსენებულ ხუთ ქართველ ახალგაზრდებისა ნაყოფიერს და სიმპატიურს შრომას უვირილაში. ამ პირებმა სტამბის გახსნით არ დაიკმაყოფილეს თავი, მათ სხვა საზოგადო საქირო საქმენიც დაინახეს დასაარსებლად და მათს მოწყობასაც შეუდგნენ. მაგალითებრ ამათ განიძრახეს უვირილაში თიატრის დაარსება და ესეც დაარსეს, რაც 10 ათას მანეთამდე მოუნდა, ესეც დიდი, მეტად კარგი საზოგადო საქმე იყო იმ დროს. განიძრახეს აგრეთვე სამეურნეო ბანკის დაარსება და ესეც მოაწყეს და ბანკიც დაარსეს, ამათ გარდა სხვაფრივაც ჩინებულად შრომობდნენ, ხოლო ყველა ამათ განძრახვას ბოლო დაედო 1905 წ. შემთხვევებმა და უვირილის აკლებამ.

ამავე დროს შეწირულ იქნა მსხვერპლად ვანო არდიშვილი, გონიერი ყმაწვილი კაცი და თავის ქვეყნისა და ერის სიყვარულით ღრმად აღესილი. მოკლულ იქნა 1906 წ. უცაბედათ იმავე ქალაქ უვირილაში. ამავე პირის სიკვდილის დროს მოისპო ყოველივე ამ პირთა ნაამაგდარი საქმენი. მიხ. გაჩეჩილაძე თფილისში გადმოსახლდა და 1906 წ. შუა ზაფხულს უვირილის სტამბის ყოველივე თფილისში გადმოიტანა, ზოგიც პეტერბურგში ახალი საბეჭდი და იარაღეულობა იყიდა და ამ წლის აგვისტოში, მადათოვის კუნძულზედ სტამბა გახსნა, სტამბის ნება რთვა მე მაქვენდა აღებული.

ამ სტამბაში გ. ესაძემ დაბეჭდა პატარა წიგნი „ვირი და მუშა“ ამის გამო ოქტომბრის 6 სტამბა დაიკეტა გუბერნატორის ბრძანებით და მეც მეტეხში დამაპატიმრეს, ერთი თვის შემდეგ თავდებით და ფულით გამანთავისუფლეს. ვეცადეთ და ნოემბრის გასვლამდე სტამბა გაეხსენით. დეკემ. 9 სტამბა გაქურდეს, კვირა საღამოს, 8 საათზედ ამერიკანკა მოჰპარეს. ამ გარემოებამ მთავრობის წინაშე დიდი აურზაური გამოიწვია. მ. გაჩეჩილაძე დააპატიმრეს, ასევე სტამბის

ხელოსნებიც. სტამბა დაკეტილ დარჩა კარგა ხანს. ორი თვის შემდეგ მ. გაჩეჩილაძე გაანთავისუფლეს, ჩვენ ვეცადეთ და მესამე თვეს სტამბა გაეხსენით იმავე ალაგას, საქმიანობა განახლდა. სტამბის არსებობას ბევრი რამ გადაელობა წინ, მაგრამ ყოველივე დავსძლიეთ. მეც მალე მოვიხადე სტამბის უფლების ვალდებულება თავიდან.

მას შემდეგ ეს სტამბა მუშავობს თფილისში და მას აწარმოებს მ. გაჩეჩილაძე. თვით მ. გაჩეჩილაძე ბეჭდავს ქართულ წიგნებს, კალენდრებს და ხანდისხან დრო გამოცემათა საქმეებშიაც იღებს მონაწილეობას, რაც კი შეუძლიან მეცადინეობს ყოველთვის, რომ ბევრი წიგნები გამოსცეს და მასთან საუკეთესო და კარგებიც. ამის ნიშნები მან უკვე გვაჩვენა. ბევრი რამ ევროპიელთ დე ჩვენ მწერალთა ნაწერები ანტიკათ გამოსცა, ამას გარდა, ზოგი ჩვენ სიტყვა კაზმულ მწერალთა ნაწერები სახალხოთაც გამოსცა და მასთან თავად, მაგალითებრ ნ. ბარათაშვილის ლექსები 10 კაპ. ასევე სხვა წიგნებიც აქვს მას იათად გამოცემული. იმედია, რომ შემდეგ უფრო მეტს უნარსა და ენერგიას გამოიჩენს ეს გამოცემული თავის ასპარეზზედ, სტამბას დიდი თანხა მისცა გჩივადემ.

მესტამბე მისა კიკნაძე

სტამბა „იდეალი“ და მესტამბე მიხეილ კიკნაძე-სტამბა „იდეალი“ ჩვენში უცნობი არის, იგი მცირე ხანს არსებობდა, ხოლო ამ მცირე ხნის განმავლობაშიაც მან გვაჩვენა თვისი დანიშნულება, ანუ მიზანი არსებობის და მოქმედების. აქ დაწყობილ იქმნა ქართული წიგნების ბეჭდვა პრაქტიკოდ, სტამბას ისეთი გარეგან სახე მიეცა, იგი ისე გამოჩნდა, როგორც უტყუვრად დაამტკიცა მის შინაარსიანი მოქმედება, ისევე მის ქართული სულიერება, ქართულის

ერის ინტერესების მესაკუთრეობა და ამ ერის წინაშე სამსახური.

ამის ექვს და ცილს სტამბა „იდეალზედ“ ვერავენ იტყობდა, ვერავენ რას იფიქრებს. ასეთის ფართოს წესდებით დაარსდა ეს სტამბა, სამწუხაროდ, მხოლოდ მის ახალგაზრდა პატრონს არ აქვნდა ბედი ასეთის სამსახურის გაწევის და შესრულების. იგი უდროვოდ გარდაიცვალა და ამით მის წადილსაც მოეღო ბოლო, მიეცა დასასრული. პატიოსან მშრომელ მამულიშვილს თან გაჰყვა თავის მამულის და ერის სამსახურის დარღვები. ვინ იცის რამდენი მწუხარება, რადგანაც ამ სტამბის საქმე ასე გათავდა, ამიტომ იქ მოვიყვანთ ცნობებს თვით მესტამბე მიხეილ კიკნაძეზედ.

მიხეილ კიკნაძე კახელი, თელაველია, თფილისში, ხელიაძეს სტამბაში სწავლობდა ხელოსნობას. შაგირდობაში მან გამოიჩინა საუცხოვო სახელოსნო ნიჭი, უნო და დიდი ენერჯია. მას გარეშე იყო ქართული მწიგნობარიც, თავის შექმნების დაგვარად იცოდა საქართველოს ისტორია, იცნობდა მწერლობას, შესწავლილი აქვნდა ქართველი ერის ცხოვრების პირობები, დიდი მოტრფიალე იყო ქართველი ერის საერო განათლების და მასთან სახალხო წიგნების გამოცემის, ამით იგი ისე იყო ილტრთოვანებული, რომ სტამბაში ის იყო შაგირდობა გაათავა და მაშინათვე ქართული წიგნების გამოცემაც დაიწყო, მოკლე დროის განმავლობაში მან გამოსცა სამი საბავშო წიგნი, მასთან ყველა ესენი ისე კონტაქტით, ლამაზათ, კარგ ქალღმრთელად, სხვა და სხვა ყვავილიანის ასოებით და სურათებით, ერთის სიტყვით ისეთი ანტიკა წიგნები გამოსცა, რაც მოკლე დროის განმავლობაში სულ გასაღდა. ყველა ემადრიელებოდა ასეთი ანტიკა წიგნების გამოცემის გამო. გაზეთებშიაც კაი წერილები მიუძღვნეს.

მიხა კიკნაძე რა თვისების და მამულიშვილობითაც იყო ხავსე, მას რა მომავალიც ექმნებოდა ეს დღესაც ბევრს მის ამხანაგებშიც ეხსომებათ. მოკლე დროის განმავლობაში იგი

ესე წავიდა სტამბის ხელოსნობით წინ, რომ თავმოწონებითა და ქებით გაღვიდა სამუშაოდ ქართულ ამხანაგობის სტამბაში, 1900 წ. საფრანგეთში მსოფლიო გამაფენა რომ გამოცხადდა, ახალგაზრდა მიხამ პარიეში წახვლა მოინდომა, თავის განძრახვა ზოგიერთებს აუწყა, იგი ყველამ მოუწონა. გზის ხარჯი უქირებდა საქმეს, შეძლების დავვარად მოუხერხეთ წასასვლელი ფულიც. მოგროვების საფუძველს ის გვაძლევდა, რომ მიხამ პატარაობის დროს, სტამბაში შაგირდობისას, ავით გახდა, ანთებით და მისგან იგი დაყრუვდა და დამუნჯდა კიდევ. გამოფენის მკურნალობა მეცნიერებისაგან მორჩენის, იმედი აქვდა, ამიტომაც უწყობდით ხელს, რომ ეგები იქ მორჩენილიყო.

გამოფენამ მისთვის ამაოდ ჩაიარა, ვერ მორჩა, ხოლო პარისში დარჩა, სტამბაში შევიდა, მოკლე დროის განმავლობაში ჩინებულად დაწინაურდა ფრანგულ ენაში და მასთან სტამბის ოსტატობაშიაც. თუ მან სმენა წართმეულმა რა გვარ შეისწავლა ფრანგული ენა და რა გვარად დაუახლოვდა ევროპიელს განვითარებას, როგორ შეითვისა იგი, ეს არის ჩვენთვის საყურადღებო. ჯერეთ 1905 წ. მოახლოვებული არც კი იყო, რომ ევროპაში მყოფთ ქართველთ წინაშე აზრი დაიბადა საქართველოს შესახებ გაზეთის გამოცემის როგორც ფრანგულს ენაზედ, ისევე ქართულზედ. ასეთ პირთა განძრახვას დასასრული მიეცა პარისში, აქ გადასწყდა საერთოდ რომ პარისში დავაარსოთ ფრანგული და ქართული გაზეთიც. რითაც შეგვეძლება ჩვენი ქვეყნის ამბები ევროპიელთ შეგატყობინოთ, გაგვიცნან და ქართულის გაზეთითაც მთელ ქართველობას ვესაუბროთ. ვაცნობოთ ისეთი ამბები რასაც იგინი საქართველოში გაიცნავენო.

დაასკვნეს ამის წადილი და საქმესაც შეუდგნენ, ამ დროს და ამ წრეში სხვათა შორის ერთი მიხამ კიკნაძეც. ბევრი თათბირის შემდეგ სტამბა მოაწყეს, ასოები გაიჩინეს და გაზეთი „საქართველოს“ გამოცემა დაიწყეს ორს ენაზედ, ფრან-

გულსა და ქართულზედ. ასეთ საქმის მოწყობას, გინდა რომ თანხაც დიდი აქენდესთ, მაინც ენერგიული შრომაც სჭირიათ, განუსაზღვრელად საქმის სიყვარული, ენით მოუთვლელი ცდა. ასეთ პირათ ჩვენ ვხედავთ მიხეილ კიკნაძეს, რომლის იქაური შრომა და ამაგი არის მეტად სიმპატიური და საყურადღებო. ვიდრე „საქართველო“ გამოდიოდა, მიხეილიც იქ იყო და შრომობდა, ყოველივეს ეს აწარმოებდა, ეს უძღვებოდა წინ. როცა „საქართველო“ დაიხურა და საქმეც დაიშალა, მის შემდეგ მიხეილიც ცუდათ აღარ დადგა, თავის სამშობლოში დაბრუნდა და მოკლე დროის განმავლობაში გახსნა სტამბა „იდეალი“. რასაც საწყალი კარგად აწარმოებდა, მაგრამ მალე გარდაიცვალა 1913 წ.

ხაშურის სტამბა. სურამს აქეთ, ქართლის სოფლის ხალხს ღრმად სძინავსთ. ქართველ ტეტებს სულ არაფერი აღვიძებსთ და აზნევებსთ. მათთვის არც ვაქრობი არსებობს, არც სხვა რამ ასეთნი, ეს კი არა და დრო იყო, რომ იგინი არც არა საჭირო ხელოსნობის მისდევდნენ. თვით მათივე საჭირო კალატოზი და დურგალიც კი იშვიათი იყო მათში. ქართლის გლეხ-კაცობაში, სოფლად, იქმნება სადმე თითო ოროლა მიკიტანს შეხვდეთ, სხვას ვერაფერს ნახავთ, ისიც შეიძლება სომეხი იქმნეს. ან სხვა ვინმე ტომის. ქართველობაში კი მარტო გლეხებს კი არ სძინავსთ, არამედ სძინავსთ თვით მათ შემკმელ თავად-აზნაურებს, ანუ იმ წოდების პირთ, რომელთა არსებობამაც გამოხრა საქართველო, საქართველოს სამეფო და ქართველი ერის ნაცია—გვარი.

ასეთ ერისთვის ქართლსა და კახეთში, საერთოდ ჭამა, სმა, ქეიფი და ლოთობის მეტი სხვა არაფერია დაშთმნილი. ესენი მარტოდ ამას უნდებიან და მერე სმისაგან დაბრმავებულ და გამოლაყებულნი მისდევენ თავიანთ უძრავ ქონების დასყიდვას, ასე და ამ გვარად, ტეტებში ყოველივე უძრავს ჰყიდის თავადი, ჰყიდის აზნაური და ჰყიდის და ან არ ყიდულობს თავის თავის მტერი ქართულ-კახელი გლეხიც. ასე-

თის დამხვრჩვილის ერისთვის ქვეყანაზედ საჭიროდ აღარაფერი დარჩენილი თვინიერ თავიანთ ოჯახის მტრობის, მოსპობის და ათასიკ სხვა ასეთების, რითაც ბრწყინავენ ტეტეები. ასეთ ერს, ასე დაქვეითებულთ და გათახსირებულთ თვით თავიანთ თავიკ არ აგონდებათ, თავიანთ ოჯახის საჭიროება და ამათ აბა მწიგნობრობის საქმე და სტამბის გახსნის საჭიროება ვილამ უნდა ჰკითხოს, არავეინ.

ყოველივე ეს გაგვახსენა ხაშურის სტამბის საქმემ და იმ გარემოებაჲც, რომ ამ ძირეულ ტეტეების კუთხეში, ამ ძირეულ ტეტეების აკვანში, სადაც მათ ასე ტკბილის სიმკვიდრით სძინავსთ, სტამბა გახსნა ვილაცამ, მაგრამ ეს ვილაცა ტეტია კი არ გეგონოსთ. არა, იგი მათ ღმერთმა აშოროს: ამასთან იგინი შორს გახლავან, ეს მათი საქმე არ არის, ამას ასაბუთებს იგივე ცხადი ქეშმარიტება, რომ ხაშურის სტამბა ეკუთვნის იმერელს, გურულს. თუმცა ჩვენ გვძინავს, მაგრამ მადლობა ღმერთს, რომ იმერთ მხინც ღვიძავსთ.

ხაშურის სტამბა გახსნა იოსებ ფილიპეს ძე ყაჭვიშვილმა. ახალგაზრდა გურულმა, სტამბის საქმიანობის არა მკოდნემაკ კი, მაგრამ მის საქმიანობის შეგნების მოტრფიალემ, სტამბის, ანუ ბეჭდვითი სიტყვის დიდი პატივისმცემლმა. ამან თავის ენერგიულის შრომით დასძლია ყოველ სასტამბო უცოდინრობას და მხოლოდ ერთად ერთი საქმის სიყვარულის წყალობით ხაშურში, ტეტეებს გაუხსნა პატარა კოხტა სტამბა და ამავე სტამბის მახლობლად მოაწყო წიგნის მაღაზია და საკაზმავიკ. ასეთი საქმე, ანუ სტამბის გახსნა იოსებ ყაჭვიშვილისაგან იმდენად პატივისაცემია და მნიშვნელოვანი, რაისა გამო არ შეიძლება, რომ მისი წარმატება, პატრონის დღეგლძელობა და დაწინაურება არ ვინატროთ. ეს უნდა ვინატროთ მით უფრო, ვინაიდგან იქმნება ასეთ საქმიანობა მხინც გამოალვიძოს ეს მძინარა ფუყე ტეტეები.

ამის ძალათ და წამლად ამ სტამბას მიტომ ვასახელებთ, რადგანც მიუხედავად მის, რომ ამ შუა გულ ძირეულ ტე-

ტიათა ქვეყანაში, იოსებ ყაჭეიშვილმა გახსნა პაწაწკინტელა სტამბა, ხოლო ამ პატარა სტამბის პატრონმა თავის სტამბასა და გულში დიდს საქმესაც მისცა ალოგი, ხაშურის სტამბაში მოაწყო ქართული ასოები და 1912 წ. ქართული წიგნების გამოცემაც კი დაიწყო მოკლე დროის განმავლობაში, ანუ სტამბის გახსნილამ დღემდე ამ სტამბაში გამოიცენ შემდეგი წიგნები: 1) მოთხ. „მართალი ამბავი“ გიგაურის ასულის, ფასი 5 კაპ., 2) „ლექსები“ კ. რამიშვილის, ფ. 10 კ., 3) „ექიმი აშრი ბაჯიანი“ კომედია რამიშვილის, ფასი 25 კ. და სხვანიც. რომელთაც ჩვენ აქ არ ვასახელებთ, საქმის დასამტკიცებლად ეს სამი წიგნის დასახელებაც კმარა.

ეს რომ იმერეთში დაებეჭდა ვისმეს, მასზედ არას ვიტყვით, მაგრამ რაკი ეს მოხდა ამ ძირეულ ტეტიათა ქვეყანაში, ამიტომ ეს აქ ასეთის სასიხარულოს კილოთ აღვნიშნეთ, ვინაიდან როგორც გადმოგვცა თვით იოსებ ყაჭეიშვილმა, მას ნატვრა აქვს, რომ არამც თუ მარტოდ სხვის ნაწერები ბეჭდოს, სხვების საფასით, არამედ სურვილი აქვს, რომ თვითც გამოსცეს სხვა და სხვა დროს წვრილი, სახალხო წიგნები და მით აქ ადგილობრივ, ქართველებში ხელი შეუწყოს წიგნების გავრცელების საქმეს. ეს არის ჩვენთვის სანატრი და ამიტომაც ამ ახალ სტამბას უსურვებთ წელში გამაგრებას და პატარა სტანოკილამ დიდს მაშინაზედ გადასვლას, რათა იოსებ ყაჭეიშვილის შნოთი და ცდით ხაშურშიც გაისმას ქართული წიგნების ბეჭდვის მანქანის გუგუნი. ეს სტამბა გახსნეს 1912 წ.

ზონის შესტამბე ალექსანდრე თეოდორეს ძე
შაჭარაძე.

ზონი ძველად არის დაარსებული, მისი ქალაქთ გადაკეთება ეკუთვნის 813 წ. იმავე დროს, ეს ზონი გაუმშენებია აფხაზეთის მთავარს თეოდოსე პირველს. ამ თეოდოსეს

მგულლე იყო აშოტ კურატპალატის ქალი. »ქართლის ცხოვრებაში« ეს თეოდოსე საკმარისად არის აწერილი. ხონის დარქმევის ისტორიაც ასეთი გახლავს: მერვე საუკუნის დასასრულს, ისლამის მალიარებელნი ებრძოდნენ ლაზებს, შინ ლაზებო და აფხაზები ერთ სამეფოს შეადგენდა. ასევე ამათი მტერი ბიზანტიელთაც ებრძოდა, აპიტომაც ლაზებში, აფხაზებში და ბიზანტიელთა პირი შეკრეს, შეებრძოდნენ და მტერი დაამარცხეს, განდევნეს.

მტრის გაძევების შემდეგ ქალაქ ხონს გააკეთეს კარგი ეკლესია წმ. სტეფანეს სახელზედ და ამიტომ ამ ქალაქსაც ბერძნულად უწოდეს „ჰონო გურისი“, შემდეგ, ანუ მეცხრე საუკუნეში, ამ ბერძნულის სიტყვიდამ გადაკეთდა და დაერქვა ხონი. ასეთია მოკლე ისტორია ხონის ქალაქის დაარსებისა.

ასეთ უძველეს ქალაქში 1889 წ. პატარა სტამბა გახსნა ალექსანდრე მაქარაძემ, ხონელმა მკვიდმა, მისწავლებელმა, ამ სტამბამ თავის ნაყოფი გამოიღო, მართალია იგი პატარა სტამბა არის, მაგრამ მან გამოზარდა სტამბაში ისეთი შეგირდები მესტამბეთ, როგორც არის დღეს ბათუმის მესტამბე ნიკო ხეინგია და სხვა ასეთნიც. სტამბა დღესაც ერთობ მკირვა, დღეს კი ღირსია ეს ქალაქი, რომ აქ უკეთესი სტამბა იყოს, ვინაიდან ხონის ერთ დიდი მზრა აქვს და ამას გარდა ქალაქიც ფართოა, აქ არის სოციატო სემინარია, სახელოსნო სკოლა, კოაიიკური გინაზია და სხვაც ბევრი ასეთ საზოგადო დაწესებულებანი. აქ კარგი, ფართო სტამბაც იმუშავენს. ამიტომ ვუსურვებთ ხონის სტამბას გაფართოვებას.

ფოთის სტამბა და ლავრენტი ტულუში

ლავრენტი ტულუში გურული გახლავს, გაიზარდა ბათუმს, სასტამბო ხელობა ალ. მახარაძის სტამბაში შეისწავლადროს მიხწეული ხელოსანი თვით ამ მესტამბე ალექსანდრეს

დაესიძა, მათი დაი აღათი ნიკოლოზის ასული შეერთა ცოლად. ამის შემდეგ ლავრენტის ცხოვრების საქმე გაორკვედა, ამას მოჰყვა მეცადინეობა და ამ შეერთებულის მეცადინეობით მათი დასკვნა ფოთში სტამბის გახსნის საქმე გახდა, ესეთი საქმე მაშინ ძნელი იყო, ჯერ სტამბის მოწყობა და პერე ნება-რთვის აღება, მაგრამ არა, ახალგაზრდა ლავრენტი ამას არ შეუშინდა შით უფრო, რადგანაც გვერდს უდგა იხეთი ამხანაგი მეუღლე, რომელსაც ცოტად თუ ბევრად სტამბის საქმის შეგნებას აქვდა, ასე რომ ერთის მხრით ესეც ამოუდგებოდა გვერდში მის საქმიანობას, ესეც შეუწყობდა ხელს სტამბის აღორძინების საქმეში. მეორე: ამით ახალისებდათ ის გარემოება, რომ იმ დრომდე ფოთში, ამ ნავთ-საყუდარ ქალაქში სტამბა არ არსებობდა.

ამ ორმა გარემოებამ წახალისა და გაამხნევა ლავრენტი ტულუში, ამით მან ფოთში სტამბა გახსნა და შით სასტამბო საქმეთა ისტორიაში დაიკავა ამის პროგრესიული სახელწოდება, რომ ფოთში პირველად მან გახსნა სტამბა, პირველად ამან შედგა აქ სტამბით ფეხი, რასაც აქვს მეტად კაღნიერი მნიშვნელობა ჩვენის ტომის გაღვიძების, განახლებიდა აღორძინების ისტორიაში. ასეთ საქმე არის თითქმის მსოფლიოც, ვინაიდან ყოველივე ბეჭდვის სიტყვით აბლდება და ვითარდება, ამას გარეშე, ჩვენთვის, ქართველებისთვის, ლავრენტი ტულუშის სტამბას აქვს კერძოებითი მნიშვნელობა და ხასიათიც, ვინაიდან მან რამდენათაც თვისი სტამბა უცხო ტომთა ენათა ასოების საბეჭდათ მოაწყო, მათ ზღუბეტესად თავის საგვარტომო ასოებსაც დაუთმო იდგილი, სტამბას ერთის მხრით ქართული სახელოვნების სახიერება გამოაქვეყნ-გამოაშჳარა. ეს შემდეგ მან საქმიანაც დაამტკიცა, როცა მან თვის სტამბაში ქართული წიგნების გამოცემაც დაიწყო და მასთან თითონაც მოჰკიდა ხელი გამომცემლობას და ბეჭდა სხვა და სხვა კაი წიგნები.

წიგნის გამომცემლობას ამან დიდის ხალისით მოჰკიდა

ხელი, ამას გარეშე, სტამბაში ქართულ წიგნების გამოცემას ისეთი ადგილი დაუთმეთ, რაის საშუალებით მის სტამბაში გამოიციენ ისეთ უძველეს დროის წიგნებიც, როგორც არის დორეთის ცხოვრება VI საუკუნისა და „კიბე ცად მყვანი“ ანუ „კლემასი“ ეფრემ სირინისა, XI საუკ. ქართულ თარგმანი, და ქადაგებანის I ტ. ეპისკოპოს ლეონიდისა. ამათ წიგნებს გარდა სხვაც გამოიციენ აქ საყურადღებო წიგნები და ეხლაც იბეჭდება ამ სტამბაში ქართული წიგნები. თვით ლავრენტის კი თავის გამომცემლობის საქმე ვერ წაუვიდა კარგად, ესე იგი ისე წაუვიდა, როგორც ქართველებში არის დაყენებული, რომ გამომცემელი წიგნს გამოსცემს, ფულს დახარჯავს, მაგრამ აღებით კი ვერას აიღებს. წიგნებს თუ არავის მისცემს გასაყიდათ, მაშინ ეს წიგნები შინ დაუღებება, თუ ვინმემ წაიღო, ის გაჰყიდის და პატრონს არას მისცემს, გამომცემელი იზარალებს, ასე არის ჩვენი საქმე დაყენებული და ყველა ჩვენ გამომცემლები ვალებში ვიბრჩობით. წიგნების ფულს მეწიგნე გამსყიდვანი სკამენ და გამომცემლები კი ვალიანობის ცეცხლში სცვივიან. პირველ დაწყებითვე ასე მოექცნენ ლავრენტი ტუყუშს და ამიტომ ამან დროებით გამომცემლობა შეაჩერა. ამის შეჩერება დროებით გახლავსთ.

იგი საზოგადო იდეების, ანუ აზროვნების მოქალაქე არის, იმავ თავიდგანვე ყოველთვის ქართულ საზოგადო საქმეებს პატივის ცემით უმზერდა და უმზერს კიდევაც, ასეთივე არის მათი მეუღლე. მათ 1905—06 წლებს განიცადეს ბევრნაირი ვაება და ზარალი, ბევრნაირი ვიწროება და შეწუხება, მაგრამ რაც შეეხება თვის რწმენისაგან შორს გადგომა, გადრეკა, მოცილება და თვის რწმენათა უარყოფა და გმობა ეს ისე როგორც ბევრში მოხდა და ხდება კიდევ, მათში არ მომხდარა. მთელი ფოთი იტყვის ამათ ღირსების შესახებ ხისწორით. უმტერო არავინ არის, ამათაც ეყოლებათ მტერი, მაგრამ ეს მტერი იქმნება სხვათა ბოროტებით გაჩენილი და არა მათის რამე საქმიანობისაგან გამოწვეული.

ამაზედ ჩვენ აქ მიტომ ვილაპარაკეთ, რადგანაც მისი მტრობა გაზვიადებული მოგონება კი არ არის, არამედ ნამდვილი ამბავი, მეორე: იგი აღსანიშნავი არის იმ მხრითაც, რომ ამ მტრობამ მის სტამბის წარმატებასა და არსებობაზედაც დიდი გავლენა იქონია, იგი მეტად ცუდათ შეუფერხა, დიდი განსაცდელი მიაყენა, ეს განსაცდელი გარემოცულია ქართული საქმეების მაზარალებლობის პირობებითაც. ნამეტანის შურით. მაინც ქართველები ამით ვართ კებულნი.

ფოთში სტამბის გახსნამ დიდი გავლენა იქონია ნამეტურ მეგრელებში პირველად განისმა ქართული ასოებით საქორწილო ბარათების ბეჭდვა, ასევე მიცვალებულთა დასაფლავების განცხადებათა ბეჭდვა და მრავალიც სხვა ასეთი, ამებზედ უმთავრესად კი პატარ-პატარა წიგნაკების ბეჭდვაც, რასაც მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვდა ადგილობრივ. ასეთ შრომასა და ამავს გარდა ესევე სტამბა სწურთნიდა სხვა და სხვა შეგირდებს, როგორც მეგრელებს, ისევე გურულებს და მათ ასწავლიდა სასტამბო ხელობას, ლავრენტის შრომად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მან ზუგდიდში პირველად გახსნა პატარა ქართული სტამბა, სადაც ბეჭდვითი სიტყვამ პირველად შეიანათა იქ, ეს მაგალითი შუაგულ საბეგრელოში და ისიც აშორდიას ხანაში სანაქებო არის და დაუფასებელი.

მეგრელებმა აქ ნახეს სტამბა და მასში მოწყობილ-მოთავსებული ქართული წიგნების ბეჭდვა. ასე თუ ისე, ლავრენტი ტულუშის მოღვაწეობას აქვს ორნაირი მნიშვნელობა, პირველი საზოგადოებრივი, პრაქტიკული და მეორე ნაციონალურ პროგრესიული, რადგანაც ამის სტამბა მთელ ფოთის, ზუგდიდის და სხვათა მეგრელთა მიდამოებში ქართული წიგნების გავრცელებას ხელს უწყობდა, ამასთან რასაკვირველია სხვა და სხვა საგანთა ცოდნა და განვითარებაც იფინებოდა. ლავრენტი როგორც იყო წინედ, ახალგაზღობაში, იგი დღესაც ისევე გახლავთ, დღესაც იმავე სასტამბო საქმეთა

სიყვარულით, საზოგადოებრივი საქმეთა ინტერესებით, როგორც წინედ იყო, დღესაც იმავე სახით ემსახურებიან ყოველივეს და ნაშეტურ სამშობლო ქვეყნის, ერის და მწერლობის აღორძინებას.

პირნათლად უნდა ითქვას, რომ ფოთში სხვა ტომის კაცს გაეხსნა სტამბა და იგი რაც გინდ მდიდარის მოწყობილებით ყოფილიყოს მოწყობილი, იგი იმ მნიშვნელობას სულ არ იქონიებდა ქართული ენის დაფარვა პატრონობის და წიგნების გავრცელებაში, როგორც იქონია ლ. ტულუშის სტამბამ და საერთოდ თვით ლავ. ტულუშის შრომაც. ამ სტამბის არსებობამ არამც თუ მარტოდ ხელი შეუწყო ქართული წიგნების გავრცელების საქმეს მეგრელებში, არამედ ფოთში მწიგნობარი ქართველთ კაცის სტამბა, აქ ქართული ასოების გამეფება და ბეჭდვა იყო პირდაპირი საწინააღმდეგო ძალა, თავზარ დასაცემი ცული იმ წინააღმდეგ პირების, რომელნიც ამტკიცებდნენ, რომ მეგრელები ქართველები არ არიან, ქართულ ენას მეგრულთან არაფითარი ნათესაური კავშირი არა აქვსო, ამიტომ მეგრული ანბანიც კი შეადგინეს, მის გამო მეგრული დედა ენაც დაბეჭდეს. ასეთ პირებს ზოგნი კალმით ებრძოდნენ, ლავ. ტულუშის სტამბა თავის თავად საქმით ებრძოდა, ესე იგი ქართული ასოების გამეფებით, წიგნების ბეჭდვით და სხვანი.

ფოთის მეორე სტამბა. ფოთში ლ. ტულუშის სტამბაში სწავლობდა აბიბო ვადაძკორია, სტამბის ხელობა შეისწავლა, მერე თავის ოსტატასაგან გავიდა და სხვათა ჩაგონებით ფოთში მეორე სტამბა გახსნა. ეს იყო მისგან ჯიბრით და მტრობით გამართული. მტრობით გამართულ საქმეს მაინც არ მიეცა მოშალი და სტამბა უსაქმოთ იყო. ეს ახეც იკმნებოდა, ვინაიდან ფოთში ერთი სტამბაც კმარა.

ერთ დროს ვადაძკორიამ მე დამავალა შემდეგი: აქ, ფოთში საქმე არა მაქვს, ჩემი ნაოსტატარის ჯიბრში ჩადგობაც მერძიდება. ეგება იცოდე სადმე რაზე ქადაჯი, რომ იქ

სტამბა საქირო იყოს? მე ჩემს სტამბას იქ გადავიტან, მე ცნობები შევკრიბე და მერე ურჩიე, რომ ქ. ართვინში გადასულიყოს და სტამბა იქ გაეხსნა. ეს მან იშორავეა მერე ბორჯომი ურჩიე, 1905 წ. მართლაც ბორჯომში გადმოიტანა სტამბა და გახსნა. ბორჯომში მის სტამბას დიდი მომავალი ელოდა.

1905 წ. ლავრენტი ტულუშის სტამბა დროებით შეჩერდა. ამით ისარგებლა. ა. ვადაცკორიამ და თავის სტამბა 1906 წ. ისევ ფოთს გადაიტანა. ბორჯომს მას კაი საქმის მომავალი ელოდა.

ნიკო იაკობის ძე ხვინგია

(შოკლე ანუხსვა)

ნიკო ხვინგია ხონელი გახლავით, იგი დაიბადა 1887 წ. სწავლა მიიღო იმავ ქალაქის ორ კლასიან სისწავლებელში. მერე იქვე, მაქიარაძეს მიერ გახსნილ პატარა სტამბაში შევიდა მოწაფედ და სასტამბო ხელოსნობა შეისწავლა. 1898 წლებს მე ქართულის წიგნებით ვიყავ ხონს, ამ დროს გავიცანი პატარა ნიკო, სტამბის მოწაფე. ჩემი გაცნობა მას დიდათ ესიამოვნა, ტანზედ რომ შემომხედა, არც სჯეროდა, რომ მე ვიყავ ის, ვისაც იგი ფიქრობდა.

ნიკომ ჩემს წინ ფიანდაზად გაშალა თავის სული და გული. ახალგაზრდა ბავშვს მეტის მეტი მამულიშვილური სიყვარული შეემცნა. ჩვენს კოსმოპოლიტიურ ხანაში, ამაზედ მე დიდათ გავკვირდი. მერე ჩემი წიგნების გასაღებას ხელი მოჰკიდა და ერთი დღის განმავლობაში მთელი ჩემი წიგნები ხონის ვაქართა მოწაფეებში დაუანტა. ამას გარდა შემომპირდა, რომ დღეის შემდეგ, მე თქვენს ერთგულ შეილაოდ მიგულეთ, ახალ-ახალი წიგნები მიგზავნეთ, მე გავასაღებ იქ, არაფერს დავიკარგავთ.

ამისმა მხნეობამ მე დიდათ გამახარეს. გამახარი მით უფ-

რო, რადგანაც ნიკოში მე დავინახე ქართული მწერლობისაგან განხორციელებული მსახურება, მასში დიდი მიღრეკილება თვით ცნობიერების შესახებ. თავის შეძლების დავგარად იგი კითხვებს მაძლევდა ჩვენის ტომის შემცირების შესახებ, ნამეტურ ქართველ მაჰმადიანთა შესახებ, ქართველ კათოლიკეებზედ, ქართველ გრიგორიანებზედ და ქართველ ებრაელებზედაც კი. უმთავრესად კი იგი გატაცებული იყო ქართველ მაჰმადიანთ გარდმოცემისაგან.

1890 წლებს შემდეგ, მე განუწყვეტელი კავშირი შექონდა გონიერს ნიკოსთან. ამ განმაჯობაში იგი თავის მხიარულის და მოცინარის სახით დავაეკაცდა კიდევ, მე მას ხშირად ველარ ვხედავდი, მაგრამ მიწერ-მოწერა კი ყოველთვის მქონდა მასთან და წიგნების გზავნა. 1900 წლებს მე განვაახლე შავშეთისაკენ მგზავრობა, გავიარე ბათუმში და ჩემი პატარა ცქრიალა, კოჩალი ნიკო ბათუმში ვნახე. ამაზედ მე დიდათ გაეკვირდი.

ნიკო, აქ რა გინდა ვკითხე. მან თავისებურის ცოცხალის სახით უმწიკვლო გულით მომიგო—აქ ბატონო სტამბაში ვმუშავობ. ეს ამბავი მე დიდათ მესიამოვნა. ჩვენ ლაპარაკი დავიწყეთ. მერე მან ქართველ მაჰმადიანთ გაცნობა მთხოვა. მეც გავაცან მას ზოგიერთ ქართველ მაჰმადიანები.

ნიკოს ეს დიდათ ესიამოვნა. ქართული წიგნების გამო დამპირდა, რომ ბათუმში მე დიდათ დავეხმარები თქვენი წიგნების გასაღების საქმესო, ნამეტურ ვეცდები, რომ ქართველ მაჰმადიანებს დაუახლოვდე და მათში წიგნები გავავრცელოვო, მე მადლობა უთხარ და ბათუმშიდამ შავშეთში წავეღო. შავშეთში მგზავრობის შემდეგ, ბათუმში ჩამოვიარე და ნიკო კიდევ ვნახე, ამას ყურადღება ბათუმში დიდათ მიეზიდნა ქართველ კათოლიკეთაგან კარგი ეკლესიის აღგების საქმეს და ახლა ქართველ კათოლიკეებზედ დამიწყო საუბარი.

ნიკოს საუბარი ყოველთვის ამ ერთა ნაციონალურად გათვითცნობიერებისაკენ ტრიალებდა. ქართველ კათოლიკეებ-

ზედ მას ბევრი რამ უამბე, მასთან მას უკვე წაკითხული ჰქონიყო ჩემ მიერ ნაბეჭდი წიგნები ქართველ კათოლიკეთ შესახებ. გულ დაწყვეტილი იყო პატრი ნიკოლას და სოლომონ ლეონიძის ამბებზედ. მე ბათუმიდამ წამოველ თფილისს, მას შემდეგ ნიკო მე აღარ მინახავს. ვნახე 1905 წ. ვისაგანაც ბევრი რამ ცნობები შევიტყე იმ ქარიშხალის შესახებ რაც კი ჩვენს სამშობლო ქვეყანას თავს დაჰქროდა. მერე ჩვენ შორის მიწერ-მოწერა გაწყდა. გარემოება ისეთი გახდა რომ ერთმანერთი აღარავის ახსოვდათ.

1910 წ. მე წაველ ბათუმს, აქ ნიკო ვნახე და ჩემდა სასიხარულოდ, რა ვნახე, რაც მენატრებოდა სულით და გულით, რაც ჩემს სიხარულს შეადგენდა, ჩემს დავაუკაცებულს ნიკოს ბათუმში სტამბა შეიძინა. სტამბაში ამხანაგად სტამბის ხელოსანი ვახტანგ ჩანტლაძე შეეყვანა. ამ გარემოებამ მე დიდათ გამაკვირვა, თითქმის სახტად დავრჩი, მაგრამ როცა ნიკოს დაველაპარაკე და მასში დავინახე სრულიად სხვა, ახალი მხნეობის სურათები და დაუცხრომლად შრომის მოყვარეობა, მაშინ კი ჩემთვის უცხო აღარა იყო რა.

ვსთქვი: რო კაცის მხნეობა, ცდა, დაუშრომელი ენერჯია და დაუშრეტელი ხალისი უეჭველია ყოველთვის შესძლებს და თავის საწადელს მიადწევს, რაც მეცნიერულადაც არის შესწავლილი. სტამბის საქმიანობით ნიკომ თავის ახალგაზდობის ნიჭი გაშალა, თავის ენერჯია გამოიჩინა და სტამბის საქმე ფეხზე დააყენა, რაც მასთან ქართველ მუშებში ბევრისთვის არ იყო სასიამოვნო. ამ დროთა განმავლობაში, მხნე და ენერჯიული ნიკო სხვაფერიათაც დაწინაურდა და მან წინანდებურად ხელში ქართული კალამიც აიღო.

იგი ჯერეთ ხონში იყო, რომ თფილისის ქართულ გაზეთებს ახალგაზრდა ნიკო წერილებს უგზავნიდა, რასაც რედაქციები ყოველთვის სიამოვნებით ბეჭდავდნ. ბათუმში მან უკეთესი ნიჭი და შნო გამოიჩინა კალმის ხმარებაში და ბო-

ლოს გახდა ერთგული მუშაკი ბათუმის ქართული გაზეთების. კალმის ხმარების და შრომის გადა ისიც კი, რომ ბათუმში ქართული გაზეთის გამოცემის საქმეც სულ ამ ნიკოს მხნეობა იყო და წადილი. ამისთვის მას ისეთი ცდა და შრომა მიუძღვის, რასაც ფასი არა აქვს. მაინც აქაც კოჩალი, მხნე მშრომელი მისწვდა თავის საწადელს და ბათუმში ელირსა ქართული გაზეთის გამოცემის დანახვას. ამ საქმით იგი ისე გამხნევდა, ისე გაიშალა წელში და ისეთის მამულისშვილობით აღფრთოვანდა, რომ მალე მასში გაიშალა ენერჯია და სიყვარული კალმით შრომის და მეცადინეობის ამავ ბათუმის გაზეთებში.

ჩვენი ღვაწლია, რომ ამ მშრომელის შესახებ მართალი გახლავსთ, ამას დაასაბუთებს ბათუმის ქართული გაზეთის რედაქტორი და მთელი რედაქცია. ყოველ სასიკეთო მხარეს გარეშე ნიკო ხვინგი გახლავსთ კარგად მომზადებული მესტამბე, თავის ხელობის საქმე კარგად აქვს შესწავლილი, ამის გარეშე სტამბის მუშათა სულიერ მხარეებსაც კარგად იცნობს და იგი მათ ინტერესებს ფეხდაფეხ მისდევს და ყოველივე მათს ვალდებულებას ასრულებს თავის შეძლების და გვარადღეს ჩვენში თუ სადმე ერთი და ორი მესტამბე გამოსჩნდება თავის სახელოსნოს შრომის ენერჯიით და ქართულის მამულისშვილობით, იქ მათ რიცხვს არც ნიკო იაკობის ძე ხვინგია მოაკლდება.

იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვი

იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვი თფილისის გუბერნიის, თფილისისავე უეზდის, სოფ. მარტყოფის მცხოვრებთაგანი გახლავსთ. მამა ამათი დეკანოზი, ალექსანდრე, კარგა ხანს მსახურობდა თფილისის კადეტის კორპუსის მღვდლად. იგი იყო თავის დროის კვალად წამოსადეგი მღვდელი. კარგი რიხიანის სახის, მაღალის ტანის და მასთან კაი შესახედა-

ვიც. ყოველივე ამასთან იყო მხვილ გონიერი და მასთან თავისებურის, ორგინალური ხასიათის მოძღვარი.

იაკობმა ჯერეთ თფილისის სასულიერო სასწავლებელში მიიღო სწავლა და მის მერე სემენარია დაამთავრა. სემენარიაში სწავლის დროს, იგი იყო თავდაქერილი მოწაფე, სწავლაში მეტად მუყაითი და მასთან საქვეყნო წიგნებსაც კითხულობდა, მაგრამ მეტად ოსტატურად, ჩუმაღ და არა ისე, როგორც ეს მაშინდელ სემენარიის ზოგიერთ შეგირდებმა იცოდნენ. იაკობმა თავის ოსტატობით სწავლა ისე გაათავა, რომ იგი ერთხელც არ ყოფილა გამგეობისაგან შენიშნული, იგი ყოველთვის პირველი შეგირდიც იყო სემენარიაში.

სემენარიის სწავლის გათავების შემდეგ იგი რუსეთში გაიხლათ, სწავლობდა პეტერბურგში. იქაც იგი ყოველთვის თავდაქერილ სტუდენტათ ირიცხებოდა, მისი სახელოვნება არც მაშინ განისმოდა, მის შესხებ ჩვენ სრულებით არაფერი ვიცოდით. ბოლოს კი გამოჩნდა ისიც, რომ იქაც იაშა ისეთივე კოჩალი შეგირდი ყოფილა და კარგი მოსწავლე, როგორც სემენარიაში სწავლის დროს. სწავლის უმაღვე 1885 წ. იგი სამშობლოში დაბრუნდა. რუსეთში სწავლის დროს, იგი დიდი მეცადინე იყო და მასთან ფრთხილი, ამიტომაც მან ჩინებულათ დაამთავრა სწავლა. იაკობი საკმარისად მომზადებულ პირად აღმოჩნდა და მასთან ქართულ მწერლობასთანაც იმოდენად დაახლოვებულად, რომ თვით ქართულად კალმის ხმარებაც თავისუფლად შესძლებოდა. იგი სამამად დაუახლოვდა იმ დროის ერთადერთ ქართულ გაზეთ „ივერიას“. მაშინ ეს გაზეთი ისეთის ფრთხილი კაცის გამოცემა გახლდათ, რომ იქ იაკობი ფეხს ვერ შესდგამდა თუ იგი საკმარისად მომზადებული არ ყოფილიყოს.

იაკობის საქართველოში ჩამოსვლა ეკუთვნის 1889 წ. ასე რომ 1890 წლამდე, იგი უკვე მთელ საქართველოში კალმით სახელოვნებდა. იგი გაზ. „ივერია“-ში სწერდა მეც-

ნიერულ ფელეტონებს, სახელდობრ „უცხოთა შორის“ სა-
დაც მკაფიოდ და მარტივად ჰკინძავდა ევროპის მეცნიერთა
უკანასკნელ მეცნიერულ თქმულებას და სამეცნიერო ახსნას.
ამ წერილებს იმ დროის ქართველი საზოგადოება დიდის ხა-
ლისით კითხულობდა. ესეთი წერილები დღესაც კი გამოდ-
გება საკითხავად.

ასეთ ფელეტონებს გარდა იაკობი სწერდა გაზეთისთვის
სხვა და სხვა შინაარსის წერილებს, მეთაურებს, ბიოგრაფიულ-
წერილებს, მოგონებას, ჩვენ მოღვაწეთა შესახებ, ერთის სი-
ტყვით ყველაფერს და ყველა სიგნის შესახებ, რაც კი ჟურ-
ნალისტს შეჰფერის და მოეთხოვება. იაკობი თავის სამწერ-
ლო შრომით კარგად ცნობილ იქმნა ილია ჭავჭავაძის წინა-
შეც. ილ. ჭავჭავაძემ იაკობი დაინახა სამწერლო შრომის გა-
ნუსაზღვრელი მოყვარეობა და მასთან ყველა საქმეში სიფრთ-
ხილვ და თავდარიგი. იაკობის ეს ღირსება არც სხვებისთვის
იყო დაფარული.

ასე ცნობიერება იაკობსაც რასაკვირველია დიდს ნდო-
ბას უკეთებდა მთელს ქართველობის წინაშე. ამ დროს წერ.
კითხ. სამართველოში საჭირო იყო მდივანი. ამ თანამდებო-
ბის ღირსეულ პირად იაკობი დაინახეს. იაკობი მალე ჩაება
ამ საზოგადოების უღელშიაც. აქაც მან გამოიჩინა თავის
ენერგიული შნო და იმსახურა სინიდიისიერად და იმავ დროს
მან თავის კალმის ხმარებაც არ დასტოვა და გაზ. „ივერიას“
ემსახურებოდა.

წერა-კითხვის სამართველოდამ იგი გადავიდა თფ. გუ-
ბერნიი თავად-აზნაურთა ბანკში სამსახურისთვის. აქაც მან
გამოიჩინა თავის სინიდიისიერი შრომა, მართალი სამსახური,
საქმის სისწორე, კარგად წარმოება და სანაქებო შრომა-
ამის ასეთი კეშმარტი ღირსება სამაგალითო იყო ილია ჭავ-
ჭავაძისათვის. ამიტომაც იაკობ მანსვეტოვი გადაყვანილ იქმ-
ნა ბაქოს, ბანკის განყოფილებაში გამგეთ. აქაც იაკობმა გა-
მოიჩინა თავისებური ენერჯია, სამაგალითო სიმართლვ თანა-

შდებობის აღსრულების დროს, რაც სამაგალითო იყო ყველასთვის და ნამეტურ ბანკის გამგეობის წინაშე, ასეთ ღირსებამ იაკობს დიდი პატივისცემის სახელი მოეხვეჭა და პატივისცემა ყველასაგან. ბაქოში იგი ბანკის საქმეებს აწარმოებდა ჩინებულად და სამაგალითოდ, შემდეგ იგი ბანკის სამსახურიდან ნავთის სამრეწველო ნაწილში გადავიდა. დღეს ამ წარმოების გარშემო ტრიალებს.

იაკობ აღექსანდრეს ძე ქართველი ერის წინაშე ვალგადახდილია ბევრნაირის შრომის ამაგით, როგორც კალმით, ისევე წერ. კითხ. საზ. სამ. ჩინებულის სამსახურით და ამათხედ უპირატესი საქმე გახლავსთ შემდეგი სამაგალითო გარემოება, რომელსაც აქვს მეტად დიდი, ფართო მნიშვნელობა და კარგი ისტორია, ამახედ მთელი წიგნი დაიწერება და არა ეს პატარა წერილი, ხოლო ამ ჯერედ ჩვენ ეს ვიკმაროთ დროებით. მაშ მოკლედ მოგახსენებთ.

იაკობ მანსვეტოვი თავის ყმაწვილ კაცობიდან იყო ერთგული წევრი თავის სამშობლოსი და ქართველი ერას, რაც მან არა ერთხელ ეს კალმითაც დაამტკიცა. მას კარგად აქვდა შეგნებული ქართული მწიგნობრობის სილატაკე და სასტამბო საქმეთა სიღუბჭირე, იგი ქართულ მწერლობასთან ჯერედ ისევაახლოს იდგა, რომ მან შეიძინა თავის საკუთრებათ სტ. მელიქიშვილისეული ქართული სტამბა და დაიწყო სტამბით მოკმედება

მიზანი სტამბის შეძენის იყო უმთავრესად ის გარემოება, რომ მით იაკობს სასახელოდ უნდა გაეწია ქართული მწიგნობრობისათვის და მართლაც მან ასეთისავე საქმიანობით დაიწყო სტამბის მართვა-გამგეო, ეს მე თვით ვიცი, ვინაიდან სტამბაში მეც ვბეჭდე ქართული წიგნები, ამ დროს, მე დავრწმუნდი იმ მცნებაზედ, რომ იაკობს სტამბა შეეძინა პირდაპირ ქართული მწიგნობრობის სასარგებლოდ და ქართველი ერის ინტერესების სამსახურად. ეს ასე გახლდათ და ამას ასობუთებს შემდეგი გარემოებაც:

სწორედ ამ დროს, თფილისში დაარსდა „ქართველ წიგნების გამომცემელ ამხანაგობა“ რომელსაც აქვდა მიზანი ქართული წიგნების მრავლად ბეჭდვის, ქართული მწიგნობრობის აღორძინების და აღდგენის მის, რაც მანამდის ქართველებში ეს არ იყო. ასეთი საზოგადოება დაარსდა პაიეზით. პაი და ფული ამხანაგობას ვერას უზამდა, იგინი წიგნების გამოცემას სულ ვერ დაიწყებდნენ, რომ მათ თავიანთთვის კარგი, მოხდენილი სტამბა არა ჰქონოდათ. ეს გარემოება ყველამ იცოდა, ვისაც კი ჩვენს მწერლობასთან დაახლოვებული კავშირი აქვდა.

ამიტომაც იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვმა ხსენებულ საზოგადოებას ეს სიძნელეც ააცილა თავიდან და თავის საკუთარი სტამბა წმინდა საქმეს ძღვნაუ მიართვა, თავის წილად მთელი სტამბა შეიტანა პაების ნაცვლად და ამ გვარად, ახალი, ნორჩი შეუძლო ამხანაგობა გახადა კარგი სტამბის, ანუ შეძლების პატრონად. იაკობის საქმე ქართველთა ცხოვრებაში იყო პირველი მაგალითი, პირველი სამაგალითო საქმე. ამხანაგობა ამით ფეხზედ დადგა. წელში გაიმართა.

სტამბის საქმე მალე მოაწყეს, მიზანს განხორციელება დაუწყეს და მალე დაგვირგვინდა იაკობის აზრიც და დაიწყეს მშვენიერი ქართული წიგნების ბეჭდვა. კარგი წიგნების ბეჭდვით მათ მალე აღბეჭდეს ნაწალი და იაკობსაც შეუსრულდა თავისი ნატვრა, რომ მისგან ბოძებული სტამბა მოიხმარეს კეთილათ და სამუშაო კვეყნის ერის და მწერლობის აღორძინებისათვის მოქარგეს თვისი მუშაკობა.

ამ კეთილ დაწყობილებას და სტამბის მოქმედების მიმდინარეობას ვრცელი საინტერესო ისტორია აქვს, იგი შეკავშირებულია ქართული მწერლობის ისტორიასთან, როცა კი დაიწერება ქართული მწერლობის ისტორია, იქ ნათლად გამოჩნდება ამ სტამბის მოქმედების ნაყოფი და მისი ისტორია და ამავე ისტორიასთან დაკავშირებულ იქმნება იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვის ის ამაგი და მამულის შეიღუ-

რი საქციელი და მოქმედება, რაც მან თავის ახალგაზღვობის დროს ქართულ მწერლობას და ქართველ ერს გაუწია და არგუნა მას წილად.

მორიდებით გაგახსენებთ ბატონო იაკობ ალექსანდრეს ძევ, რომ ქართველებში ასეთის საქმიანობით თქვენ პირველი მაგალითი ბრძანდებით. დავსძენთ აქ კიდევ შემდეგს: თუმცა იაკობ ალექსანდრეს ძე თავის საქმეების გამო ქართულ მწერლობას კალმით შრომას განშორდა, ხოლო მას ქართული საზოგადო საქმისადმი პატივისცემა და თადაგრძნობა კი არ დავიწყებია, როგორც გულ-შემატკივა იმ მამულის შვილი ყველა ჩვენს საზოგადო საქმეთა ძიმდინარეობას პატივით ეპყრობა, ასევე ძხურვალედ ადევნებს თვალ-ყურს ქართველთ ერის განათლებას, მწიგნობრობის აღორძინებას და თვით ქართველ მაჰმადიანთა განღვიძების ნატვრასაც. მათის დახმარებით ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ მე დავდექდე ორნაირი წიგნი.

იაკობი დღეს 50 წლებს მიღწეულია და მას საღათ აქვს შერჩენილი თავის სამშობლო ქვეყნის და ერის სიყვარული შეუწყველად. იმედია იგი შემდეგისთვისაც ასევე დაშთება. რაც იაკობს ვიცნობთ, მას შემდეგ 30 წელია გასული, ამ ხნის განმავლობაში იგი ზღვას გზა-კვალ მიმართულება და აზრთ უცვლელი რაც საქებია ჩვენ გათახსირებულ დროში.

დიახ, იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვის მიერ ბოძებულ სტამბას მდიდარი ისტორია აქვს. და ეს ისტორია დაკავშირებულია იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვის ბიოგრაფიასთან.

ალექსანდრე გიორგის ძე ჯაბადარი

ალექსანდრე გიორგის ძე ჯაბადარს სამაგალითო ბიოგრაფია აქვს, იგი სავსეა სხვა და სხვა ღირსეულის ცნობებით და მასთან სასტამბო საქმეთა შრომით ხომ შესანიშნავია ფაქტორია. ჩვენ აქ მარტოუ მის სასტამბო მოღვაწეობაზედ უნდა ვისაუბროთ, რადგანაც ესეც საკმარისია იმის საბუთად, რომ ვიცოდეთ ამ კაცის ენერგიული შრომა და

სიმართლე ქართველის ტომის და ქართულის მწიგნობრობის, ბეჭდვის და ქართული სტამბის წარმოების წინაშე.

ალექსანდრე ჯაბადარმა იაკობ მანსვეტოვის მიერ ბოს ძეგული სტამბა კარგად მოაწყო და მოქარვა.

სტამბას რა დანიშნულებაც დაუდო წინ იაკობ მანსვეტოვმა, ჭეშმარიტად, მის შესრულებას და განხორციელებასაც ალექსანდრე გიორგის ძე დიდის ხალისით დაადგა, მოკლე დროის განმავლობაში ალ. ჯაბადარმა ასახელა ქართულ წიგნთ გამომცემლობა და გამოსცა რამდენიმე შესანიშნავი წიგნები ქართველთ წარჩიებულ მწერალთა, ამას გარდა მანვე სტამბის საქმეც ჩინებულად მოაწყო და ამ გარემოებამ მის გამომცემლობასაც ხელი შეუწყო და დააწინაურა.

სტამბის კარგად მოწყობის საქმემ ალ. ჯაბადარს გაუადვილა და შეაძენინა გამოსაცემად ჟურნალ „მოამბე“ რომელ ჟურნალიც ალ. ჯაბადარისავე გამომცემლობით თითქმის 8 წელს იბეჭდებოდა და უნდა ითქვას, რომ ეს ჟურნალი ისე კარგად და შინაარსიანად გამოდიოდა, რასაც ღირსებით სხვები სულ ვერ შეედრებიან. „მოამბის“ ასეთი ღირსება მთელის ქართულის საზოგადოების წინაშე ცნობილია კარგად და ამიტომ მაზედ აქ ჩვენ ბევრს არას ვიტყვით, იმას კი მოვიყვანთ, რომ ჟურნალის გამოცემის საქმეს დიდათ უწყობდა ხელს სტამბის არსებობის საქმეც.

ქართული სტამბა მარტოდ „მოამბის“ გამოცემის საძირკვლად და სახსრად არ დარჩა, იგივე გახდა უმთავრესი იარაღი იმ სამწერლო გარემოების, რომ ალ. ჯაბადარი გახდა რედაქტორად დღიურის გაზეთ „ცნობის ფურცლის“ რომელ გაზეთის გამოცემბაც მან ვ. გუნიასაგან შეიძინა. რადგანც ამ გაზეთმაც ალ. ჯაბადარის რედაქტორობით იწყო გამოსვლა და მასთან იგი გამოდიოდა საზოგადოთ, ამიტომ აქ მასზედ ვიტყვით ორიოდ სიტყვას, სულ მოკლედ.

ქართულს ენაზედ ბევრი გაზეთი ვერ შეიღრება „ცნ. ფურცელს“ ვერც ღირსებით და ვერც სხვაფრივე, ამას გარ-

და იგი გამოდიოდა ფართოს ზომის, სურათებიანის დამატებით და მასთან ისე იათადაც, წლით ღირდა 6 მ. და ნომერი 3 კაპ. რის მაგალითიც ქართველებში არ ყოფილა და რის გამოცემაზედაც მართლაცა და ალექსანდრე ჯაბადარს მიუძღვის დაუფასებელი შრომა, უანგარო სამსახური, მისის ცდით და გაზეთის გაუმჯობესობით საქმემ იქამდის მიადწია, რომ ერთ დროს ამ გაზეთს 12 ათასი ხელის მომწერი ჰყავდა, რაც ქართველებში პირველი მაგალითი იყო.

ალ. ჯაბადარი ყოველს თავის ენერგიულს შრომასთან იგი ღვაწლ დებულია მითაც სომ საქართველოში მან შემოიღო ცინკოგრაფია და ესეც გახსნა სტამბაში, ესეც მეტად დიდი საქმე იყო და პატივისცემაც მრავალთაგან. ცინკოგრაფიამ ხელი შეუწყო გაზეთის დამატების გამოცემის და გავრცელების საქმეს. რაც ჩვენში ყველამ ვიცით კარგან. სტამბას სჭირდებოდა ხშირად სხვა და სხვა ზომის ასოები და იმეცადინა მან და სტამბასთან გახსნა ასოების ჩამოსასხმელი ანუ სლავალიტნი. სტამბის სახელ ოვნება მარტოდ ამით არ განისაზღვრა, მისთვის საჭირო იყო საკაზმავე და ესეც მოაწყო, სადაც კეთდებოდა ყველა ქართულ გამოცემანი. ბევრი წიგნის ყდები მეტად ანტიკად და სუფთად.

ალ. ჯაბადარმა სტამბა ისე მოაწყო და ისე გაამდიდრა სასტამბო იარაღებით, რაც აუცილებლად საჭიროა ყველა სტამბაში და რითაც ეს სტამბა თფილისში გახდა პირველ ხარისხის სტამბათ. ასეთ პირველ ხარისხის სტამბა კარგად ეხმარებოდა როგორც „მოამბის“ საქმეს, ისევე გაზ. „ცნობის ფურცლის“ გამოცემას და მასთან სხვათა საქმეებსაც, ზაკაზჩიკების და ნამეტურ ქართ. წიგ. გამ. ამხანაგობის გამოცემას ხომ ძიძათ და ირალათ მოველინა და ამ საქმის საშუალებით გაბრწყინდა კარგი ქართული წიგნებისა გამოცემა და მასთან ვრცელი წიგნების ტომების.

ასეთის საქმეებით ალ. ჯაბადარმა ისეთი დავალება დასდო, ისეთი ამაგი გაუწია ქართველ ერს, რასაც ფასათ არა

აქვს, იგი დაუფასებელია. ამისი შრომა არის მეტად ძვირფასი და ვალ გადახდილი წინაშე სამშობლო ქვეყნის, ქართველი ერის და მწიგნობრობის. კეშმარიტება არის ამის მოწამე, რომ აღ. ჯაბადარმა ქართველ ერს სინიდიისიერად ემსახურა მწიგნობრობის მხრით და მისი გამოცემანი და ჟურნალ გაზეთიც ერთობ იაფად ღირდა. ამ ენერგიის კაცს სურათები რუსულს ენაზედაც რომ დაეწყო გამოცემანი იქ მას უთვალავი ხელის მომწერნი ეყოლებოდა და კაი ფულსაც შეიძენდა და ქართველებში კი მან მტრობის მეტი არა შეიძინა რა.

მადლობის მაგიერ აღ. ჯაბადარი და მის სასტამბო მოქმედებას ბევრნი საყვედურებს უთვლიდნენ. მადლობელი არ იყვენ მასზედ, რომ გაზეთსა და ჟურნალს ისე იაფი ფასი აქენდა წლიურად, ამას გარდა ხშირად ბეჭდავდა ვრცელ ტომებს, რის მაგალითიც სხვაგან ჩვენში ეს არსად ყოფილა. მიუხედავად უმადურობის აღ. ჯაბადარი გულს არ იტეხდა, თავის ვალდებულებას სტამბის წინაშე და წიგნების გამოცემის სინიდიისიერად ასრულებდა, როგორც ფართო გაზეთის გამოცემას და ჟურნალის, ისევე მშვენიერ წიგნებსაც ბეჭდავდა. ამ ამხანაგობამ, მისმა სტამბამ და აღ. ჯაბადარმა შიქნა თითქმის ქართული ახალი ხორც-შესხმული წიგნების მწერლობა.

ასე სინიდიისიერად უძღვევოდა აღ. ჯაბადარი როგორც წიგნების გამოცემის საქმეს, ისევე სტამბის წარმოებას. რკინის გზის საქმის აღებამ ხომ აღ. ჯაბადარს ყველაფერი შრომა გაუორკვეცა და გაუდიდა: რკინის გზის საქმის წინაშე გაძლოლას უნდა დიდი ენერგიული კაცი, უნდა მომზადებული და სტამბის საქმეებშიაც კარგად გამოწურთული ფაქტორი, უამისოდ აქ კაცი ვერაფერს გააწყობს, სტამბა მეტად რთული, დიდი და ძნელი აღსასრულებელია.

ყველაფერს კარგად აწარმოებდნენ და სტამბა დღითიდღე სახელოვნებას იძენდა, მასთან ქონებითაც მდიდრდებ-

ბოლა, ამ დროს მოხდა ჩვენის ქვეყნის 1905 წ. აურ-ზაური. ამ გარემოებამ სტამბაზედაც იქონია დიდი გავლენა. ამით სტამბა შეფერხდა საკმარისად და ამას ზარალიც მოჰყვა, ურომლისოდაც შეუძლებელი იყო. ვინაიდან არც ერთი ასეთი დაწესებულება არ გადარჩა ასეთ ზარალს, ზოგი მოისპო კიდევ, ხოლო ეს სტამბა კი დაზარალდა და მოსპობით კი მას ზრათერი შემცნვევია. რასაკვირველია ესეც აღ. ჯაბადრის ენერგიული შრომა გახლდათ.

დავალიანებამ სტამბა მოვალეებს ჩაუგდო ხელში, პირველ მოვალედ დავით პაატის ძე მაქავარიანი გახლდათ, ვინც დაუწყო სტამბას წარმოება და შესავლიდამ ვალებს დაუწყო ღლევა. ამ გვარად მის ხელში კარგა ხანს დარჩა სტამბა, ვალების ზოგი გადაწყდა, ზოგი გადაუწყვეტი დარჩა, ეს გარემოება აღ. ჯაბადრისთვის ისეთ გაზვიადებულად აღოჩნდა, რაისა გამო დახანება აღარ ინდომეს, გაგრძელება, აღ. ჯაბადარმა მოახერხა და ეს უკანასკნელი მოვალეც მოიშორა და მით სტამბა მათის ზედამხედველობისაგან გაანთავისუფლა. დღეს სტამბის გარემოება ასეთი არის, რაზედაც აღ. გიორგის ძეს ერთობ ბევრი შრომა და ცდა მიუძღვის.

ეს სტამბა ისტორიული სტამბა გახლავსთ, იგი დაარსებულია მდიდარის მიზნით, ბევრის მოღვაწეობის და სამსახურის შემდეგ, ამ სტამბის ბოლოც რიგიან ბოლოთ დავიკვირვინდა, იგი შეიძინა იაკობ მანსვეტოვმა და მერე იგი გახდა „ქართველ წიგნთ გამომცემელ ამხანაგობის“ საკუთრებათ, ქართველთ ცხოვრებაში ამ სტამბას ისეთი სამსახური მიუძღვის, მას ისეთივე მნიშვნელობა აქვს, როგორც ქართველთა ცხოვრებაში წ. კით. საზოგადოებას, ქართულ თეატრს, ქართულ სასწავლებლებს და სხვა ასეთ საზოგადო დაწესებულებათა, მათზედ უფრო მეტი და მასთან კულტურულ პროგრესული. ამიტომ ვინატრებთ ამ სტამბის დღევგრძელობას და დღითი დღე გამდიდრებას და წარმატებას.

ძღვდელი დავით ღამბაშიძე და მისი სტამბა

მეცხრამეტე საუკუნის შემდეგ, საქართველო ქრისტიანობის სიყვარულით თავის თანამორწმუნე რუსეთის იმპერიას ჩაბარდა, შეუერთდა. ამ გარემოებით რასაკვირველია ქართველ სამღვდელოებას უნდა ესარგებლნა მათ საქართველოს მოსვენებულის გარემოებით, ქართველთ შორის, ქართული მწიგნობრობის საქმე, სკოლების დახსნით და ქადაგებითაც ერთი ათად უნდა დაეწინაურებინათ, გაეცრცელებინათ და აელორძინებინათ, რასაც უეჭველია არც რუსეთის მთავრობა და სინოდი დაუშლიდა. ასეთ სამსახურს კი ქართველ სამღვდელოება ადვილად მოშორდა, იგი გახდა სამწუხარო წოდება, წოდება მჩატე, გაყიდული, გადაგვარებული და ყველაფერში უაზრობის წარმომადგენი.

ესენი სჩადიოდნენ იმას, რასაც მათ არც რუსეთის სინოდი სთხოვდა, არც რუსის ეგზარხოსები, არც თვით მთავრობა. მეცხრამეტე საუკუნის შემდეგ, რაკი ამათ იგემეს მოსვენება, მასთან ფულსაც ხშირად ადვილად იღებდნენ მრევლთაგან და ხან მთავრობისაგანაც ეძლეოდათ მათ ჯილდო და ჩინები, ამიტომ ამათაც მორთეს ლაპარაკი ასე: ჩვენ და რუსები ქრისტიანები ვართ, ჩვენი ორივეს სჯული ერთია, მართლმადიდებელი, სულ ერთი ვართ, ამიტომ ჩვენც უნდა სლავენურ-რუსულად ვილოცოთ და ვსწიროთ. უნდა ვეცადოთ, რომ მალე გავხდეთ რუსები. ამით საქმე იქამდის მივიდა, რომ ესენი ამის ნატვრას თვით ეგზარხოსებსაც ასმენდნენ, მთავრობასაც აუწყებდნენ, რომ ჩვენ ვცდილობთ რომ რაც შეიძლება მალე ერთნი გავხდეთ, გავერთდეთო.

ამათის გულ-გრილობით ქართველებში დაფარდა ქართული გალობა, მოისპო საღვრთო წიგნების ბეჭდვა. 1810 წ. — 1865 წ. საეროთ სეხარება ერთხელ დაიბეჭდა, ისიც რუსულად, ქართულად იგი „ქრისტიანობის აღმადგენელ საზოგადოებამ“ დაბეჭდა, ფასიც 2 მ. ღირდა. ამ გარემოებას ისევ

და ისევ დიდი ყურადღება მიაქცია „ბრიტანიის ბიბლიურმა საზოგადოებამ“ და 1875 წ. მათ დაბეჭდეს ქართულს ენაზედ პირველად სახარება, პატარა გამოცემა, რაც ღირდა 20 კაპ. ორ წელიწადში მათ დაბეჭდეს 40 ათასი ცალზე მეტი, ასევე დავითნი, საქმე—მოციქულთა და სხვანიც, ყველა ამანებისას ბეჭდავდნენ ათი ათასობით, ეს პირველი მაგალითი იყო, ამიტომ ქართველი ერი ხსენებულ „ბიბლიურ საზოგადოებას“ დიდს მადლობას უძღვნოდა. ამ დროს ქართველ სამღვდელოებას კი ეძინა. ესენი სკამდნენ, სომდნენ, მარხავდნენ, ნათლავდნენ, ჯვარს სწერდნენ და სხვანი.

ამათი გულ-გრილობა იქამდის მივიდა. რომ თფილისში, ამ ძირეულ საქართველოს სატახტო ქალაქში, ქართველის ეპისკოპოსისაგან წირვის გადახდაც კი იშვიათად შეიქნა, როგორც დავარდა ქართული გალობა, ქართული საეკლესიო წიგნების ხსენება და ბეჭდვაც მისწყდა, ასევე მღვდელ-მთავრებსაც დაავიწყდათ ქართულს ენაზედ სამღვდელ-მთავრო წირვის შესრულება და სხვაც მრავალ ასეთნი. ეპისკოპოსის წირვა-ლოცვა კი არა და თვით მღვდლებსაც კი ავიწყდებათ ქართულს ენაზედ წირვის წესების შესრულება. ეს ცხადი ქეშმარიტება არის და უტყუარი. ეს რომ ქეშმარიტი გახლავსთ ამას ფიცი არ უნდა და ამასვე დაამტკიცებს ის გარემოებაც, რომ მთელი საუკუნის განმავლობაში ქართველ სამღვდელო პირთაგან, საეროდ ლოცვის წიგნები და კატეხიზმო და სხვანი ერთხელაც არ დაბეჭდილა.

აბა დააკვირდით ამას „ახალი აღთქმა“ დაბეჭდეს ზოსკოვს 1815 წ., „დავითნი“ მოსკოვს 1824 წ., „სახარების განმარტება“ მოსკოვს 1815 წ., „იოანე ოქროპირის სიტყვა მღვდელთათვის“ 1845 წ. მოსკოვს, „კანონი წმ. გენადისა“ პეტერბურგს 1847 წ., „კურთხევანი“ მოსკოვს 1826 წ., „ლოცვანი“ მოსკოვს 1826 წ., „მოკლე განმარტება ლიტურჯისა“ 1852 წ. თფ., „პარაკლიტონი“ მოსკ. 1822 წ., „სადღესასწაულო“ მოსკ. 1805 წ., „საშლართო და სამღვდე-

ლო სახარება“ 1803 წ. მოსკ. აი ეს გახლავსთ სულ ქართველ სასულიერო პირებთაგან ნაბეჭდი წიგნები 1860 წლებამდის. ეს ნამდვილი, ოფიციალური ცნობა არის. ასე აილო ქართველ სამღვდელოებამ თავის თავსა და ვინაობაზედ ხელი. ასე აღვილათ დაკარგეს მათ ყოველივე და დაივიწყეს.

ასეთ სამღვდელოების წინაშე 1864 წ. მღვდელმა გიორგი ხელიძემ გამოსცა თვითურ ქართულ სასულიერო ჟურნალსაქართველოს სასულიერო მახარებელი“, ამ ჟურნალმა 1866 წ. გასტანა. რედაქტორი მისი ქართველი კაცი იყო, იგი ქართულ-რუსულ ჟურნალსაც ბეჭდავდა, ხოლო რაც შეეხება მის მამულისშვილობას და მიმართულებაც იგიც ისეთივე პირი გახლდათ მაშინ, როგორც სხვები იყვნენ და ვინც ჩვენ ზემოდ ავსუხსეთ გაკვირით. ამათ შემდეგ, ანუ 1882 წ. მღვდ. დავით ლამბაშიძემ გამოსცა ქართული სასულიერო გაზეთი „მწყემსი“ და მცირე ხანს ამ გაზეთის გამოსაცემად სტამბაც გახსნა ყვირილაში და ქუთაისიდან „მწყემსი“ აქ გადმოიტანა და ბეჭდა. ქართველებში პირველი მაგალითი იყო სამღვდელო პირისაგან სტამბის გახსნა, ამიტომ აქ მოკლედ მოვიყვანთ ამ სტამბის ცნობებსაც. მღვდელმა დავით ლამბაშიძემ ეს სტამბა კარგა ხანს შეინახა, აქ ბეჭდა მან თვისი გაზეთი და მასთანავე სხვა და სხვა სასულიერო შინაარსის წიგნები. დეკანოზი დავით ლამბაშიძე ამით, ანუ ქართულ სასულიერო წოდების წინაშე ამაგდარი და ღვაწლ-დებული არის, მას მათ წინაშე კაი ამაგი დაუთესია, არა რაისაგან მათ გაუჩინა მწერლობა, საჭირო წიგნები უბეჭდა და როცა საჭირო იყო სადმე, იქი იგი მათს დარაჯათაც ჩნდებოდა, დავით ლამბაშიძე მეცხრამეტე საუკ. ქართველთ ცხოვრებაში არის შესამჩნევი პირი, მისი ბიოგრაფია მეტად მდიდარი შინაარსისა გახლავსთ, იგი სასულიერო საგნებს გარდა სავსეა ქართველთ სამოქალაქო ცხოვრების ცნობებითაც, სასწავლე ბლების ცნობებით, სხვა და სხვა საჭირ-ბოროტო კითხვებით და ვინ იცის კიდევ რამდენ რით. დეკანოზი დავით ლამბაში-

ქე გარდაიცვალა 1909 წ. გარდაცვალების შემდეგ მისი სტამბა სხვის საკუთრებათ გადავიდა. დღესაც არსებობს ამ სტამბანაშთი ყვირილაში.

მღვდელი სიმონ მჭედლიძე და მისი სტამბა ქ. ქუთაის

დეკანოზ დავით ლამბაშიძის სიკოცხლეშივე თავი გამოიჩინა მღვ. სიმონ მჭედლიძემ. ამის ვინაობა ჩვენთვის უკვე ცნობილი გახლავსთ, რადგანაც იგი დღესაც მოღვაწეობს სას. მშო, სამწერლო და სამღვდლო ასპარეზზედ. მას ქუთაისში აქვს საკუთარი შესაფერი სტამბა, თვით აწარმოებს ამ სტამბას და საქმიანობას უძღვება თავის შესაფერად. სტამბის მუშაკობის გარეშე, იგი ცნობილი მუშაკი გახლავსთ ქართულ სასულიერო და საერო მწერლობის, იგი ბეჭდავს სხვა და სხვა ისტორიულ წიგნებს, ამასთანავე გახლავსთ რედაქტორი სასულიერო და სამოქალაქო გაზეთ „შინაური საქმეები“ რომელიც დღესაც გამოდის მისის რედაქტორობით ქუთაისს. ამას გარდა 1913 წ. დასაწყისიდან მანვე დაიწყო გამოცემა თვიურ ჟურნალ „განთიადის“, ამ ჟურნალის გამოვიდა რამდენიმე წიგნი. ასეთის სამსახურის მას სხვაც ბევრი რამ მიუძღვის.

იგი განაგრძობს დეკ. დავითის მაგიერობას, გაზ. „შინაური საქმეები“ გამოჰყავს თავის შეძლების და გვარად, ამით იგი დიდს შრომას და ამაგს სდებს არა მარტო იმერეთის ერის წინაშე, არამედ მთელის ქართველის სამღვდლოების და ქართველი ერის. იგი მიმართულებით რამდენათაც ეკუთვნის სასულიერო მიმართულებას, იმდენადვე იგი ქართული მოქალაქეც გახლავსთ ქართველი ნაციონალისტი და ქართველი ერის გონიერად დაწინაურების მონატრე. ჯერედ დიდი ხანი არ არის რაც ეს მოძღვარი ქართული სტამბო და სამწერლო ასპარეზზედ გამოვიდა და მან ამ ხნის განმავლობაშიაც უკვე

გვაჩვენა თავის სამოღვაწო საიმედო ნიშნები, საქართველოს
გრისადმი ღრმა პატივისცემა და თავის ერის აღორძინებისად-
მი დიდი გულის ტკივილი.

ნიკოლოზ იაკობის ძე ნიკოლაძე

ის, რაც ანტონ კათალიკოზმა თავის შესახებ სთქვა, ამას ჩვენ ვიტყვით ნიკოლოზ ნიკოლაძეზედ ასე: — „მფიცა-
ლე სხათა უფუელთა კეთილთაგან და ვერა მფიცალე საქართვე-
ლას მსახურებისაგან“. ნ. ნიკოლაძის ბიოგრაფია ასეთი მდი-
დარი გახლავსთ, რომ მის დაწერას მთელი ტომი მოუნდება
და არა პატარა წერილი, ან წიგნი. იგი სამაგალითო იქმნება
თვით ჩვენის მოზარდის თავობისათვის, ვინაიდან ამ კაცის
ცხოვრებაში ნახავენ ბევრს სამაგალითო და მისაბამ მხარეებს.
ამას ჩვენ პირუთვნელად ვამბობთ. ჩვენ ცხოვრებაში, არ მო-
იპოვება არც ერთი მხარე, რომ მას ნ. ნიკოლაძე თავის
ბრწყინვალეს კალმით არ შეხებოდეს. ასევე ამ ცნობილს და-
მსახურებულს გონიერს მამულისშვილს მწერალს დიდი ამაგი-
მიუძღვის ქართული სტამბის წინაშეც.

ნ. ნიკოლაძემ პარისში სწავლის დროს სასტამბო საქ-
მენიც შეისწავლა, სტამბაში თვითაც მუშავობდა, პრაქტიკუ-
ლად კარგად მოემზადა, მერე მან თავის სამზადისი ქართულ
სტამბას გამოაყენა და ამიტომ მან ამის სასარგებლოთ ფუ-
ლიც ბევრჯერ დახარჯა. სტამბის და ქართული ანბანის გა-
ლაზათიანებით იგი ისე იყო აღფრთოვანებული რომ ერთ
დროს, იგი ქართული ახალი ანბანის შედგენაზედაც შრო-
მობდა, რაც ჩვენ ზემოთაც ავსუხსეთ.

კირილე ბეჟანის ძე თ. ლორთქიფანიძე

კირილე ბეჟანის ძის სახელი ბევრისთვის უცნობია ჩვენ-
ში. ჩვენ აქ სულ მოკლედ ავსუხსავთ ამ საყურადღებო მო-

ღვაწის ცნობებს. კირილე ბეჟანის ძე ეკუთვნის იმ ხანასა და ქართველთ მწერალთა და მოღვაწეთა ჯგუფს, რომელთაც ქართულ მწერლობაში მე-60 წლები ეწოდება.

ისტორიული მართლ-მსაჯულება მოითხოვს, რომ სადაც მე-60 წლების ქართველთ მწერლებს და მოღვაწეები გამოცხადებიან, იქ მათ რიცხვს არც კირილე ბეჟანის ძე გამოაკლდებო, თუმცა ხშირად ეს ასე არ არის და ამ პირის შესახებ კრინტსაც არ სძრავენ. ეს ჩვენ მოგვდის უცოდინრობით, უცნობლობით და არა შურით, ან ბოროტებით.

კირილე ბეჟანის ძე რომ ნამდვილ ეკუთვნის ხსენებულ პროგრესიულ ქართველთ მოღვაწეთა ჯგუფს, ეს მტკიცდება ცხადად შემდეგიდამ: პეტროგრადში სწავლის დროს, კირილე ბეჟანის ძემ, ქართულს ენაზედ გამოსცა ერთი მშვენიერი წიგნი, ქართველ წარჩინებულ მეოხსნებთა ლექსების კრებული, სახელდობრ: — „ჩონგური“. ამ წიგნში მოთავსებულ არს ნ. ბარათაშვილის ლექსები, გ. ორბელიანის, ილ. ჭავჭავაძის, აკაკის და სხვათა, აქვე მოთავსებულია რუსის გამოჩენილის ნეკრასოვის: — „პოეტი და მოქალაქე“ და ზოგიც სხვა ლექსები, დობროლუბავის, ნიკიტინის, პლეშჩევის და სხვათა, რომელთა თარგმნაც ეკუთვნის თვით კირილე ბეჟანის ძეს და რაც ცხადი საბუთია მის, რომ იგი დიახ, იმ დროს, ყოფილა მხურვალეს იდეებით გამსჭვალული.

წიგნი „ჩონგური“ დაბეჭდილია 1865 წ. ისეთ დროს, როცა ქართულს ენაზედ წიგნის ქაჯანებაც არ იყო. მასთან გამოცემა არის კოხტა და ლანათიანი ისე, რომ მისთანა გამოცემა დღესაც იშვიათია ჩვენს მწერლობაში. დღეს ამ წიგნის პოვნა ერთობ ძნელია.

რუსეთიდან საქართველოში დაბრუნებული კირილე ბეჟანის ძე ჩაება სამშობლო ქვეყნის სამწერლო უღელში და იგი 1873 წ. გახლდათ შურ. „კრებულის“ რედაქტორად, მერე გაზეთ „დროების“ იმ დროს, როცა რედაქტორი ს. მეს-

ხი სამზღვარ გარედ წავიდა. მაშინ გაზეთს კირილე ბეჟანის ძე რედაქტორობდა და მის კალმით შრომას გარდა ფულიც ბევრი დაეხარჯა, რადგანაც მაშინ გაზეთის შესავალი გასავალს ვერ ჰფარავდა და ამას გარდა ს. მესხის გამოსაზღვრელი ძმებიც კირილეს დააწვნენ კისერზედ შესანახად. არც ესენი უზის მას იათად. „კრებულისა“ და გაზედ „დროებას“ გარდა კირილე ბეჟანის ძეს სხვა სამწერლო შრომანიც აქვს. მათი ლექსების კრებულიც, დაბეჭდილი 1910 წ. „სანთური“. ხომ მშვენიერი, იდეების ლექსების კრებული გახლავსო.

ბევრს სამწერლო საქმიანობას გარეშე, კირილე ბეჟანის ძეს ქართული სტამბის წინაშეც კაი სამსახური მიუძღვის. მან ადრევე შიაქცია ქართულ სტამბას დიდი ყურადღება და იგი ყოველთვის მეცადინეობდა, რომ ქართული კარგი, ახალი ანბანი შეედგინა, ეს მოახერხა კიდევ და 1880 წლებს, მან ჩამოასხმევინა თავისაგან შედგენილ ქართულ ასოების ანბანი, ამ ანბანის ასოების ხმარება 1881 წ. დაიწყეს ქუთაისში, გაზ. „შრომაც“ ამ ასოებით იბეჭდებოდა, ასევე იმ დროის ქართველ ქალთა ჟურნალი, თვით „ვეფხისტყაოსანიც“ კი გამოსცა ამ ასოებით კირილე ბეჟანის ძემ. საზოგადოებას ეს ანბანი არ მოეწონათ, ამიტომ იგი ხმარებიდამ გაძევებულ იქმნა. შემდგომ ამის კირილე ბეჟანის ძემ შეადგინა მეორე სხვა ახალი ანბანი.

ახალი ქართული ანბანი, ჯერეთ ამის ასოები არ ჩამოუსხმევინებია. ამ ანბანის ნიმუში ჩვენ აქ დავბეჭდეთ და მოტომ მის ავ-კარგიანობაზედ ჩვენ არას ვიტყვით. ეს საზოგადოებამ დაათასოს.

კირილე ბეჟანის ძე არის ღრმად განვითარებული პირი, იგი რუსულს და ევროპიულს სამეცნიერო, ფილოსოფიურ თუ პოლიტიკურს მწერლობას ისე იცნობს, როგორც თავის ხელის გულს. იცნობს აგრეთვე კარგად ქართველ ერის ცხოვრებას, ქართულ მწიგნობრობას, იცის კარგად საქართველოს ისტორია და ბევრიც სხვა ასეთნი, რაც კი ქართველ ერის

ცხოვრებას შეეხება. მისი შეხედულება ქართული ანბანის შემოღებაზედ საქართველოში არის მეტად საინტერესო და ლოდიკურს დასკვნასთან ერთობ ახლოს მდგარი.

ყოველ შემთხვევაში თამამად ითქმის, რომ ქართულ სტამბას კარგად განათლებული მფარველი ჰყავს, ამით სტამბას მედიდურობაც კი შეუძლიან, რომ მას გარს უვლის ასეთი მომზადებული მოღვაწე პირი. კირილე ბეჟანის ძის შრომის შესახებ მთელი წიგნი დაიწერება და არა ეს პატარა წერილი, მაგრამ რა გაეწყობა, ჯერეთ ეს ვიკმაროთ ზევნ.

მესტაძმე ბორის სპირიდონის ძე ესაძე

მამა ბორისის გახლდა სპირიდონ ესაძე, გურული ვახლდათ და მასთან იგი იყო გადაგვარებული. ქართული არ იცოდა, მეუღლე ვახლავსთ მათი არღუთაშვილის ასული. სპირიდონმა კარგად იცოდა სომხური ძველი და ახალი ენებიც. მან შვილები გამოზარდა გადაგვარებით, ამიტომ ბორის ესაძემ ქართული ენა არ იცოდა, არც წერა-კითხვა, მაგრამ ყოველივე ამასთან იგი იყო წრფელი მამულიშვილი და ბევრათ უკეთესი და მჯობთა მჯობი მათზედ, რომელთაც ქართული ლაპარაკიც იციან, წერა-კითხვაც, მაგრამ ყოველივე მასთან უკუღმართები არიან.

ბორის ესაძე ვახლდათ სამხედრო პირი და მასთანვე თითქმის მოწაფე პოტოსი. გულით თა სულით იყო მოყვარე თავას სამშობლო ქვეყნის, ერის და საქართველოს აღორძინების. მისი სული და გული, მისი მისწრაფება ყოველთვის მშობელი ქვეყნის ინტერესების გარშემო ტრიალებდა, მისი მამულისშვილური იდეალები იყო სუფთა, მოქალაქური, ადამიანური და არა ისეთი, ეს როგორც ზოგიერთებს სჭირდათ.

მისი ყოველი ცდა მიმართული ვახლდათ გადაგვარებულ ქართველთ წინააღმდეგ, იგი თავის მშვენიერის რუსულის

ენით და კალმით ნათელს ჰფენდა და აცხოველებდა ქართველთა გადაგვარებულთ გულს და სულს.

თვითაც სინანულში იყო, რომ დედა-ენა არ იცოდა, მაგრამ მის მშობლიურ მისწრაფებას ეს არ უშლიდა, ვინაიდან ქართველთა გადაგვარებულ პირებში მას შეჰქონდა რუსულის ენით თავის ჰაზრის სხივები. მან ბევრი გადაგვარებულ ოჯახები მოაბრუნა მშობლიურის გზაზედ, ბევრს ახალგაზრდა სამხედრო პირს შეაყვარა საქართველო და გააცნო ქართული მწიგნობრობა. ბევრს გადაგვარებულ ქართველ გენერალს მოუბრუნა მშობელს ქვეყნისაკენ გადახვეწებული პირი.

ბორის სპირიდონის ძე იყო ბჭე და საქილკველი საქართველოს აღორძინების და გათვითცნობიერების, ჩვენს დროში, ასეთ გულ-გამთბარ მამულიშვილებს ერთობ მცირედ ვხვდავთ. მთელი მისი ზრუნვა სიტყვით, საქმით, თუ კალმით სულ თავის ქვეყნის ბედნიერების გარშემო ტრიალებდა. იგი ქართველების ცხოვრებაში იყო დიდი ნუგეში, დიდი წინააღმდეგი ძალი გადაგვარებულ ქართველთა წინაშე. ამიტომ ჩვენთვის ქართველებისთვის ასეთი კაცის დაკარგვა და ისიც ისე უდროვოთ იყო თავ-ზარ დაცემა. დიდი უბედურება, დიდი მუხი ჩვენის გვარისათვის.

იგი იყო მხურვალე დარაჯი საქართველოსი და ქართული ერის. მის მოღვაწეობას ჩვენ სხვაგან ავნიხსნავთ, აქ კი მარტოდ მის სტამბის არსებობის პირობებს შევვებებით.

ბორის ესაძემ სტამბა შეიძინა ვალერიან გუნიასაგან. მის ხელში სტამბამ ცოტა ხანს იარსება, ვინაიდან იგი სამხედრო პირი იყო და სტამბის მართვა-გამგეობის დრო სულ არ აქვდა.

იგი იყო ერთობ ახლოს მდგარი ყველა ქართულ საზოგადო საქმეებთან, ქართულ მწერლობასთან, ერთის სიტყვით ყველა ქართულ დაწესებულებასთან ახლოს იდგა. იყო ერთ დროს რუსულ სამხედრო გაზეთის რედაქტორიც, სადაც იგი ქართველ ერის ინტერესებს ყოველთვის დიდის მართლ მსაჯულეზათ იცავდა.

იგი არც ერთ ქართულ საზოგადო საქმეს მოაკლდებოდა, მას ყველგან შეჰქონდა თავის წვლილი. ყველა ჩვენ საქმის მიმდინარეობასაც დიდათ აქცევდა ყურადღებას. რუსეთის სატახტო გაზეთებშიც ხშირად სწერდა ჩვენის ტომის განსაცდელის შესახებ. განსვენებულს ქართველთა შესახებ ძრიელ ბევრი ნაწერები აქვდა რუსულს ენაზედ დაწერილები.

მისი ნაწერების ქართველთა შესახებ რამდენიმე ტომი გამოვა. ჩვენ ვნახეთ ჯერეთ მათს სიცოცხლეში მათი ნაწერების და გავკვირდით მათს სიმრავლეზედ. არ არის არც ერთი მხარე ქართველთა ცხოვრების, რომ მასზედ განსვენებულს ნაწერი არ აქვდეს რამე და მასთან მასში გატარებული არ იყოს მისი მშობლიური ქვეყნის სიყვარულის სხივები და იმ დარდებისა და ნალველის ფიქრები, რითაც იგი გატაცებული იყო ყოველთვის.

დიახ, საქართველოს მგლოვიარობით იგი განუსაზღვრელის დარდით იყო გარემოცული. გარდაიცვალა ჯერეთ ისევ ხონს შეუვლი. 53 წ. მაიცვალა 1913 წ. ქ. ყარს, დასაფლავებულია თფილის, ვერის სასაფლაოზედ.

ვალერიან გუნია

დამსახურებული მოღვაწე ქართული სცენის და ქართულის მწერლობის. ერთ დროს აჰან შეიძინა სტამბა და რამდენსამე ხანს აწარმოვა, სტამბის შენახვა მისთვის მძიმე იყო და აუტანელი ამიტომ იგი გაყიდა.

კრიკოლ ნიკოლოზის ძე დიასამიძე

ცნობილი პირი, ქართველი ერის მოღვაწე, გაზ. „თეშის“ რედაქტორად ყოფილი, ქართველ საზოგადოებისაგანაც კარგად ცნობილი და ნიჭიერი, გრძნობიერი მწერალი. ერთ

დროს ამასაც აქვდა სტამბა, სადაც მეც ვბეჭდვ ქართული წიგნები.

გრიგოლ დიასამიძე არის საკმარისად ცნობილი პირი ჩვენში, იგი ჯერედ ახალგაზრდა კაცია, მას დიდი მომავალი აქვს, ამის ნიშანი ჩვენ მასში აღრიდგანვე ვნახეთ; იგი თავის ახალგაზღობიდან დღემდე სდგას გზა, კვალ გადახვეული და ქართველი ერის ინტერესებს იცავს სისწორით და ჭეშმარიტებით. მან თავის შრომით და მამულისშვილობით ბევრი რამ საყურადღებო საქმენი შექმნა ქართველ გვარის სასარგებლოდ და კიდევაც ბევრს გააკეთებს.

სტამბა მან ცოტა ხანს შეინახა, ვინაიდან სტამბის გამგეებმა მას სტამბის ყოველივე შეუქამეს. მერე ეს სტამბა ვალერიან გუნიაშვიტმა შეიძინა.

ტიგრან მარკიანის ძე როტინოვი

თფილისელი მოქალაქე, ტომით სომეხი, კაცი განათლებული და ყოველთვის და ყოველგან ქართველთა და სომეხთა შორის სიყვარულის და ერთობის მფენელი. არის შეტად კეთილშობილური იდეის პატრონი, იგი არის კარგად მომზადებული პირი, განათლებული თავის დროის კვლად.

ტიგრან მარკიანის ძეს სტამბა დარჩა მამისაგან. ეს სტამბა ისტორიული სტამბა არის, იგი დაარსებულია 1860 წ. ამ სტამბაში გამოცა ილია ჭავჭავაძემ პირველად „საქართველოს მოამბე“ 1863 წ. ამავე სტამბაში დაიწყეს გამოცემა 1877 წ. გაზ. „ივერიის“, ამათ გარდა ამ სტამბაში სხვა გამოცემანიც გამოდიოდნენ ჟურ. „იმედი“ და სხვანი. ქართული წიგნებიც ხშირად იბეჭდებოდა აქ. 20 წლის განმავლობაში თვით მეც ამ სტამბაში ვბეჭდავდი ქართულ წიგნებს.

ტიგრან მარკიანის ძე არის სტამბის საქმის კარგად მცოდნე. საქმის შესრულების დროს, როგორც მე ისევე სხვებს

დიდს შეღავათს უწევდა, იგივე არის სტამბის მუშათა ცხოვრების კარგად მცნობი და მასთან კარგი მფარველიც მუშა ხალხის, მის სტამბაში სომეხს და ქართველ მუშებს გარჩევა არა აქვს, ეს როგორც სხვებმა იციან. ასეთის საქმით იგი სამაგალითო ადამიანი და მასთან მისაბაძი მრავალთაგან.

მოკლედ უნდა მოგახსენოთ, რომ ტიგრან რუტინოვის სტამბას დიდი ამაგი მიუძღვის როგორც ქართული მწერლობის წინაშე, ისევე სომხურის და რუსულისაც. ადრე ამ სტამბას თავის საკუთარი ასოების ჩამოსასხმელიც აქვდა — სლავალიტნი.

იმერეთის სტამბები და დაბეჭდილი წიგნები იმერეთში.

იმერეთში, ქართული სტამბა 1770 წ. გახსნეს, სოლომონ პირველ მეფის ბრძანებით, ამავე მეფის საფასით.

სასტამბო იარაღი და ასოები თფილისის სტამბიდან გადიტანეს. ასოები, დაზგები, ანუ კასები და საბეჭდი დაზგაც თფილისიდან იქმნა გადატანილი.

სტამბის ხელოსნებიც თფილისიდან გადიყვანეს, ამათ მომართეს ყოველივე სტამბის საქმენი. ცნობა არის, რომ 1780 წლიდან, იმერეთში, სტამბის ხელოსანთა რიცხვი გამრავლდა თურმე.

სტამბის ოსტატები უცხო ტომის კაცნიც ყოფილან, იგინი აჩვენებდნენ ყველაფერს, თუ სად რომელი ასოები უნდა ჩაეყარად კასაში, ანუ დაზგაში და მერე რიგორ უნდა ეწყოთ. იმოდენა წიგნებს ხუცურს თუ მხედრულ წიგნებს ორი და სამი კაცი ვერ ამოაწყობდა იმ დროს, თუ არ ოცი და მეტი ხელოსანიც, ამიტომ 1770 წ. თფილისში მესტამბეთა რიცხვი იმოდენი იყო, რომ აქედამ იმერეთშიაც გადავიდნენ, სტამბა გახსნეს, წიგნების ბეჭდვაც დაიწყეს.

თუმცა იმერეთის სტამბა სოლომონ დიდის საფასით

თფილისში შეიძინეს 4,000 მ. და გადატანეს, მაგრამ იგი მაინც იმ დროის კვალად ეს პატარა სტამბა 2,000 მ. მეტი დამჯდარა. სტამბა დაირსებულ იქნა ქუთაისში. ამ სტამბაში პირველად დაიბეჭდენ შემდეგი წიგნები:

პატარა ლოცვის წიგნი, უშმუცტიტულო, ანუ უზედაპირო. სულ 40 გვ. 1771 წ. სოლომონ მეფის საფასით.

ანბანი და უფალო ღმერთო სულ 8 გვ. 1777 წ. მეფის საფასით. დაუჯდომელი ღვთის მშობლისა. გამოცემული 1777 წ. სახარება მხედრული, სამღვდელი და საეროდ 1777 წ. დაგიონი სამღვდელი და საეროდ მხედრული 1777 წ. სოლომონ მეფის ბრძანება ქუთაისის ვაჭართ წინაშე 1778 წ. ყველა ეს წიგნები იბეჭდებოდა ცოტ-ცოტა, რაც უეჭველია ერთობ ძვირათაც დაუჯდებოდათ. ამ წიგნების დაბეჭდვის შემდეგ სტამბა დაიხურა. იმერეთში სტამბის გახსნის ეს წელი არავის ეუცხოვოს. ცნობა არის რომ სტამბის გახსნა სოლომონ პირველის მამას ალექსანდრესაც სდომნია. 1720 წლებში ამის შესახებ ლაპარაკიც ჰქონია, სტამბის იარაღიც შეუძენიად, ხოლო საიღამ ამის კი ჩვენ არაფერი ვიცით. სტამბის მოწყობის სურვილი 1740 წლებს ეკუთვნის. დაბეჭდეს რამე თუ არა არც ამისი სჩანს ცნობა.

მარტოდ 1770 წ. სჩანს, რომ იმერეთ-ქუთაისის სტამბა არსებობდა და წიგნებიც იბეჭდებოდა. ეს სტამბა 1780 წ. კვალად განახლებას ეძლევა და წიგნების ბეჭდვასაც იწყებენ. ამის შემდეგაც ამ სტამბამ იარსება 1810 წ. ვიდრე იმერეთის სამეფო არსებობდა, ქუთაისში სტამბის ხარჯი სამეფო, რაც იბეჭდებოდა, ყოველივე იგი სოლომონ მეფის ხარჯით გახლდათ. აქედამ ჩვენ მივიღეთ კვალად სტამბაში გამოცემულ წიგნებზედ. ქუთაისის სტამბაში 1800 წლიდამ გამოიცენ შემდეგი წიგნები:

- ანბანი და უფალო ღმერთოსა ლოცვები . . . 1801 წ.
- დაუჯდომელი ვრცელი . . . . . 1807 წ.
- უშვილობის წამლობა კათოლიკის ბერების . . . 1807 წ.

მღვთისმშობლის ქება და დიდება ლოცვით	1803 წ.
სოლომონ მეფისადმი მიმართ ლექსი	1803 წ.
ანბანი ქართული კათოლიკის მისიონერთაგან	1804 წ.
ლოცვა მღვთისმშობლის კათოლიკეთათვის	1805 წ.
პარაკლისის წიგნი პატარა	1805 წ.
ლოცვანი პატარა	1805 წ.
იმერეთის სამეფო დავთარი პატარა	1806 წ.
ახალციხელ ქართ. კათ. ვაჭრების თხოვნა და სოლომონ მეფის წინანემირთმეული ვაჭრობის გამო	1807 წ.
ვაჭრობის განწესების რიგი, პატარა ფურცელი	1808 წ.
პატარა დაუჯდომელი	1800 წ.
იმერეთის სამეფოს გაუქმების პროკლამაციები	1810 წ.

და სხვანი კიდევ მრავალნი ასეთნი სამეფო ბრძანებანი, მეფე სოლომონის ქებანი, ქუთაისის ვაქართა მისვლის ამბები და სხვაც ასეთნი მრავალნი. რომელთა ფურცლებზეა ჩვენ დრომდის ვერ მოაღწიეს. ამის ცნობანი კი გამოვკრიბე ვინმე მესხის ძველის მისიონარულის დღიურიდამ, რომელიც 1815 წლებში არის ნაწერი ქუთაისში მყოფ ახალციხელ კათოლიკე მღვდლებ მისიონერებისაგან.

ასეთი გახლავსთ იმერეთის სამეფო სტამბის ისტორია. 1810 წ. რომ ამ სტამბაში რუსის მთავრობას თვის ბრძანების ბევრი რამ ფურცლები უბეჭდავს, ნამეტურ იმერეთის რუსეთის იმპერიასთან დაკავშირება. თვით აქტებიც გვეუბნება, რომ შვერთების დღეს, 1810 წ. ქუთაისის ქუჩებზედ გაკრულ იქმნა დაბეჭდილი ქაღალდები სადაც მოთვლილი იყო ყველაფერი წესების დამყარების ცნობებით. ასე რომ 1810 წ. ამ სტამბაში რუსეთის ახალ მთავრობის ბრძანებით ბევრი რამ განკარგულებანი დაბეჭდილან. ამ წლის შემდეგ კი ეს სტამბა ქუთაისში აღარ სჩანს, იგი იკეტება, მას იჩემებს ზ. წერეთელი.

იმერეთის სამეფო სტამბის მოსპობის შემდეგ, კერძო პირთა სტამბა გახდა, ანუ ზ. წერეთლისა, რომელმაც 1825

წ. არსებობდა და თითო ოროლა სასულიერო წიგნებს ბეკ-
დავდა. რუსეთის მთავრობის აღორძინების შემდეგ, პირველ
რუსულ-ქართული სტამბა იმერეთში, ქუთაისს გაიხსნა 1830
წ. ამის მერე ეს სტამბა 1854 წ. დაიკეტა, მოიშალა. მერე,
ანუ რუს-ოსმალის ომის გათავების შემდეგ ეს სტამბა 1857
წ. ისევ მოაწყეს. 1880 წ. უკვე სტამბა გამოჩენილად არ-
სებობდა. აქ ქართული წიგნების გამოცემაც დაიწყეს.

ასოთ-ამწყობთ ცხოვრება.

სტამბაში მუშაობენ სხვა და სხვა დარგის ხელოსნები.
მაგალითებრ ამომწყობნი, მბეჭდავნი, ქალაღდის მიმწოდე-
ბელნი, მურის წამსმელნი, მანქანის ჩარხის დამტრიალებელი,
და ზოგნიც სხვანი უბრალო მუშაკნი. რაც სტამბის ხელოს-
ნობა განვითარდა და ელვით მანქანების მუშავობაც შემოი-
ღეს, მას შემდეგ, სტამბებში ზოგიერთ დარგის მუშათა
რიცხვმაც იკლო, მაგალითებრ როგორც ჩარხის დამტრია-
ლებელთ და მურის წამსმელთ. ნამეტურ მოისპო სტანოკ-
ზედ (დაზგა) მომუშავეთა რიცხვი.

ასოთ ამწყობლობა საქართველოში 1707 წ. იწყება,
მის შემდეგ ეს საქმიანობა ნელ-ნელა ვრცელდებოდა, ოსმალ
სპარსთა ომები ქართველებს ნებას არ აძლევდა სასტამბო
საქმეთა აღორძინებას და წარმატებას. მე-19 საუკ. შემდეგ
კი რაკი საქართველო რუსეთს ჩაბარდა, მის შემდეგ, საქარ-
თველოს მცხოვრებთაც მიეცათ დრო მოსვენების, ცოტათ
მოქალაქურად თვალის გახილების, ამ გარემოებამ სასტამბო
საქმეებზედაც კაი გავლენა იქონია.

1801 წ. ქართლ-კახეთი რუსეთის იმპერიას ჩაბარდა,
ამ დროს თფილისში არსებობდა ორი სტამბა ერთი მეტეხში
კეყერაშვილის და მეორე სამეფო სტამბა, სამეფოსდ, რაც
1881 წ. 30 ათასი მანათი დაჯდა. ორივე სტამბაში 10 კა-
კამდე მუშაობდა, მათში ორი სტამბოლელი სომეხი იყო,

დანარჩენი ქართველები. 1801 წ. რაკი მეფობა მოიშალა, შესტამბეებმა სტამბებიც მოშალეს, ნივთები აქეთ იქით მრმალეს, ცოტა ოდენი კი დასტოვეს საშეფო სტამბაში. მეტეხის სტამბა ისე ჩაიყლაპა, რომ შემდეგ მის ხსენების ცნებაც აღარ გამოჩენილა. 1801 წ. შემდეგ რუსეთის ახალ მთავრობისათვის სტამბა საჭირო იყო, მაგრამ ძველი სტამბის მათველარა ნახეს რა, მერე მცირე ოდენი იარაღი მოიპოვეს. 1805 წ. დიდის ვაი ვაგლახით გახსნეს სტამბა. სტამბაში ზოგი ძველი ქართულ სამეფო სტამბის იარაღი შეიტანეს, ზოგიც ახლად გააკეთებინეს. ამ დროს თფილისში ბევრის ძებნის შემდეგ სულ სამი კაციღა აღმოსჩნდა სტამბის ხელოსანი, დანარჩენ მუშაკნი სულ აქეთ იქით დაქსასულიყვნენ.

მიტომ მთავრობამ იზრუნა და 1805 წ. გაიხსნა თფილისში მთავრობის პირველი სტამბა, სადაც სულ ხუთი კაცი მუშაობდა, სამი ქართველი და ორი რუსის სალდათები ამომწყობნი და მბეჭდავი, ჯარის კაცები მოპოვნილნი.

სტამბის საქმეები ნელ-ნელა წარმატებას ეძლეოდა, ამიტომ მასში მუშათა რიცხვიც მატულობდა. სტამბის საქმე და ხელოსანთა რიხვი ისე წავიდა წინ, რომ 1817 წ. როცა პირველად „საქართველოს გაზეთის“ გამოცემა დაიწყეს, მაშინ თფილისში უკვე 10 კაცი იყო სტამბის მუშაკნი. მის მერე ამ ხელობის მუშათ რიცხვი ნელ-ნელა მატულობდა. საქმე ისე დაწინაურდა რომ 1830 წ. თფილისში უკვე სამი სტამბა არსებობდა, ერთი მთავრობის, მეორე სომხის და მესამეც ქართველის, სამივე სტამბაში მუშათა რიცხვი 30 კაცამდის იყო. ერთი სტამბა, ანუ ქართველის 1832 წ. დაიკეტა, დარჩა მთავრობის და და სომის.

ამის შემდეგ მთავრობის სტამბა დაწინაურებას მიეცა, ამ გარემოებამ მუშათა გამრავლებაზედაც იქონია გავლენა. 1840 წ. თფილისში სტამბის მუშაკნი უკვე სჩანდნენ, ეს რიცხვი 1846 წ. შემდეგ უფრო დაწინაურდა, მიტომ რომ ამ წელს ახალი მთავარ-მართველი მოვიდა, მასთან თფი-

ლისში ორი რუსული გაზეთის გამოცემა იწყეს „კავკაზის“ და პლ. იოსელიანმა „ზაკავკაზსკი ვესტნიკის“.

საქმე ისე მოიმართა, რომ 1850 წ. თფილისში სასტამბო ასპარეზზედ უკვე სტამბის მუშათა შესაფერი რიცხვი სჩანდა, მთლად მომუშავეთა რიცხვი 60 კაცამდის ავადა, ამ გარემოებას იმანაც შეუწყო ხელი, რომ 1846 წ. თფილისში გაიხსნა ერთი ახალი სტამბა ვინმე გბრაელის დუბლერის, ამ სტამბას მერე ორიც სხვა სტამბის გახსნა მოჰყვა, მასთან გამოცემა იწყეს ქართულ-სომხურ გაზეთების, წიგნების და ჟურნალ-გაზეთების, ამ გარემოებამაც სტამბის მომუშავეთ რიცხვზედ წარმატება იქონია.

საქმე ისე დატრიალდა. რომ 1860 წ. თფილისის სტამბებში მუშაკთა რიცხვი უკვე კარგად დაწინაურდა. ეს ცნობები მაშინდელ მომუშავეთაგან არის მოთხრობილნი. ორიოდ კაცი ამ დროების დღესაც არიან ცოცხლები. აწინდელ თფილისის სტამბების ისტორიას ასეთი წარსული აქვს. წინედ, რადგანაც სტამბის მომუშავეთა რიცხვი მცირედ იყო, ამიტომ მათ არავითარი სასტამბო დაწესებულება არ აქვნდათ, ანუ საამქრო წესები. თუმც ამქრული წესების მინაგვარი ერთობაკი მათაც ჰქონდათ ყოიფლთვის.

დრო შეიცვალა, დღეს ბევრისთვის ეს ამბები უცხო იქმნება, ამიტომ ვათავსებ ერთ სურათს მაშინდელ მომუშავეის, რომელსაც ამ ხელობის სწავლა 1840 წლებს მისწვდებოდა. ეს არის ბულდან მენტოევი. ამათზედ ხნიერ მუშებს მე სხვებსაც ვიცნობდი, მაგრამ სამწუხაროდ, მათი არც ცნობები მაქვს ნაწერი, ვერც ვისარგებლე მათის ცნობებით. დღეს მთელ საქართველოში, ანუ კაიკასიაში უკვე მთელი ძალა არსებობს, მთელი მუშათ დიდი რიცხვი სასტამბო ასპარეზზედ, ამათი რიცხვი მრავლად სჩანს თფილისში, ბაქოს, ქუთაისს, ბათუმს და ბევრიც სხვა ქალაქებში. მუშათ რიცხვში გახლავან როგორც ქართველები, ისევე სომხები, რუსები და თათრებიც. თათრებმა ამ ბოლოს დროს იჩინეს თავი.

თუმცა თათრული პირველ სტამბის გახსნა 1880 წ. ეკუთვნის, როცა თფილისში პირველი თათრული გაზეთიც გამოიცა.

სტამბის საქმიანობა უკანასკნელ წლებს ერთობ დაწინაურდა, ამ გარემოებას დიდად შეუწყობ ხელი სწავლა განათლების აღორძინების საქმემ, მასთან უჭრნალ-გაზეთების და სხვა და სხვა წიგნების გამოცემის გამრავლებამაც. 1820 წ. თუ ათი კაცი მუშავობდა ამ საქმეებზე, 1850 წ. თუ 40 კაცი და 1870 წ. 60 კაცი, მარტოდ თფილისში, დღეს მუშავობს ასობით და სხვა ქალაქის მუშებით ერთად ათასობითაც ითქმის. ამ ხელობაში წინედ უმეტესად უსწავლელი ბიჭები მუშავობდნენ, მაგალითებრ შაგირდებთ იყვანდნენ ისეთებსაც, რომელთაც წერა-კითხვა სულ არ იცოდნენ, ასეთებს სტამბაში ამუშავებდნენ ისეთ საქმეზედ, რასაც წერა-კითხვა არ სჭირდებოდა, და აქ ასწავლიდნენ ბა-ბუთანბანის კითხვას, როცა ცოტათი კითხვას შეიგნებდა, ასობის გარჩევას, მის მერე კი ასობის ქახრაქსაც მისცემდნენ ხელში, კასაზედ (დაზგაზედ) დააყენებდნენ. მაშინ შაგირდებს რამდენიმე წლით იყვანდნენ, რასაკვირველია მუქთაოხლოო აცმევდნენ, პურსაც აკმევდნენ. სწავლის შემდეგ მცირე ჯამაგირს უნიშნავდნენ.

სასტამბო საქმის ხელობას, ანუ აწყობა-ბეჭდვის განვითარებას დიდად შეუწყობ ხელი იმ გარემოებამაც, რომ საქართველოდამ სხვა და სხვა კეთილ პირებმა რუსეთში წაიყვანეს მოწაფეთ რამდენიმე ქართველნი, იქ ამათ სასტამბო ხელობა შეისწავლეს, მერე ნასწავლნი დაბრუნდნენ თფილისში, ასეთ ხელოსანთა რიცხვს მეც მოვქსწარ თფილისში.

ერთ ასეთ პირთაგანი განსვენებულ ნიკოლოზ ლოლობერიძემაც გამოზარდა რუსეთში. ისკი უნდა ითქვას, რომ ეს ხელოსნები რუსეთში ძრიელ შესწევოდენ არყის სმას, თუმცა ხელოსნობა კი კარგად იცოდნენ, რუსული ლაპარაკი ისე შეესწავლად, რომ ქართული აღარცკი ეხერხებოდათ, თუმცა ქართულის აწყობაც კარგად იცოდნენ. ეს საწყლები

სულ ქაქის არყის სმით დაიხოცნენ. თფილისში მათი ცხოვრება ისეთი იყო, რომ თითქმის სადგომი ბინაც არ აქვდათ და ღამე სტამბებში ათენებდნენ. ასე მოიხსნენ და დაიხოცნენ სულა. ნამდვილ „ბოსი-კამანდა“ იყო მათი რიცხვი.

2.

დრო შეიცვალა, სტამბის ხელოსნობის საქმეც დაწინაურდა, მისი სწავლა ყველგან გამეფდა. დღეს ამ ხელოსნობის ასპარესზედ არამც თუ კაცები, ქალებიც კი გამოვიდნენ, თვით ქართველ ქალებმაც იჩინეს თავი. მუშათა შორის დღეს უკვე ისეთი ხელოსნებიც არიან, რომელთაც სკოლებში განათლება მიუღიათ, მასთან მწიგნობრობის სიყვარულიც გაღვივებიათ, იგინი საზოგადოთ განვითარებასაც მისდევენ.

შაგირდებს წინედ წლობით იყვანდნენ მუქთათ, ეხლა ოთხი თვით უნდა აიყვანონ, ამ ხნის განმავლობაში არას აძლევენ, ყოველივე საცხოვრებელი შეგირდისა არის. მეხუთე თვეს მ. მანათს მისცემენ ჯამაგირად, თუ კაი შნო დაეტყობა სწავლის, მერე თვე და თვე თითო მანათს მოუმატებენ, ასე რომ წლის გასულს 10 მ. ექმნება ჯამაგირი, მასთან ხელობასაც ნელ-ნელა შეეჩვევა. შაგირდობიდან ქარგლად გადავა და ქარგლობაში თუ იგი კარგად მოიქცევა, მაშინ იგი ნელ-ნელა კაი ჯამაგირსაც მიღწევს, ასე რომ თვეში 50—60 მ. აილოს, თუ ჩვეულებრივი ხელოსანი გამოვა მაშინ იგი 30—40 მ. ზევით ვერ წავა. აქამდის შეგირდების ცხოვრების და სწავლის პირობები ასე იყო. დღეის შემდეგ როგორ იქნება, ეს უწყის მათმა მომავალმა და მისმა წესებმა.

საერთოდ კი უნდა ითქვას, რომ სტამბის ხელოსნები არ არიან მაინცა და მაინც კაი მდგომარეობაში, ყოველი მათგანი გაჭირვებით ცხოვრობს, მათ მარტოდ სახელოვანი სახელი აქვსთ, თორემ სხვაფრივ დიდი არაფერი. ნამეტურ ამ უკანასკნელ წლებს მათი ფასი ცოტათი შემცირდა, მიზეზი

ამის ის იყო, ამ ხელობის ასპარესზედ სხვა და სხვა სკოლები-
ბილამ გამორეკალი შევირდები მრავლად მოაწვენენ, შეგი-
ღობა იწყეს, მერე ქარგლობა, ორი სამი თვის განმავლობა-
ში ვინც კი კასას დაისწავლიდა, მერე იგი მიდიოდა სხვა
სტამბაში და საქარგლო საქმეს ეძებდა. ამ გარემოებამ ხე-
ლოსნებს ძრეელ აგნო. ამავე გარემოებას ძალიან წაექომაგა
სტამბაში მომუშავე ქალების გამრავლებამაც.

უმთავრესად კი ყოველი უბედურების მიზეზნი თვით
სტამბის ხელოსნები არიან. მათ რომ ჰკითხოს კაცმა რამე
სახელოსნო ცნობა, პასუხს აგებენ ასე:

ჩვენ, ყველა ხელობის მუშებსა და ხელოსნებზედ ცოდ-
ნით და ღირსებით მაღლა ვდგევართო.

ეს რასაკვირველია ასეც უნდა იყოს, რადგანაც იგინი
მართლაცა და უმრავლეს მუშებსა და ხელოსნებზედ მაღლა
უნდა იდგნენ, რადგანაც იგინი ასე თუ ისე სახელოსნო პი-
რობებით უტურო მაღლა დგანან, მათ ახლო დამოკიდებულე-
ბა აქვს მწერლობისთ წარმომადგენ პირებთან, მაგალითებრ
რედაქტორებთან და წიგნის გამომცემლებთან.

ერთნი თუ არიან მწერლები და გამომცემლები, მა-
ტომ ესენიც მათი ნამოქმედრის სულის ჩამდგმელნი გახლავ-
ნან, და მასთან მჭიდრო ამხანაგი საქმეში, რაც რასაკვირვე-
ლია მათზედ დიდს გავლენას უნდა ახდენდეს. ეს გარემოება
მათ გონივრულად და ცოდნითაც უნდა აწინაურებდეს, მა-
გრამ სამწუხაროდ აქ ეს ასე არ არის, ამათში ყოველივე
ოსტატურად სრულდება და ამიტომ გონივრულ გავლენას
და პროგრესიულ მიმართვას გონივრული მიმდინარეობა არ
აქვს მათში.

ეს რომ ცხადია ამის დაამტკიცებს თვით აწინდელ
სტამბის მომუშავეთა ბიოროგრაფიული ცნობებიც. ეს კეშმა-
რიტება არის, თორემ ასე რომ არ იყოს, მაშინ მათშიაც
იქნებოდნენ ისეთი ბრწყინვალე პირნი, როგორც იყვნენ
საფრაიგეთში—პრუდონი, ლეიბლონი და სხვანი, რომელ-

ნიც ერთ დროს სტამბაშიაც მუშაობდნენ, ანუ ჩვენში კარ-
გად ცნობილი მოღვაწე ნიკოლოზ ნიკოლოძე, რომელიც
სტამბის ერთ უმთავრეს გამირათ შეიძლება ჩაითვალოს, მა-
გრამ გვითქვამს, რომ ქართველ ხელოსნებში ასეთი არავინ
იყო აქმდის, არც არავინ ღღეს სჩანს, იგინი ღღეს ცარი-
ელ ჩონჩხს წარმოადგენენ, ასეთი პირნი არიან როგორც
ქართველ ხელოსნები, ისევე სომხები და რუსებიც. ეს რომ
ცხადი გახლავთ, ამის დაასაბუთებს შემდეგი ცნობები მათის
ცხოვრების, რაც ნამდვილი არის და მართალი.

სტამბის ხელოსანი საპატიო მუშა არისო. სტამბის მუ-
შებს კი არა აქვსთ ურთ-ერთ შორის თანხმობა, ერთობა,
ან პატივის ცემა და სიბრალული. როგორი გამირებიც არიან
თავიანთ თავის წინაშე, ისეთნივე გახლავან სტამბის ხელო-
სნებში და სხვაგანაც. მასთან თვით თავიანთ ხაზვი-
ნების წინაშეც, უმთავრესად კი თავიანთ პიროვნების საქმე-
ებშიაც, თავმოყვარეობის და ასეთის მხარეების, რაც მათ
გარს ახვევიათ, რაც მათ ჰფარგლავს. სტამბის ხელოსანი
არის ტრახანი სიტყვით, ბაქია, მასთან რომელიმე პარტიის
წევრი, გამირი რომელიმე ვითოდა ძმების და თანასწორო-
ბის, მაგრამ ამაოდ, იგი არის მარტოვ მდიდურება იმ გა-
რემოების, რომ იგი არას სტამბის ხელოსანი და სტამბის
ხელოსნობა ხომ სხვა ხელოსნებზედ ბევრად მალლა სდგას-
ღირსებითაო. ეს არის მათი ფიქრი და იმედი, თორემ სხვა
ამას გარეშე იგინიც ისეთი პირნი ბრძანდებიან, როგორც
ერთნი და ორნი უაზრონი და ცხოვრებით უშინაარსონი.

სტამბის მუშა არამც თუ მალლა სდგას სხვა ხელობის
ხალხზედ, არამედ იგინი დაბლა სდგანან ბევრთ ხელოსანთ
მუშებზედ, ბევრი რამ უხეირობა რაც სხვა და სხვა ხელო-
სნებში არსებობს, იგი ამათშიაც გახლავსთ, ამათშიაც ბრძან-
დებიან ყოველივე სივერაგის მექონნი და ბედრანგნი, სხვა
ხელობის ხელოსნებში თუ სივერაგე და უხეირობა არსებობს,
მასთან მათ სიკეთეც აქვსთ, ბევრი, ბევრი კარგი რამ მხარე-

ნი, სტამბის ხელოსნები კი მარტოდ თქმანი არიან და ბაქი-
ბუქიობანი, თორემ სხვა მათ სამკაულებითი თვისების მათ
არა სცხიათ რა, ნაცვლად ამის იგინი ბევრად, მეტად დიდად
დაბლაც სდგანან. ამას აქეშმარიტებს შემდეგი გარემოება
ამათის ცხოვრების.

სტამბის ხელოსნებს არა აქვსთ თავიანთ სახელოსნო
დაწესებულება, ანუ სახელოსნო ამქარი, ამიტომაც ამათში
ყოველთვის სახელოსნო აურ-ზაური არსებობს, ვინც კი
ისურვებს და ცოტად ისწავლის სტამბის საქმეს, მერე ის აღ-
ფილათაც გამოდის სტამბის ხელოსნათ და ალაგს ეძებს ისე
როგორც ნასწავლი ქარგალი. ესეთი გარემოება სტამბის ხე-
ლოსნებს სახელოსნო საქმეებს ძრიელ უფუქებს. ასეთ საქმე-
თა გარეშე მათში ბევრიც სხვა უბედური წესები არსებობს,
მაგალითებრ ავად გახდა ხელოსანი, ან ლოგინათ ჩავარდა,
წამლობა უნდა და სხვა ასეთნი. ერთ თვეს, ან ორს, თუ გა-
კირდა საქმე მაშინ სამ თვეს შეიძლება მისცენ. ამის დახმა-
რება ისიც იმ სტამბიდან, სადაც იგი მუშაობდა, სხვაგნადაც
კი ვერას მიიღებს. მერე და მერე კი მას აღარას მისცემენ,
ყველას მიაფიწყდებათ, იგი გარდაიცვლება უბედურად და
გამწარებულის ცხოვრებით.

ასეთი მაგალითები ბევრჯელ შინახავს, დავსწრებივარ
სტამბის ხელოსნის დასაფლავებას და იქ ხელოსნების ერთი
კაციც არ მოსულა კუბოს ასაწევაჲ; ხალხი ქუჩა-ქუჩა გვი-
გროვებია და ისე გაგვისვენებია დიდი ხნის ნამუშავეი სტამბის
ხელოსანი. ყოფილა მაგილითი კიდევ: რომ სტამბის ხელო-
სანს ცოლი მოჰკედომია, დასაფლავებაზედ, კირისუფალს
ამხანაგთან არავინ მოსვლია, დასაფლავების დროს, კირისუ-
ფალი არავის ამხანაგთაგან არ უნუგეშებდა. ასეთ პირთა და-
საფლავებაც მეტად გაკირვებით შესრულებულა. ამ დროს,
შინახავს ისეთი გაკირვებანი და მწარე წუთები, რაის საშუა-
ლებითაც მითქვამს სიჯაროდ, რომ სტამბის ხელოსნები არამც
თუ უნდა ყოყობდნენ, რომ იგინი ხელოსნობით სხვებზედ

წინ არიან წახულნი, არამედ მათ თვით მეთივები და მედრო-
გებიც კი სჯობიან თავიანთის სახელოსნოს დაწესებულება-
ორგანიზაციით. ეს ცხადი გახლავსთ.

ასეთია სტამბის ხელოსანთა საქმე, ასეთ უმაღლეს ცხოვ-
რების და ღირსების მექონნი არიან დღეს იგინი. დავსძენთ
აქ კიდევ შემდეგს: სიკვდილი ხომ სიკვდილია და ამ დროს
უბედურია სტამბის ხელოსანი და ნამეტურ მისი მეუღლე.
უბედურებაზედ უბედურება ის არის თუ ამათ ობლები რჩე-
ბათ. მკვდარმა იქნება მოისვენა და მორჩა დავიდარაბას, ახ-
ლა საქმე ცოცხლები არიან საქმენი, რომელთაც არც ერთი
სტამბის ხელოსანთაგანი არ მიხედავს მათ თუნდა ერთი შა-
ურით. ესეთი წესები ამ ხელოსნებში კი არა, არამედ მეჯღა-
ნებშიაც კი არ არსებობს, ყველგან ხელოსნები თავიანთ
ხელოსნის ობოლთა და ქვრივ-ობერთ სიბრალოული და მზრუნ-
ველობა იციან, ესენი კი, ეს უმაღლეს სახელის მექონ სტამ-
ბის მუშები კი ყველაფერში გამოწყვეტალნი არიან, უკან
ჩამორჩენილნი. ამათ ერთი მხოლოდ ენა აქვსთ, ტანზედ
სუფთა ტანთსაცმელი, მასთან იმის ძახილი, რომ ჩვენ კულ-
ტუროსან მუშები ვართ, გონებრივი, ესე იგი სტამბის ხელო-
სნებო, თორემ სხვა ამათ გარეშე მათს თავსა, ცოდნასა და
ლოლიკაში სულ არაფერი ჰყრია, რომ ეს ასე გახლავსთ,
ამას ასაბუთებს თვით მათი ცხოვრების და სახელოსნო წე-
სების უწესოდ მოწყობილ-საქმენიც.

ამათ რომ თავიანთ საოჯახო საქმის ზრუნვა ჰქონდეთ
და მის ავკარგიანობის შეგნება, მაშინ ხო მათი სიკვდილ-
სიცოცხლის და ავათყოფობის დრო და წუთნი ასე არ იქ-
მნებოდა დაყენებული და ხშირად იგინი მათხოვრობით არ
დაიშარხებოდნენ, ზნ მათი შვილნი კარდა-კარ მოხეტიალე
წუპაკებათ არ გახდებოდნენ. ამის მაგალითები მათში ხში-
რია ერთობ უხვი. სახელოსნო საქმეებშიაც რომ ესენი მაინც და
მაინც არ გახლავან გმირნი და ხელოსნურ საქმის გოლიათ-
ნი, ესეც ცხადია, რადგანაც ამათ სასტამბო საქმეთა პირობე-

ბიკ ასე იქმნებოდა არეულ-დარეული, არც თვით იქმნებოდნენ ასე დაკარგულნი, რომ როგორც ძალი პატრონს ვერ იცნობს, ისე ესენი ერთმანერთს ვერ იცნობენ, ახალგაზრდები ცალკე დგანან, ბებრები ცალკე, ყველა თავისთვის გარბის, ვინც სად რას მოასწრებს და მოახელთებს იგი მით არის ბედნიერი. ასე არეულ-დარეულ სახელოსნო წყობილება თვით თინაჩებს და მეჯღანებშიაც კი არ იქნებოდა არაოდეს. ამას ეკვი არ უნდა.

ეს კი არ ეკადრებათ ასეთ სახელოვან ხელოსნობის სახელის მატარებელთ ოსტატ-მუშა ხელოსნებს. ამბობენ, რომ ასოთ-ამწყობებში ამ უკანასკნელ წლებს უკვე გამოჩენილან ისეთი ხელოსნებიც, რომელთაც ეს ნაკლი შეუგნიად, ამაზედ მათ საუბარი გაუმართავთ, თფილისის მკაზმაენიც დაუკავშირებიათ და საამქრო წესების დაარსებისათვის მთავრობისათვის თხოვნა მიუციათ. ღმერთმა ქმნას. ხოლო იმას კი ვიტყვით, რომ მკაზმაეებს კარგა ხანია თავიანთ სახელოსნო წესები დადგენილი აქვსთ. თუმცა მათში ბევრი არ ემორჩილება ამ წესებს და თავთავიანთვის ჩუმად მუშაობენ სახლებში.

ორს ნაკლთან სასტამბო ხელოსნებს მესამე დიდი ნაკლიც აქვსთ, ეს ნაკლი გახლავსთ მათი გონებრივი სიფუყე და სიმჩატე, მათში რიალურად მომზადებულთ პირთ კაცი სულ ვერ ნახავს, ორიოდ პირნი კი არიან, რომელნიც ლექსებს სწერენ, მოთხრობებს და სტამბის ისტორიის შესახებ წერილებიც დასტამბეს, მაგრამ ეს არ კმარა, ეს ცოტა არის, ამათ მეტი მოეთხოვებათ, რადგანაც ესენი მეტის ქებით ატრაბახებენ თავიანთ სახელს. ამაში თვითონაც დამერწმუნებაან. ეს რომ ასე არ იყოს, მაშინ ქართველ ამომწყობლებში მთელი გუნდი უნდა არსებობდეს გონივრულად მომზადებულ ხელოსნების, რომელთა რიცხვმაც თვალ ყური უნდა აღევნოს არამც თუ მარტოდ ქართველ მწიგნობრობის, არამედ საქართველოს ვრის ცხოვრებას და ქართველ ერში

კარგი წიგნების გავრცელების საქმეებსაც. მწიგნობრობის წინაშე ყველაზედ უკეთესად ამათ შეუძლიანთ სასახურის გაწევა და სიკეთის ქმნა, ამ გარემოებისთვის მათ რომ ყურადღება მიექციათ, ღღემდის ვინ იცის რას არ შექმნიდენ, რას არ გააკეთებდენ, მაშინ ჩვენში სულ ვერ გაჩნდებოდნენ ის მახინჯ მეწიგნენი და წიგნების მბეჭდავნი, რომელთაც თფილისი და ქუთაისის ბაზრები მორთეს წუჰაკის წიგნებით, ქართველ მდაბიონიც დაშხამეს უფრო უარესად.

სამწიგნობრო ასპარეზი ცარიელია, ინტელიგენცია მარტოდ შეგნებულ წოდებას ემსახურება, დაბალი, ანუ შეუგნებელი ხალხი კი დარჩნნილი არის ამ დაწყევლილ სალახონა ჩათუქესნების სამსხვერპლთდ, ამათ მახინჯ წიგნებს ხშირად აწყობენ ისეთ მუშაკნი, რომელთათვისაც სწორედ სირცხვილი უნდა იყოს მათი მუშაეობა, მაგრამ რას იზმენ, მესტამბეს ფულს აძლევენ, ხელოსანიც აწყობს ფულის ძალით. ღღეს ასეთ დაშხამულ მეწიგნეებისაგან იშხამება მთელი საქართველოს მდაბიო ერი. მათი მახინჯი წიგნები ათი ათასობით იბეჭდება, მასთან სიზმრის ახსნა, ყველას მოთვლია აქ ძნელია, მთელი მწერლობა, მთელი დიდი რიცხვი არსებობს ამ მახინჯ წყეულის წიგნების, ზოგი წიგნი მეათეთ და მეოცეთაც იბეჭდება, ამით იგინი კაი ფულსაც იღებენ, ჯიბესაც იმაგრებენ, მით ცეცხლზედ ნავთს ასხამენ, დაშხამულ წიგნებთა რიცხვს შესამჩნევად ამრავლებენ.

ამ დროს კი ქართველ ასოთ-ამწყობებს ღრმა ძილით სძინავსთ, დროსა და ცხავრებას ლოთობას, სუხარნიკობას და ქორიკანობაში ატარებენ, ეს კი არ შეჭფერით მათ. ამათში ამ სენს ორიოდ კაცმა კი დაახწია თავი, აწყობის ხელობა დასტოვეს, წიგნების გაყიდვას მოჰკიდეს ხელი, მერე ქართული წიგნების ბეჭდვაც დაიწყეს, მაგრამ სამწუხაროდ, მაინც ხელთ იგდეს ქართველ მდაბიო ერის დასაშხამი ოსტატობა, მათაც იწყეს შხამის ვრცელების ოსტატობა, მათაც მახინჯი, უშინაარსო წიგნების გამოცემა განეგრცეს.

ასეთი გარემოება კი ქართველ სტამბის ხელოსნებს დიდათ უნდა არცხვენდეს და აფიქრებდეს, მათ რომ მოინდომონ, მაშინ ქართულ მწერლობაში ბევრს რამეს გააკეთებენ, ბევრს რამეს შექმნიან, ამათ რომ მოინდომონ და გამომცემლობა დაიწყონ, მაშინ მათ შეეძლებათ სულ ფერად-ფერადი კაი წიგნები გამოსცენ, წიგნები როგორც მოთხრობების, ისევე ლექსების, ისტორიულნი, სამეცნიერონი, ფილოსოფიურნი და სხვაც მრავალნი, რითაც ვინ იცის რა სიკეთეს, რა დიდებულ საქმეს არ შექმნიან, ამის ფასი არ ექმნება და მასთან წუბაე წიგნების გამომცემელ და მჯღაბნავნიც თავიანთ თავად მოისპობოდნენ, მათთან მომავალში ქართულ პრესას ბრძოლა აღარ მოუწოდებოდა.

ამ სახით და გზით სტამბის ხელოსნები დიდს საქმეს, დიდს ღვაწლს დასდებენ ხალხის განათლების საქმეს. მეორე, არც თვით იზარალებენ, თვითაც საქმეებს მოიმატებენ. ამის მაგალითები მე თვით შემიძლიან შივისცე. აუარებელი წიგნებია გამოსაცემნი, ზოგი მეორედ, ზოგი შესამედ, რომლებიც ათასობით იყიდება, მაგრამ გამომცემლები არ არიან. ვინც გამომცემლები ვართ, ჩვენ კიდევ თანხა არა გვაქვს, რომ ყველას საქმეს ვაუძღვეთ. ამიტომ ვურჩევ ქართველ ასოთ-ამწყობთ რომ ამ გარემოებას ყურადღება მიაქციონ, ეს სახელოვანი საქმე თავს იღვან და მაშინ დარწმუნდებიან იგინი, რომ შით არას იზარალებენ, არამედ დიდს, ისტორიულს ვალს გადიხდიან თავიანთ სამშობლოს და ერის წინაშე თვითაც საქმეს გაიჩენენ, ამით ფულსაც კაის აიღებენ. აქ, მხოლოდ შეერთებულა ძალა არის საკირო.

ვორტყვით აქ ამასაც შენიშვნად: საქართველოში იმდენი მურტალი წიგნები არც სომხურს ენაზედ იბეკდება, არც რუსულზედ, არც თათრულზედ, თფილისში ამ წყეულ წუბაე წიგნებს მარტოდ ქართველ სომხები ბეკდავენ და ქუთაისში ქართველ ებრაელნი. რაც ქართულს ენაზედ ამათგან მურტალი და წუბაე წიგნები იბეკდება, იმით დაბეკ-

დვას სომხურს ენაზედ ვერ გაბედავენ, იქ მათ ჩააქვავებენ რადგანაც სომხური მწერლობა თვალ-ყურს ადევნებს, ეს ყოველივე სისაძაგლე, სიმახინჯე და სიბოროტე მარტოდ ჩვენში ხდება, მერე სამწუხაროდ კანონიც ისეთი არის, რომ მათ ვერაფერს რას დაუშლის, აათი დამშლელი შეიძლება იქნეს მარტოდ კაი წიგნების გამოცემა და მათი ჯიბრში ჩადგენა, თორემ 1913 წ. თფილისის სომხებმა ქართულს ენაზედ 10 ათასი „სიზმრის ახსნა“ გააოსცეს და ქუთაისის ურიებმაც ამდენივე, ესე იგი ერთი წლის განმავლობაში 20 ათასი ეს ბოროტება დაბეჭდეს და მით დაშხამეს ქართველიერი. ეს გარემოება თვით ქართველ ასოთ-ამწყობებს უნდა აწუხებდეს, თვით იგინი უნდა სდევნიდნენ ამ საძაგლობას თუ იგინი კულტუროსან ხელობის ხელოსნები გახლავან.

მეტი ლაპარაკი აქ საჭირო არ არის, ამ რჩევის განმარტება, მის დანაწილება და მოწესრიგება თვით ასოთ-ამწყობთ შეეძლებათ რომ მოიფიქრონ და ყოველივე მოაწესრიგონ, აქ მარტო საქმის სურვილი არის საჭირო და მამულისშვილობა, ქვეყნის სიყვარული, თანამემამულეთ დაწინაურების, ანურეალურად აღორძინების საქმე პროგრესი და მისი ლტოლვა, თორემ ყოველივე მოხდება, ქართველ სტამბის ხელოსნების ხელოსნებისთვის ეს საუბარიც კმარა. ხოლო ვსტოვებთ აქ სიტყვას საქმის აღსასრულეზლოდ, რომ ქართველ მღაბიო გრის დასამზობი წიგნები უსათუოდ უნდა მოისპოს, ამ გარემოებას სტამბის ხელოსნებს გარდა თვით მწერლობამც უნდა მიაქციოს ყურადღება, მსმენელთათვის ესეც კმარა.

წუწკი წიგნების გამოცემა იწყეს სიზმრის ახსნა და ასე-ღებს უფრო გამრავლება უწყეს. ასეთი დაშხამული ხელოსნები სულაც რომ არ გამოსულიყვნენ, იგი ათი ათასჯერ უკეთესი იქმნებოდა. ამ პირებმა თავიანთის უსვინიდისობით, უსდელიობით და ფულის სიყვარულით შხამს შხამი მიუმატეს მღაბიო ქართველობა თვის წიგნებს კაპეიკების მსხვერპლად ხდიან. ქუთაისის ებრაელთა ზოგიერთებმაც ხომ თავი აიწ-

ყვიტეს, ყოველ წელს ათი ათასობით ბექდავენ შურტალ წიგნებს და მით უშხამავენ უპატრონოდ დატოვებულ იმერეთის ერს.

რასაც ურიები აკლებენ და ვერ ასრულებენ, ამას თფილისში ორიოდ სტამბის მუშა ხელოსნები ამთავრებს, ეს მუშა ხელოსნები საქართველოს სომხები არიან, იქმნება შთამომავლობითაც ქართველნი, ხოლო სჯული აქვსთ სომხის. ასეთ პირთაც მოჰკიდეს სამწიგნობრო საქმეს ხელი, ამათ რადგანაც თავიანთი ენა გაწყეტილი აქვსთ, ამიტომ ქართულად ბექდავენ სხვა და სხვა წიგნებს, ყოვლად საძაგლებს ბოროტებს, როცა ამათ ვინმე რამეს ეტყის, მაშინ ესენი ამბობენ, ეს რა თქვენი საქმეა, ჩვენ ვაქრები ვართ, ჩვენი საქმე გაყიდვა არის, თვალი საქართველოსაც დაუდგა და ქართველ მდაბიოთაც. იგინი სულაც გაწყდნენ თუნდ, ეს რა ჩვენი საქმეა, ჩვენ სომხები ვართ. აქ მდაბიო ხალხი და ასეთნი ჩვენი საქმე არის. ჩვენთვის, სომხისთვის ფილია საქმე და არა ქართველი და საქართველო. საქართველო შავ ქირს წაუღია. ასე ყოყოჩობენ ზოგიერთ გამომცემლები, მათ თავი სომხობით მოაქეთ და ქართველ ქრისთვის დასახოცათ ბანგს ამზადებენ. ეს კი ვგონებთ რომ არც ერთი პატროსანი სომხის შესაფერხ და საკადრისი არის. არც ერთი რიგიანი სომეხი ამას არ იკადრებს, მაგრამ რას იქმ, როცა ორიოდ წუბაკ ჩარჩ უმეცა — სომეხი თავის სახელით მთელ სომხის სახელს სვრის და ბოროტებას სთესვენ. ეს ჩვენ აქ მაგალითად მოვიყვანეთ, რომ ვიცოდეთ ასეთ უსვინილისოების მოძღვრების სარჩული, თორემ აქ სომხობას რა ხელი აქვს და საქმე. ასეთ წუბაკი წიგნები რომ სომხის მწიგნობრობაში გამოჩნდნენ, იქ ამათ დამბექდავენს თავზედ გადაახვევენ. ჩვენში კი მათ ხმას არაფინა სცემს. დავსძენთ აქ იმასაც რომ ასეთ მახინჯ პირთა გვერდით ქართველ ტომის მეწიგნენიც მოიძებნებიან, რომელთაც აგრეთვე დაკარგული აქვსთ ნამუსი და იგინიც ვინ იცის რა შხამის მექონ წიგნებს არ ბექდავენ.

სტამბის სახელოსნოები აღრე მესტამბებს არ აქვნდათ კარგს სადგომებში, აღრე არც საქმიანობა იყო დიდი, კაი სახლების უქონლობის მიზეზი იყო, რომ სტამბები სარდაფებში აქვნდათ. ამ უკანასკნელ წლებს კი უმეტესი ნაწილი სტამბის სადგომები კარგ ალაგას არს მოწყობილნი. ამით ბევრს სტამბას ნაკლი არა აქვს, შედარება რომ იქმნეს, ძველ დროის სტამბათა სახლებთან იგი გაცილებით მაღლა სდგას თვით სხვა და სხვა ხელოსნებსა კარხნებზედაც.

ხელოსნობა თუაცა წონით მძიმე არ არის, ხოლო რაც არის, მას ცუდი თვისება აქვს, რომ სუსტ აგებულების მექონ ხელოსნებს ნამეტურ ამწყობებს ძრიელ ერევა სტამბის სახმარი წამლეულობა და მათ აღვილათ აუძლოურებს, ბევრი დაქლექებულა, ბევრი მომკვდარა, თვით მინახავს ასეთი მაგალითები, მაგრამ აღრე ამის შეგნება ხელოსნებს არ აქვნდათ, ეხლა კი ცოტად შეიტყეს და ბევრი მესტამბე შაგირდს არ აიყვენს, თუ იგი ჯანსაღი არ არის. სუსტ აგებულების ხელოსნებს ცხვირთან შავი წინწყლები აჯდება სახეზედ, ზოგს პირიც მალე უყროლდება, ეს არის ნიშანი ხელოსნის სნეულების, ამიტომ მან ამ ხელობას თავი უნდა დაანებოს და სხვაზედ გადავიდეს, თორემ იგი აქ ყოველთვის სუსტათ იქმნება. რაც აქ ითქმის სტამბის ხელოსან ამწყობზედ, იგივე ითქმის მბეჭდავზედაც და სხვა მუშებზედაც. ერთნიც და მეორენიც ერთ ცხოვრების პირობებს და გარემოებაში არიან მოთავსებულნი.

ამ უკანასკნელ წლებს სასტამბო ასპარესზედ მრავლად იჩინეს თავი იმერლებმა. ამათ ამ ხელობის ნიჭი ეტყობათ ამ საქმიანობით, შეიძლება მათ კაი მომავალი ექმნესთ, მათ ბევრნაირი საქმეებიც გააკეთონ ამ ასპარესზედ, ამის ნიშნები უკვე მათში ვნახეთ. სამწუხაროდ სტამბის მუშათ შორის, ნამეტურ სხვა და სხვა ტომთა, ურთიერთ შორის სულ არ არსებობს კაი განწყობილება, ერთმანერთის ცნობა და ხხვაც

ამ გვარნი. მათში რომ საამქრო წესები დაარსდეს, მაშინ შეიძლება რომ მათში ეს დარღვევა მოიხსნას, ამის მხრითაც მათ დაწესებულებათა დადგენას დიდი მნიშვნელობა ექმნება.

ყოველ შემთხვევაში უნდა ვსთქვათ, რომ სტამბის ხელოსნებთ შორის, ამ ბოლოს დროს, გაზეთების და წიგნების კითხვაც იწყეს, ეს მათ აშკარად ეტყობათ, ხოლო ისიც კი უნდა შეინიშნოს, რომ ამ ხელობაში არიან ბევრი ისეთ მუშაკნი, რომელთა ალაგი და მუშაობა აქ მათ სულ არ შეჰფერის, სტამბის ხელოსნობა და ნამეტურ ამომწყობლობა მისი საქმე არ არის, მაგრამ რა გაეწყობა, რაკი ერთხელ ჩაფარდნილა ამ ხელობაში, მის მერე ეს უკულტურო ადამიანიც დარჩენილა აქ და შერჩენია სტამბის სამუშაო საქმეს. ნელ-ნელა კი ასეთ კაცთა რიცხვი კლებულდბს მათში, უმეტესად მწიგნობრობის მკოდნენი ჰკიდებენ ხელს.

თუმც ეს წარმატება მოვიხსენებდ, მაგრამ ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ ეს წარმატება მაინც მათში აწინდელი დროის კვალად მათში. იგი მცირე ნაწილში გახლავსთ, თორემ სტამბის ხელოსანს არაფერი აინტერესებს, არც გაზეთის კითხვა, არც პოლიტიკური ვითარება, არც მეცნიერება, არც ფილოსოფია, ერთის სიტყვით არაფერი ყოველივე მის, რის გარშემოც იგი ახლოს სდგას. მთელ თფილისის სტამბებში 1,000 კაცამდის იქმნება ქართველი, სომეხი, რუსი და თათარი, ამათში იქმნება ხუთი კაცი იწერს გაზეთს, ან იქმნება ათი კაცი მისდევს რამე იღერს განვითარებას. დანარჩენთ სძინავსთ, სძინავსთ მათ ცხოვრებასაც.

ნათქვამია, მოყვარეს პირში უძრახე, მტერს პირს უკანაო“, ჩვენც ასე ვართ სტამბის ხელოსნებზედ, ამიტომ ვსძრახავთ მათ, რადგანაც მათი ცხოვრება არის უფერულო, უშინაარსო, უიდეო, მათ არ ეპატიებათ ის წესები და მკონარეობა, რაშიაც იგინი გახვეულნი არიან. მართალია ისიც, რომ რუსის ხელოსნების ზოგი ლოთია, ბოსი კამანდაა, ამით

არაფერი დაეძრახებოთ, მაგრამ იმათ, ვისაც არც ეს ჩვეულება აქვთ, ტანზედ კარგად იცმენ და იხურავენ, კარგადაც ატარებენ დროს, აი ამათზედ ვართ უკმაყოფილონი, რომელნიც ამბობენ რომ ჩვენ კულტუროსანი ვართო.

ესეც ხშირად მტყუნდება მათში. ამას ასაბუთებს ისიც, რომ ხელოვნებში საქმის გამო ჯიბრი და მტრობა სუფევს, ზოგი კი მუშა ცოტას იღებს ფულს, ზოგი უხეირო კი კაის ეს ხდება მათის ჯიბრით და გაუტანლობით. ამის წესიერება მათ სულ არა აქვსთ. ერთმანერთის დარდი და დაჩაგვრას სულ არ აწუხებთ. ამას გარდა სამწუხაროდ სტამბის პატრონებთა წინაშეც ხშირად ბასტოვკა უადგილოდ იციან. ბასტოვკა, ანუ გაფიცვა კარგი რამ არის, იგი საჭირო მოძღვრების ნაწილია, ხოლო ყველაფერს ცოდნა უნდა და თავ-თავის ალაგი და ზომა. უაზრობა სხვა ხელობის ხალხს შეჭყერით და სტამბის ხელოსნებს კი არა.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ სტამბის ხელოსნების ცხოვრება ერთობ დაქვეითებულია, მას ძირიან ფესვიანი, ანუ როგორც თვით იტყვიან რადიკალური ცვლილება უნდა. ეს ცვლილება მათში ბევრს რამეს რთულ წესებს დაბადებს. მაგალითებზე გონებითი დაწინაურებას, პროგრესს, ცხოვრების ცოდნას, პოლიტიკურს ასპარესზედ თვალთ ხილვით გამოსვლას, სახელოსნო წესების გაუკეთესებას. მასთან შინაური საქმის მოწყობას, დროზედ სახლ-კარის მოწყობას, ცოლის შერთვას. თუ ესეთი ცვლილება არ მოხდა მათში, მაშინ იგინი დღითი დღე უფრო უკან წავლენ და ბოლოს ვინ იცის რის ღირსების და სახელოვნების მატარებლობათ გადიქნენ, გახდებიან „ბოსი კამანდა“.

დღეს ამათში ცოლშეილობას სიღარიბის გამო სათანადოს რიცხვით არ მისდევს ხელოსანი ხალხი. ზოგი განათლების შიშით და ზოგიც სხვა ასეთების ფიქრით ბევრი რჩება მათში უცოლშეილოდ.

თფილისში უმეტესი ნაწილი სტამბის ხელოსნების ქალაქ გარე მცხოვრებნი არიან, ამიტომ მათ საკუთარი უძრავი ქონება, ანუ სახლები ბევრს არ აქვსთ თფილისში, უმეტესი ნაწილი ქირით მოსიარულეთა. უმრავლესობის ცხოვრება კოლშვილიანის, ანუ უცოლოების არის გაქირავებული.

საერთო რიცხვით, სტამბის ხელოსნები სკოცხლობენ 60 წლამდე. ესეც მცირე ნაწილში, მაგალითებრ 100 კაცში ამ დრომდე იქმნება 5 კაცმა მიაღწიოს. დანარჩენნი 50 წლამდის უკვე იხოცებიან. ამას აგერ 40 წელიწადია თვალყურს ვადევნებ და ყოველთვის ეს შემინიშნავს. ასოთ-ამწყობ ხელოსნებზედ მბეჭდავნი კი კოტათი მეტს სკოცხლობენ, თუმცა არც ძალიან დიდის ხნით, იგინიც დროით სწეულდებიან. მათი მუშავობაც ძნელი ასატანია. ამათში შეიძლება 100 კაცში 10 კაცი დაბერდეს, ადრე კი ესენიც მალე იხოცებოდნენ, რადგანაც წინედ სტამბებს კუდი სადგომები აქვდათ, ძველად მესტამბენი სარდაფებში იყვნენ მოაავსებულნი, ამას გარდა ხშირად მათ ღამეც ამუშავებდნენ და ამიტომ მბეჭდავნიც მალე სწეულდებოდნენ. ჩემს დროს, მარტოდ ერთ სტამბაში ხუთი მბეჭდავი მოკვდა რიგ-რიგზედ, რომელნიც ღამე მუშავობისაგან სწეულდებოდნენ. საბრალონი თვით კი ვერას ამჩნევდენ, რადგანაც განათლება არ აქვდათ და ამიტომ არც მის შეგნება ჰქონდათ.

ამ 50 წლის განმავლობაში, დღეს სასტამბო ხელოსანთა ასპარესზედ, მათ რიცხვთ შორის, 1000 კაცში, სულ 5 კაცი სჩანს, რომელთაც 60 წლის შემდეგ დროში არიან გადასულნი. ასეთია ამათი ცხოვრების და სიცოხლის საქმენი და ჩვენც სწორედ მიტომ ვავალებთ მათ მწიგნობრობის ხელის მოკიდებას, წიგნების გამოცემას, გამომცემლობის დაწყობის წიგნებით ვაქრობას. ამ გარემოებით მათში ბევრი გადირჩენს თავს უდროვოდ სიკვდილისაგან. ყოველ შემთხვევაში ისიც კი უნდა ითქვას, რომ სტამბის ხელოსნები კოტა რამ ღირსებით და შეგნებით სხვა ხელოსნების უმრავ-

ლესობისაგან მკირედ განირჩევიან. ცოტა რამ უპირატესობა ემჩნევათ.

სტამბის ხელოსნებთ ბორის აზროვნებით ასე გაიყოფებიან:

ქათველებს უმრავლესობა მოქალაქური მიმართულების მიმდევარნი არიან და ზოგი სოციალ-დემოკრატია, ზოგი ნაციონალურ დემოკრატია გახდა, ეხლა, ამ ბოლოს დროს, ზოგი ფედერალისტი იყო და არის.

სომხები სულ კლერიკალურ ნაციონალისტები არიან, ნამეტურ ქვემო ქვეყნის კრუა სომხები. ამათგან ცოტათ განირჩევიან ქართველ გრიგორიანები, ანუ საქართველოს ქართველ სომხები.

თათრები არიან ნაციონალისტები მასთან ევროპიელი სწავლის მიმდევარნი.

ძუსება არიან. მუშაკნი, მათში ზოგი მოქალაქეა, ზოგი ნაციონალისტია, ზოგი სხვა. ზოგი ლენინის ლოთია, ზოგი არყის, ბოსი კამანდაც არის მათში. მათში ისეთი ერთობა არსებობს, როგორც კატასა და ძაღლებში.

სტამბის ფაქტორების უცოდინრობა

ქართველ სტამბის ხელოსნებში, ბევრნი სკოლაში ნასწავლებიც არიან, ზოგნი მწერლობასაც მისდევენ და სხვა და სხვა კარგს წერილებსა სწერენ. ზოგი ლექსებს სწერს, ზოგი პიესებს, ზოგი პუბლიცისტურ წერილებს და ზოგი ისტორიულსაც. მაგრამ მათში ერთსაც არ მოსვლია ფიქრად, რომ სკოლაში ნასწავლს ნაბორჩიკს, ან მბეჭდავს, სტამბის მუშაკობისთვის თავი დაეხწია და სტამბის ფაქტორობა შეესწავლა.

სხვა ქვეყნებში სტამბის ფაქტორები უსათუოდ სტამბისავე მუშებიდამ არიან გამოსულნი და აქ კი ჩვენ ამის ნიმუშსაც ვერ ვხედავთ, სტამბის გამგეთ აქ ჩნდებიან სულსიც-

ხო პირნი და ისეთნიც, რომელთაც სტამბის ხელობის სულ არაფერი იციან. ამიტომაც ასეთ პირთა ხელში სტამბებიც ყოველთვის ხარაზში გახლავან და ბოლოს იკეტებიან კიდევ. ბევრიც დაკეთილა, დაიკეტა კიდევაც.

ვურჩევთ ჩვენს ნასწავლ ნაბორჩიკს და ფეხატნიკებს, რომ მათ ამ გარემოებას ყურადღება მიაქციონ და სტამბის მუშაობის დროს სტამბის ფაქტორობაც შეისწავლონ. ამის შესწავლა მათ არაფერს დაუშლის, პირ იქით იგინი სტამბის პატრონებს სარგებლობასაც მოუტანენ და თვითაც დაწინაურდებიან, ბოლოს შეიძლება რომ სტამბის პატრონებიც გახდნენ ადვილად. თუ არა და ასე დარჩენა მათი იქნება სრული ნიადაგი მათის უკულტურობის და უმეცრების.

სტამბის შეგირდების საქმე

მეორე ასეთივე დიდი ნაკლი გახლავსთ სტამბის ხელოსნების ის ულაზათობაც, რომ იგინი სტამბაში, შეგირდებს სულ არ იკარებენ ახლოს ხელოსნები, რომელთაც შეუძლიანთ შაგირდის გამოწურთვნა და სწავლება, იგინი მათ არ იყვანენ. შეგირდის შოვნა და აყვანა მესტამბეს უხდება. მიტომ შეგირდები სტამბაში უპატრონოთ არიან, ქარგლებიც მათ არაფერს ასწავლიან და შეგირდები ღვთის ანაბარად არიან ყოველთვის.

ნაცვლად სწავლის, შეგირდს გულ უცრუვებენ და ათას ნაირ ყალბს ცნობებს ეუბნებიან, რომ სტამბაში რათ მოხველი შეგირდათ, სტამბის ხელობა არაფერი არის, ამ ხელობას ხარაზობა სჯობიოო. ბევრს კიდევ ასეთებს ეტყვიან ხოლმე და ზოგს შეგირდს გულს უცრუვებენ, საქმე ისე მოეწყობა, რომ რამდენიმე დღის შემდეგ შეგირდი სტამბაში აღარ მოდის.

მესტამბე კითხულობს, რომ შაგირდი არ მოვიდა, პასუხი: არ მოვიდა. მიზეზი რა უნდა იყოს, რომ არ მოვიდა? პასუხი სტამბის ხელობა არ მოეწონა, ხელნაწერის კითხვის

ხალისი არა მაქვსო, ამიტომ დაანება სტამბას თავიო. მე-
სტამბე რწმუნდება ამაზედ. ამიტომაც გახლავსთ, რომ სტამ-
ბის ხელობის ხალხნი ასე ნატამალობენ. აი, თვით ამ ომიან-
ობამ სტამბა ისე დააცარიელა, რომ ამწყობის შოვნა აღარ
არის, არ არის და არც იქმნება, ვიდრე მესტამბეთა შორის
შეგირდების გარემოება ასეთის პირობებით იქმნება გარემო-
ცული.

ეს ნამდვილი ფაქტი გახლავსთ და თვით ჩემ მიერ მიყ-
ვანილ სტამბის ბევრს შეგირდს ასტრუვებია გული და გასუ-
ლა სტამბილამ ისე, რომ ბერე სტამბისთვის ზედაც არ შეუ-
ხედნია. ესეც ერთი ნიშანი გახლავსთ სტამბის ხელოსანთა
უმართებლობის და სიხარბის მათი მცნება ეს არის: „თუ ჩვენ
არ ვიქნებით, მაშინ ქვა ქვაზედაც ნუ იყოსო“ ბოდბის მი-
ტროპოლიტს ეს მცნება ამათ წაართვეს.

ყველა სტამბაში უწყესობა ხდება და კიდევაც მოხ-
დება, ვიდრე სტამბის ხელოსნებში ადამიანური შეგნება არ
განცხოველდება. შაგირდების სტამბილამ უმიზეზოთ წასვლას
მესტამბენი ყურადღებას სულ არ აქცევდნენ და არც აქცე-
ვენ. რა უყრთო, შაგირდი არ შოვიდა, ალბათ სტამბის ხე-
ლობა არ მოეწონა და აღარ მოვიდა. ერთხელაც არ მომბ-
დარა იმის გამოკითხვა თუ შეგირდი რატომ აღარ მოდის.
სტამბის ხელოსნებს შეგირდის გამო უთქვამსთ, რომ ასე
სთქვა: სტამბის საქმე ძნელი ყოფილა, კითხვას კარ თაფი და
გული უნდაო, მე კი ამის ხალისი არა მაქვსო. ასე მოაჯა-
დობენ ხოლმე საქმეს.

ამიტომაც მოხდა, რომ ამ ბოლოს დროს, ომიანობის წყა-
ლობით, რაკი ხელოსნთ ჯარში დაუწყეს გაყვანა, აქ ხელოსნები
ამით დიდათ შემცირდნენ, თითქმის მოისპნენ, აღარავინ რჩე-
ბა და მომავლისათვისაც ხელოსანთა რიცხვს თავი არ უჩანს,
რადგანაც სტამბებში შეგირდების რიცხვი თითქმის არ არ-
ჩებობს. ასეა მოწყესრიგებული სტამბებში მათ ხელოსანთა და
შეგირდებთა საქმე და თუ ამ გარემოებას სტამბის პატრო-

ნებმა არ იზრუნეს და ყურადღება არ მიაქციეს, უამისოდ
ბოლოს იგინი დაზარალდებიან უფრო სასტიკათ.

თათრული სტამბა საქართველოში.

მადლობა ღმერთს, რომ საქართველოს დედა ქალაქ
თფილისში, თათრული სტამბის გახსნას მოვესწარით. ეს ნი-
შანი გახლავსთ მის, რომ ჩვენსა და თათრებს შორის იღვი-
ძებს გონება და მეზობლური და ძმური სიყვარულის შეგნე-
ბა. ღმერთმა ქმნას, თორემ აქამდის ჩვენ ხშირად ერთმა-
ნერთსაც ვებრძოდით, ამ ბრძოლას სულ არ ჰქონდა რამე
მიზანი, იგი იყო შეუგნებლობის ნაყოფი, გაუგებრობის და
სხვანი. განვლეს იმ დღეებმა, დადგა მე-19 სეკუნის დამ-
დეგი, როგორც იქნა ჩვენც გვეღირსა ცოტათი დაწყნა-
რება, რუსეთის მფლობელობით დამშვიდება და ერთმანერ-
თის დამეგობრება, მეზობლობა და ერთად ცდა დიდის ევ-
როპის განათლების მისაღებათ. მაშ მადლობა ღმერთს, რომ
ამასაც მოვესწარით, სწორედ ამ სიამოვნების ცნობით აღე-
ხილი ვათავსებ აქ თათრული სტამბის დაარსების ცნობებ-
საც.

მესტამბე ჰაჯი სეიდ ეფენდი უნსი ზადე.

ჩვენდა სასიხარულოდ, როგორც იქნა, საქართველოს
დედა ქალაქ თფილისში, 1881 წ. გახსნა პირველად, პირვე-
ლი თათრული სტამბა ჰაჯი სეიდ ეფენდი უნსი ზადემ. ამ
პირს მე წინაღვე პირადათ გავეცანი, მან სტამბის ხელობის
არაფერი იცოდა, მაგრამ ბეჭდვითი სიტყვისაგან ისე იყო
გატაცებული და იქამდის უანგარო მუშაკი გახლდათ, რომ
იგი ყველაფერ სასტამბო საქმეებს კარგად უძღვებოდა, ყო-
ველივე ამის ცდაც დაკავშირებული იყო სათათრეთის გა-
ნათლებისა და თვალის გახილებაზედ.

განსვენებული გულდაწყვეტილი იყო მუსულმანთა ბედ-
სა და გარემოებაზედ, თვით გამხდარი კაცი იყო. ფერ მიხ-
დილი და თათრობაზედ ლაპარაკი და მათი უკან ჩამორჩენა
უფრო აყვითლებდა მას. სულ იმას დარდობდა, რომ ჩვენები
ნეტა როდის გაიღვიძებნო. იქმნება მოვესწრა იმას, რომ
თათრებში სტამბის საქმიანობა გაერცვლდეს, მისი ხელობაც
შეისწავლონ მათათ. თორემ სტამბის გახსნის დროს, მან ერ-
თი ხელოსანი ძლივს იშოვნა თათრულის მცოდნე. მუშა,
ხელოსანი არ ჰყავდა სტამბაში, როგორც იქმნა ორი თათ-
რის ბიჭი იშოვნა შაგირდათ, რის წვალებით, სტამბა გახსნა,
მაგრამ არც ამწყობი ჰყვანდა და არც მბეჭდავი. ერთი
ამწყობი, თათრულის მცოდნე იმ დროის მთავარ მართებ-
ლის სტამბაში იშოვნა, ეს დადიოდა საღამომობით სტამბაში
და მუშაეობდა, შაგირდებსაც ეს უსწავლებდა, რის ვაი ვა-
გდახით, ამან გამოსწრთენა ორი თათრის ბიჭი და ასწავლა
აწყობა. ამ გვარად და ასეთის წვალებით და შრომით, რო-
გორც იქმნა თათრულ სტამბამ ორი ამწყობი იშოვნა. ამით
როგორც იქმნა სტამბამ სული ჩაიდგა, მერე ამ ორ თათრის
ბიჭს ორიც სხვა შაგირდი მოჰყვა, შაგირდები ერთმანერთს
ასწავლიდნენ სტამბის ხელობას. ამით უნსი ზადე გახარე-
ბული იყო. თათრულ სტამბამ ხორცი შეისხა, თფილისში
თათრულ სტამბამ გახმაურება დაიწყო.

ზოგიერთნი თათრულ სტამბაში თამაშათ მოდიოდნენ,
ვნახოთ ერთი თუ თათრულ სტამბაში თათრის ბიჭები რო-
გორ მუშაეობენ, თათრულ ასოებს როგორ აწყობენ, ან
როგორ ბეჭდავენო. სტამბის საქმე ისე დატრიალდა, რომ
უნსი ზადეს მალე საქმიანობაც გაუმრავლდა, საქმის სიმ-
რავლემ იგი წაახალისეს დიდათ. გულ დაწყვეტილი გამხი-
არულდა, ჰაზრი შეიცვალა და იმედი მიეცა მასზედ, რომ
თათრებში სტამბის საქმეს მომავალი უჩანსო. იმედიც, რომ
ამ ხელობის გზაზედ თათრის ახალ გაზდობა მალე გამოეყო.

განსვენებულის ყოველი ცდა და არსებობა სასტამბოა

სტამბის საქმის გარშემო არ გაჩერდა, იგი რომ მოყვარე იყო თათრის ტომის განათლების და მომზადების ამის ასაბუთებს შემდეგი ღარემოებაც: მას დიდათ ეთანადებოდა გული მაზხედ, რომ თფილისში თათრებს არ აქენდათ თათრული გაზეთი, ჟურნალი, შკოლა, წიგნები და წიგნის მალაზია თათრულის წიგნების, გულ დაწყვეტილი ლაპარაკობდა ამხელაც. განსვენებულმა გადასწყვიტა თათრულს ენაზედ გაზეთის გამოცემის საქმე და მალე მთავრობას თხოვნა მისცა ნებართვის ასაღებათ. ნებართვა მალე მიიღო, 1882 წ. მან დაიწყო დღიურ გაზეთის „ზია“-ს გამოცემა, ამ გაზეთს მოჰყვა მეორე მის გაზეთი „კავკაზი“.

ამ გაზეთების გამოცემამ სტამბას გაუმრავლა ხელოსნები, გაჩნდა თათრებში სასტამბო საქმეთა მიმდევართა რიცხვი და მალე თათრობაშიაც მოიკიდა ფეხი თათრული მწიგნობრობის აღორძინების დასაწყისმა. სეიდ ეფენდი მიმართულებით იყო პროგრესისტი, მისი გაზეთიც ემსახურებოდა პროგრესიულ მიმართულებას. იგი მკაცრად ებრძოდა მუსულმანთა სასულიერო ფანატიზმს და ყოველი მისი სიტყვა მიმართული იყო მაზხედ, რომ თათრებს დროით გაეზილებინათ თვალი, განათლების გზაზედ გამოსულიყვნენ და სწავლის მიღებას დასწაფებოდნენ.

სეიდ ეფენდი ასე სწერდა ხოლმე: — „გვეყოფა თათრებს ამდენი ძილი, დროა თვალი გაეახილოთ, გამოვიდეთ განათლების და სწავლის გზაზედ, ამდენი დაბრმაეება არ კმარა აბა უხედდეთ ქართველებსა და სომხებს, როგორ სცდილობენ თავიანთ ხალხის გასანათლებლათ, დროა რომ ჩვენც ასე ვიზრუნოთ. დროა რომ ჩვენც შევიგნოთ განათლების ფერი, ვისწავლოთ და გავაცნათ ევროპიული სწავლა, ვისწავლოთ წიგნების ბეჭდვა, გაზეთების და სხვაც ბევრი ასეთი“. ასეთის მიმართვით სეიდ ეფენდი ხშირად მიმართავდა ხოლმე თათრობას და საერთოდ ებვეწებოდა და სთხოვ-

და თვალის გახილებას. ერთხელ სეიდ ეფენდიმ გადმოიკა შემდეგი:

ჩემ გაზეთში დაბეჭდილ ერთ წერილს ჩვენი მოღობი და ხოჯები სპარსეთში ისე გაუჯავრებიათ, რომ მათ ყველა გაზეთის ნომრები დაუწვამთ და მასთან შთაფრობას შეხვეწიან, რომ ეს გაზეთი სპარსეთში აღარ იქმნეს შემოშვებულიო. ამის ცნობა მივიღე და აკრძალვა, რომ დღეის შემდეგ ეს გაზეთი აქ აღარ უგზავნოვო. ამის შემდეგ სეიდ ეფენდიმ უფრო უარესის კილოთი დაიწყო წერა და ქადაგება თათრების განვითარების შესახებ.

სეიდ ეფენდი უნსი ზადეს დიდი შრომა, დიდი ამაგი მიუძღვის სათათრეთის წინაშე, მისი გაზეთი გამოდიოდა ადერბეიჯანის თათრულის ენის კილოთი. წინედ მას ხელის მომწერი ცოტა ჰყვანდა სულ 400-სი, შერე კი მოემატა. 1887 წ. სტამბა და თათრული გაზეთების ბეჭდვის საქმე თავის უმცროს ძმას გადასცა და თვით სტამბოლში გიახლათ. იგი იქ გარდაიცვალა 1900 წლებს.

ჯალალ ეფენდი უნსი ზადე.

ზაჯი სეიდ ეფენდის შემდეგ, ეს ჯალალ ეფენდი განაგებდა სტამბის საქმეს, ესევე ბეჭდავდა თათრულ გაზეთებს და წიგნებს. სტამბა ამან მცირე ხანს შეინახა. შერე სტამბა მან გადასცა თავის უფროს ძმას ქემილ ეფენდი უნსი ზადეს.

ქემალ ეფენდი უნსი ზადე.

უმცროსი ძმა გახლავსთ სეიდ ეფენდის, ეს გამოიზარდა სასტამბო საქმის შესწავლით. სტამბა მეორეს ძმისაგან მიიღო 1900 წლებს, სტამბას მოუმატა ტიპო-ლიტოგრაფიაც და აგერ ეს 15 წელიწადია, რაც ეს ქემალ ეფენდი თფილისში თათრულ სტამბას ინახავს და მით თათრული ასოების გაფრცხლებას იცავს. ესეც სეიდ ეფენდის მსგავსად მო-

ქმედებს და თავის ცდას თათრის ძეთა განათლების საქმეს ანდომებს. ესეც მიმართულებით თავის ძმებივით არის პროგრესიული მიმართულების და ხშირად თათრულს ენაზედ გაზეთებს და წიგნებსაც ბეჭდავს. აი ეხლაც მისის რედაქტორობით თფილისში გამოდის თათრული გაზეთი „მიზგერ“ (განცხადება) კვირაში ერთხელ იბეჭდება.

სტამბა და ტიპო-ლიტოგრაფია არსებობს მიხაილოვის ხიდის გვერდით, პეტრე დიდის ქუჩაზედ. სტამბა მოწყობილი აქვს კარგად, ასევე ტიპო-ლიტოგრაფია და საქმეებსაც სუფთად ასრულებს. ტიპო-ლიტოგრაფიაც თათრებში პირველი საქმეა ეს.

ასეთი წარმატება და სტამბის მომავალი მოჰყვა სეიდ ეფენდის შრომას. დღეს თათრებში საერთოდ არის მოფენილი სასტამბო საქმენი და გაზეთების და წიგნების ბეჭდვა.

ლიტოგრაფია საქართველოში.

საქართველოში ლიტოგრაფიასაც ისეთივე ისტორია აქვს, როგორც ქართულ სტამბას. თუმცა ლიტოგრაფიის ისტორია ახალია, მაგრამ მას აქვს ჩვენთვის კარგი მნიშვნელობა, რადგანაც მისი აღორძინების საქმე თფილისში საქართველოს ხელოვნების და მუშების მარჯვენით ეძლევი აღორძინება და განვითარება. ჩვენის კომისთვის საჭიროა აინუსხოს ესეც ქართული წიგნი და ანბანი პირველად ლიტოგრაფიის ქვაზედ პარიზში დაიბეჭდა აკადემიკის ბროსესაგან 1837 წ. ეს წიგნი იყო საქართველოს ისტორიული წიგნი, დღეს „პარიზის ქრონიკად“ წოდებული. „ქართული დედანი“ ლიტოგრაფიის ქვაზედ დაიბეჭდა 1841 წ. ტრიესტში (ავსტრია), არ ვიცით ვისგან, ამბობენ, რომ ტარასი არქიმანდრიტისაგანთ.

თფილისში პირველად ლიტოგრაფია გაიხსნა 1860 წ. ნემეცის ხელოვნების ოსტატის კომსონისაგან. ეს ლიტოგრაფია პირველი შავილითი იყო საქართველოში. ტომსონში

ლიტოგრაფია კარგად მოაწყო, მას დახმარება მისცა იმ დროის მთავარ მმართველმა, ეხმარებოდა აგრეთვე ნემეცი ბერე, დიდ გავლენიანი პირი, თავს მჯდომარე იმ დროის თფილისის მუზეუმის, საზოგადო სამკითხველოსი, არხიოგრაფიული კომიტეტის, არქეოლოგიურის, გეოგრაფიულის და ისტორიულის. ესევე ბეჭდავდა „კავკასიის აქტებს“. ამ აქტების სურათები და ზედა ფურცლები და გვერდების არშიები სულ ამ ლიტოგრაფიაშია ნაბეჭდები. ამით ლიტოგრაფია ფეხზედ დადგა.

ტომსონი კარგი, გამოცდილი კაცი იყო თავის საქმეებში. ლიტოგრაფიაში მომუშავედ ევროპიდან ნასწავლი ნემეციები მოიყვანა. სულ ესენი იყვნენ ლიტოგრაფიაში მომუშავედ, დამხატვანი, გადამღებნი, მბეჭდავნი და თვით უბრალო მუშებიც სულ ესენი იყვნენ. ტომსონმა თავის დროის კვლად ლიტოგრაფია კარგად მოაწყო. საქმეები ჩინებულად წაუვიდა, დიდძალ სამუშაოს შოულობდა. ამიტომ მას ლიტოგრაფიაში ხელოსანთა და მუშათა მომატებაც უნდებოდა. ამ გარემოებამ მას შემთხვევა მისცა, რომ თავის ლიტოგრაფიაში მოწაფედ და მუშებათ საქართველოს ხალხიდანაც მიეღო ქართველები და სომხები. ეს ასეც იქმნა და ლიტოგრაფიის არსებობის მესამე წელიწადს, ნემეცის ხელოსანთა მოწაფეთა და მუშათა გვერდით მთელი ჯგუფი გამოჩნდა ქართველების და სომხების მალე აქვე გაჩნდა შაგირდათ გიორგი ივანეს ძე დემუროვი, რომლის საქმე და ცნობა აქ უნდა აწესსხოთ, ვინაიდან ეს არის პირველ ქართველთაგანი, რომელმაც ლიტოგრაფიის ხელობა შეისწავლა და რომელიც ამ ხელობის ცოდნით, საქმით და ლიტოგრაფიით პირველად გამოსჩნდა საქართველოში.

გოძარჯა ივანეს ძე დემუროვის დაბადება ეკუთვნის 1854 წლებს, ქ. თფილისს. მშობლები გიორგისა თფილისში სცხოვრობდნენ, მთაწმინდაში, თავის საკუთარი სახლ-კარიც აქნდათ. ტომსონის ლიტოგრაფიაც მთაწმინდაში იყო პირვე-

ლად, ოვრაჟის ქუჩაზედ, ეხლანდელი ოკრუჟნი სუდის და პალატის წინ. აქ, ამ ლიტოგრაფიაში, შეგირდათ მივიდა გიორგი დემუროვი. შეგირდობაში იგი იჩენდა დიდს, განუსაზღვრელ შრომის მოყვარეობას და დღე და ღამე მუშავობაში ასწორებდა, მუშავობდა და ხელობასაც დიდის მუყაითობით სწავლობდა. რამდენსამე ზელიწადს დარჩა ამ ლიტოგრაფიაში მომუშავედ, ხუთ წელიწადს კი შეგირდათ იყო.

როცა კარგად მოემზადა ლიტოგრაფიის ხელობის საქმეებში და მან თავის თავს დაატყო საკუთარის ლიტოგრაფიის გახსნის უნარი და შნო, მის მერე გავიდა ტომსონისაგან და 1876 წ. ქალაქ თფილისს, გახსნა საკუთარი ლიტოგრაფია, ეს იყო პირველი მაგალითი საქართველოში ქართველის კაცისაგან. პირველად ამას ლიტოგრაფიისთვის თურმე ბევრი შეწუხება, ბევრი გაჭირება დახვდა წინ, ცალკე ლიტოგრაფიის ქონებრივის სახსრით, ცალკე ხელოვანის ოსტატების და ხელოსნობის მხრით, მაგრამ ყოველივე ამებზე იგი არ უშინდებოდა და თვით როგორც კარგად გამოცდილი კაცი სალიტოგრაფიო მუშაობაში, გადაღებაში, ბეჭდვაში და სხვა-ნიც, ყველა შრომას იტანდა, განუსაზღვრელს საქმის სიყვარულს იჩენდა და ყოველივეს კი ჩინებულად ასრულებდა, საქმეს ისეთი წარმატება ეძლეოდა, რომ მოკლე დროის განმავლობაში, მისი ლიტოგრაფია თფილისში სახელოვან ლიტოგრაფიად გამოჩნდა, მან გაიჩინა ევროპიულად ნასწავლ-ხელოვანი ოსტატები და ამათ გარდა თვის ლიტოგრაფიაში ჩვენის ქვეყნის შვილებსაც მისცა ადგილი და დაიწყო მაგირდების და მუშების მიღება. მალე გიორგი ივანის ძის დემუროვის ლიტოგრაფია გაიხსო როგორც ჩვენის ქვეყნის მომუშავე ხალხით, ისევე საქმიანობით.

გიორგი ივანეს ძე დემუროვი მალე ცნობილი იქმნა მთელს თფილისში, თფილის გარეშე, იგი სხვა და სხვა ქვეყნებშიაც გაიქნეს და აქედამ მას თფილისში აუარებელს საქმეებსაც უგზავნიდნენ. ამ დროს, თფილისში თქვადაც არა-

ვის მოუვიდოდა რომ გიორგი ივანეს ძე ქართველი კაცი
აყო. ამ პირმა თავის ლიტოგრაფიაში კარგი ზედამხედველო-
ბა და ოსტატობა გამოიჩინა, ლიტოგრაფია მალე გააჩალა
საუკეთესო ოსტატებით, სხვა და სხვა საბეჭდავის მანქანებით,
დაზგებით, სხვა და სხვა საბეჭდ ვებით, ერთის სიტყვით
ყველა საქირო იარაღით და ქაღალდებით. ამის საქმის გამ-
ცნობი და აღმწერი, როცა კი იქმნება ეს, უეჭველია გიორ-
გი ივანეს ძეს შესაფერს პატივს და ქებას მიუძღვნის, მისგან
ხელობის და ლიტოგრაფიის გახსნის საქმეს სამაგალითოდ
ანუსხავს, სამახსოვროდ დასტოვებს მომავალის ქართველის
თავობისათვის და საყურადღებოდ იქმნება ყოველთვის ის
გარემოება, რომ თფილისში, კავკასიელთა ტომთა შორის,
თფილისში, ტომსონის შემდეგ, პირველი ლიტოგრაფია ქარ-
თველმა კაცმა გიორგი ივანეს ძე დემუროვმა გახსნა.

დრო და დრო ნელ-ნელა გიორგი ივანეს ძე კარგად
წინაურდებოდა როგორც ლიტოგრაფიის საქმიანობით, ისევე
ქონებრივის ძალოვნებითაც, ამაობაში იგი დაცოლვილიანდა,
გზლა იგი 16 წ. კაცია. სახლობა სამწუხაროდ, ანასტასია
ირაკლის ასული 1907 წ. გარდაეცვალა.

თვით ბიორგი დემუროვის სიტყვით, ეს აღამიანი მისი
მარჯვენა მხარი ყოფილა. ჰყავს 10 შვილი, შვილებს ასლევს
შესაფერ სწავლა-განათლებას. როგორც ქართველი კაცი
გულშემატკივარია ჩვენის საქმეებისა და მასთანვე მეტად მო-
ყვარე და მნატვრელი ჩვენის ტომთა შვილების დაწინაურე-
ბის, საზოგადოთ, საქართველოში, ამ ძირეულს ჩვენს სამ-
შოკლოში. ჩვენის მამაპაპის სისხლით მორწყულ ქვეყანაში,
რომ ქართველი ერიც ამაღლდეს სწავლა-განათლებით, ხე-
ლოსნობით, ვაქრობით, ქარხნებით, სოფდაგრობით და სხვა-
ნი. რაც კი ყველა ტომს აწინაურებს და აბედნიერებს.

უნდა ითქვას, რომ გიორგი ივანეს ძე თავის მოქმედე-
ბით და ლიტოგრაფიის არსებობით დიდათ უწყობდა ხელს
ქართველთა შვილების ამ ხელობის ასპარესზედ გამოჩენა-

გამრავლებას და ამავე დროს იგი თავის კაცობრივ სიყვარულს არც სხვა ტოათა შვილებს აკლებდა, მაგალითებრ როგორც სომხებს და რუსებს, ამათაც იგი ისევე აფასებს და პატრონობს, როგორც თავის თანამემამულე ქართველებს. ამითი იგი არის პატივისცემი და სამაგალითო. სამაგალითოა მითაც, რომ ამ არევ-დარევის დროს, მან თავის ლიტოგრაფია უვნებლად შეინახა, მუშებისაგან მიყენებული საქმენი ყოველივე მოითმინა, ისე დასტოვა, ზარალს უძღვებოდა და ლიტოგრაფიის არსებობას კი არ სპობდა, ესეც საყურადღებოა ჩვენში მით, რომ ასეთი პატივისცემა მუშათა და ხელოსანთა წინაშე ბევრმა შექარხანემ არ გამოიჩინა. მის ლიტოგრაფიაში მუშავობს 25 კაცზედ მეტი ყოველთვის,

გიორგი ივანეს სე დემუროვმა თავის შნო და ენერგია მართოდ თფილისში არ დასტოვა, ამან თავისი შნო და უნარი სხვაგანაც გამოიჩინა და ეს რომ მართალია და ჩვენ ამ პირს სამაგალითო მნიშვნელობას ვაძლევთ, ამას გამოაჩენს მის ეს ენერგიული საქმენი:

ბაქოში, კარგი ლიტოგრაფია გახსნა 1886 წ. ეს ლიტოგრაფია გაუხსნა თავის სიძეს ოთარ ქაიხოსროს ძე ზანდუკელს, ამ ხელობის კარგად მცოდნეს და მარჯვენა მკლავს თავის ცოდნით. 1907 წელ. შემთხვევით ბაქოში ვნახე ეს ლიტოგრაფია და გავიცან თვით ოთარ ქაიხოსროს ძე ზანდუკელი და მის ლიტოგრაფიას და ხელოსანობის საქმეს სრული აღმატებულება შევნიშნე და საქმეში ღირსება, რომ ბაქოში ქართველი კაცი ლიტოგრაფიას ინახავს. ლიტოგრაფია ფართოდ არის გამართული და მომუშავენიც მრავლად ძყავს. თვითონ ოთარ ზანდუკელიც ამაგდარი ხელოსანია ლიტოგრაფიის სახელოსნო ასპარეზზედ და ამაგდარი ჰყავს შვილებიც, თვით შესმენილი კაცია. შვილებს განათლებას აძლევს და ქართული მწიგნობრობის მოყვარეც გახლავსთ.

სამაყუანდას გახსნა კარგი ფართო ლიტოგრაფია 1899 წ. ვ. ი. იქ რაც არსებობს, მას შემდეგ 10 წელია გასული.

ლიტოგრაფია ფართოდ არის გამართული და მასში მუშავობს 72 კაცი. მომუშავეთა შორის უმეტესად თექვსმეტი არიან. მუშათა და ხელოსანთა საერთოდ გადაღებული სურათი ვნახე და უნდა მოგახსენოთ, რომ თექვსმეტის ნახვამ გამაკვირვა ლიტოგრაფიის ასპარეზზედ. ამის შესახებ მე აქ გიორგი ივანეს ძე დემუროვის საქებრად არას ვიტყვი, ეს თვით ჩვენმა გონიერმა მკითხველმა დაათვალოს.

ასხაბადს გახსნა ახლად 1907 წ. ესეც სამაგალითო ქართველის კაცისაგან. აქ მომუშავედ ჰყავს 20 კაცი, საქმე ჯერედ ახალია და ამიტომ ჩვენ ესეც გვიკვირს, რომ იქ ამდენს მუშებს ამუშავენ. ცხადია, რომ მამავეალში აქაც საქმე კარგად წაუვა. ჩვენს გათახსირებულ დროში, ქართველის კაცისაგან, ამდენ ალაგას და ისიც თფილისიდან ასე შორს, საქმეების შენახვას და ისიც ისეთის ანტიკა სახელოსნო საქმეების, როგორც ლიტოგრაფია გახლავსთ, ვგონებ, რომ კარგი ენერგიული კაცის თავი და მართვა-გამგეობა და პატრონობა დასჭირდება, ვინაიდან თვით გიორგი ივანეს ძე ერთთავად თფილისში სცხოვრობს, განაგებს თფილისის ლიტოგრაფიას და ზემო ხსენებულს ლიტოგრაფიებში წელიწადში მხოლოდ ერთხელ მიდის საქმეების და მართვა-გამგეობის სანახავად.

კონსტანტინე იოსების ძე მესხიევი. დაიბადა 1863 წ. ქ. თფილის. მოგეხსენებათ, რომ მესხიანთ გვარი ძველადგანვე შენიშნულია როგორც ბრძენ მწიგნობარ კაცთა გვარი. ამ გვარის წევრთ ქართულის ზაგნების გადამწერლობით სალი განითქვეს ვახტანგ მეფის დროსვე. შემდეგ დროს, ანუ მეთვრამეტე საუკ. გასვლამდე, მათ შორის იყვნენ მრავლად ქართული მწიგნობრობის მუშაკნი, ხელოვნურად წიგნების გადამწერნი, როგორც იყო დავით რექტორი, თელავის სემინარიისა, კაცი თავის დროის ფილოსოფი და შესანიშნავი პალიოგრაფი, ასევე ტარასი არქიმანდრიტი, რომელმაც შეაღწინა სამაგალითო ქართული დედანი და რომელიც ტრი

ესტში (ავსტრია). დაბეჭდა ლიტოგრაფიით, 1840 წ. ასეთ პირთა შთამომავალია კონსტანტინე იოსების ძე მესხიევი.

კონსტანტინე იოსების ძე მესხიევი ლიტოგრაფია გახსნა 1883 წ. თავის საკუთარსახლებში, კალოუბნის ეკლესიის გვერდით, კარგს, ქალაქის პირველ ალაგას. გიორი დემურაშვილის შემდეგ, ეს მეორე ქართველია, რომელმაც ასეთ სახელოსნო საქმეს მოჰკიდა ხელი. თუმცა კონსტანტინე იოსების ძეს პატარაობისას ლიტოგრაფიის ხელობა არ შეუსწავლია, ხოლო იგი ამ საქმიანობის დიდი მოსიყვარულე ყოფილა და ბუნებითად წახალისებული, გარეგნულად ლიტოგრაფიის საქმიანობის ცოდნაც საკმარისად ჰქონია გაცნობილი, თორემ ხამი და უცნობი კაცი აბა როგორ გაბედავდა და ლიტოგრაფიის გახსნას მოჰკიდებდა ხელს. ეს ლიტოგრაფია მან სხვისგან შეიძინა.

ლიტოგრაფიის გახსნის დღიდან, კონსტანტინე იოსების ძემ, თავის საქმის ასპარეზზედ კარგი ჰუნარი და შნო გამოიჩინა, ლიტოგრაფიის წარმოება კარგად დაიწყო, თავისი ცდა და შრომა ლიტოგრაფიის აღორძინებას არ მოაკლო, იმუშავა, იმეცადინა და თუმცა ხამი იყო, მაგრამ მაინც თავის მუყაითის ცდით და საქმის სიყვარულით, ლიტოგრაფია ფეხზედ დააყენა, იგი სახელოვან გახდა და ამისთანა ენერგიულის მოქმედებით თვითაც დაწინაურდა სალიტოგრაფიო საქმეთა ცოდნით და სხვანი. დღეს ეს ლიტოგრაფია ცნობილია თფილისში ისევე როგორც ერთ დამსახურებულ ლიტოგრაფიათაგანი.

დღეს ამ ლიტოგრაფიაში მუშაკობს 25 კაცი, აქვს ელექტრონული მანქანები, ასე რომ სადაც თფილისში პირველ ხარისხის ლიტოგრაფიები აინუსხებიან, იქ კონსტ. იოსების ძის ლიტოგრაფიის ფირმაც დაიკავებს ალაგს. დაწყებული გულს უხარის კეშმარიტად, როცა ქართველი კაცი სადმე ნიჭიერ, ენერგიულ საქმის მოყვარე კაცს ხედავს და ამიტომ ხასიათოვნოა, რომ თფილისში, ქართველთაგანი ეს ლიტო

გრაფია კარგად აქვს მოწყობილი. თუმცა კონსტანტინე მესხიევი ლიტოგრაფიის საქმე კარგად მისდიოდა და თვითაც უძღვებოდა საქმიანობას, მაგრამ იგი მაინც არა სჯერდებოდა მას და ცდილობდა, რომ ამ საქმის ხელოსნობა უკეთესად შეესწავლა. ამიტომ იგი წავიდა გერმანიაში და იქ შეისწავლა ლიტოგრაფიის ხელოვნურად წარმოების საქმიანობა და მასთან ფოტოგრაფიის საქმეები, რასაც ჩვენის მწიგნობრობისათვისაც დიდი მნიშვნელობა აქვს.

ლიტოგრაფიას დღესაც თვით კონხტ. იოსებინ ძე აწარმოებს და აწარმოებს სახელოვნად. ამ ლიტოგრაფიაში საქართველოს ისტორიული სურათები, რუკები და სხვა ასეთი საქმენიც ხშირად დაბეჭდილან. ხელოვნურად საქმიანობას რომ აქვს თავისებურად კაი გემოვნების ცოდნის ოსტატობა, ეს შეტკიცდება მიდამაც, რომ თფილისის დიდის გამოფენილამ 1901 წ. მიიღო დიდი ოქდოს მედალი, ესე იგი პირველ ხარისხის ჯილდო. უმთავრესად ხრომო-ლიტოგრაფიის და ფოტოტიპის ხელოვნურად ასრულებისათვის. 1888 წ. სამეურნეო გამოფენილამ მიიღო დიდი ბრონძის მედალი და სხვაც მრავალ ამ გეარნი პირადი, თუ წერილობითი მადლობანი, კონსტანტინე იოსების ძე მესხიევი როგორც ქართველი კაცი, ჩვენის ქვეყნის ყველა საზოგადო საქმეებს თანაუგრძნობს, მასთან ქართველ მწერლობასაც სწყალობს. 1884 წ. შან დასტამბა „შოთა რუსთველის ცხოვრება“ და სხვაც ამგვარნი.

თვით არის ცოლ-შვილის პატრონი და თვის მუშებში ითვლება სინიდისიერ პირად, უკანასკნელ დროის მუშათა ვაი-ვაგლახების დროს, ამანაც აიტანა ყოველივე ზარალი. მუშათა საქმეს არ უღალატა და როგორც გ. დემუროვმა, აწარმოვა თავის საქმენი და მუშებს არ ჩაუდგა ჯიბრში, ლიტოგრაფია არ დახური და მით მუშათა წინაშეც დაიმსახურა სრული თანაგრძნობა. მუშებიც მოვალენი არიან რომ შესმენა და გაგება აქვინდესთ ასეთის პირების. ამას ჩვენ მიტო

ვაშობთ, რადგანაც კონსტ. მესხიევი სხვებივით კი არ მოიქცა, ლიტოგრაფია არ დაკეტა და სხვაგან არ გაიქცა, არამედ აქ თავის მუშების გვერდით დაშთა და აწარმოვა საქმე. თვით კონსტ. იოსების ძე მესხიევი ჯერეთ-სიცოცხლით საფესე პირია და იმედია იგი თავის საქმეს სახელოვნად აწარმოებს ყოველთვის.

ბუღდან მუნთოევის ლიტოგრაფია. 1830 წ. განთქმული იყო თფილისში ნერსესიანის სომეხთა სემინარიის სტამბა. ამ სტამბაში ქართულსაც ბეჭდავდნენ. ამავე სტამბაში მოთავსებული ყოფილა ლიტოგრაფია, ინუალკოგრაფია, ამის ოსტატი ყოფილა პილოს გრასერიანცი, სტამბოლიდამ მოსული. ამ სტამბაში უსწავლია სტამბის ხელობა ბუღდან მინაისძე მუნთოევს, აქვე გაუცვნია მას ლიტოგრაფიის საქმიანობის ოსტატობაც, სტამბის ხელობის შესწავლის შემდეგ, ბუღდან მუნთოევი ქარგლობილადმ გასულა და თავისთვის სტამბა გაუხსნია ცალკე 1857 წ. სტამბაში თვით ამუშავებდა ყველაფერს, იცოდა აწყობა, ბეჭდვა და სხვანი. ამავე დროს მან განიძრახა ლიტოგრაფიის გახსნაც.

მაშინ თურმე მთელ თფილისში ერთი ლიტოგრაფია იყო, სამხედრო შტაბისა, ვორონცოვის დროს, 1846 წლებს გახსნილი. ბუღდან მუნთოევს ამ შტაბის ლიტოგრაფიის ოსტატი დაუახლოვებია და ბოლოს ლიტოგრაფიაც გაუხსნია. ეს ყოფილა პირველი მაგალითი, მინამდე საქრთველოში ლიტოგრაფია არავის ჰქონია. ამ ლიტოგრაფიის შემდეგ გაუხსნია ტომსონს. მმშინ თურმე ლიტოგრაფიაში თითბერზედაც ბეჭდავდნენ, მაგალითებრ ნერსესიანის სემინარიის ლიტოგრაფიაში სულ თითბერზედ ბეჭდავდნენ, ამიტომ მას „ალკოგრაფია“ ეწოდებოდა. შტაბში კი სულ ქვაზედ ბეჭდავდნენ. ასევე ბუღდან მუნთოევის ლიტოგრაფიაში.

მაშინდელი ხალხი თურმე ჰკვირობდა ლიტოგრაფიის ხილვით. ეს ლიტოგრაფია ბუღდან მუნთოევს 1883 წლამდე შერჩა, მერე გაეყიდა, ამ ლიტოგრაფიილადმ არის დაარსებუ-

ლი კ. მესხიევის ლიტოგრაფია. ამავე პირს სტამბა გაეყიდა 1876 წ. ოვით ეხლა 70 წლისა არის, რაც სტამბა-ლიტოგრაფიის ხელობაზედ მუშავობს მას შემდეგ გასულია 5 წელიწადი. ამ მოხუცს ეხლაც აქვს ერთი ძველი სალიტოგრაფიო სტანოკი და მუშაკობს. ბედშავს, შარშან შვილი ზაგრატი მოუკლეს და მით გამწარდა. ძველი მესტამბე და ლიტოგრაფიის პატრონი ერთად-ერთი ეს არის. ცხოვრებით ხელმოკლეა. ამის დროის სტამბის და ლიტოგრაფიის ხელოსანთ შორის აღარაფინ არის დარჩენილი.

უნდა ითქვას, რომ როგორც სტამბის ასპარეზზედ, ისევე ლიტოგრაფიის ხელობაზედაც ბულდან მუნთოევის კაი ამაგი მიუძღვის, მის სტამბაში და ლიტოგრაფიაში ბევრს ჩვენის ქვეყნის შვილს შეუხსწავლია ეს ხელობა. ჩვენდა სამწუხაროდ, მეცხრამეტე საუკუნის პირველ დროის სტამბების ხელოსნებთა ცნობები ჩვენ სულ არაფერი ვიცით. ლიტოგრაფიის ასპარეზზედ ბულდან მუნთოევის შემდეგ სახელი განითქვეს მელნტოგრაფიე ტომსონმა და ქვაზედ მხატვამა იაქშატამ და დისტერვიგმა. ნამეტურ უკანასკნელმა ასე ღარიბათ თავდება მეცხრამეტე საუკუნის ჩვენი სტამბების ხელოსნობის ისტორია.

1909 წ. შესრულდა 200 წელიწადი მას შემდეგ, რაც საქართველოში პირველად სტამბა გაიხსნა. ამ საგნის შესახებ მე მოხსენება მივეცი თფილისის გუბერნიის თავად-ახნაურთა მარშლის თავ პავლე იოსების ძე თუმანიშვილს და ვსთხოვე, რომ ეს დიდი კულტურული დღე ჩვენის გვარისა რამე სამახსოვრო საქმით აღენიშნად. ასევე ვაღიარებულობ ჩვენი წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება და თვით თფილისის ქალაქის გამგეობაც, რომ ეს დიდებული დღე რამე კეთილ საქმით აღინიშნოს. ვიტყვით იმასაც, რომ ამის ვაღიარებულება თვით ადგილობრივ მთავრობასაც აწევს კიხერზედ, ვინაიდან მათი სტამბა, დღეს მთავარ-მართველის სტამბად წოდებული დატყუდებულია 1805 წ. თფილისში იმ

სასტამბო სტანოკებით და იარაღით, რომელიც მეფე ერეკლესაგან 1781 წ. იქმნა შეძენილ და სტამბა გახსნილი, რაც მაშინ მცფეს 30,000 მანეთი დასჯდომია.

ქართული ასოები:

რამუღი, ანუ რამის ასო. ამის ყალიბები ჩამოასხეს რომში 1620 წ. ამიტომ ეხლა მას რომაული ასო ეწოდება. ამ ასოების სახე უფრო გააღამაზეს და ახალი ასოები ჩამოასხეს და 1855 ვენეციაში დაიწყეს ქართული წიგნების ბეჭდვა. რომელ ასოებითვე არის ნაბეჭდი კონსტანტინეპოლის და მონთობანის (ფრანცია) ქართული წიგნები.

ნუსხური ასო, ანუ აკადემიური. პირველად ეს ასო ჩამოასხეს ვალახიას 1703 წ. თფილისს ამის ყალიბები მოიტანეს და ასოები ჩამოასხეს 1706 წ. მოსკოვს 1710 წ. სხევე ხუცური ასოები, მეთვრამეტე საუკ. სულ ამ ასოებით იბეჭდებოდნ ქართული წიგნები. 1840 წ. ეს ასოები გადააკეთა აკადემიკმა ბროსემ, პროფესორ ჩუბინოვმა და პეტერბურგის სამეცნიერო აკადემიას გაღასცეს, მათ ჩამოასხმევიანეს ახალი ყალიბები და ასოები და ამიტომ მას ეწოდა აკადემიური.

ვენის ასო, ანუ ვენა. ამის ანბანი შეადგინეს 1863 წ. დ. ბაქრაძემ, ვახ. თულაშვილმა, დ. ყიფიანმა, ნ. ლოლობერიძემ და სხვათა. მერე ეს ვენას გაგზავნეს, ყალიბები იქ ჩამოასხმევიანეს და ამიტომ დღეს ამ ასოებს ეწოდება ვენის ასო, ანუ ვენა.

პარიკუღი, ანუ პარიკის ასო. შეადგინეს და ჩამოასხეს 1873 წ. პარიზში მყოფ ქართველ სტუდენტებმა. ასოების მთელი კომპლექტი მე მაქვანდა, იგი ლათინურს ჰგვანდა, მთლად ხალხში ვერ გავრცელდა.

ქუთათუღი ასო. შეადგინა ანბანი და ყალიბებიც ჩამოასხმევიანა კირილე ლორთქიფანიძემ, 1881 წ. ქუთაისში გაზეთი „შრომა“ ამ ასოებით იწყეს გამოცემა და მიიღეს „ვეფხისტყაოსანიც“ გამოსცეს, მაგრამ ვერც ეს ასო იქმნა ხალხისა და მოწონებულნი. ამიტომ არც ხმარებაში იგი დღეს.

სტამბის აღწერა ნ. ლოლობერიძის ანუსხვით დავიწყეთ. შიგნის ბოლოსაც მისივე დაკრძალვის დღეს, წარმოთქმულის სიტყვის ბეჭდვით ვათავებთ. სიტყვები სხვებმაც წარმოსთქვეს. ეს სიტყვა ყველა სიტყვის შინაარსსიც გახლავსთ. მიტომ სხვები აღარ დავსტამბეთ.

სიტყვა, წარმოთქმული ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძის საფლავზე დეკანოზის ნიკიტა თალაკვაძის მიერ.

სახელითა მამისათა დაძისათა და სულისა წმიდისათა.

ძმანო! ეს მიწურული 1171 წელი ვერ იყო ჩვენთვის ბედნიერი. მისს განმავლობაში ჩვენს სამშობლოს ზედი-ზედ გადაეღო თავისი ცნობილნი უანგარო მომვლელ-პატრონნი და გულ-შემატკივარნი შვილნი!

ჯერ იყო და გლოვის ზარი გაისმა ჩვენი ქვეყნის კუთხილამ-კუთხემდე სახელოვან მამულიშვილის და იშვიათი აღამიანის დ. ზ. სარაჯაშვილის გარდაცვალების გამო. ამ დანაკარგის გამო ჯერ ცრემლი არ შემორობოდა ქართველობას, რომ უწყალო სიკვდილმა გამოგვთიშა დიდად ნაპირნახულგვი და ქვეყნის მოამაგე ნ. ზ. ცხველაძე. ახლა ამ ორ მამულიშვილთა საიქიო გზისაკენ ვისტუმრებთ არა ნაკლებ ცნობილ მსკოვან საზოგადო მოღვაწეს, აგრედვე ფრიად დამაშფრთხლს, დაუღალავ მუშაკს და ქველ-მოქმედს ნ. ბ. ლოლობერიძეს.

ამ ცოტა ხნის წინეთ, როდესაც ნ. ზ. ცხველაძის საფლავზე ორმოცი დღის ხსენება შევასრულეთ და თან დაუვიწყარ დ. ზ. სარაჯაშვილიც მოვიხსენიეთ, აწ განხვენებულნი ნიკოლოზ ბესარიონის ძე აქვე თავს დასტრიალებდა თავისს გულწრფელ მეგობართა საფლავებს და ჩვენთან ერთად იზიარებდა საყოველთაო ყურადღებას. ყველანი მას შევსტკეროდით რაღაც განუსახლვრელ პატივისცემით და იმედებით: ის ჩვენ დასახული გვყავდა ჩვენი დაბეჩავებულ ქვეყნის მამაშთავრად, პირისუფლად და პატრონად: — დამობლებულნი ვაგით და ვნუგეშობდით! დღეს კი ამ ჩვენს მოამაგე-ნუ-

გეშაყ ვეთხოვებით და მეგობართა გვერდით ვისამარებთ! წარსული წლის მწუხარება ახალ 1912 წელშიდაც გადმოგვყვა. ამ სახით არ გვშორდება მწუხარება და ქირი.

განსვენებულ ნ. ბ. ლოლობერიძის მოღვაწეობა საყოველთაოდ ცნობილია ჩვენში. მისი ხანგრძლივი მოღვაწეობის ასპარესზედ იყო ფართო, მრავალ-ფეროვანი და ნაყოფიერი. ის იყო ერთი საუკეთესოთაგანი მომზადებული, ღრმად განათლებული ღვიძლი შვილი თავისი ერისა. ის იყო თანამოზიარე და მხურვალე მონაწილე ყოველგვარ კულტურულ მუშაობისა ჩვენში. ის იყო პრაქტიკულ საქიანობის შიმდევარი ჩვენში, თაოსანი, ბეჯითი, იშვიათი დარბაისელი, ზედ-მიწევნით პატიოსანი, სათნოებით სავსე ქრისტიანი, უანგარო და ამასთანავე უხვი ქველმოქმედი. ვინ ჩვენგანმა არ იცის თუ რა მამობრივ მზრუნველობით ჰპატრონობდა ის ჩვენს ხელ-მოკლე მოსწავლე ახალგაზრდობას. აძლევდა მათ საშვალებას სწავლა-განათლების მისაღებად, რათა ისინი, მოპოებულ სწავლა-ცოდნით შეიარაღებული, დაბრუნებულენ დაბეჩავებულ სამშობლოს და მისდამი სამსახურისათვის შეეღიათ თავისი ძალ-ლონე. ;

სიკვდილის შემდეგაც განსვენებული არ ივიწყებს ამ დიად თავისების თავისის მოსიყვარულე სულისას. მისი სულის კვეთება ჩვენი ახალ-თაობის აღზრდა-განათლებაა. ის ამ საქმისათვის უანდერძებს წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას კაიძალ თანხას! ის ამ ხაზოგადოების ერთი დამფუძნებელთაგანიც გახლავსთ.

არ მოაკლო განსვენებულმა თავისა განათლებული მზრუნველობა არც სხვა დაწესებულებებს ჩვენში, ხოლო მათ შორას განსაკუთრებული სიუხვით და სიყვარულით აღნიშნა თავისი დამოკიდებულება ჯერ კიდევ ნორჩ, მაგრამ უკვე ხასიქადულოდ ცნობილ ჩვენს ეთნოგრაფიულ საზოგადოებისადმი.

განსვენებულს დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართულ სტამბის აღორძინების და შრიფტის განვითარების საქმეში.

ერთი სიტყვით, ისეთი პიროვნება, როგორც იყო განსვენებული, ფასდაუდოებელია ჩვენთვის.

განსვენებული, მთელი თვისი არსებით და საკუთარ მაგალითებით მოგვიწოდებს, საყვარელო, შეთანხმებულ შეგნებულ მოქმედებისათვის ჩვენი ქვეყნისათვის კირ-ვარამისაგან განსათავისუფლებლად.

ასეთი პიროვნება, თვის მადლიან-ზნობრივ სახით და მოქმედებით საუკეთესო მასწავლებელია დაქსაქსულ ჩვენ მოძმეთა გაეროიანებისა და შედუღება-შეკავშირებისა ჩვენი ქვეყნის საკეთილდღეოდ და ასაღორძინებლად.

მაშ, ვისწაოთ, ძმანო, განსვენებულ ნიკოლოზ ბესარიონის ძისაგან ესე ვითარი სიკეთე და მით გავახაროთ მისი სული! აქვე, მის კუბოსთან, შევევედროთ ჩვენს სასო დიდუბის ღვთის მშობელს, რათა მან თვის დედობრივ მზრუნველობით მოჰხედოს თვისს წილ-ხდომილ ქვეყანას და ნუ გამოგვილიოს ასეთი თავდადებული, უანგარო მუშაკი და სათნო ქრისტიანი, როგორც იყო დაუვიწყარი ნიკოლოზ დობერიძე.

დიდუბის წინამძღვარი, დეკანოზი ნიკიტა თალაკვაძე.

1912 წ. იანვარი.

სტამბის ისტორიის ძვირფ. მასალების ზოგი უქალილოდობისაგან დაუბეჭდავი დაგვრჩა. იგი მოთავსებული იქმნება შემორე წიგნში, სადაც ანუსხულია „მწიგნობრობის საქმე საქართველოში“.

ზაქარია ჰიჭინაძე

კუკია — რევაზოვის ქუჩა საკუთარი სახლი № 5.

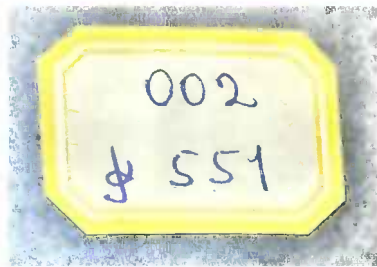
მზადდება დასაბეჭდად „ქართული მწიგნობრობა“ ქართული წიგნის მაღაზიების დაარსება, სამკითხველობის, სოფლებში წიგნების ტარება, წიგნების გამოცემა და გავრცელება, გამომცემლობა და რედაქტორობა და სხვა ცნობანი.

„დიდებული საქმე ქართველი ერისა და ნიკოლოზ ზეზუდეს-ძე ცხვედაძე“. 200 გვ., იქნება გამოსცეს ვინმემ.

 ფასი ერთი მანათი

სურათები დაიბეჭდა წიგ. გამომც. ქართ. ამხანაგობის სტამბაში. 18 ფორმა ტექსტი დაიბეჭდა „სორაპანი“-ს სტამბაში, ორი ფორმა კ. თავართქილაძის სტამბაში და ერთი ფორმა არ. კერესელიძეს სტამბაში.

002

♠ 551